

Теорія і практика сучасної психології

2020 р., № 1, Т. 3

Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

Головний редактор:

Зарицька В.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Редакційна колегія:

Євдокимова Н.О. – доктор психологічних наук, професор, проректор з наукової та міжнародної діяльності ПЗВО «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика»

Кононенко О.І. – доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Кузнецов О.І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Фалько Н.М. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Шандрук С.К. – доктор психологічних наук, професор, заступник начальника навчально-методичного відділу, професор кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова підкомісії з соціальної роботи Науково-методичної комісії з охорони здоров'я та соціального забезпечення сектору вищої освіти Науково-методичної ради МОН України

Іноземні члени редакційної колегії

Ендріулайтіене Ауксе – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Університету імені Вітовта Великого (м. Каунас, Литва)

Конрад Яновський – доктор філософії, заступник декана факультету психології Університету економіки та гуманітарних наук у Варшаві (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: **Н. Ковальчук**

Дизайнер обкладинки: **А. Юдашкіна**

Сайт видання:

www.tpsp-journal.kpu.zp.ua

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

**Видавництво та друк – Видавничий дім
«Гельветика»**

73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони +38 (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28,
+38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

**Журнал включено до переліку фахових видань
з психологічних наук згідно наказу Міністерства
освіти і науки України від 24.10.2017 № 1413.**

**Журнал індексується в міжнародних
наукометричних базах даних Index Copernicus
International (Республіка Польща), Google Scholar.**

Видання рекомендовано до друку
та поширення через мережу Internet
Вченою радою
Класичного приватного університету
(протокол № 5 від 26.02.2020 р.)

Усі права захищені.
Повний або частковий передрук і переклади дозволено
лише за згодою автора і редакції.
При передрукуванні посилання на збірник наукових праць
«Теорія і практика сучасної психології»
обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 10.02.2020.
Підписано до друку 27.02.2020.
Формат 60×84/8. Цифровий друк. Наклад 150 пр.

ISSN 2663-6026 (Print)
ISSN 2663-6034 (Online)

© Класичний приватний університет, 2020

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Т. О. Мотрук, Н. М. Сема</i> МОТИВАЦІЯ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ ВІЙСЬКОВОГО СПРЯМУВАННЯ В ЖІНОК.....	8
<i>О. М. Шемчук</i> ОБҐРУНТУВАННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДІАГНОСТУВАННЯ СФОРМОВАНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ В МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ – ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	15

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

<i>І. Ye. Borovynska</i> COACHING AS A MEAN OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL STRATEGIES FOR LIFE SUCCESSFULNESS ACTIVATION AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS WITH LOW LEVEL OF LIFE SUCCESSFULNESS: POSSIBILITIES AND LIMITATIONS.....	21
<i>О. І. Донець</i> ВІК ОСОБИСТОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ.....	28
<i>О. Ю. Дроздов</i> ДОВІРА МОЛОДІ ДО ПРЕДСТАВНИКІВ ПРОФЕСІЙНИХ ГРУП У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	34
<i>Е. А. Ерліш</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ МОЛОДІ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	40
<i>Н. Б. Іванцова</i> ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК РЕГУЛЯТОРИ ЕМОЦІЙНОГО КЛІМАТУ СІМ'Ї.....	46
<i>Г. М. Казарова, З. Р. Шайхлісламов</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТОПМЕНЕДЖЕРІВ.....	50
<i>Н. М. Капталан</i> ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ЇЖИ ЯК ОСНОВНА СТРАТЕГІЯ ДОЛАННЯ СТРЕСУ.....	54
<i>Ю. М. Красілова</i> ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ПІДҐРУНТЯ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ.....	57
<i>П. М. Ларионов, А. А. Бунис</i> ОЦЕНКА ВАЛИДНОСТИ АНКЕТЫ «НАПРАВЛЕННОСТЬ АГРЕССИИ У ПОДРОСТКОВ».....	63
<i>О. М. Лисенко, Н. О. Кримова</i> ЕМОЦІЙНЕ ЛІДЕРСТВО В ГРУПІ: РЕСУРСИ І РИЗИКИ.....	68
<i>О. О. Малецька</i> ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА КІБЕРСОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	74

<i>В. В. Назаревич</i> ПЕРЕДУМОВИ ОСТРАКІЗМУ ЯК ПЕРШОДЖЕРЕЛА СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ.....	79
<i>О. М. Паламарчук, В. Г. Подорожний</i> ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ ОСОБИСТІСНОГО ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ.....	88
<i>М. С. Панов</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	93
<i>Я. М. Раєвська</i> КОНЦЕПТ ОСОБИСТІСНОЇ ТРАЄКТОРІЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО МІЖПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	98
<i>О. О. Резніченко</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СТРАХІВ У ЖІНОК СЕРЕДНЬОГО ВІКУ.....	104
<i>С. В. Ситнік</i> РОЗРОБКА МЕТОДИКИ ОЦІНКИ ОСОБИСТІСНИХ КОМПОНЕНТІВ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	111
<i>О. Р. Ткачишина</i> КРИЗОВІ СИТУАЦІЇ: АДАПТАЦІЙНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ ТА СОЦІАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ.....	116
<i>Н. І. Чепелєва</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ЖІНОК ПІД ЧАС ОЧІКУВАННЯ ДИТИНИ ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ ДО МАТЕРИНСТВА.....	121

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>М. Л. Міхєєва</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПІДСТАВИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ОСІБ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВНАСЛІДОК ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА.....	127
<i>Д. В. Сафіян</i> ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО СУДОВОГО ЕКСПЕРТА.....	132

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Г. Б. Варіна, О. В. Царькова</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДИЗУЮЧИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ.....	137
<i>О. А. Вовченко</i> ДЕТЕРМІНАНТИ СУЧАСНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОСІБ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ.....	143
<i>Л. В. Дрозд</i> КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА З ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ У ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ	148

В. М. Мицько, М. М. Безп'ята

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ УПРОВАДЖЕННЯ
ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....153

І. В. Чухрій

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ
МОЛОДІ З ВРОДЖЕНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ.....157

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

С. В. Василенко

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ
ТА ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬК (СИЛ) ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....161

Т. О. Кучерява

ЧИННИКИ НАДІЙНОСТІ СУМІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЧЛЕНІВ ТАНКОВИХ ЕКІПАЖІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....165

С. М. Мотика, К. О. Кравченко

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ОФІЦЕРІВ,
ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
З УРАХУВАННЯМ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КУРСАНТІВ.....174

О. М. Сорока, М. П. Коротченков, С. Г. Сошніков

АНАЛІЗ АВАРІЙНОСТІ СВІТОВОГО ФЛОТУ
ТА РОЛЬ У НЬОМУ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРУ.....182

М. І. Тоема

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ
УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....186

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Н. Д. Вінник, Т. П. Кутішенко

БІЗНЕС-КОУЧИНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРАКТИКА
САМОПІЗНАННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ.....190

Н. В. Ортікова

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ДО КАР'ЄРНОГО ЗРОСТАННЯ ФАХІВЦІВ
ІЗ РІЗНИМ СТАЖЕМ РОБОТИ В СЛУЖБІ ЗАЙНЯТОСТІ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ.....195

CONTENTS

OCCUPATIONAL PSYCHOLOGY; ENGINEERING PSYCHOLOGY

<i>T. O. Motruk, N. M. Sema</i>	
WOMEN MOTIVATION OF THE CHOICE OF MILITARY PROFESSION	8
<i>O. M. Shemchuk</i>	
SUBSTANTIATION OF PSYCHODIAGNOSTIC TOOLS FOR DIAGNOSING THE FORMATION OF PROFESSIONAL THINKING IN FUTURE JUNIOR SPECIALISTS – WOMEN SERVICEMEN OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE.....	15

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

<i>I. Ye. Borovynska</i>	
COACHING AS A MEAN OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL STRATEGIES FOR LIFE SUCCESSFULNESS ACTIVATION AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS WITH LOW LEVEL OF LIFE SUCCESSFULNESS: POSSIBILITIES AND LIMITATIONS.....	21
<i>O. I. Donets</i>	
PERSON'S AGE IN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DIMENSION.....	28
<i>O. Yu. Drozdov</i>	
YOUTH'S TRUST IN THE REPRESENTATIVES OF DIFFERENT PROFESSIONAL GROUPS IN THE CONTEXTS OF PSYCHOLOGICAL SAFETY	34
<i>E. A. Erlish</i>	
PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF YOUTH WITH DISABILITIES: FOREIGN EXPERIENCE.....	40
<i>N. B. Ivantsova</i>	
VALUE ORIENTATIONS AS REGULATORS OF THE EMOTIONAL CLIMATE OF THE FAMILY.....	46
<i>H. M. Kazarova, Z. R. Shaikhlismanov</i>	
SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL BURNING OUT OF TOP MANAGERS.....	50
<i>N. M. Kaptalan</i>	
FOOD DEPENDENCE AS THE MAIN STRATEGY OF STRESS.....	54
<i>Yu. M. Krasilova</i>	
TYPOLOGY OF PERSONALITY OF JUVENILE CONVICTED AS A BASIS FOR REHABILITATION MEASURES.....	57
<i>P. M. Larionov, A. A. Bunis</i>	
VALIDITY OF THE QUESTIONNAIRE «DIRECTION OF AGGRESSION IN ADOLESCENTS».....	63
<i>O. M. Lysenko, N. A. Krymova</i>	
EMOTIONAL LEADERSHIP IN THE GROUP: RESOURCES AND RISKS.....	68

<i>O. O. Maletska</i> SPECIFIC FEATURES OF SOCIALIZATION AND CYBER SOCIALIZATION OF ADOLESCENTS IN CURRENT CONDITIONS.....	74
<i>V. V. Nazarevych</i> THE PREREQUISITES OF OSTRACISM AS THE PRIORITY OF OSTRACISM AS THE PRIORITY OF SOCIAL EXCLUSION	79
<i>O. M. Palamarchuk, V. O. Podorozhniy</i> CREATIVE ACTIVITY AS A MEANS OF OVERCOMING OF PERSONAL ALIENATION OF THE ELDERLY.....	88
<i>M. S. Panov</i> PROFESSIONAL READAPTATION OF THE INTERNALLY DISPLACED PERSONS: METHODOLOGICAL PRINCIPLES.....	93
<i>Ya. M. Raievska</i> CONCEPT PERSONAL TRAJECTORY READY TO EXPERTS SOCIAL SPHERE TO INTERPROFESSIONAL INTERACTION.....	98
<i>O. O. Reznichenko</i> SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FEAR MANIFESTATION OF MIDDLE-AGED WOMEN.....	104
<i>S. V. Sytnik</i> DEVELOPMENT OF THE METHODS OF THE PERSONAL COMPONENTS OF THE INTER-PERSONAL INTERACTION EVALUATION.....	111
<i>O. R. Tkachyshyna</i> CRISES: PERSONALITY ADAPTATION RESOURCES AND SOCIAL STEREOTYPES.....	116
<i>N. I. Chepelieva</i> TRANSFORMATION OF WOMEN'S PERCEPTIONS IN EXPECTING CHILDREN AS A FACTOR OF ADAPTATION TO MOTHER.....	121

LEGAL PSYCHOLOGY

<i>M. L. Mikheieva</i> THEORETICAL AND METHODOLOGICAL AND CRIMINAL PROCEDURAL GROUNDS FOR FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE.....	127
<i>D. V. Safiiian</i> PERSONAL AND PROFESSIONAL ESTABLISHMENT OF A FUTURE LEGAL EXPERT.....	132

SPECIAL PSYCHOLOGY

<i>H. B. Varina, O. B. Tsarkova</i> PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF SUPPORT OF FAMILIES EDUCATING CHILDREN WITH DISABLING ILLNESSES.....	137
<i>O. A. Vovchenko</i> DETERMINANTS OF MODERN PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF PERSONS WITH PECULIARITIES OF PSYCHOPHYSICAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF PECULIARITIES OF UKRAINIAN MENTALITY.....	143

<i>L. V. Drozd</i> CORRECTION FOR DEVELOPING SKILLS OF SETTING LIFE GOALS IN TEENAGERS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES GIVEN.....	148
<i>V. M. Mytsko, M. M. Bezpiata</i> PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE LEARNING IN ACTIVITIES OF PRESCHOOL EDUCATION.....	153
<i>I. V. Chukhrii</i> THE RESEARCH OF THE PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF SOCIAL ADAPTATION OF YOUNG PEOPLE WITH MOTOR DISORDERS.....	157

PSYCHOLOGY OF ACTION IN SPECIAL CONDITIONS

<i>S. V. Vasylenko</i> FEATURE OF ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL PROVIDING OF PREPARATION AND APPLICATION OF TROOPS (FORCES) OF ARMED FORCES OF UKRAINE IN MODERN TERMS.....	161
<i>T. O. Kucheriava</i> FACTORS OF RELIABILITY OF JOIN ACTIVITIES OF TANK CREW MEMBERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE.....	165
<i>S. M. Motyka, K. O. Kravchenko</i> RECOMMENDATIONS FOR A POSITIVE IMAGE-BUILDING OF OFFICERS WORKING IN HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN VIEW OF THE CADETS' AGE.....	174
<i>O. M. Soroka, M. P. Korotchenkov, S. H. Soshnikov</i> ANALYSIS OF THE ACCIDENT OF THE WORLD FLEET AND ITS ROLE IN THE HUMAN FACTOR.....	182
<i>M. I. Tovma</i> IMPROVEMENT OF THE PROCESS OF ADAPTATION OF OFFICIALS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE IN THE PROCESS OF OFFICIAL-MILITARY ACTIVITIES.....	186

ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY; ECONOMIC PSYCHOLOGY

<i>N. D. Vinnyk, V. P. Kutishenko</i> BUSINESS COACHING AS SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PRACTICE OF HUMAN RESOURCES SELF-KNOWING AND SELF-IMPROVEMENT.....	190
<i>N. V. Ortikova</i> CHARACTERISTICS OF CAREER GROWTH MOTIVATION FOR PROFESSIONALS WITH DIFFERENT LENGTH OF WORK IN EMPLOYMENT SERVICE: PRACTICAL ASPECT.....	195

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.075

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.1>

Т. О. Мотрук

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Н. М. Сема

психолог відділу кадрового забезпечення
Управління поліції охорони в Сумській області

МОТИВАЦІЯ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ ВІЙСЬКОВОГО СПРЯМУВАННЯ В ЖІНОК

Сьогодні українська армія, прагнучі до становлення світових стандартів військової служби, надала можливість тисячам жінок обирати військову професію. Професійна мотивація – це циклічний процес безперервного взаємного впливу і перетворення, у якому ситуація вибору та суб'єкт дії взаємно впливають один на одного, і результатом цього є поведінка у виборі майбутньої професії. Зміна умов життєдіяльності особистості та її інноваційний менталітет активізували проблеми особистісного і професійного самовизначення. Професійна ідентичність – складний інтегративний психологічний феномен, ведуча характеристика професійного розвитку людини, яка свідчить про ступінь прийняття обраної професійної діяльності як засобу самореалізації і розвитку, усвідомлення своєї totoжності з групою і оцінка значимості членства в ній. Професія являє собою соціально-об'єктивну частину людської активності. Професійна придатність та професійна готовність – формальні реальності, професійна ідентичність – неформальна, смислова, суб'єктивна реальність.

Нами з'ясовано, що у професійній мотиваційній сфері військовослужбовців-жінок переважають мотиви «винагородження» та «самовдосконалення» як можливість саморозвитку, також потреба у «структурованій роботі». Переважно, це особи товариські, комунікабельні, такі, які прагнуть лідерства, енергійні. Вони мають помірну тривожність, середній рівень стресостійкості і водночас відкриті для нового досвіду. Рівень соціальної фрустрованості в цих жінок є дуже низьким. Серед особистісних характеристик жінок, що зумовлюють вибір професії військового спрямування, насамперед наголошуємо на відкритості до нового досвіду як визначальній характеристиці наших респондентів. З'ясовано, що більшість жінок (80%) не відчуває соціальної фрустрованості, тобто їхні соціальні потреби близькі до максимального ступеня задоволеності, рівень якості життя і соціального благополуччя відповідає високому рівню. Зазначаємо, що є зворотний зв'язок між прагненням до самовдосконалення та поступливістю, тобто поступливість є перелоною на шляху до самовдосконалення.

Формування стійкої позитивної мотивації жінок до трудової діяльності в подальшому проходженні військової служби є найважливішою умовою майбутньої роботи.

Ключові слова: професійна ідентичність, стресостійкість, фрустрованість, мотиваційна сфера, професійне самовизначення, особистісні характеристики, мотиваційні чинники.

Постановка проблеми. З початком бойових дій на сході Україна зіткнулася з безліччю нових викликів. Сьогодні українська армія, прагнучі до становлення світових стандартів військової служби, надала можливість тисячам жінок обирати військову професію. Так, згідно зі статистикою кількість жінок в погонах в українській армії налічує понад 40 000 осіб. У зв'язку з цим постає питання щодо вивчення мотивації вибору військової діяльності у жінок.

Сам термін «*мотивація*» представляє більш широке поняття, ніж термін «*мотив*». Ми розглядаємо *мотивацію* як сукупність причин психоло-

гічного характеру, процес безперервного вибору і прийняття рішень на основі зважування поведінкових альтернатив і думки найближчого оточення. Професійна мотивація – це циклічний процес безперервного взаємного впливу і перетворення, у якому ситуація вибору та суб'єкт дії взаємно впливають один на одного, і результатом цього є поведінка у виборі майбутньої професії.

Проблеми статі до недавнього часу не було прийнято обговорювати в контексті питань публічної політики держави, і тим більш, вони дуже мало вивчалися та розглядалися стосовно сфери безпеки та оборони нашої держави. Але саме

держава бере на себе гарантування умов і сприяння активності для кожної статі, враховуючи реальні ситуації й забезпечує правове упорядкування соціально-статевих відносин [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Починаючи з середини 90-х років, з'являються роботи українських дослідників гендерних проблем. Це монографія І. Жеребкіної «Жіноче, політичне, несвідоме», Л. Смоляр «Минуле заради майбутнього», Н. Лавриненко «Жінка: самореалізація у сім'ї та суспільстві (гендерний аспект)» та ін. Найбільшу увагу дослідники приділяли таким питанням як: жінки та влада, роль та місце жінки в суспільстві, жінки та насилля, безробіття жінок, жіноче підприємництво.

Зміна умов життєдіяльності особистості та її інноваційний менталітет активізували проблеми особистісного і професійного самовизначення. В даний час вибір професії, або професійне самовизначення є одним із найважливіших рішень у житті, основа самоствердження людини у суспільстві. Ця тема аналізується у роботах Ю.А. Калагіна, який розглядає стереотипи щодо військовослужбовців-жінок в армії та на військовій службі. Тема мотивації вибору професії військового підіймається у роботах О.А. Мірошниченко., О.О. Кревської, І.І. Приходько. І.З. Сваволя досліджує тему гендерної політики та проблематику ролі жінки в цивільно-військових відносинах.

Вибір професії – це не одновимірний акт, а процес, що складається з ряду етапів, тривалість яких залежить від зовнішніх умов та індивідуальних особливостей суб'єкта вибору професії.

Професійна ідентичність – складний інтегративний психологічний феномен, провідна характеристика професійного розвитку людини, яка свідчить про ступінь прийняття обраної професійної діяльності як засобу самореалізації і розвитку, усвідомлення своєї totoжності з групою і оцінка значимості членства в ній.

Дж. Мід і Ч. Кулі розглядали ідентичність як фактор і результат соціальної інтеракції – здатність людини сприймати свою поведінку і життя в цілому як пов'язане із соціумом, єдине ціле.

Професія, є вихідною для становлення професійної ідентичності, та не має явно виражених природних диференціюючих ознак. Отже, ускладнюється і стає більш значущою внутрішня робота для виявлення цих ознак. Крім того, зростає роль інших людей, які б помічали і визнавали ці ознаки. Додатковою характеристикою професії є і те, що вона як основне передбачає особливу цілеспрямованість, створену суспільством підготовку і реалізується за певну винагороду [2].

Таке розуміння вказує на те, що професія являє собою соціально-об'єктивну частину людської активності. Професійна придатність та професійна готовність – формальні реальності, про-

фесійна ідентичність – неформальна, смислова, суб'єктивна реальність. У цьому сенсі професія і професійна ідентичність пов'язані причинно-обумовленим зв'язком. У той же час професійна придатність та професійна готовність об'єднані з професійною ідентичністю актуальною залежністю як похідні тієї частини професійної реальності, яка в процесі навчання жінок-військовослужбовців, пов'язана з ефективністю спеціальної підготовки; певним захопленням за засвоєння професійних знань; прагненням навчатися для досягнення певного професійного статусу [3].

Проблеми жінок у війську є предметом гендерних досліджень, які спочатку проводились у рамках соціології праці, соціології родини та соціології освіти з середини 60–70-х років минулого століття. Більшість науковців, що проводили такі дослідження, дотримувалися патріархальних поглядів, сутність яких полягала в тому, що основна роль жінки в суспільстві – ведення домашнього господарства та виховання дітей. Але вже наприкінці 70-х років, частина дослідників обстоювала егалітарну концепцію взаємовідносин статей.

Така концепція базувалася на принципах заперечення відносин панування та підкорення між чоловіком та жінкою. Розвиток даної концепції посилювався в середині 80-х років, коли почалося формування політики рівних можливостей для жінок та чоловіків. Зростає увага дослідників до проблем жінок [4].

Мета статті – презентація та аналіз результатів емпіричного дослідження проблеми мотивації вибору професії військового спрямування у жінок.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження мотивації до професії військового спрямування у жінок нами були взяті методики – мотиваційний профіль особистості «МПО» (тест Річі-Мартіна) та опитувальник великої п'ятірки «ОВП», а також методика «Діагностика рівня соціальної фрустрованості».

Дослідження проводилося на базі НКП Сумської обласної ради «Сумський обласний клінічний госпіталь ветеранів війни». Участь в дослідженні взяли жінки, які працюють у військовій сфері, вибірка становить 35 осіб. Середні групові показники мотивації вибору професії військового спрямування у жінок, свідчать про відповідність загальним даним щодо мотивації, які ми зустрічали в літературі.

За середніми груповими показниками у опитованих спостерігаємо наступний рейтинговий розподіл мотиваційних виборів: найпопулярнішим вибором у жінок указано «винагородження», далі, відповідно, «можливість самовдосконалення» та «структурованість роботи». На останніх рейтингових місцях шкали «потреба у соціальних контактах» та «потреба у владі». Але показники по останніх шкалах дуже відрізняються

у групах жінок із середніми та високими рівнями вибору мотиваційних чинників. Особливості мотивів даних респондентів представлено середніми та високими рівнями вибірки (таблиця 1) та описано далі. У досліджуваній групі жінок, які працюють у військовій сфері, ми відмічаємо переважання середнього рівня показників за методикою «Мотиваційний профіль особистості» (тест Річі-Мартіна). Низького рівня показників не виявлено.

Так, 42,8% респондентів мають високий рівень за шкалою «винагородження». Мотивація працівників, які мають високі показники потреби в грошах, з одного боку, проста: якщо існує можливість більше заробити, докладаючи належні зусилля, то працівники будуть високо мотивованими і задоволені роботою. Тобто їх мотивація полягає в забезпеченні чіткого причинно-наслідкового зв'язку між зусиллями і винагородою. З іншого боку, мотивація грошима пов'язана з такими труднощами, як втрата управлінського контролю, з'ясування справедливого рівня винагороди і т. ін. Перш ніж мотивувати таких жінок, потрібно переконатися в їх компетентності. Крім того, вони мають потребу в додатковому контролі, оскільки в гонитві за грошима можуть ігнорувати контрактні або технологічні вимоги. Середній рівень за цією шкалою переважає у більшості респондентів (57%), що свідчить про бажання мати роботу з хорошим набором пільг і надбавок. Ця потреба виявляє тенденцію до зміни в процесі трудового життя: збільшення витрат зумовлює підвищення значення цієї потреби (наприклад, виникнення нових сімейних зобов'язань, додаткові фінансові платежі, наявність боргів).

За шкалою «самовдосконалення» (друге місце у рангу мотиваційних чинників) у більшості досліджуваних жінок переважає середній рівень. Це може свідчити про потребу у самовдосконаленні та розвитку. Це показник прагнення незалежності та вдосконалення, і робота оцінюється саме з таких позицій. Персональний розвиток стимулює

до самостійності, яка, своєю чергою, може перетворюватися на бажання ні від кого не залежати. Мотивація таких жінок вимагає від керівника вміння співвідносити те, до чого вони прагнуть, з тим, що необхідно організації. Саме тому спільне обговорення цієї проблеми може відігравати мотивуючу роль, оскільки виявляє, що керівник розуміє потреби і намагається задовольнити їх. Для стимулювання таких жінок слід створювати ситуації, які задовольняли б їх актуальну потребу (періодично направляти на курси, семінари, залучати до навчання персоналу, до виконання завдань, що вимагають саморозвитку).

За шкалою «структурування роботи» (3 рангове місце) у більшості досліджуваних жінок, а саме у 77,1% переважає середній рівень. Ми розглядаємо цей факт як потребу в чіткому структуруванні роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації, що дозволяє оцінити результати своєї роботи, потреба в зниженні невизначеності та встановленні правил і норм виконання роботи. Жінки з високою потребою в структуруванні роботи прагнуть точно знати, що від них вимагається. Вони хочуть бути впевненими, що чітко виконують усі необхідні вимоги. Відсутність вказівок та інформації викликати у них стрес. Такі жінки потребують високого рівня організованості, упорядкованості, передбачуваності та контролюваності. Жінок із високими показниками за цією шкалою слід мотивувати встановленням чіткого порядку або наданням їм можливості встановити свій порядок.

Четверте рангове місце – за шкалою «визнання». У 85,8% наших респондентів спостерігаємо середній рівень, а 14,2% жінок мають високий рівень потреби у визнанні, а саме, цінування заслуг, досягнень і успіхів. Він реалізується через задоволення цієї потреби різними засобами: від усної подяки до матеріального заохочення. Керівнику потрібно враховувати, що сприйняття проявів вдячності залежить від його

Таблиця 1

Мотиваційні чинники вибору професії військового спрямування у жінок

Показники (n – 35)	Опитувані				Середні статистичні групові показники	Ранжування середніх
	Середній рівень, кількість осіб	%	Високий рівень, кількість осіб	%		
Винагородження	20	57	15	42,8	42,7	1
Умови праці	15	42,8	20	57,1	37,6	5
Структурування роботи	27	77,1	8	22,8	38,1	3
Соціальні контакти	31	88,6	4	11,4	29,9	11
Стосунки	25	71,4	10	28,6	36,7	7
Визнання	30	85,8	5	14,2	38,0	4
Досягнення	29	82,9	6	17,1	34,7	9
Влада і впливовість	31	88,6	4	11,4	28,1	12
Різноманітність	32	91,4	3	8,6	30,3	10
Креативність	31	88,6	4	11,4	37,3	6
Самовдосконалення	28	80	7	20	39,2	2
Цікава і корисна робота	32	91,4	3	8,6	35,9	8

щирості. Крім того, різні люди мають потребу в різних формах визнання: одним потрібна похвала в урочистій обстановці в присутності колег по роботі, іншим – досить сказати «дякую» під час роботи. Безперечно, визнання повинно проявлятися відразу після відповідного вчинку.

Слід зауважити, що потреба у визнанні може зробити людину залежною від схвалення оточуючих. Високі показники за цією шкалою служать індикатором невпевненості в собі. Така людина буде не здатна приймати самостійні рішення.

За шкалою «*умови праці*» більший відсоток жінок (57,1%) має високий рівень показників. Тому, виявивши високі значення за цією шкалою, потрібно, передусім, проаналізувати людські стосунки, що склалися в організації, її корпоративну культуру. Такий показник за даною шкалою може свідчити про уже наявність хороших умов праці, або про бажання більш комфортних умов праці.

За шкалою «*креативність*» у наших респондентів переважають показники середнього рівня (88,6%). Це може свідчити про потребу бути креативним, бажання аналізувати, осмислювати, відкривати нові ідеї. Цей показник свідчить про тенденцію до прояву допитливості, зацікавленості й нетривіального мислення. За коректного управління такі жінки дуже корисні для будь-якої організації, проте їх креативність повинна бути сфокусована на професійних завданнях. Для творчих особистостей дуже важливим є наявність права на помилку, оскільки в цьому випадку вони дуже вразливі. Якщо корпоративна культура організації позбавлена толерантності, й переважають звинувачення та прискіпливість, то креативні працівники уникатимуть можливості висловлювати свої ідеї.

За шкалою «*стосунки*» у 71,4% переважає середній рівень, і у 28,6% – високий. Пояснюємо це як потребу формувати і підтримувати довгострокові, стабільні стосунки, що передбачає значний ступінь близькості взаємин, довірливості. Варто спробувати сформувати моральний клімат, де заохочуються взаємини. Такі жінки будуть задоволені в умовах довіри, сприятливих робочих і особистих стосунках, властивих ефективному колективу.

За шкалою «*цікава і корисна робота*» у 91,4% переважає середній рівень, у 8,6% – високий. Це показник може свідчити про потребу у цікавій, суспільно корисній праці. Прагнення цікавої та корисної праці набуває пріоритетного значення щодо інших чинників мотивації. Якщо у жінок висока потреба в корисній і цікавій роботі, то завдання керівника полягає в організації діяльності таким чином, щоб вона сприймалася як цікава і корисна, інакше решта стимулів діятимуть не на повну силу. Для цього потрібно з'ясувати, що розуміє конкретний працівник під поняттям «цікава і корисна робота». Щоб посилити сприйняття корисності

праці, доцільно роз'яснювати виконавцям ширший контекст, в межах якого їх конкретна робота має важливе значення і становить вагому складову частину загальної справи.

За шкалою «*досягнення*» у 82,9% переважає середній рівень, у 17,1 – високий рівень. Це може свідчити про потребу ставити для себе сміливі, складні цілі та досягати їх. Провідною рисою таких жінок є бажання все робити самостійно. Вони можуть добровільно працювати понаднормово і будуть чесно викладатися на роботі. Однак, перш ніж приступити до виконання завдання, вони прагнуть переконатися, що поставлена мета має конкретність щодо виміру, оцінки. Вони інстинктивно уникатимуть діяльності, пов'язаної з невизначеністю, де важко або неможливо оцінити внесок і досягнення. Такі працівники повинні завжди мати мету, в іншому разі життя може здатися їм безглуздом. Досягнувши поставленої мети і відчувши мить тріумфу, вони знову готові до досягнень. Жінки такого типу не вмюють керувати, проте саме їх часто просувають на керівні посади. Причина полягає у тому, що вони орієнтовані на конкуренцію, а отже, їм важко працювати в команді. Мотивація подібних жінок полягає в чіткому визначенні мети і повному підпорядкуванні їй. Великого значення набуває створення умов для концентрації енергії.

За шкалою «*різноманітність*» у 91,4% переважає середній рівень, у 8,6% – високий. Це може свідчити про потребу в різноманітності, змінах і стимуляції, прагнення уникати рутини. Вказує на тенденцію завжди перебувати в стані піднесеності, готовності до дій. Таким жінкам потрібна постійна можливість опановувати щось нове. Енергійно взявшись за справу, вони незабаром починають відчувати нудьгу, а відтак майже несвідомо можуть ухилятися від планування своєї діяльності. Якщо ж характер роботи передбачає постійні зміни, якщо потрібно приплив свіжої енергії та нових ініціатив – саме така робота підходить для них.

Одинадцятьте місце у нашому рейтингу займає шкала «*соціальні контакти*». У 88,6% жінок-респондентів переважає середній рівень вираженості визначеного мотиваційного чинника, а у 11,4% – високий. Цей чинник ми розглядаємо як потребу в соціальних контактах, у спілкуванні з широким колом людей (колегами, партнерами), у довірливості в стосунках. Такі жінки отримують задоволення і позитивні емоції від численних контактів з оточуючими. Чимало з них здатні виявляти толерантність до повсякденної метушні, шуму, що супроводжують спільну працю. Таким чином, створюючи умови для численних контактів або переміщаючи на посади, які передбачають такі контакти, можна підвищувати задоволеність працею та більш мотивувати жінок.

Останню сходинку нашого рейтингу займає чинник «*влада та впливовість*». І хоча жінки зазначають важливість цього фактору, усе ж він значно поступився більш нагальним мотиваційним чинникам і, ні в якому разі, не є визначальним у виборі професії військового спрямування у наших жінок. Ми спостерігаємо, що за цим показником також переважає середній рівень у 88,6% і високий рівень у 11,4% опитаних жінок. Розглядаємо прагнення керувати іншими як ознаку власної конкурентної спрямованості, оскільки усвідомлення цього чинника передбачає обов'язкове порівняння з іншими і потребу впливати на інших. Безумовно, такі жінки становлять інтерес для військової сфери. Однак при цьому ключове питання полягає не тільки у здатності жінки впливати, а також у тому, заради чого вона прагне здійснювати цей вплив. Чи спричинений він інтересами організації, чи спрямований лише на досягнення власних інтересів? Крім того, прагнення впливати на інших майже завжди зустрічає опір. Тому взаємини можуть стати неприязними і особливо проблематичними. Мотивація таких жінок полягає в наданні можливості конструктивного впливу для досягнення цілей організації. При цьому, навчання прийнятним методам впливу і прийомам реалізації влади має становити важливу частину реалізації, як керівників.

На нашу думку, виявлені показники можуть свідчити про наявність основних мотиваційних потреб у жінок, які працюють у військовій сфері. Врахування їх у трудовій діяльності, є важливим елементом для покращення якості праці, а також психологічно – соціального стану самих працівників.

З метою дослідження особистісних характеристик наших респондентів, ми застосували «Опитувальник великої п'ятірки» (ОВП). Він дозволяє швидко визначити загальну структуру особистості (таблиця 2).

Серед особистісних характеристик жінок, що зумовлюють вибір професії військового спрямування, в першу чергу, наголошуємо на відкритості новому досвіду, як визначальній характеристиці наших респондентів. Це характеризується неупередженістю, зацікавленістю, сприйнятливістю будь-якої інформації та знань, усього нового і незвичайного, наявністю широких інтересів, розвиненої фантазії, гнучкого розуму, незалежності та

нестандартності мислення, орієнтованістю на пошук нових підходів, шляхів вирішення проблем, схильністю до самоаналізу і рефлексії, оригінальністю та естетичністю сприйняття. За цією шкалою високий рівень засвідчили 51,4% опитаних, середній рівень у 42,9%, низький рівень лише у 5,7%. Протилежність становлять закритість новому досвіду, обмеженість інтересів, консервативність, шаблонність, надання переваги знайомій, повсякденній роботі.

Переважає більшість опитаних продемонструвала спрямованість на зовнішній світ, товариськість, комунікабельність, прагнення лідерства, енергійність, активність, імпульсивність, оптимістичність. За шкалою «екстраверсія» переважає у більшості досліджуваних жінок середній рівень (68,6%). Інший полюс чинника представлений інтроверсією, для якої характерна тенденція до комфортної самотності, внутрішніх роздумів, незалежності, самостійності, індивідуалістичності.

За шкалою «*поступливість*» переважає середній рівень у 80% респондентів, це може свідчити про сензитивність, доброзичливість, довірливість, альтруїстичність, конформність, схильність підпорядковувати особисті інтереси потребам групи, неконфліктність, орієнтованість на співробітництво. Протилежний бік континууму представлений непоступливістю, впертістю, пріоритетом власних принципів і потреб, здатністю на «виклик» оточенню, схильністю створювати проблеми, певною байдужістю, жорсткістю.

За шкалою «*сумлінність*» у більшості опитаних переважає середній рівень (74,3%). Це може свідчити про наявність таких якостей, як контрольованість поведінки і діяльності, самовладання, наполегливість, старанність, точність у роботі, ретельність, відповідальність, організованість, дисциплінованість. Інший полюс виявляє неорганізованість, нецілеспрямованість, недостатність зосередженості, спонтанність проявів із низьким рівнем впорядкованості та послідовності поведінки, схильність до незавершення розпочатих справ, недостатній контроль власних імпульсів і переважання тенденцій гедонізму.

За шкалою «*нейротизм*» переважають показники середнього рівня у 68,6% опитаних. Це може проявлятися у помірній тривожності, дратівливості, помірній чутливості до стресогенних ситуацій,

Таблиця 2

Особистісні характеристики жінок, що зумовлюють вибір професії військового спрямування

Показники (n – 35)	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень		Середні статистичні групові показники	Ранжування середніх
	кількість осіб	%	кількість осіб	%	кількість осіб	%		
Екстраверсія	4	11,4	24	68,6	7	20	29,4	2
Поступливість	4	11,4	28	80	3	8,6	27,6	4
Сумлінність	6	17,1	26	74,3	3	8,6	25,7	5
Нейротизм	5	14,2	24	68,6	6	17,1	27,7	3
Відкритість досвіду	2	5,7	15	42,9	18	51,4	35,7	1

легкості виникнення негативних емоцій і переживань, схильності до поганого настрою та песимістичності. Інший полюс представлений тенденціями до раціоналізму, стресостійкості, витриманості, спокійного реагування і ставлення до подій і оточуючих.

На нашу думку, виявлені показники дозволяють визначити загальну структуру особистості за допомогою п'яти факторів: екстраверсії, поступливості, сумлінності, нейротизму, відкритості досвіду та виявити взаємозв'язок вибору професії та особистісних якостей.

Для дослідження чинників мотивації вибору професії нами також було взято методику «Діагностики рівня соціальної фрустрованості» Л.І. Вассермана (модифікація В.В. Бойко), для виявлення ступеню задоволення чи незадоволення досліджуваних їхньою позицією у житті. Феномен фрустрації, безсумнівно, є предметом різних емпіричних і теоретичних досліджень. Однак, як і раніше, залишаються деякі питання, навіть сама концепція фрустрації іноді ставиться під сумнів, так як різноманітність пов'язаних з нею явищ можна пояснити, не звертаючись до цієї концепції.

Слово фрустрація (від лат. frustratio) позначає «обман», «невдача», «марне очікування», «розлад задумів». Якщо ж звернутися до визначення, яке дав засновник теорії фрустрації С. Розенцвейг, то «фрустрація» позначає психічний стан, викликаний неможливістю задоволення своїх значущих потреб. Іншими словами, для фрустрації характерно усвідомлення уявного, при невідповідності бажаного і дійсного. У більш широкому розумінні фрустрацію слід розглядати в контексті витривалості і реакції на важкі життєві ситуації [5].

Особливості психічних станів, зокрема стану фрустрації, завжди викликали інтерес і були об'єктом уваги вчених і дослідників. У вивченні цієї проблеми можна виділити два основних підходи. В межах поведінкового підходу (С. Розенцвейг, Д. Доллард і та ін.) фрустрація розглядається як наслідок зіткнення із зовнішніми перешкодами, що заважають задоволенню потреб. У межах психоаналітичного підходу (З. Фройд і його послідовники) фрустрація зумовлена певним внутрішньоособистісним конфліктом. Перебуваючи в стані фрустрації, людина може відчувати широкий спектр негативних переживань: відчай, роздратування, гнів, агресію, розчарування, тривогу і т. ін. Довготривале перебування в подібному стані може спричинити за собою повну дезорганізацію людської діяльності. Регулярні стани фрустрації можуть впливати на характер, провокувати агресивність, викликати комплекс неповноцінності і та ін.

Обов'язковими характеристиками фрустраційної ситуації є мотивація або прагнення до досягнення мети (задоволення потреби) і наявність перешкод (зовнішніх чи внутрішніх, об'єктивних або суб'єктивних), що заважають отримати бажане. Тому в ході нашого дослідження було застосовано дану мето-

дику для виявлення рівня задоволеності жінками обраною професією військового спрямування.

Методика «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» має 7 рівнів визначення фрустрованості, але результатами опитування з'ясовано, що більшість жінок (80 %) не відчують соціальної фрустрованості, тобто їх соціальні потреби близькі до максимального ступеня задоволеності, рівень якості життя і соціального благополуччя відповідає високому рівню.

Цей факт ми розглядаємо як свідчення високого ступеню стресостійкості та соціальної адаптації. Для таких особистостей характерна низька ступінь стресового навантаження, також присутнє, певною мірою, зниження активності та ефективності діяльності.

У жінок із середнім ступенем стресостійкості і соціальної адаптації більшою мірою проявляється дуже низький рівень фрустрованості (20%). У цієї групи виявлено середню ступінь стресового навантаження. При цьому інтенсивність діяльності знижується.

Дослідження зв'язків між мотивацією вибору професії військового спрямування у жінок та їх особистісними характеристиками дозволили зазначити, що існує зворотний зв'язок між прагненням до самовдосконалення та поступливістю, тобто, поступливість є перешкодою на шляху до самовдосконалення.

Висновки. Вибір професії, або професійне самовизначення, – це основа самоствердження людини в суспільстві, одне з головних рішень в житті. Вибір професії – це не одновимірний акт, а процес, що складається з ряду етапів, тривалість яких залежить від зовнішніх умов та індивідуальних особливостей суб'єкта вибору професії.

Мотивація – сукупність причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку людини, її початок, спрямованість і активність. Професійна мотивація – це циклічний процес безперервного взаємного впливу і перетворення, у якому ситуація вибору та суб'єкт дії взаємно впливають один на одного, і результатом цього є поведінка у виборі майбутньої професії. *Професійна ідентичність* – складний інтегративний психологічний феномен, ведуча характеристика професійного розвитку людини, яка свідчить про ступінь прийняття обраної професійної діяльності як засобу самореалізації і розвитку, усвідомлення своєї тотожності з групою і оцінка значимості членства в ній.

Серед проблем, пов'язаних з гендерними відмінностями чоловіків і жінок, пильну увагу дослідників в останні роки привертає питання про професійну ідентичність особистості. Професійна кар'єра, як правило, займає в життєвому проекті провідне місце.

Нами з'ясовано, що у професійній мотиваційній сфері військовослужбовців-жінок переважають

мотиви «винагородження» та «самовдосконалення» як можливість саморозвитку, також потреба у «структурованій роботі».

Проведене дослідження свідчить, що у більшості опитаних переважають середній або високий рівень за такими показниками як: цікава і корисна робота, самовдосконалення, креативність, різноманітність, влада і впливовість, досягнення, визнання, стосунки, соціальні контакти, структурування роботи, умови праці. Відмічаємо, що неабияку роль у їх прагненні вступити на військову службу відіграє і такий чинник, як можливість влаштувати особисте життя, знайти друзів, продовжити родинні традиції. Важливим питанням є питання кар'єрного зростання жінок в умовах збройних сил, питання гармонійного поєднання особистого життя і військової служби.

Дослідження особистісних характеристик жінок, які обрали військові професії, висвітлило, що, переважно, це особи товариські, комунікабельні, такі, які прагнуть лідерства, енергійні. Вони мають помірну тривожність, середній рівень стресостійкості, і у той же час, відкриті для нового досвіду.

Низький рівень соціальної фрустрованості у жінок, що обрали професії військового спрямування, ми розглядаємо як свідчення високого ступеню стресостійкості та соціальної адаптації.

Мотивація жінок до військової професійної діяльності обумовлює характер організаційної поведінки і чинить істотний вплив на результативність та ефективність повсякденної діяльності. Формування стійкої позитивної мотивації жінок до трудової діяльності у подальшому проходженні військової служби

є найважливішою умовою майбутньої роботи. Перспективу подальших досліджень бачимо у вивченні професійної соціалізації жінок із вибором професії військового спрямування, важливим соціально-психологічним явищем, яке визначається як сукупність процесів, що дозволяють військовослужбовцю засвоювати систему установок, норм, цінностей, що відповідають освоєній соціальної ролі військового професіонала.

Література:

1. Клецина И.С. Психология гендерных отношений. Теория и практика. Санкт-Петербург : Алетейя, 2004. 408 с. (Серия : «Гендерные исследования»).
2. Улыбин С.В. Психологические факторы, влияющие на профессиональную деятельность человека. *Мир психологии*. Москва, 2008. № 4. С. 262–268.
3. Щавлинский Ю.А. Профессиональное самоопределение как фактор социализации молодежи. *Социальные проблемы регионов. Пути, их решения* : сб. статей Всероссийской научно-практической конференции. Пенза, 2005. 127 с.
4. Сваюля І.З. Гендерна політика : проблематика ролі жінки у цивільно-військових відносинах. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2019. Вип. 146(3). С. 93–96.
5. Дементий Л.И. Фрустрация : Понятие и диагностика : учебно-методическое пособие для студентов специальности психологии. Омск : Изд-во ОмГУ, 2004. 68 с.

Motruk T. O., Sema N. M. Women motivation of the choice of military profession

Today, the Ukrainian army, seeking to establish world standards of military service, has enabled thousands of women to choose a military profession.

Professional motivation is a cyclical process of continuous mutual influence and transformation in which the situation of choice is mutually affecting each other, and the result is a truly observed behavior in the choice of the future profession. Changes in personal life conditions and innovative mentality have intensified the problems of personal and professional self-determination. Professional identity is a complex integrative psychological phenomenon, a leading characteristic of a person's professional development. It shows the degree of acceptance of the chosen professional activity as means of self-realization and development, awareness of his identity with the group and assessment of the importance of membership in it.

The profession is a socially objective part of human activity. Professional suitability and professional readiness are formal realities, professional identity is informal, semantic, subjective reality.

We have found that the motives of "reward" and "self-improvement" prevail as a possibility for self-development, as well as the need for "structured work", in the professional motivational field of military women.

Mostly, they are sociable, communicative, leadership-seeking, energetic people. They have moderate anxiety, moderate levels of stress resistance, and at the same time, open to new experience. The level of social frustration of these women is very low.

First of all, we emphasize the openness to new experience among the personal characteristics of women, who determine the choice of the military profession, as a defining characteristic of our respondents.

It is found that the majority of women (80%) do not experience social frustration, i.e. their social needs are close to maximum satisfaction, and the quality of life and social well-being is high.

Note that there is an inverse relationship between the desire of self-improvement and compliance, that means, the compliance is an impediment to self-improvement.

Formation of stable positive motivation of women to work in further military service is the most important condition for future work.

Key words: *professional identity, stress resistance, frustration, motivational sphere, professional self-determination, personal characteristics, motivational factors.*

УДК 151.9.943

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.2>

О. М. Шемчук

здобувач

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ОБҐРУНТУВАННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДІАГНОСТУВАННЯ СФОРМОВАНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ В МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ – ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У публікації обґрунтовано психодіагностичний інструментарій діагностування сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України. Викладено організацію і хід емпіричного дослідження, що було побудовано з урахуванням методик і логіки розв'язання поставлених завдань. Зміст дослідження ґрунтується на особливостях сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України. З метою забезпечення якісного добору методик для реалізації задуму емпіричного дослідження визначено та схарактеризовано відповідні показники в критеріальній моделі. За показниками поняттєво-змістового критерію виразними характеристиками є: середньо розвинені швидкість мислення та рухливість нервових процесів; середній рівень розвитку практичної спрямованості мислення; переважання розвитку словесно-логічного, креативного та наочно-образного типів мислення тощо. За показниками мотиваційно-цільового критерію характерні: виразна орієнтованість на підтримання стосунків та орієнтація на спільну діяльність; найбільш переважні схильності до основних класів операторських, зв'язку та спостереження, технологічних військових спеціальностей тощо. За показниками операційно-регуляційного критерію виявлено: переважання комунікативних схильностей за організаторські, що впливає на прийняття рішень в складних, нестандартних ситуаціях професійної діяльності; більш високі показники розвитку регуляції процесів планування цілей і програмування дій в порівнянні з моделюванням значущих умов досягнення цілей і оцінюванням результатів дій; середньо розвинені гнучкість та самостійність тощо. За показниками рефлексивно-оціночного критерію визначені: в цілому розвинена, адекватна самооцінка жінок, втім дещо мінливі та нестійкі критерії оцінювання результатів власної професійної діяльності; менш сформована потреба продумувати способи своїх дій для досягнення цілей професійної діяльності і поведінки; достатня наполегливість, послідовність, розвинена потреба в саморозвитку тощо. Схарактеризовано три етапи науково-пошукової роботи емпіричного дослідження та викладено її результати.

Ключові слова: методики дослідження, психологія мислення, професійна підготовка, гендерні особливості.

Постановка проблеми. Складність професійної діяльності прикордонника полягає у потребі забезпечувати систему заходів на залізничному, автомобільному, морському, річковому, паромному, повітряному та пішохідному сполученні через державний кордон України. Разом з тим прикордонний митний та інші види контролю, пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів, іншого майна здійснюються прикордонниками на спеціально виокремленій території залізничних і автомобільних станцій, у морських і річкових портах, аеропортів (аеродромів) із комплексом будівель, споруд і технічних засобів. Якісне виконання завдань прикордонного контролю не обмежене визначеним алгоритмом дій прикордонників, не є рутинною механічною роботою складу зміни прикордонних нарядів щодо виявлення правопорушників і забезпечення

безперебійного пропуску учасників міжнародного руху, тому вимагає неабияких навичок і досвіду, професійної підготовки та практики.

Враховуючи особливості напрямів професійної діяльності молодших спеціалістів Державної прикордонної служби України та спираючись на дослідження професійної діяльності прикордонників, зазначимо про важливу роль формування професійного мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців під час її здійснення, оскільки воно має певні розбіжності та особливості порівняно з професійним мисленням чоловіків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В контексті прикладних аспектів вивчення процесу мислення суб'єкта та втілення результату цього процесу в діяльності вчені розглядають: проблематику критичного мислення (Л.А. Кисенко-Романюк, О.Г. Марченко, Д. Халперн), радіантного

мислення (Т. Бьюзен, Б. Бьюзен), дисциплінованого мислення (Б. Фьюсел), творчого мислення (Д.Б. Богоявленська, Дж. Гілфорд, Ю.М. Кулюткін, В.О. Моляко, Я.О. Пономарьов, В.А. Роменець), практичного мислення (Д.М. Завалишина, М.М. Кашапов, Ю.К. Корнілов, Б.М. Теплов, О.В. Ягупова), технічного мислення (Т.В. Кудрявцев, Ю.М. Кулюткін, Б.Ф. Ломов, В.О. Моляко, П.Є. Решетников), управлінського мислення (Л.В. Гулова, Л.М. Сидельников, І.В. Шама, В.А. Шемчук) та суто професійного мислення (О.В. Бичева, Т.Є. Гура, Л.Р. Джелілова, Л.В. Засєкіна, А.Б. Зуєва, О.Ю. Кованов, Я.В. Крушельницька, В.Є. Луньов, А.К. Маркова, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко), яке більшість авторів пов'язують із процесом професійного розвитку фахівця, набуття ним спеціальних знань, умінь під час фахової підготовки та подальшої професіоналізації, що в сукупності дозволяє забезпечити ефективне розв'язання професійно-зумовлених завдань, пошук та прийняття рішень у взаємозалежності з рівнем фахової підготовки, спеціальної компетентності та професіоналізму на певному етапі фахового становлення, набуття професійної майстерності в цілому.

Не зважаючи на численні великі праці з різними аспектами мислення, нами не виявлено обґрунтованого психодіагностичного інструментарію діагностування сформованості професійного мислення (далі – ПМ) у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

Мета статті: на основі емпіричних відомостей визначити особливості сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

Виклад основного матеріалу. Організація і хід дослідження були побудовані з урахуванням методик і логіки розв'язання поставлених завдань. Зміст дослідження полягав у визначенні особливостей сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ). З метою забезпечення якісного підбору методик для реалізації задуму емпіричного дослідження ми спиралися на визначені в критеріальній моделі показники (таблиця 1).

Дослідження рівнів швидкості мислення та рухливості нервових процесів проводилось за допомогою *Методики дослідження швидкості мислення* [4], яка передбачала заповнення досліджуваними пропущених букв у 40 словах протягом обмеженого часу (3 хвилини). За результатами кількості вірно складених слів визначалися показники швидкості мислення й рухливості нервових процесів: висока, середня та низька.

За допомогою *Методики визначення спрямованості особистості (орієнтаційної анкети Б. Басса)* [5] визначалися типи спрямованості:

1) на себе (орієнтація на пряму винагороду безвідносно від змісту роботи, схильність до суперництва);

2) на спілкування (прагнення за будь-яких умов підтримувати стосунки з людьми, орієнтованість на спільну діяльність);

3) на справу (зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділову співпрацю, здатність відстоювати власну думку на користь справи та досягнення загальної мети).

Методика діагностики практичної спрямованості мислення Л.П. Урванцевої – Н.В. Володіної [1] скерована на визначення виразності розвитку практичної спрямованості мислення (низької, середньої, високої) як властивості пізнавальної активності, що характеризує її підлеглість предметно-перетворювальним цілям і орієнтацію на результат. Розроблення даного теоретичного конструкта проводилось авторами з використанням робіт Б.М. Теплова, К.О. Абульханово-Славської, М.А. Холодної. В результаті конкретизації досліджуване поняття було описане в декількох групах ознак, на основі яких формулювалися питання методики: мотивація особистості (інтереси, переваги, цілі, стосунки); особливості інтелектуальної діяльності (мислення, пам'яті, уваги, сприйняття); характеристики поведінки, особливості виховання і середовища розвитку особистості, специфіка емоційних переживань та їх проявів.

За допомогою *Методики визначення стресостійкості та соціальної адаптації Хомса і Раге* [11, с. 149–153] з'ясувалася ступінь опору стресу на основі психометричної шкали самооцінки актуального рівня стресу протягом останнього року. За результатами шкали, яка складалася з переліку травмуючих подій, проранжованих за балами за їх стресогенністю, визначалися рівні опору досліджуваних стресу (достатньо високий, високий, пороговий і низький).

Професійно-особистісний опитувальник В.П. Петрова [14] дозволив визначити військово-професійну спрямованість досліджуваних за оцінкою схильностей до класів основних військових посад (командні, операторські, зв'язку і спостереження, водійські, спеціального призначення (спецназ), технологічні).

Короткий відбірковий тест В.М. Бузіна – Е.Ф. Вандерліка (КОТ) [3, с. 60–70], який дозволяє визначити загальний рівень сформованості розумових здатностей, вербального та невербального інтелекту: здібності до узагальнення й аналізу матеріалу; гнучкість мислення; інертність і здатність до переключення мислення; емоційні компоненти мислення та здатність до відволікання; точність

і швидкість сприйняття та розподіл і концентрацію уваги; грамотність; орієнтування; просторову уяву.

Методика *Типи мислення (Методика визначення типу мислення в модифікації Г.В. Резапкіної)* [13, с. 69–73] дає змогу з'ясувати розвиненість мислення досліджуваних за такими типами: предметно-дійового; абстрактно-символічного; словесно-логічного; наочно-образного; креативного. А у разі гармонійного співвідношення цих типів можна з'ясувати синтетичне мислення. Типи є актуальними для професійної діяльності майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ.

Методика *Діагностики комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2)* [15, с. 263–265] допомагає оцінити розвиток організаторських і комунікативних якостей майбутніх

молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ, їх здатність до налагодження комунікативного процесу в професійній діяльності, що є особливо важливим у проведенні адміністративно-юрисдикційної діяльності щодо забезпечення прикордонного контролю молодших інспекторів прикордонної служби, здатності до організації та узгодження дій як своїх колег, так і оточення.

Опитувальник «Мотивація успіху та страх невдачі» А.О. Реана [12, с. 382–383] дозволяє сформулювати виразність домінування однієї з тенденцій мотивації особистості в реалізації рівня побажань – досягнення успіху чи уникнення невдачі – майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ. За виразної мотивації успіху дії досліджуваних спрямовані

Таблиця 1

Методики дослідження сформованості професійного мислення майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ

№ з/п	Методики дослідження	Критерії	Емпіричні індикатори (показники)
1	Методика дослідження швидкості мислення	Поняттєво-змістовий	швидкість мислення й рухливість нервових процесів
2	Методика визначення спрямованості особистості (орієнтаційна анкета Б. Басса)	Мотиваційно-цільовий	типи спрямованості: на себе; на спілкування; на справу.
3	Методика діагностики практичної спрямованості мислення Л.П. Урванцева – Н.В. Володіної	Поняттєво-змістовий	практична спрямованість мислення
4	Професійно-особистісний опитувальник В.П. Петрова	Мотиваційно-цільовий	військово-професійна спрямованість: схильності до класів типових військових спеціальностей (командні, операторські, зв'язку і спостереження, водійські, спеціального призначення (спецназ))
5	Методика визначення типу мислення в модифікації Г.В. Резапкіної	Поняттєво-змістовий	типи мислення: предметно-дійове, абстрактно-символічне, словесно-логічне, наочно-образне, креативне, синтетичне
6	Діагностики комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2)	Операційно-регуляційний	організаторські та комунікативні схильності
7	Опитувальник «Стильові особливості саморегуляції поведінки – ССП–98» В.І. Моросанової	Операційно-регуляційний	загальний рівень саморегуляції, індивідуальний стиль саморегуляції поведінки; планування цілей (Пл), моделювання значущих умов їх досягнення (М), показники розвитку регуляторно-особових властивостей – гнучкості (Г), самостійності (С)
		Рефлексивно-оцінний	оцінювання і корекція результатів (Ор), програмування дій (Пр)
8	Дослідження локалізації контролю особистості – модифікований опитувальник «ЛК» О.Г. Ксенофонової	Рефлексивно-оцінний	загальна інтернальність; інтернальність у сфері досягнень та невдач; інтернальність у професійній діяльності; готовність до подолання труднощів; планування, здійснення й відповідальність
9	Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації Хомса і Page	Операційно-регуляційний	ступінь опору стресу та соціальної адаптації
10	Методика «Мотивація успіху і страх невдачі» А. Реана	Мотиваційно-цільовий	мотиваційна тенденція досягнення успіху (уникнення невдачі)
11	Короткий відбірковий тест В.М. Бузіна – Е.Ф. Вандерліка (КОТ)	Поняттєво-змістовий	загальний рівень розумових здібностей, вербального та невербального інтелекту, здатності до узагальнення й аналізу, гнучкість мислення, здатність до переключення, точність і швидкість сприйняття, емоційні компоненти

на досягнення конструктивних, позитивних результатів. Їх особистісна активність залежить від потреби в досягненні успіху. За виразної мотивації уникнення невдачі вони прагнуть остерегтися осуду, покарання, оскільки очікування неприємних наслідків визначає їх діяльність – страх можливого провалу. Вони міркують, як його уникнути, а не як досягти успіху [12].

У дослідженні для діагностування індивідуальних профілів саморегуляції застосовано останній варіант опитувальника *В.І. Моросанової «Стильові особливості саморегуляції поведінки – ССП-98»* [9]. Методика була створена в 1988 році в Психологічному інституті Російської академії освіти в лабораторії психології саморегуляції і валідна як для наукових досліджень, так і як інструмент практичного діагностування різних аспектів індивідуальної саморегуляції. Твердження опитувальника побудовані на типових життєвих ситуаціях і не мають безпосереднього зв'язку із специфікою діяльності. Структура індивідуальних особливостей саморегуляції жінок-військовослужбовців досліджувалася на основі шести якостей індивідуальної саморегуляції, релевантних шкалам опитувальника, що в сукупності характеризує індивідуальний профіль саморегуляції. Сороч шість тверджень опитувальника входять до складу шести шкал: планування цілей (Пл); моделювання значущих умов їх досягнення (М); програмування дій (Пр); оцінювання і корекція результатів (Ор); якості розвитку регуляторно-особистісних властивостей – гнучкість (Г); самостійність (С). В цілому опитувальник працює як єдина шкала «Загальний рівень саморегуляції» (ЗРС), що відображає рівень сформованості індивідуальної системи саморегуляції доволіної активності людини [9; 10]. Підтверджено, що досліджувані з високими якостями загального рівня саморегуляції самостійні, гнучко й адекватно реагують на зміну умов, висування і досягнення цілей діяльності у них відбувається переважно усвідомлено. Чим вище загальний рівень усвідомленої регуляції, тим легше фахівець оволодіває новим видом активності, більш впевнено відчуває себе в незнайомих ситуаціях, і тим стабільніше його успіхи в звичних видах діяльності. Відповідно, успішність оволодіння новим видом діяльності у більшій мірі залежить від відповідності особливостей саморегуляції і вимог освоюваного виду активності.

«Дослідження локалізації контролю особистості – модифікований опитувальник «ЛК» *О.Г. Ксенофонтової* [6] є версією методики «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК) Дж. Роттера, стандартизованої на більш широкому віковому і соціальному контингенті досліджуваних. Опитувальник дозволяє виявити переконання досліджуваних відносно того, де локалізу-

ються сили, що підпадають під вплив управління і контролю того, що відбувається в житті, – усередині себе (зусилля, старання і здатності) або зовні та залежать від зовнішніх чинників (інші люди, доля або випадок). Опитувальник містить сорок тверджень. Серед наявних шкал нами було застосовано:

- шкалу загальної інтернальності (Із), що дозволяє визначити рівень інтернальності або екстернальності досліджуваних – внутрішній чи зовнішній локус контролю власної активності;

- шкалу інтернальності у сфері досягнень (Ід) – охоплює ситуації, пов'язані з досягненнями, що здійснилися у реальності та виявляють здатність здобутку успіху в тих або інших ситуаціях;

- шкалу інтернальності у сфері невдач (Ін) – виявляє ставлення до ситуацій або можливих неуспіхів, деструктивної самозвинувачувальної позиції;

- шкалу інтернальності у професійній діяльності (Іпд) – охоплює ситуації навчальної, професійної і будь-якої іншої активності, що переслідує досягнення людиною конкретної мети;

- шкалу готовності до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів (Дт) та готовності до самостійного планування, здійснення діяльності і відповідальності за неї (Дс) – дає змогу визначити прояви інтернальності та причини схильності до екстернальності стосовно самостійної активності у важких і напружених ситуаціях, що особливо важливо в нашому дослідженні професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ.

Висновки. Вибірку досліджуваних склали 234 особи, середній вік яких – 23 роки. Загальна схема експериментального дослідження співвідносна із завданнями і передбачає з'ясування змістових характеристик сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ, та уточнення на основі специфіки найбільш адекватних психологічних аспектів його розвитку.

Емпіричне дослідження припускало три етапи науково-пошукової роботи. Мета першого етапу (2010 – перша половина 2014 рр.) полягала у систематизації й концептуалізації досліджень з проблеми сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ, визначенні цілей, завдань, об'єкта, предмета і програми дослідження. Обґрунтовано методику емпіричного дослідження та підібрано психодіагностичний інструментарій.

Другий етап (друга половина 2013 – перша половина 2015 рр.) передбачав організацію і проведення пілотажного та констатувального експериментів, мета яких полягала, по-перше, у вивченні змістових характеристик сформованості

професійного мислення майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ, його структури та ступені виразності емпіричних індикаторів; *по-друге*, в отриманні нових емпіричних даних про особливості взаємозв'язків змістових характеристик професійного мислення; *по-третє*, у визначенні діагностичних факторів, що зумовлюють сутнісний зміст сформованості професійного мислення, в основі якого лежать індивідуально-психічні особливості його компонентів.

Під час отримання емпіричних даних було проаналізовано змістові характеристики сформованості компонентів професійного мислення майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ та відібрано групу методом ранжування в кількості 60 осіб. Для забезпечення валідності експерименту та достовірності порівняння емпіричних даних з їх числа виділено *експериментальну та контрольну групи* методом випадкової вибірки, проведеної за допомогою стратегії – рандомізації [7; 8].

Третій етап (2015 – 2019 рр.) передбачав проведення формульованого етапу дослідження, встановлення вихідних положень, що відображали індивідуальні відмінності контингенту досліджуваних, які виявляються у відповідних змістових характеристиках сформованості компонентів професійного мислення майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ, а також розроблення програму формування професійного мислення в процесі фахової підготовки.

На цьому етапі емпіричного дослідження з експериментальною групою проводився професійно-психологічний тренінг «*Формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України*» з метою утворення та розвитку компонентів професійного мислення майбутніх прикордонників. З контрольною групою такий тренінг не проводився.

З експериментальною та контрольною групами жінок-військовослужбовців було проведено повторне тестування за визначеними методиками дослідження сформованості компонентів професійного мислення, а результати було порівняно по групах за допомогою методів математичної статистики для з'ясування значущості розходження отриманих емпіричних даних та обґрунтування висновків про ефективність розробленої тренінгової програми. Результати отриманих даних порівнювалися з використанням методів математичного оброблення емпіричних результатів дослідження (описові статистики та кореляційний аналіз за Пірсоном, факторний аналіз) і статистичних критеріїв (одновибірковий критерій Колмогорова-Смірнова, t-критерій

Стьюдента). Отримані результати емпіричного дослідження оброблялися за допомогою пакетів програм оброблення статистичних даних Microsoft Office Excel 2007, SPSS – 21.0 [15].

Література:

1. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология. Учебник. Москва, 2004. 553 с.
2. Карелин А.А. Большая энциклопедия психологических тестов. Москва : Эксмо, 2007. 416 с.
3. Володина Н.В., Урванцев Л.П. Опросник для диагностики практической направленности мышления. *Практическое мышление: теоретические проблемы и прикладные аспекты* : коллективная монография / под ред. А.В. Карпова и др. Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 2007. С. 432–437.
4. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ. М», 2004. 672 с.
5. Петров В.П., Ростунов А.Т. Военно-профессиональная ориентация молодежи. Москва : МО СССР, 1988. С. 197–199.
6. Истратова О.Н. Эксакусто Т.В. Психодиагностика: коллекция лучших тестов. 2-е изд. Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. 375 с.
7. Резапкина Г.В. Отбор в профильные классы. Москва : Генезис, 2005. 124 с.
8. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. 490 с.
9. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 432 с.
10. Моросанова В.И., Кондратюк Н.Г. Новая версия опросника «Стиль саморегуляции поведения. ССПМ». *Вопросы психологии*. 2011. № 1. С. 137–145.
11. Моросанова В.И., Коноз Е.М. Стилевая саморегуляция поведения человека. *Вопросы психологии*. 2000. № 2. С. 118–127.
12. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики «Уровень субъективного контроля». *Психологический журнал*. 1999. Т. 20, № 2. С. 103–114.
13. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Экспериментальна психология : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 360 с.
14. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 512 с.
15. Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики : підручник. 2-ге видання. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2012. 464 с.
16. IBM SPSS Statistics Base 21 / IBM Corporation. 2012. 371 с.

Shemchuk O. M. Substantiation of psychodiagnostic tools for diagnosing the formation of professional thinking in future junior specialists – women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine

The publication substantiates the psychodiagnostic toolkit for diagnosing the formation of professional thinking in future junior specialists - women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine. The organization and the course of the empirical study are presented, which were constructed taking into account the methods and logic of solving the set tasks. The content of the study was based on the peculiarities of the formation of professional thinking among future junior specialists - women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine. In order to ensure a qualitative selection of techniques for implementing the design of the empirical study, appropriate indicators have been identified and characterized in the criterion model. According to the indicators of conceptual and meaningful criterion, the expressive characteristics are: average speed of thinking and mobility of nervous processes; average level of development of practical orientation of thinking; predominance of development of verbal-logical, creative and visual-figurative types of thinking, etc. Indicators of the motivation-target criterion are characterized by: a clear orientation to maintaining relationships and an orientation towards joint activity; the most characteristic inclinations to the major classes of carrier, communications and surveillance, technological military specialties, etc. According to the indicators of the operational-regulatory criterion revealed: the predominance of communicative inclinations for organizational, which influences decision-making in complex, non-standard situations of professional activity; higher rates of regulation development for goal planning and action programming, compared to modeling meaningful goal setting conditions and evaluating action outcomes; moderately developed flexibility and independence, etc. According to the indicators of the reflexive-evaluation criterion, the following are defined: generally developed, adequate self-assessment of women, but somewhat variable and unstable criteria for evaluating the results of their professional activity; the less well-formed need to think of ways of doing things to achieve the goals of professional activity and behavior; sufficient persistence, consistency, a developed need for self-development, etc.

Key words: research methods, psychology of thinking, vocational training, gender characteristics.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

UDC 159.923.2:316.625

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.3>**I. Ye. Borovynska**

Ph. D. Student of the Laboratory of Mass and Communities
Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

COACHING AS A MEAN OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL STRATEGIES FOR LIFE SUCCESSFULNESS ACTIVATION AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS WITH LOW LEVEL OF LIFE SUCCESSFULNESS: POSSIBILITIES AND LIMITATIONS

The article is dedicated to the evaluation of the possibility of coaching cooperation application as a mean of social-psychological strategies for life successfulness activation by internally displaced persons with a low level of life successfulness. In this light the main goals of the article were stated as next: to investigate unsuccessful IDPs representations about life successfulness, to identify problems which they face in the context of unsuccessfulness and displacement, to understand how coaching could be applied in this case.

As a method of research, we used in-depth interviews sense analysis, scientific literature analysis and theoretical study.

As a result, we pointed out several groups of unsuccessful IDPs which include: unsuccessful group of respondents, successful despite the test result, group of "lost successfulness", group of "re-evaluation". Also, we gave a short characteristic for each group and provided evidence from the qualitative research. Among groups of unsuccessful IDPs' problems, we highlighted intrapersonal issues (including problems connected with personality peculiarities and difficulties connected with skills development) and interpersonal issues (connected with a lack or loss of communicative competence, absence of trust et cetera).

On the theoretical level, we considered various approaches to coaching as a method of support provision and explored the difference between coaching and other means of psychological support. Such investigation helped us to understand the possibilities and limitations of the method.

We concluded that despite a various representations about life successfulness among resettlers with a low level of life successfulness, one thing that arrests attention and is common for all groups of unsuccessful IDPs is the absence of social component in descriptions of life successfulness. This fact, along with scientific exploration of coaching, could be a matter of further research.

Coaching, on its turn, could be used as a mean of social-psychological strategies for life successfulness activation through dealing with intrapersonal and interpersonal issues.

Key words: *displacement, resettlers, methods of intervention, coaching, typology of IDPs problems.*

Problem setting. Life successfulness is one of the essential human aspirations. Almost all people have ever dreamed of success. Some of them achieved outstanding results and now try to maintain this state throughout their lives. Some people reached success but were not able to keep it. There is also a proportion of people who gave up at the beginning and never tried to change anything accepting their unsuccessfulness as something predetermined.

The obstacles that we face during our lifetime can dramatically influence our sense of successfulness and further attempts to achieve results in essential for us spheres of life. Nevertheless, the question of the

dependence between a person's unsuccessfulness and adverse life-changing events is still actual and will be like this over time.

In Ukraine, starting from Crimea occupation and military activities in the Donbas in 2014, many people continue to face social, political, economic and psychological hardships. Thus, the influence of the obstacles, like the loss of the work, property, lifestyle and sometimes friends and family members, on the sense of successfulness or unsuccessfulness remains open and needs intervention. The question of psychological support in overcoming the feeling of unsuccessfulness, reevaluation of situation, forming

positive representations about life and its possibilities and stirring resettlers into active attempts of their lives changing is vital for the specialists of helping professions.

Goal setting. The main aims of this article are concentrated around several points that could answer the question of the suitability of a coaching approach in solving the problems of unsuccessful IDPs and coaching using as a mean of social-psychological strategies for life successfulness activation. Thus, this material will be dedicated to:

- examination of unsuccessful IDPs representations about life successfulness;
- analysing the problems which unsuccessful resettlers face after forced displacement and how those problems influence their sense of successfulness;
- exploration of how coaching could be used in the activation of social-psychological strategies for life successfulness.

Theoretical background. Before we start to present the results of our research, it is essential to clear up some theoretical issues and notions which are important for a better understanding of the material.

First, one of the crucial concepts for our research is a concept of strategies for life successfulness. Under this notion, we understand a way of actors' construction of the own future through the series of conscious stages and steps directed on the realisation of life project through execution of life tasks in essential for person spheres of life taking into account possible challenges, obstacles, inconsistencies and ways of their overcoming. Social-psychological nature of those strategies lays in persons' ability to build social relations in such a way that they help to achieve results in important for person spheres of life (realisation of life project), to evaluate those results as significant and to feel satisfaction (have an emotional coloured state) because of this.

Second, it is essential to understand what is coaching and what it represents as a clients' support and promotion practice.

It worth saying that there still is no universal definition of coaching. Thus, the understanding of the historical background and different viewpoints on coaching as a phenomenon, from our point of view, is important.

Coaching as a discipline appeared between the 1930s and the 1970s from sports coaching. Timothy Gallwey, who is considered as one of the coaching founders, during his work as tennis trainer at Harvard "started to develop a new way of coaching, which focused on enhancing the student's awareness of what was happening with the ball, the racket and the student's own body. He developed a series of questions and instructions to achieve this" [1, p. 294]. In 1974 the author published his first book from Inner

Game series "The Inner Game of Tennis" which "was immediate success and Gallwey went on to apply the same principles not only to other sports but to performance in the business world" [2, p. 41].

One more coaching pioneer John Whitmore whose "approach grew out of humanistic philosophy with its essentially optimistic view that mankind can be improved upon by focusing remedially not on what was wrong with it, but rather on its potential". He, like Gallwey, started to apply coaching on wider spheres "addressing whole systems such as families, schools, institutions and organisations. It also addresses what Whitmore calls "whole person development", which embraces the higher reaches of human aspiration, as well as spiritual development" [3, p. 75].

Merilyn Atkinson, a founder of Erickson College International – one of the most popular and worldwide coaching schools, based her approach on the ideas of Milton Erickson. The main principles of Milton Erickson state that: people are Okay (human beings everywhere are basically okay); people have real resources (they have many more resources than they know); every person has a positive intention (even if a positive intention is hidden, it can quickly be found); people do their best (they make their best choices each day with what they know about life so far); change is inevitable (no matter how difficult, we learn, we grow, and we change) [4].

Rampant development of coaching fell at the end of XX – beginning of XXI century. Over the past years, coaching as a method of intervention and discipline has increased significantly. Nowadays coaching is one of the fastest-growing professions the main goals of which are enhancing performance, development of leadership and personal skills, improvement of management practices, the advancement of life quality, psychological and subjective well-being, and general life experiences.

In the contemporary world, there are such definitions of coaching:

- "A Socratic-based future-focused dialogue between a facilitator (coach) and a participant (coachee), where the facilitator uses open questions, active listening, summaries and reflections which are aimed at stimulating the self-awareness and personal responsibility of the participant" [5];

- it is a step by step counselling into achieving their (coachees) end goal and unlocking hidden potential [6, p. 33];

- partnering with clients in a thought-provoking and creative process that inspires them to maximise their personal and professional potential [7].

Thus, coaching as a method of intervention is based on cooperating dialogue between coach and coachee, focused on coachee's end goal and helping him to discover personal and professional potential, to enhance self-awareness and reflection and to achieve significant results.

As we can see from a short observation of coaching history and definitions, it emerged from sports coaching but was based on the principles of humanistic philosophy and psychology. In such case arises a logical question about similarities of coaching, psychological counselling and psychotherapy. Are those approaches to the human's support and development the same or there is a difference?

First of all, it worth saying that from a scientific point of view psychotherapy and psychological counselling, as a supporting practices, that appeared in the beginning of 20th century, have more evidence of their use effectiveness in different fields whereas coaching interventions, until recent times, "seldom receive scientific assessments" [8, p. 2]. However, the good news is that coaching research "has emerged over the past two decades from ad hoc, grassroots research to dynamic, serious academic study" [9, p. 27] and a lot of approaches of coaching effectiveness evaluation continue to appear and develop [10].

One more difference between the disciplines mentioned above is that coaching "aims to enhance well-being and performance in normal, non-clinical populations' personal life and work domains" [11, p. 54].

Coaching focuses on present and future, reasoning that it is impossible to change something in the past. In contrast, psychological counselling and psychotherapy could involve a form of personal history analysis, when clients go into their past, unravelling the problem. In such a case, repressed memories could be encountered, eliminated and treated.

Coaches do not give any advice, and their role is to be a catalyst and to bring a client to his own decisions through insightful questioning. Psychological counselling and psychotherapy, from one hand, could explain the reasons for the person's state, from another – it could provide a client with pathways out of the problem.

Methods. For data collection, we used a method of in-depth interviews. Participants of our study were internally displaced persons (IDP) with a low level of life successfulness from Crimea and Donbas. The evaluation of life successfulness level was made on the previous stage of our research with the help of a questionnaire created by us. Participants of our inquiry were found among students and professors of Universities, who moved from Donbas, clients of charity foundations and NGOs, online within special groups for IDPs and among personal contacts and connections.

A total amount of 12 participants with a low level of life successfulness were engaged in individual interviews for this part of the research. All the interviews were held at a suitable for interviewees time both personally and on Skype. Interviews lasted

from 30 minutes to 1,5 an hour; the average time was about 45 minutes. Our guide was semi-structured, and we used open-ended questions. The answers for the next questions were used for analysis in this article: (a) *What does life successfulness mean for you?* (b) *What indicators help you to understand that you or someone else is successful?* (c) *Do you consider yourself as a successful person?* (d) *What points out that you are successful/unsuccessful?* (e) *What are the reasons for your successfulness/unsuccessfulness?* (f) *What do you feel when you consider yourself as successful/unsuccessful?* (g) *What difficulties do you face?* (h) *How those difficulties influence your successfulness/unsuccessfulness?*

Also, we analyzed IDPs answers connected with social-psychological strategies for life successfulness.

All the interviews were recorded and then transcribed verbatim. After that, we did an analytical work which is considered as a "<...> the process of bringing order, structure, and meaning to the mass of collected data" [12, p. 237]. Based on this analysis, we defined central representations of unsuccessful IDPs about life successfulness, made a list of difficulties which unsuccessful IDPs face, tried to make a classification of unsuccessful IDPs and typology of obstacles which unsuccessful resettlers usually face. At the same time, we tried to understand the applicability of coaching in a resolution of different types of unsuccessful IDPs' problems and made the scientific literature study and analysis.

Basic Material. Analysing respondents' interviews and their understanding of life successfulness in particularly, we defined several groups of unsuccessful IDPs depending on their own evaluation of their successfulness/unsuccessfulness now and before forced displacement, test results and their attitude to the future. Let us look precisely to each of the group and try to typify them.

Unsuccessful group of respondents is characterised by the presence of a sense of unsuccessfulness both before and after forced displacement. Sometimes the situation becomes worse after displacement and sense of unsuccessfulness is intensified with anxiety, fear and other negative feelings. Often representations of life successfulness among representatives of this group are vogue and limited by striving to achieve some material goods. Sometimes those people even do not have any examples of success in their environment and are inclined to behave not like an actor, but as an object, expecting that someone else will change their lives. However, there is a psychological barrier to ask for any help.

Informant 2:

– *Oh <...> I don't even know what to say. I want more because what I have is not a success. And <...> what do I want <...>? I don't have successful people in my circle of contacts. If parents are successful, they can promote their child. It's important.*

– *More is expected from social workers. They could help more.*

– *A community can promote (their members) further and higher on.*

– *Everything went wrong a long time ago. And what do I feel? I feel nothing. It is sad. If to think about this for a long time, I do not want to live.*

– *Absence of money is keeping from an attempt to achieve something.*

Informant 12:

– *I didn't have anything before (displacement) <...> I never had a sense of my own place <...>*

– *I'm not successful. I'm full of complexes and self-distrust. <...> in my understanding of the world, successfulness will be my characteristic only in case of my ability to let me buy my own living space or at least a part of it. <...> Till the moment when I'm able to survive myself without any help – it is not successfulness.*

– *<...> anything that somehow could be called successfulness is a matter of a lottery to my point of view.*

– *(After displacement) I lost an illusion of safety. <...> nothing can help me <...> I don't trust anyone, and I'm waiting for a catch, I have a concern to talk to people.*

Successful despite the test results. This group is characterised by respondents' tendency to evaluate their successfulness opposite to the questionnaire results. According to the test, the level of life successfulness of those participants was low. However, during the interview, they said that they are successful or do not consider themselves as unsuccessful. Such behaviour to our point of view is based on denying of problems existence or decreasing problems seriousness from one hand or fear of success and disclaiming of its significance from another hand. As for the life successfulness representations, they are concentrated around money, which is in the first place.

Informant 6:

– *<...> I consider myself as an entirely successful person. Conceptually I don't think that I'm an unfulfilled person. Certain changes, which I didn't forecast, had occurred. I didn't plan them; I was not ready for them. That is why now I'm in a kind of abstract situation, in a kind of vacuum <...> I don't even know how to describe it. It is not that I don't know how to do something, I don't understand why it doesn't work.*

– *(Life successfulness) it is when you have particular possibilities and social status. When financial well-being let you concentrate on psychological growth, spiritual growth.*

Informant 7:

– *Surely, I'm satisfied with my life <...> Successful <...> (I consider myself) for 60%*

– *(Life successfulness is) <...> money, first of all. If you don't need anything, you can consider yourself as successful. There is a short answer.*

– *I had a lot of acquaintances. Some of them were rich, some of them were poor, and I noticed such a tendency that those who are richer they are less happy. They are always in a hurry, especially if they are the right people and don't take alcohol and don't smoke. They always look unsatisfied.*

– *<...> I don't take everything seriously. It is a minus from one hand. But I like this. Why should I take everything seriously?*

Lost successfulness. This group of resettlers is characterised by a low level of life successfulness within the questionnaire result and evaluation during interviews. However, they report a high level of life successfulness before forced displacement. Life successfulness representations in this group of IDPs are more extensive than in previous groups. They include different life spheres and are enriched with such concepts as satisfaction, happiness, well-being and et cetera. At the same time, such situations are weighed down with respondents' inability to overcome it, their regret about losses and sometimes despondency and depressive mood as a result of forced displacement. Some of the respondents' tried to establish their business or to find a new relationship but didn't succeed. Some of them were able to reconstruct some of the important spheres of life (for example, career), but lost another essential part (for example, relationship with partner or close relatives). As a result, their life successfulness is evaluated as low and incomplete. There also were cases of deep psychological traumas, which made any attempts to succeed impossible.

Informant 4:

– *There were different periods in my life. There were successful periods, this period I consider as unsuccessful.*

– *There are some spheres of life which are not in the desired state. Maybe the most significant part of essential for me to life spheres is out of my expectations.*

– *(Life successfulness) <...> it is when a person realised him or herself in those spheres where he/she wanted to be realised.*

– *(Indicators of life successfulness could be) person's emotional state. If a person is in harmony with him/herself, he/she feels good <...>*

Informant 9:

– *<...> before this moment, I consider myself as successful, I had a career growth, and I felt my professional realisation. I was delighted with everything, and I saw a perspective of development. I was satisfied with my salary <...> and I saw that I could get more. And now, of course, I don't see this.*

Informant 10:

– *For me (life successfulness) is my realisation as a mother, wife, a professional and wise connection of all those components in one.*

– *Before those events (war), I considered myself a very successful person. My career developed in*

that sphere where I work – education. I achieved certain heights on my way, but then I was forced suddenly to change everything. Now I don't think that I'm successful enough.

– I'm successful because I got a job offer. My employer highly evaluated my professional skills. I got a position that is not higher than what I had before, but at the same time, it is not worse. From this point of view, I'm successful. I was able to take my children from that part where is war, to take them out of the war. And this, I also consider my success.

– But it is tough for me to safe relations with my husband. He stayed there. And this is part of unsuccessfulness.

Informant 11:

– For me, life successfulness means self-realisation. It's family well-being, the health of my close people. That is.

– (I don't consider myself as successful) because very often I would like to close myself, I feel fear. I don't know what is connected with when you are 43. Maybe it is a question of displacement. I understand that my life is divided into two parts. I feel tremendously uncomfortable.

– Before displacement, I didn't feel, I knew that I'm a successful person. In other words, everything that I had achieved until that age was what I always wanted. In my plans, I knew what would be tomorrow, in a year or two. I was going to get married. I had a job, a good job which I dreamt. We made an apartment renovation, and I was going to start travelling <...> And then everything finished.

“**Re-evaluation**” group is characterised by respondent's striving for improvement. As for life successfulness representations among the members of this group, they are not always clear and extensive. Furthermore, sometimes limiting beliefs can occur, sometimes respondents face anxiety or problems with goal setting. However, what unites all those people is they believe that this situation is temporary and that they can change something. In most situations, displacement is considered as a chance to re-evaluate their lives, to choose new directions and to start from the beginning.

Informant 1:

– For me successfulness, first of all, is about self-reliance. <...> when you are calm enough when you don't get nervous. <...> Um <...> successfulness is when you know your goals, where you go <...> you can analyse your promotion <...> you have some social environment where it is pleasant to be. And work, which satisfies you.

– No. Not yet (answer to the question about evaluation as a successful person).

– Then I had a kind of euphoria, that it is a chance to go to the capital city and conquer it. (It was thoughts) that my life will change dramatically if I change my place.

Informant 3:

– Life successfulness for me is when a person feels him/herself totally independent from circumstances and other people. At the same time, he/she is happy because of making what he/she wants, and he/she has everything they wish.

– (Also) <...> any relationship with people, who can support and help you. And then <...> hobby. I think that hobby is essential for a person's development and rest. And maybe <...> good job.

– I don't complain about my life <...> But objectively, I understand that I don't realise my potential.

– (When I changed place) <...> I felt happiness and relief that at once, I escaped from where I was.

Informant 5:

– Successful <...> No. I'm more on my way to consider myself as successful. But not now.

– For me (life successfulness) when you are satisfied. When you don't feel uncomfortable with what you do every day. Because of this, you can feel successful and happy.

Informant 8:

– According to the tests and subjectively, I don't feel successful. But at the same time, I move in the right direction <...> After the displacement, my life became more interesting. And I started to live.

– For me (life successfulness) is a possibility to work where you want with whom you want and to earn enough money for life <...>. It is essential to feel comfortable and to have time for the rest and communication. Those are criteria of life successfulness forme.

If to talk about coaching application in different groups of unsuccessful IDPs, it needs to be emphasized coachees' readiness for changes and taking responsibility for the results. Readiness is considered as “combination of motivation and ability to change” and is “seen as a prerequisite for effective engagement in the development process” [13]. Responsibility in this case is considered as person's intention to take ownership and accountability to take the necessary actions to change. When person take responsibility for thoughts and actions, a commitment to them rises and so does performance [14]. In such a case the most fruitful cooperation between coach and coachee could be in the group of those who are reevaluate their experience. In other cases, potential clients should realise their problems, get ready for change and development and take responsibility for making first actions. It is essential to pay special attention to the cases from a group of “lost successfulness” which relate to psychological traumatisation. To our point of view coaching in such case will not be an effective method, because the primary goal of intervention at this point is to deal with a traumatic experience, which could be represented by a broad spectrum of different disorders [15]. As we already know, coaching deals with non-clinical

issues from one hand, from another – it is focused on present and future and does not have suitable instruments for working with trauma.

As for the problems which unsuccessful IDPs have, they could be divided into two big groups:

1. Intrapersonal:

– **connected with personality:** a presence of complexes and limiting beliefs; a lack of self-trust; a low level of self-esteem; an unawareness about personal needs and interests; a lack of self-understanding; pessimism; an inflexibility; a lack of motivation, responsibility, will and commitment; striving to escape difficulties and to give up.

– **connected with the development of skills:** an absence of goals and vision of the future; alack of planning and time-management skills; an inability to keep focus and to achieve results; an inability to overcome obstacles and difficulties; a lack of strategic thinking; an underestimation or an overestimation of one's resources (time, efforts, abilities).

2. Interpersonal:

– a loss of communication (disruption of connections with the habitual environment); a lack of communication skills; a psychological barriers connected with communication (for example, inability to ask for help); a lack of experience in forming new social environment; a lack of support; a lack of interest in other people or distrust.

From the first glance on the definition of social-psychological strategies for life successfulness, it would seem that solving interpersonal problems, connected with an inability to set communications and lack of social skills, can bring good results and lead to an improvement in social-psychological strategies for life successfulness utilisation. But if look at the problem precisely we can see that a lot of depends on personality. If a person has a low level of self-trust or self-esteem, it will be demonstrated in the environment, and such a person will not be precepted as a full and interesting communication partner. At the same time, the presence of limiting beliefs about oneself, personal abilities, skills and ways of communication will keep a person from developing efficient social connections. The absence of one's future vision, inability to set goals, maintain focus, achieve results and ask for help could nullify the presence of useful connections in a person's environment. Thus, it is better to start from solving personal issues, developing at the same time interpersonal and communication skills.

As for the coaching, it could be applied to both groups of problems, but only in non-clinical cases and upon the condition of a person's readiness to change and to take responsibility. Dealing with the issues on both intrapersonal and interpersonal levels, coaching cooperation will help a client to analyse and understand typical behaviour patterns, to develop reflection ability, to invent and implement

new behavioural strategies, to overcome limiting believes and to look at oneself from the other angle.

Conclusions and further research. As it could be seen from our study, there are different representations about life successfulness among IDPs with a low level of life successfulness. Some of them are more extended and include various components (essential spheres of life, satisfaction, happiness et cetera), some of them are limited by material component; some are very vogue and abstract. Nevertheless, the significant peculiarity for all of them is the absence of social aspect, when a person considers him/herself successful in case of his/her usefulness to society and other people. Unsuccessful concept of life successfulness is concentrated around self and closest social environment. It could be explained by the fact that a lot of unsuccessful people are thinking about survival due to the lack of money. However, among participants of this research were people who did not have such problems. Moreover, some of them even reported improvement of this sphere (respondents from "reevaluation" group). From there, a question of the social aspect in representations about life successfulness of unsuccessful IDPs could be a matter of further research.

Problems which unsuccessful resettlers face could be both intrapersonal and interpersonal. Intrapersonal issues in their turn could be connected with personality peculiarities and lack of skills. Further research in this field could be dedicated to the investigation of influence on different groups of problems and connection of this influence results with the level of life successfulness.

As for coaching as a mean of activation of social-psychological strategies for life successfulness, it can be concluded that it could deal with a wide variety of intrapersonal and interpersonal problems. Still, there are limitations of this approach utilisation in clinical cases and in situations when a potential client is not ready for taking responsibility and actions.

References:

1. Wilson C. Performance Coaching: A Complete Guide to Best Practice Coaching and Training. London : Kogan Page, 2014. 381 p.
2. Wildflower L. The Hidden History of Coaching. New York : Open University Press, 2013. 166 p.
3. Renton J. Coaching and Mentoring: What They Are and How to Make the Most of Them. Princeton : Bloomberg Press, 2010. 232 p.
4. Atkinson M., Chois R. The Art & Science of Coaching: Inner Dynamics of Coaching. 2012. 134 p.
5. Passmore J., Fillery-Travis A. A critical review of executive coaching research: A decade of progress and what's to come. *Coaching : An International Journal of Theory, Practice & Research*. 2011. № 4 (2). P. 70–88.

6. Nareiman N. Abdul Moeti, Kim Margaret B. Amora. Coaching: A Strategic Imperative To Enhancing Skills Of Emerging Leaders. *Organization Leadership and Development Quarterly*. 2019. Vol. 1. Iss. 2. P. 33–40.
7. ICF (International Coach Federation). Code of Ethics. 2019. URL: <https://coachfederation.org/code-of-ethics>.
8. Cilliers F. Positive psychology leadership coaching experiences in a financial organisation. *SA Journal of Industrial Psychology*. 2011. № 37 (1). P. 1–14.
9. Coaching psychology: meta-theoretical perspectives and applications in multicultural contexts / L.E. van Zyl, M.W. Stander, A. Odendaal (Ed.). Cham : Springer, 2016. 428 p.
10. Tooth J.-A., Nielsen S., Armstrong H. Coaching effectiveness survey instruments: Taking stock of measuring the immeasurable. *Coaching : An International Journal of Theory, Research and Practice*. 2013. № 6 (2). P. 137–151.
11. Law H. *The Psychology of Coaching, Mentoring and Learning*. 2nd ed. Wiley-Blackwell, 2013. 282 p.
12. Rossman G. *An Introduction to Qualitative Research: Learning in the Field*. 4th edition. Thousand Oaks, California : SAGE Publications, 2016. 344 p.
13. MacKie D. The effects of coachee readiness and core self-evaluations on leadership coaching outcomes: a controlled trial. *Coaching : An International Journal of Theory, Research and Practice*. 2015. P. 120–136.
14. Whitmore J. *Coaching for Performance Fifth Edition : The Principles and Practice of Coaching and Leadership*. Updated 25th anniversary Nicholas Brealey. 2017. 289 p.
15. Herman J. *Trauma and Recovery: The aftermath of violence – from domestic abuse to political terror*. New York : Basic Books. 2015. 336 p.

Боровинська І. Є. Коучинг як засіб активації соціально-психологічних стратегій життєвої успішності серед внутрішньо переміщених осіб із низьким рівнем життєвої успішності: можливості й обмеження

Стаття присвячена оцінці можливості застосування коучингової взаємодії як засобу активації соціально-психологічних стратегій життєвої успішності серед внутрішньо переміщених осіб із низьким рівнем життєвої успішності. Для досягнення мети необхідно було виконати такі завдання: дослідити уявленню неуспішних переселенців про життєву успішність; зрозуміти проблеми, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи, у контексті неуспішності та вимушеного переїзду; зрозуміти, як коучинг може бути застосований за таких умов.

Як джерело для дослідження ми використовували глибинні інтерв'ю, детальний розгляд яких дозволив виокремити основні смисли для подальшої інтерпретації, систематизації та виділення категорій. Також було застосовано аналіз наукової літератури та теоретичне дослідження матеріалів.

У результаті ми визначили кілька груп неуспішних внутрішньо переміщених осіб, до яких належать: група «неуспішних»; група «успішних», незважаючи на результати тестування; група «втраченої успішності»; група «переоцінки». Також ми надали коротку характеристику кожній із виділених груп, навели приклади з якісного дослідження. Серед проблем, з якими стикаються неуспішні внутрішньо переміщені особи, ми виділили внутрішньоособистісні (зокрема, проблеми, пов'язані з особливостями особистості, та проблеми, пов'язані з розвитком навичок) та міжособистісні (пов'язані з недостатністю або втратою комунікативних навичок, відсутністю довіри тощо).

На теоретичному рівні ми розглянули різні підходи до коучингу як методу надання підтримки, дослідили різницю між коучингом та іншими методами психологічної допомоги. Таке вивчення допомогло нам зрозуміти можливості й обмеження методу під час роботи з активацією соціально-психологічних стратегій життєвої успішності у групі неуспішних переселенців.

У висновках ми зазначили, що, незважаючи на різні уявлення про життєву успішність серед внутрішньо переміщених осіб із низьким рівнем життєвої успішності, єдине, що привертає увагу і є загальним для всіх груп неуспішних внутрішньо переміщених осіб, – це відсутність соціального складника в описах життєвої успішності. Цей факт може стати предметом для подальших досліджень.

Коучинг, у свою чергу, може бути застосований як засіб активації соціально-психологічних стратегій життєвої успішності через роботу з інтраперсональними й інтерперсональними проблемами.

Ключові слова: переселення, переселенці, методи інтервенції, коучинг, типологія проблем ВПО.

О. І. Донецькандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІК ОСОБИСТОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу визначень різних вимірів віку в соціально-психологічній літературі. Людський розвиток є можливим лише у взаємодії з оточуючим світом, у культурному та історичному контекстах. Так звані вікові норми визначаються також з урахуванням означеного контексту.

Більшість вимірів віку можна поділити на кілька категорій, залежно від того, за яким принципом здійснюється оцінка означеного виміру віку індивідом. Так, до вимірів віку, заснованих на об'єктивних критеріях, можна зарахувати хронологічний вік, біологічний вік, психологічний вік особистості. Хронологічний вік особистості вимірюється прожитими роками та найчастіше використовується в наукових дослідженнях для категоризації досліджуваних у групі. Біологічний вік вказує на рівень розвитку морфологічних структур та функціональних процесів життєдіяльності організму, тоді як психологічний – на рівень психологічного розвитку. Для встановлення норм біологічного та психологічного віку залучають хронологічний вік.

До вимірів віку, заснованих на суб'єктивних критеріях, можуть бути зараховані сприйняття та самосприйняття віку. Сприйняття віку передбачає оцінювання індивідом віку іншої особи. Самосприйняття віку передбачає здійснення індивідом самооцінювання віку. Обидва виміри засновані на процесах соціальної категоризації, важливу роль у результаті якої відіграє соціальний контекст, поширені в суспільстві ідеї та установки щодо представників різних вікових груп, їх зовнішнього вигляду, прийнятної для них діяльності, поведінки, інтересів тощо. Досить часто результатом сприйняття віку індивідом вербалізується ним у процесі взаємодії з особою, чий вік він оцінював. Обидва виміри віку можуть збігатися або не збігатися з хронологічним віком особистості, а усвідомлення означеного збігу чи незбігу – супроводжується позитивними або негативними емоційними переживаннями. Сформульовано висновок, що індивідуальне визначення віку відбувається в культурному та історичному контекстах, на основі поширеного в суспільстві соціально-культурного розуміння віку.

Ключові слова: особистість, вік, хронологічний вік, біологічний вік, психологічний вік, сприйняття віку, самосприйняття віку.

Постановка проблеми. Вік особистості, мабуть, є одним із найбільш наочних критеріїв її розвитку. Будь-яка вікова періодизація, звичайно, не є унікальною, адже культурні та економічні відмінності певним чином впливають на градацію життєвого шляху, проте це не відміння їх вживаності.

Традиційно вік використовується в наукових дослідженнях як одна зі змінних, яка дає змогу поділити досліджуваних на групи та пояснити відмінності між ними. Проте протягом останніх кількох десятиліть дослідники активно працюють над концептуалізацією віку та життєвого шляху особистості з точки зору соціальної психології.

Людина є соціальною істотою, а її розвиток зумовлюється контекстом: умовами, в яких він відбувається. Означені умови формують особистість та її бачення світу. Дитинство, підлітковий вік, молодість, старість тощо – усі ці життєві етапи в людській свідомості постають як певний цілісний образ, який містить як вікові завдання, які має вирішити індивід, так і певні характеристики, вміння та навички, соціальні ролі та статуси, права

та обов'язки, яких індивід набуває або ж втрачає, досягнувши певного віку.

Відмовляючись від одновимірного визначення віку особистості та розглядаючи його як багатокомпонентний феномен, науковці дедалі частіше звертаються до його соціально-психологічного трактування.

Метою статті є теоретичний аналіз основних різновидів віку особистості в соціально-психологічній літературі.

Виклад основного матеріалу. Коли ми говоримо про вік індивіда, перше, що спадає на думку, – поняття «хронологічний вік», тобто кількість прожитих індивідом років. Хронологічний вік є одним із найбільш відомих способів виміру віку особистості, який використовується, у тому числі науковцями, для категоризації людей у групі. На рівні популяції хронологічний вік є чутливим індикатором стану здоров'я індивіда, незалежно від інструменту, що використовується для його вимірювання: чи то рівнем смертності, чи то захворювань, чи то суб'єктивною оцінкою здоров'я [1, с. 480]. Крім того, можна сказати, що у міру

дорослішання, тобто зростання хронологічного віку, особистість набуває дедалі більшої відповідальності і більших прав (кримінальна відповідальність; право керувати автомобілем; право голосувати на виборах та балотуватися на певні посади; купувати певні товари, на кшталт алкоголю та тютюну; брати шлюб тощо). Хронологічний вік індивіда часто має бути підтвердженим документально. Власне відповідні документи виступають як своєрідний пропуск: лише за їх наявності індивід набуває здатності реалізувати певні права та можливості. Соціальна значущість хронологічного віку для суспільства демонструється соціальними практиками, подібними до святкування днів народження та ювілеїв [2, с. 117–138]. Досягнення певного віку в суспільній свідомості є своєрідною межею, перетинаючи яку індивід переходить до нового етапу розвитку, від однієї стадії життя до іншої.

Окрім хронологічного віку, до різновидів віку також належить біологічний вік. Біологічний вік – це досягнутий індивідом рівень розвитку морфологічних структур та функціональних процесів життєдіяльності організму, який визначається хронологічним віком тієї групи, якій він відповідає за рівнем розвитку [3]. Таким чином, можна сказати, що власне функціональний стан організму, асоційований із хронологічним віком, є критерієм визначення віку біологічного. Разом із тим дослідники вказують на те, що навіть біологічне старіння має дискурсивно створюватися в соціальному контексті. Оцінка віку має ґрунтуватися на більш чи менш визначених концептуальних репертуарах, які часто-густо пов'язані з соціальними та культурними інститутами [4, с. 297].

У процесі вивчення феномена віку особистості спеціалістами з медицини, психології, педагогіки тощо були сформовані так звані вікові норми прийнятної поведінки для представників різних вікових груп [2, с. 5–6]. Вік розвитку [4], чи психологічний вік, передбачає, що в процесі дорослішання та переході з однієї вікової категорії в іншу особистість має долати певні психологічні стадії розвитку. Оскільки більшість психологічних теорій вікового розвитку заснована на ідеї про ієрархію, індивід у розвитку має послідовно підійматися умовними сходишками, аж доки не досягне «зрілої» дорослості. Таким чином, психологічний вік особистості має демонструвати, на якій психологічній стадії розвитку він перебуває.

Варто зазначити, що у вітчизняній психології поняття «психологічний вік» вживається не лише у вищезначеному сенсі. Так, наслідуючи ідеї Б. Ананьєва, що «вік людини – завжди є конвергенцією біологічного, історичного та психічного часу» [5, с. 266], О. Кронік та Є. Головаха визначають психологічний вік особистості як міру психологічного минулого, інтегральний показник ставлення людини до часу власного життя [6, с. 72]. Згідно

з концепцією авторів, психологічний вік особистості розраховується за допомогою показників реалізованості психологічного часу та очікуваної тривалості життя. Реалізованість психологічного часу, своєю чергою, визначається співвідношенням насиченості вже прожитих років та очікуваної насиченості життя загалом.

Спорідненим із поняттями «психологічний вік» та «хронологічний вік» видаються нам такі виміри віку особистості, як інституційний, символічний вік та функціональний вік. Інституційний вік як різновид хронологічного віку визначається як хронологічний вік у межах тих чи інших соціальних інституцій [4, с. 301]. Оскільки різноманітні інституційні процедури та практики часто засновані на хронологічному віці особистості, логічно розглядати його в контексті вищезгаданих інституцій. Якщо говорити про дітей, підлітків та юнаків, то для них центральною інституцією, заснованою на вікових нормах, є інститут освіти [7]. Прикладом інституційного віку є, наприклад, старший шкільний вік.

Символічний вік співвідноситься з очікуваннями, пов'язаними з різноманітними стадіями життя, з огляду на ідеї про прийнятну поведінку, навички, стиль одягу тощо [4, с. 307]. Можна говорити, що існують певні матеріальні об'єкти та дії, які символічно репрезентують кожну конкретну стадію (етап) життя людини, хоча вони і мають культурні відмінності (навіть серед країн Європи) [8].

Культурні вікові норми часто мають символічний вимір навіть у сучасному суспільстві. Очікування, пов'язані з віком, звісно, відрізняються залежно від культури та історичної стадії розвитку суспільства, від одного покоління до іншого. Є ідея, що поступово вікові норми ліквідовуються (розчиняються), проте це не відбувається повсякчасно. І нині багато норм, пов'язаних із віком, доволі широко представлені в суспільстві. Особливо це стосується відмежовування дитинства від дорослості, а порушення означених норм може призвести до конфлікту в найближчому оточенні молодих людей. Культурні вікові норми особливо помітними стають саме тоді, коли їх порушують, коли індивід діє в певній ситуації в такий спосіб, який не вважається прийнятним для особи його віку [4, с. 308].

Науковці зазначають, що зростання віку часто оточене символічними значеннями. Так, досліджувані юнацького віку, розповідаючи про процес дорослішання, часто згадують конкретні об'єкти, набуття яких символізує ще один крок, що наближає їх до дорослості. Зазначені символічні об'єкти найчастіше пов'язані зі свободою пересування (водійські права), особливими речовинами (алкоголь, тютюн, кава), грошима, сексуальними взаєминами (презервативи, обручки). Більшість таких об'єктів символізує зміну статусу молодих людей. Здебільшого отримання їх символічно позначає

перехід молодшої людини до більшої незалежності, волі та свободи та зменшення батьківського контролю [4, с. 308]. Отже, там, де хронологічний вік відкриває зачинені раніше двері, усуваючи перепони на шляху до набуття певних прав, чи, навпаки, зачинає їх, позбавляючи означених прав, окремі об'єкти символізують перехід індивіда від однієї життєвої стадії до іншої.

Одним із різновидів символічного віку є ритуальний вік. Ритуальний вік передбачає, що є певні ритуали переходу людини від однієї вікової стадії до іншої. Найчастіше такі ритуали маркують перехід від дитинства до дорослості. На противагу поширеним думкам, означені ритуали не обов'язково мають бути пов'язані з фізичним віком пубертату чи хронологічним віком молодшої людини [9, с. 65–73]. Подібні формалізовані ритуали переходу не надто просто знайти в сучасному західному суспільстві. Проте деякі освітні та релігійні спільноти практикують їх у різних формах (наприклад конфірмація), а їх соціальна значущість відрізняється залежно від впливовості означеної спільноти на суспільство загалом.

Функціональний вік, співвідноситься з ідеєю, що статус людини в її соціальному оточенні залежить від навичок, які вона демонструє, власне вони і символізують її готовність до переходу до певної вікової стадії [4, с. 307]. Варто зазначити, що є гендерні відмінності в очікуваннях стосовно вмінь та навичок жінок та чоловіків. Так, від представниць жіночої статі по досягненню ними певного віку очікується, що вони візьмуть на себе відповідальність за догляд за молодшими братами та сестрами та почнуть виконувати певну хатню роботу [10, с. 123–126].

Окрім вищезазначених видів віку особистості, в науковій літературі можна зустріти згадки і про інші його виміри. Узагальнюючи підходи, можна сказати, що оцінка віку може здійснюватися як самим суб'єктом, виступаючи таким чином як самооцінка віку, так і сторонніми особами.

Варто зазначити, що в психологічних науках та споріднених дисциплінах немає єдності щодо термінології окремих видів віку особистості. Так, для опису тих вимірів віку особистості, що засновані на самооцінці віку, використовують такі назви, як «персональний вік» [11, с. 24], «суб'єктивний вік» [12–19], «вік, заснований на досвіді», «індивідуальний вік», «відносний вік» [4, с. 297] тощо. Іноді означені терміни використовуються науковцями, аби описати близькі за значенням, але все ж не подібні виміри віку. Зокрема, персональний вік визначається як момент у плині життя (період життєвого циклу), якого чоловік, жінка чи дитина, спираючись на власну думку, досягли [11, с. 144], тоді як суб'єктивний вік – як у багатьох випадках ахронічне відчуття незмінного «Я», яке зберігає більшу чи меншу сталість у той час, коли персональний вік змінюється [11, с. 26].

У будь-якому разі, означені виміри віку пов'язані з хронологічним віком особистості і, по суті, є відповіддю на запитання «На скільки років ви себе відчуваєте?». Досить часто цей вимір віку визначається шляхом порівняння з іншими людьми, формуючись у певному соціальному контексті, та може змінюватися залежно від ситуації, в якій знаходиться індивід. Ми у своїй роботі для визначення виміру віку, заснованого на оцінці індивідом власного віку, далі будемо використовувати термін «самосприйняття віку».

Результати емпіричних досліджень засвідчують, що залежно від контексту самосприйняття віку особистості може змінюватися навіть протягом коротких часових періодів. Так, у порівнянні з оцінкою на початку діагностичної сесії досліджувані почувалися старшими після візуального спостереження втрати вільності/швидкості мови або розриву між поколіннями [13], після того, як зазнали дії негативних вікових стереотипів [20], після того, як їхня пам'ять була продіагностована, і навіть після простого очікування участі в діагностичній пам'яті [16]. Самосприйняття віку особистості може збігатися з оцінками інших осіб щодо її віку або ж відрізнятися від них [11, с. 24–26]. Самосприйняття віку не лише відображає його особливості, зумовлені власною соціальною ситуацією, досвідом та фізіологічним станом, але й взаємини між індивідом та тією віковою групою, з якою він відчуває спорідненість (схожість) [21]. Самосприйняття віку особистості вважається науковцями центральним компонентом вікової ідентичності особистості та процесу дорослішання/старіння [18].

Концепція самосприйняття віку особистості демонструє багатовимірність процесів дорослішання та старіння, які охоплюють більше соціальних, психологічних та персональних значень, аніж хронологічний вік [12; 14; 15; 19; 22; 23]. Самосприйняття віку особистості відображає цінність для неї хронологічного віку, рольову залученість, межі здоров'я та фізичного стану, а також уявлення про соціальні вікові норми [24]. Низка дослідників пропонує розглядати самосприйняття віку як комплексний персональний конструкт, який відображає сукупність різних віків особистості, зокрема те, наскільки старою особистість себе відчуває, виглядає, діє, бажає бути [17].

Якщо ж звернутися до тих вимірів віку, які засновані на оцінці індивіда іншими людьми, то в науковій літературі для їхнього опису використовуються такі терміни: «соціальний вік» або «публічний вік» [11, с. 24], «вік, зумовлений культурою» [4, с. 297], «контекстуальний вік» [4, с. 305]. Ми надалі у статті будемо використовувати термін «соціальний вік».

Соціальне визначення віку як віку, який приписується індивіду родинною, друзями та іншими

людьми [11, с. 26], формується в соціальному контексті на основі зовнішнього вигляду та поведінки. Соціальний вік зазвичай, хоча і не завжди, вербалізується в процесі взаємодії та може відрізнятись від хронологічного віку індивіда, а усвідомлення цього факту може супроводжуватись різними емоційними переживаннями (від задоволення до роздратування тощо). Залежно від статі індивіда, стосовно якого оточення формує оцінку щодо його віку, очікування стосовно його поведінки, зовнішнього вигляду та інших характеристик можуть суттєво відрізнятись. Так, хлопці та молоді чоловіки можуть потрапити в ситуацію, коли будуть «покарані» оточуючими за свою «дитячу» поведінку, на кшталт плачу та вираження емоцій на очах інших незнайомих людей, тоді як неповнолітні дівчата під час взаємодії зі старшими гетеросексуальними чоловіками можуть стикнутися з поведінкою як із «жінками» (тобто повнолітніми – флірт, сексуальні коментарі тощо) [25].

Варто вказати на те, що контекст ситуації, в якій знаходиться індивід, суттєво впливає і на його власну поведінку, на основі сприйняття якої формується оцінка судження сторонньої особи стосовно його віку. Зокрема, залежно від віку особи, з якою він взаємодіє, індивід може обирати різні способи самопрезентації. Так, дослідники Н. Коупленд та Дж. Коупленд описали випадок 79-річної досліджуваної на ім'я Мей. У розмові з жінкою свого віку Мей розповідала про себе як про активну та незалежну, протидіючи стереотипному образу особи старечого віку. У розмові з 38-річною жінкою Мей описала себе геть в інший спосіб, утворивши протилежне враження, яке підтверджувало стереотипні уявлення про старість та про залежність у старості [26, с. 13].

Як окремий різновид віку особистості науковці іноді розглядають тілесний вік. Тілесний вік, як субкатегорія віку заснованого на досвіді, звертається до оцінки особистістю власної тілесності та думок і почуттів стосовно неї [4, с. 307]. Основна увага спрямовується на те, як особа відчуває стосовно власного тіла, власної зовнішності та її характеристик, чи відчуває вона себе й цьому вимірі «старою» чи «молодою», «відповідно до віку» чи ні. Поняття тілесного віку засноване на поширених у суспільстві ідеях, яким чином має виглядати тіло особи того чи іншого віку. Такий вимір віку був запропонований до розгляду в дослідженні самосприйняття віку особистості Р. Кастенбаумом та його колегами: вік, на який особа, на її думку, виглядає [17]. Дискурс тілесного віку активно представлений у засобах мас-медіа та рекламі: людей закликають користуватись послугами індустрії краси та придбати товари, які обіцяють набуття молодшого вигляду чи молодшого самопочуття, на кшталт збільшення енергійності, привабливості тощо.

Незалежно від того, чи ми говоримо про самооцінку віку, чи про оцінку індивідом віку сторонньої особи, йдеться про процеси категоризації. Під соціальною категоризацією розуміється автоматичний процес групування інших в усвідомлені категорії, який розпочинається в той самий момент, коли особистість отримує хоча б якусь інформацію, що може бути покладена в основу вищезгаданого групування [27]. Означений процес відбувається як щодо інших, так і щодо себе: поділяючи світ на соціальні категорії, індивід також розміщує себе в тій із них, з якою, на його думку, має найбільше спільного. Означений процес вказує на наявність в індивіда, незалежно від того, чий саме вік він оцінює – свій чи іншої особи, образу генералізованого іншого [28] як представника певної вікової групи, з яким, власне, і відбувається порівняння. Цей образ, портрет представника певної вікової групи є, по суті, набором уявлень щодо цієї групи, які пояснюють, «що означає бути тим, ким вони є?» [29, с. 5]. Означені уявлення безперечно пов'язані як з особистим досвідом взаємодії з представниками цієї групи, так і з соціальними стереотипами та упередженнями щодо них, поширеними в суспільстві. Вікове сприйняття та вікове самосприйняття (вікова ідентичність) певною мірою зумовлюються динамікою взаємодії із соціальною та культурною системами, які створюють основу для нашого розуміння віку [30].

Висновки. Таким чином, за результатами огляду наукової літератури, присвяченої проблематиці віку особистості, можна сказати, що є не один його вимір. Умовно усе різноманіття визначень та видів віку видається можливим поділити на такі категорії: 1) ті його види, що засновуються на об'єктивній оцінці віку, яка передбачає наявність певних об'єктивних критеріїв (на кшталт, кількості прожитих років, функціонального стану систем організму тощо). До різновидів віку, заснованих на його об'єктивній оцінці, можна зарахувати хронологічний вік та біологічний вік особистості; 2) види, засновані на суб'єктивній оцінці віку, яка передбачає наявність особи, що здійснює означену оцінку, спираючись на власні суб'єктивні критерії.

Виміри віку особистості, засновані на суб'єктивній оцінці, можна поділити на дві групи: 1) самосприйняття віку, де оцінюваний та той, хто оцінює, є однією й тією самою особою; 2) сприйняття віку, де оцінюваний та той, хто оцінює, є двома різними особами. Отже, перша з них фактично є самооцінкою віку, тоді як друга – оцінкою віку індивіда Іншим, яку той, чий вік оцінюється, сприймає в їхній безпосередній взаємодії. І у першому, і у другому випадку важливу роль у результаті оцінювання відіграють соціальний контекст, поширені у суспільстві ідеї та установки щодо представників різних вікових груп, їх зовнішнього вигляду, прийнятної для них діяльності, поведінки,

інтересів тощо. Таким чином, навіть індивідуальне визначення віку відбувається в культурному та історичному контекстах, на основі поширеного в суспільстві соціально-культурного розуміння віку.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо в теоретичному та емпіричному дослідженні особливостей самосприйняття віку дорослими особами різної статі.

Література:

1. Bowling A., See-Tai S., Ebrahim S., Zahava G. & Priyha S. Attributes of age-identity. *Ageing and Society*. 2005. № 25 (4). P. 479–500.
2. Chudacoff H.P. *How Old Are You? Age Consciousness in American Culture*. Princeton : Princeton University Press, 1989. 232 p.
3. Войтенко В.П. Биологический возраст. *Биология старения*. Ленинград : Наука, 1982. С. 102–115.
4. Aapola S. Exploring dimensions of age in young people's lives: a discourse analytical approach. *Time and Society*. 2002. № 11 (2/3). P. 295–314.
5. Ананьев Б.Г. *Современные проблемы человекознания*. Москва : Наука, 1977. 380 с.
6. Кроник А.А., Ахмеров Р.А. Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. Москва : Смысл, 2008. 294 с.
7. Gordon T., Holland J. & Lahelma E. *Making Spaces. Citizenship and Difference in Schools*. London : Macmillan, 2000. 244 p.
8. Chisholm L. & Hurrelmann K. Adolescence in Modern Europe. Pluralized Transition Patterns and their Implications for Personal and Social Risks. *Journal of Adolescence*. 1995. № 18(2). P. 129–158.
9. van Gennep A. *The Rites of Passage*. Chicago : University of Chicago Press, 1960. 198 p.
10. Solberg A. Negotiating Childhood: Changing Constructions of Age for Norwegian Children. *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* / ed. by A. James & J. Prout; London : Falmer, 1990. P. 118–137.
11. Laslett P.A. *Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age*. London : Weidenfeld and Nicholson, 1989. 213 p.
12. Barrett A. E. Socioeconomic status and age identity: The role of dimensions of health in the subjective construction of age. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*. 2003. № 58. P. 101–109.
13. Eibach R.P., Mock S.E. & Courtney E.A. Having a «senior moment»: Induced aging phenomenology, subjective age, and susceptibility to ageist stereotypes. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2010. № 46. P. 643–649.
14. Henderson K.V., Goldsmith R.E. & Flynn L.R. Demographic characteristics of subjective age. *Journal of Social Psychology*. 1995. № 135(4). P. 447–457.
15. Hubley A.M. & Arim R.G. Subjective age in early adolescence: Relationships with chronological age, pubertal timing, desired age, and problem behaviors. *Journal of Adolescence*. 2012. № 35(2). P. 357–366.
16. Hughes M.L., Geraci L. & De Forrest R.L. Aging 5 years in 5 minutes: The Effect of taking a memory test on older adults' subjective age. *Psychological Science*. 2013. № 24. P. 2481–2488.
17. Kastenbaum R., Derbin V., Sabatini P. & Arrt S. «The ages of me»: toward personal and interpersonal definitions of functional aging. *Aging and Human Development*. 1972. № 3. P. 197–211.
18. Kleinspehn-Ammerlahn A., Kotter-Grühn D. & Smith J. Self-perceptions of aging: Do subjective age and satisfaction with aging change during old age? *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*. 2008. № 63. P. 377–385.
19. Montpare J.M. Subjective age: Toward a guiding lifespan framework. *International Journal of Behavioral Development*. 2009. № 33(1). P. 42–46.
20. Kotter-Grühn D. & Hess T.M. The impact of age stereotypes on self-perceptions of aging across the adult lifespan. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*. 2012. № 67. P. 563–571.
21. Guptill C.S. A measure of age identification. *Gerontologist*. 1969. № 9. P. 96–102.
22. Kaufman G. & Elder G.H. Grandparenting and age identity. *Journal of Aging Studies*. 2003. № 17(3). P. 269–282.
23. Teuscher U. Subjective age bias: A motivational and information processing approach. *Journal of Behavioral Development*. 2009. № 33(1). P. 22–31.
24. Uotinen V., Rantanen T. & Suutama T. Perceived age as a predictor of old age mortality: A 13-year prospective study. *Age and Ageing*. 2005. № 34. P. 368–372.
25. Harris A., Aapola S. & Gonick M. Doing It Differently: Young Women Managing Heterosexuality in Australia, Finland and Canada. *Journal of Youth Studies*. 2000. № 3(4). P. 373–388.
26. *Encyclopedia Of The Life Course And Human Development* / Ed. by Deborah S. Carr. 3 v. Detroit : Macmillan Reference USA, 2009. 1561 p.
27. *Rediscovering the social group: A self-categorization theory* / Turner J.C. et al. Oxford, England : Blackwell, 1987. 239 p.
28. Heckhausen J. & Brim O. Perceived problems for self and others: Self-protection by social downgrading throughout adulthood. *Psychology and Aging*. 1997. № 12. P. 610–619.
29. Burke P.J. Identities and social structure: The 2003 Cooley-Mead Award Address. *Social Psychology Quarterly*. 2004. № 67. P. 5–15.
30. Demakakos P., Gjonca E. & Nazroo J. Age identity, age perceptions, and health: Evidence from the English Longitudinal Study of Ageing. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 2007. № 1114. P. 279–287.

Donets O. I. Person's age in social-psychological dimension

The article is devoted to the theoretical review of the problem of person's age in social-psychological literature. Human development is contingent upon interaction with surrounding community, in cultural and historical context. So called age norms are defined in that cultural and historical context either.

Most of measures of age can be divisible into several categorical concepts. This division is depended on principle of dimension of person's age. Measures of age based on objective criteria known as a chronological age, physiological age, psychological age. Chronological age is depended on number of years that one's lived. Chronological age is tending to be used in empirical studies as basis for categorization examinee into the groups. Physiological age is indicating developmental level of morphological structures and functional life processes of body, while psychological age is indicating level of psychological development. Chronological age is tending to be used when physiological and psychological norms are specifying.

Measures of age based on subjective criteria known as perception of age and self-perception age. Perception of age is based on measuring age of another person. Self-perception age is based on self-judgment of one's age. Either is based on social categorization processes, which, in turn depended upon social context, views and attitudes toward age groups widely-spread in society, personal appearance, acceptable activity, interests of them etc. Either is may match with chronological age or conflict with chronological age of person. Realization of this match or conflict can come with positive or negative emotions. Quite often result of perception of age is verbalizing in interaction with person, whose age was measured. It is concluded the measuring of person's age is effected by cultural and historical context, based on social-cultural meaning of age prevalent in society.

Key words: *person, age, chronological age, physiological age, psychological age, perception of age, self-perception age.*

О. Ю. Дроздовдоктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

ДОВІРА МОЛОДІ ДО ПРЕДСТАВНИКІВ ПРОФЕСІЙНИХ ГРУП У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті аналізується проблема соціальної довіри молоді до представників різних професійних груп. Соціальна довіра розуміється як форма узагальненої (неперсоніфікованої, абстрактної) довіри особистості до соціальних інститутів або соціальних груп. Показано, що довіра (у т.ч. соціальна) виступає одним із вагомих чинників психологічної безпеки та соціального капіталу. Наведено результати емпіричного дослідження соціальної довіри сучасної вітчизняної молоді до представників професійних груп, а також зв'язку рівнів цієї довіри з параметрами психологічної безпеки особистості. Досліджуванам (131 студент із Чернігова та Запоріжжя, середній вік – 19,6 років) було запропоновано авторську анкету та опитувальник «Шкала базисних переконань» Р. Янофф-Бульман. Отримані результати показали, що запропоновані студентам 33 професійні групи поділяються на 4 основні групи: з високою довірою; із середнім рівнем довіри «вимушеного характеру»; з порівняно невисокою довірою; з дуже низькою. Зокрема, максимальну довіру вітчизняні студенти виявляють до представників таких груп: пожежники та рятувальники, пілоти, викладачі закладів вищої освіти, фахівці ІТ-сфери та професійні спортсмени. Натомість найменшу довіру молоді отримали політики та державні службовці. Також виявилось, що різні професійні групи відрізняються рівнем поляризації оцінок довіри. Зокрема, найменша поляризація стосується пожежників та рятувальників, а найбільший розкид оцінок спостерігається стосовно священників, акторів, військовослужбовців та поліцейських. Результати кореляційного аналізу засвідчили, що параметри психологічної безпеки сучасної молоді (які діагностувалися за допомогою методики «ШБУ») по-різному пов'язані з рівнем її соціальної довіри. Зокрема, довіра до одних професійних груп на статистично вірогідному рівні корелює із психологічною безпекою (найбільшою мірою – з параметром «Справедливість»), а до інших груп – ні (там, вірогідно, діють інші особистісні та соціальні чинники). Виявилось, що найбільше з психологічною безпекою молоді пов'язана довіра до священників, бізнесменів та спортсменів.

Ключові слова: довіра, соціальна довіра, професійні групи, психологічна безпека, молодь.

Постановка проблеми. Складно переоцінити значущість феномена безпеки в сучасному суспільстві. Поширення соціальної нестабільності та невизначеності не лише загострює проблему безпеки на всіх рівнях її прояву (від індивідуального до суспільного), але й привертає увагу науковців до такого її чинника, як довірливі стосунки. А тому цілком зрозумілою видається позиція низки фахівців, за якою довіра постає не лише одним із вагомих, але й фактично провідним чинником соціально-безпечної взаємодії в сучасних умовах [4; 5; 8].

Немає нічого дивного в тому, що у психології відсутнє єдине визначення довіри. Різні науковці розуміють його як почуття, ставлення (відношення), очікування, атитюд, когнітивну оцінку тощо. Вірогідно, в соціально-психологічному контексті є сенс розглядати довіру як настановлення (атитюд), котре передбачає специфічне ставлення суб'єкта до об'єкта довіри. Таке ставлення може проявлятися в оцінці останнього як чогось позитивного, надійного, безпечного, що викликає симпатію та повагу, готовність проявити відкритість та здійснити певні вчинки заради або разом із цим об'єктом. Будучи системним феноменом, довіра може проявлятися на різних

рівнях. Зокрема, фахівці виокремлюють особистісний, міжособистісний, організаційний та суспільний рівні довіри [4]. У психологічній науці існує солідна традиція вивчення довіри на перших трьох рівнях (І. Антоненко, Є. Ільїн, А. Купрейченко, Б. Поршнев, Т. Скрипкіна тощо). Довіра на суспільному рівні (тобто на рівні соціальних груп та інститутів) є об'єктом переважно соціологічних досліджень [7], хоча є й поодинокі розробки соціально-психологічного характеру [1]. У цьому контексті важливу роль відіграє поняття «соціальної» [3] або «макросоціальної» [9] довіри, яка має узагальнений, абстрактний, неперсоніфікований характер. Можна цілком погодитися з одним із класиків сучасної соціології Е. Гідденсом, який підкреслював важливість довіри не лише персоніфікованої (міжособистісної), але й «до абстрактних систем» (до «анонімних інших») для забезпечення безпеки і повноцінного соціального існування людини у сучасному світі [2]. Відомий філософ Ф. Фукуяма також наголошував на важливій ролі відносин довіри в соціально-економічному розвитку суспільств та формуванні «соціального капіталу» – одного з наймодніших та пріоритетних феноменів сучасних соціогуманітарних наук [10].

У цьому плані соціальна довіра виступає чинником так званого «поєднуючого» типу соціального капіталу (або «такого, що наводить мости» – *bridging social capital*), котрий передбачає налагодження та підтримання зв'язків людини з представниками інших соціальних груп [11].

Значний досвід емпіричних досліджень соціальної довіри накопичений зарубіжними науковцями. Зокрема, тут варто виокремити крос-культурні дослідження т.зв. «GfK Trust Index» («індексу довіри» населення до професійних груп та організацій), які щорічно проводяться транснаціональною дослідницькою групою GfK у Європі та США з 2003 р. [12; 13]. Так, згідно з дослідженням, проведеним у 2018 р. в 20 країнах світу, найвищою довірою користуються пожежники (92% всіх опитаних). Також до групи з високим рівнем довіри увійшли лікарі (91%), парамедики (фахівці з надання екстреної медичної допомоги, 90%), медсестри (89%), вчителі (89%), фармацевти (88%), фермери (87%), інженери (87%) та пілоти (86%). Як бачимо, специфіка більшості вказаних професій полягає в рятуванні та збереженні людського життя в екстремальних ситуаціях. Можливо, така висока довіра є наслідком механізмів стереотипізації та когнітивного дисонансу (в екстремальних ситуаціях у людей часто просто немає іншого вибору, аніж довірити своє життя фахівцям). Найнижчий рівень довіри опитані виявляли стосовно політиків (29% у загальній вибірці), що загалом є зрозумілим (політики всюди є політиками...). У дослідженні також було виявлено соціокультурну специфіку довіри до професійних груп. Зокрема, якщо в одних країнах найвищу довіру демонстрували до пожежників (Німеччина, Швеція, Польща, Росія, Франція, США, Іран, Іспанія, Південна Корея, Італія, Бразилія), то в інших лідерами довіри були лікарі (Туреччина, Південна Африка, Індія), парамедики (Британія, Нідерланди, Японія), медичні сестри (Мексика), фермери (Кенія) або вчителі (Індонезія). Політики були лідерами «антирейтингу» в усіх країнах (із розкидом результатів від 48% в Індії до 5% в Іспанії), крім Швеції (там найменша довіра стосувалася продавців), Ірану та Індонезії (де найменше довіряли представникам духовенства). Середній рівень довіри до всіх професійних груп виявився найвищим серед опитаних з Індії (доволі високими також були показники респондентів із Нідерландів, Південної Африки та Туреччини). Найнижчі показники узагальненої довіри до фахівців були зареєстровані в Південній Кореї, Японії та Мексиці [13].

На жаль, такі дослідження не проводилися в Україні. Вітчизняна соціологія може похвалитися лише результатами опитувань, які відображають рівні довіри українців до окремих соціальних інститутів (часто саме політичних). Так, згідно з даними соціологічної служби Центру Разумкова (березень 2019 р.), найчастіше громадяни нашої країни висловлювали довіру волонтерським організаціям

(68%), армії (61%), рятувальникам (57%) та добровольчим батальйонам (56%). Водночас недовіру найчастіше висловлювали Верховній Раді (82%), державному апарату (чиновникам, 81%), російським ЗМІ (79%), політичним партіям (76%), судовій системі (75%), уряду (74%), комерційним банкам (72%), прокуратурі (71%), президенту країни (69%) [7]. З огляду на соціологічний характер цього та інших аналогічних досліджень у них виявлялися лише демографічні чинники довіри респондентів і, відповідно, ігнорувалися психологічні. З нашого погляду, у процесі аналізу психологічної безпеки перспективним може бути вивчення довіри не лише в контексті «вузьких» політичних та політизованих соціальних інституцій, а саме в «широкому» контексті професійних груп (у повсякденних комунікативних ситуаціях «людина з вулиці» контактує переважно з представниками «неполітизованих» соціальних груп). Отже, є підстави заявити про актуальність емпіричних соціально-психологічних досліджень довіри до представників різних соціальних, зокрема професійних, груп на сучасному етапі.

Мета статті. Метою нашого дослідження (проводилося у жовтні–грудні 2019 р.) стало вивчення рівнів соціальної довіри сучасної молоді до представників різних професійних груп, а також зв'язку цієї довіри з показниками психологічної безпеки юнаків.

Вибірку (n=131 особа, середній вік – 19,6 років; 36 – чоловічої статі, 92 – жіночої статі, 3 – не вказали стать) утворили студенти різних спеціальностей («Психологія», «Економіка», «Філологія», «Туризм») Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (n=55), Чернігівського національного технологічного університету (n=28) та Запорізького національного університету (n=48)¹. Досліджуваним пропонувалися дві методики. Першою була авторська анкета, яка містила перелік із 33 професій. За основу був узятий перелік професійних груп, що використовувався у вищезгаданих дослідженнях GfK [12; 13], який ми дещо відредагували. Зокрема, було конкретизовано або змінено назву окремих професій (наприклад, «соціологи» замість «дослідники ринку та суспільної думки»). Було додано низку професій («психологи», «соціальні працівники», «співробітники спецслужб»). Крім того, ми не включали окремі професії з переліку GfK, котрі мали персоніфікований характер («*мери*» [населених пунктів]), занадто широкий («інженери») або «вузький» специфічний характер («архітектори», «фахівці з реклами»), відсутні в нашій країні («парамедики»). Опитаних просили оцінити ступінь своєї довіри до представників кожної групи за допомогою 10-бальної шкали (1 – мінімальна, а 10 – максимальна довіра).

Другою методикою була «Шкала базисних переконань» Р. Янофф-Бульман в адаптації

¹ Висловлюємо подяку Л.С. Івановій за допомогу в організації та проведенні дослідження у м. Запоріжжі.

М. Падун та А. Котельнікової [6], котра містить 5 субшкал: «Доброзичливість навколишнього світу», «Справедливість», «Образ Я», «Вдача» та «Контроль». Останні відповідають трьом базисним переконанням, котрі, відповідно до концепції Р. Янофф-Бульман, становлять основу внутрішнього світу людини й пов'язані з почуттям її безпеки: переконання в доброзичливості–ворожості світу (1 субшкала), його справедливості (2 та 5 субшкали) та переконання щодо цінності та значущості власного «Я» (3 та 4 субшкали). Отримані результати переводилися в стандартизовані оцінки-стени.

Дослідження проводилося анонімно. Статистичний аналіз даних відбувався із використанням комп'ютерної програми SPSS v23.

Виклад основного матеріалу. У таблиці 1 наведено дані стосовно рівнів довіри опитаних до представників конкретних професійних груп.

Таблиця 1
Показники довіри студентської молоді

Ранг	Професійна група	(M ± SD)
1	Пожежні, рятувальники	8,65 ± 1,58
2	Пілоти	7,73 ± 2,12
3	Викладачі університетів / інститутів	7,57 ± 2,06
4	Фахівці з комп'ютерних технологій	7,51 ± 1,91
5	Спортсмени (професійні)	7,49 ± 1,98
6	Фермери	7,01 ± 2,14
7	Вчителі шкіл	7,00 ± 2,04
8	Психологи	6,98 ± 2,24
9	Фармацевти	6,89 ± 2,01
10	Лікарі	6,61 ± 2,14
11	Майстри з ремонту техніки	6,45 ± 2,04
12	Медсестри	6,44 ± 2,26
13	Адвокати	6,28 ± 1,84
14	Майстри з будівельних робіт	6,23 ± 2,16
15	Соціологи	6,02 ± 2,18
16	Соціальні працівники	5,88 ± 2,25
17.1	Військові (армія)	5,85 ± 2,59
17.2	Банківські співробітники	5,85 ± 2,28
19	Співробітники спецслужб (СБУ та ін.)	5,74 ± 2,46
20	Актори	5,51 ± 2,60
21	Поліцейські	5,47 ± 2,51
22	Таксисти	5,40 ± 2,28
23	Водії громадського транспорту	5,38 ± 2,28
24	Страхові агенти	5,25 ± 2,33
25	Підприємці / бізнесмени	5,21 ± 2,12
26	Телеведучі	5,01 ± 2,20
27	Продавці	4,86 ± 2,01
28	Прокурори	4,81 ± 2,23
29	Священики	4,79 ± 2,84
30	Судді	4,73 ± 2,44
31	Журналісти	4,24 ± 2,06
32	Державні службовці (чиновники)	3,18 ± 2,09
33	Політики	2,88 ± 2,00

Аналіз цих результатів дає змогу виокремити низку тенденцій. Отже, найвищі рівні довіри молоді мають представники таких професій: пожежники

та рятувальники, пілоти, викладачі закладів вищої освіти, IT-фахівці та спортсмени. Порівняно високою довірою також користуються фермери, вчителі шкіл, психологи та фармацевти. Як бачимо, значна частина цих результатів відповідає загальноосвітнім тенденціям (описаним вище у дослідженнях GfK). Водночас привертають увагу певні особливості, котрі можна пояснити або місцевими реаліями, або демографічною специфікою нашої вибірки. Зокрема, висока довіра до фахівців IT-сфери та спортсменів, на нашу думку, пояснюється віком опитаних, певною ідеалізацією низки «модних» сфер діяльності. Приємно також бачити серед «довірчих» груп представників системи освіти та психологів, які навіть випереджають лікарів. Вважаємо, що цей результат пояснюється тим, що: а) з викладачами студенти мають доволі регулярне спілкування, внаслідок чого можуть встановлюватися більш-менш нормальні стосунки (принаймні з більшістю педагогів); б) свою роль відіграє загальна тенденція зниження фахового рівня у вітчизняній системі охорони здоров'я (низька якість роботи лікаря «відчувається» набагато швидше та більше, ніж помилки вчителів).

Цілком очікуваним був результат вкрай низької довіри молоді до чиновників та політиків (тут відома світова тенденція, мабуть, підсилюється поширеною вітчизняною критичною установкою до державної політики). Водночас порівняно низька довіра молоді до журналістів, працівників системи правосуддя, священиків та продавців указує на існування в нашому суспільстві серйозних соціальних проблем (у т.ч. тих, які не можна пояснити лише віковими особливостями опитаних).

Вважаємо за необхідне також звернути увагу на показники стандартного відхилення. Так, найменший рівень розкиду оцінок був у групі «пожежників-рятувальників» (що вкотре підтверджує певну ідеалізацію цих професій). Натомість максимальний розкид оцінок довіри стосувався священиків, акторів, поліцейських та військовослужбовців. Таке суперечливе ставлення до перших трьох груп ще можна якось логічно пояснити: довіра до священиків залежить від ставлення до релігії (яке, своєю чергою, часто поляризує людей); «ігрова» сутність акторської діяльності часто передбачає «несправжність», демонстрацію того, чого насправді не існує; стосовно поліції, вірогідно, має місце зіткнення «старих» негативних та «нових» позитивних стереотипів («менти» – «реформована поліція»). А ось значна дисперсія довіри щодо військових є цікавим фактом, особливо на фоні раніше згаданих даних вітчизняних соціопитувань (які свідчили про суспільну довіру щодо армії). Вочевидь, навіть в умовах поширеного глобалізованого офіційного дискурсу більшість наших опитуваних не ідеалізували «захисників Вітчизни» (середній рівень довіри до них був однаковим із

банківськими працівниками). Припускаємо, що це може бути якось пов'язане зі ставленням до подій на сході країни, певною психологічною «втомою» від них. Так чи інакше, «пожежники-рятувальники» (які рятують життя «тут») викликають в опитаній молоді значно більше довіри, ніж військовослужбовці (які захищають «там»).

Для перевірки того, чи не могли на отримані результати вплинути статеві особливості нашої вибірки (кількісна перевага дівчат), ми застосували процедуру U-критерія Манна-Уїтні. Було виявлено відсутність статистично вірогідних відмінностей в оцінках довіри студентів різної статі за одним винятком: дівчата більше довіряли військовослужбовцям (при $p \leq 0,001$).

Для виявлення закономірностей групування всіх 33 професій за критерієм довіри нами було проведено процедуру ієрархічного кластерного аналізу.

На отриманій дендрограмі (рис. 1) можна побачити два базові кластери. При цьому до першого ввійшли практично всі професійні групи, крім чиновників та політиків (вони утворили другий «кластер аутсайдерів», що характеризується найнижчою довірою молоді). Привертають увагу тенденції групування окремих професій усередині першого кластеру. Загалом у ньому можна виокремити 3 основні групи:

а) професії, які користуються «середньою» довірою «вимушеного характеру» (тобто людина змушена довіряти цим фахівцям внаслідок об'єктивних причин); сюди увійшли майстри, медичні працівники, адвокати, банківські працівники та, що цікаво, соціологи та соціальні працівники;

б) професії, що викликають високу або порівняно високу довіру молоді (вже згадані пожежники та рятувальники, пілоти, спортсмени, фермери, фармацевти, ІТ-шники, викладачі, вчителі та психологи);

в) професії з порівняно низьким рівнем довіри (працівники правоохоронної системи, страхові агенти, водії, таксисти, представники ЗМІ та комерційної сфери, актори, військові та священники).

При цьому, якщо поєднання одних підгруп уявляється більш-менш логічним та зрозумілим (наприклад, «майстри з ремонту техніки / будівельних робіт», «викладачі – вчителі – психологи» тощо), то інші викликають інтерес. Наприклад, це підгрупа, котра об'єднує комерційну сферу (продавці, бізнесмени) та ЗМІ (журналісти й телеведучі) – можливо, саме цим пояснюється невисокий рівень довіри молоді до останніх. Найменший рівень подібності до інших професійних груп у межах першого кластеру виявили військові, актори та священники – групи зі «специфічним» характером діяльності (тут можна згадати високий рівень дисперсії оцінок довіри до них).

Для визначення зв'язку вищеописаних показників довіри зі ступенем психологічної безпеки опитаних було застосовано процедуру кореляційного аналізу даних анкети та методики ШБП (за критерієм Спірмена). У результаті було зафіксовано комплекс прямих статистично вірогідних взаємозв'язків, зокрема між:

– параметром «Доброзичливість навколишнього світу» та довірою до священників (при $p \leq 0,01$);

– параметром «Справедливість» та довірою до медсестер, бізнесменів, продавців, прокурорів, священників, співробітників спецслужб, спортсменів, таксистів, шкільних вчителів (при $p \leq 0,05$) та соціальних працівників (при $p \leq 0,01$);

– параметром «Контроль» та довірою до медсестер, бізнесменів, співробітників спецслужб, таксистів (при $p \leq 0,05$) та спортсменів (при $p \leq 0,01$);

– параметром «Образ «Я» та довірою до військових, священників та спортсменів (при $p \leq 0,05$);

– параметром «Удача» та довірою до журналістів, бізнесменів, прокурорів, спортсменів (при $p \leq 0,05$) та продавців і священників (при $p \leq 0,01$).

Як бачимо, найбільшою мірою з показником соціальної довіри опитаних корелює шкала «Справедливість», котра відображає переконання особистості в тому, що у світі діють закони справедливості, а кожна людина отримує те, що заслужила. Також можна помітити, що з-поміж перерахованих професій є невелика група (це священники, бізнесмени та спортсмени), довіра до якої найбільшою мірою пов'язана з параметрами психологічної безпеки (тут фіксувалося найбільше кореляцій зі шкалами методики ШБП). Складно пояснити, що поєднує ці професії, можливо, вони символізують основні полюси ціннісно-сислової сфери особистості (духовне – матеріальне).

Цікавими, однак, є не лише описані кореляції, але й факти відсутності їх. Зокрема виявилось, що довіра до представників цілої низки професій практично не корелює з параметрами психологічної безпеки. Це, наприклад, адвокати, актори, співробітники банків, водії громадського транспорту, лікарі, чиновники, майстри, пілоти, пожежники та рятувальники, політики, поліцейські, викладачі, психологи, соціологи, ІТ-фахівці, страхові агенти, судді, телеведучі, фармацевти та фермери. Мабуть, довіра опитаних студентів до них зумовлюється іншими індивідуально- та соціально-психологічними чинниками (особливості світогляду, соціальні стереотипи, життєвий досвід тощо).

Висновки. Соціальна (неперсоніфікована) довіра є одним із вагомих чинників психологічної безпеки особистості. Важливу роль у структурі соціальної довіри відіграє довіра до представників різних професійних груп. Останні можуть

бути поділені на 4 основні групи: з високою довірою; із середнім рівнем «вимушеної» довіри; з порівняно невисокою довірою; з дуже низькою. Зокрема, вітчизняна студентська молодь виявляє найбільший рівень довіри до представників таких груп: пожежники та рятувальники, пілоти, викладачі закладів вищої освіти, ІТ-фахівці та професійні спортсмени. Натомість найменшу довіру мають політики та державні службовці. Різні професійні групи відрізняються за мірою поляризації оцінок довіри: найменша поляризація стосується пожежників та рятувальників, а найбільший розкид оцінок стосується свяще-

ників, акторів, військовослужбовців та поліцейських.

Параметри психологічної безпеки сучасної молоді по-різному пов'язані з рівнем її соціальної довіри. Зокрема, довіра до одних професійних груп корелює із психологічною безпекою (найбільшою мірою – із параметром «Справедливість»), а до інших – ні (там, вірогідно, діють інші особистісні та соціальні чинники). Найбільшою мірою з параметрами психологічної безпеки пов'язана довіра до священників, бізнесменів та спортсменів.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі можна вважати вивчення специ-

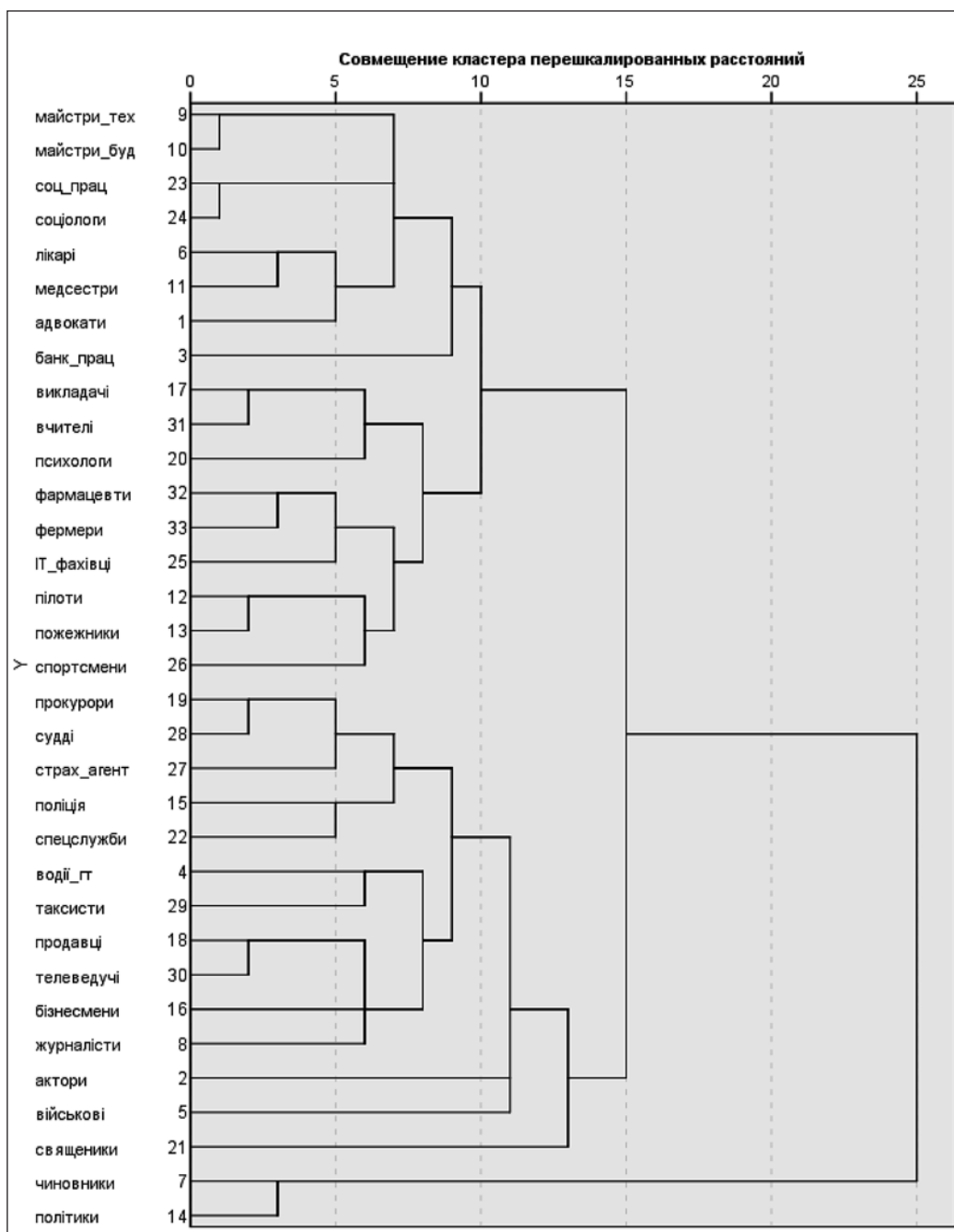

Рис. 1. Дендрограма за результатами кластерного аналізу оцінок довіри

фіки проявів соціальної довіри в молоді з різних регіонів України (зокрема постраждалих від військового конфлікту на Донбасі), а також зв'язку цієї довіри з іншими психологічними чинниками. Цікавим також є поглиблене дослідження чинників та механізмів соціальної довіри до окремих професійних груп, зокрема до військовослужбовців ЗСУ.

Література:

1. Василець Н.М. Соціально-психологічні чинники довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2016. 25 с.
2. Гидденс Э. Последствия современности: пер. с англ. Москва : Праксис, 2011. 352 с.
3. Гужавина Т.А. Социальное доверие в гражданском обществе. *Проблемы развития территории*. 2012. Вып. 6(62). С. 115–122.
4. Донцов А.И., Зинченко Ю.П., Зотова О.Ю., Перельгина Е.Б. Психология безопасности : учебное пособие для академического бакалавриата. Москва : Юрайт, 2015. 276 с.
5. Донцов А.И., Перельгина Е.Б., Зотова О.Ю., Мостиков С.В. Доверие как фактор психологической безопасности в межнациональном взаимодействии. *Социальная психология и общество*. 2018. Т. 9. № 2. С. 21–34.
6. Падун М.А., Котельникова А.В. Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман. *Психологический журнал*. 2008. Т. 29, № 4, С. 98–106.
7. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України (27.03.2019). URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/rivendoviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2> (дата звернення: 18.09.2019).
8. Смык Ю.В. Доверие в структуре психологической безопасности личности. *Мир науки. Педагогика и психология*, 2019. № 1. Т. 7. URL: <https://mir-nauki.com/PDF/12PSMN119.pdf> (дата звернення 18.09.2019).
9. Татарко А.Н. Социально-психологический капитал личности в поликультурном обществе : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.05. Москва, 2014. 402 с.
10. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. Москва : АСТ, 2004. 730 с.
11. Putnam R. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. NY : Simon & Schuster Paperbacks, 2000. 544 p.
12. Trust in Professions 2016 – a GfK Verein study. From firefighters to politicians. URL: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/country_one_pager/NL/documents/Trust_in_Professions_2016_Netherlands_EN.pdf (дата звернення 18.09.2019).
13. Trust in Professions 2018 – a GfK Verein study. From firefighters to politicians. URL: https://www.nim.org/sites/default/files/medien/135/dokumente/2018_-_trust_in_professions_-_englisch.pdf (дата звернення 18.09.2019).

Drozdov O. Yu. Youth's trust in the representatives of different professional groups in the contexts of psychological safety

The article deals with the problem of young people's social trust in the representatives of different professional groups. Social trust is understood as a form of generalized (non-personalized, abstract) personal confidence in social institutions or social groups. It is shown that trust (including social) is one of the important factors of psychological safety and social capital. The results of an empirical study of the modern Ukrainian youth's social trust in the representatives of professional groups are given, as well as the levels connection of this trust with the parameters of the individual's psychological safety is presented. Tested people (131 students from Chernihiv and Zaporizhzhia, average age – 19.6 years) have been offered the author's questionnaire and the questionnaire "Scale of basic beliefs" by R. Janoff-Bulman. The results have revealed that there are 4 main groups among the 33 professional groups offered to students. They are a group with high trust, a group with an average level of "forced character" trust; a group with relatively low trust and with very low one. In particular, the highest level of trust is shown by the students in such groups as firefighters and rescuers, pilots, teachers of higher education institutions, IT-specialists and professional athletes. Instead, politicians and civil servants have the least confidence among young people. It has also emerged that different occupational groups differ in the degree of polarization of confidence estimation. In particular, the least polarization applies to firefighters and rescuers, and the largest dispersion of estimates is observed towards priests, actors, military personnel and police officers. According to the results of the correlation analysis the parameters of the psychological safety of modern youth (diagnosed with the help of the SBB method) are differently related to the level of their social trust. In particular, confidence in some occupational groups at a statistically probable level correlates with psychological safety (most of all with the parameter "Justice"), and doesn't correlate with other groups (there are likely to be other personal and social factors). It has been found that young people's psychological safety is mostly connected with trust in priests, businessmen and athletes.

Key words: trust, social trust, professional groups, psychological safety, youth.

Е. А. Ерліш

психолог
ФОП «Ерліш»,
спеціаліст кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
факультету готельно-ресторанної справи
Київський національний університет культури і мистецтв

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ МОЛОДІ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті йдеться про основні внутрішні й зовнішні психологічні небезпеки в житті дітей та молоді з інвалідністю, визначено суть і причини неекологічних впливів на самоідентифікацію, адаптацію й соціалізацію молоді з інвалідністю. У результаті аналізу сучасних літературних джерел здійснено огляд вітчизняних підходів до психологічного захисту молоді з інвалідністю та розглянуто моделі такого захисту в найрозвиненіших країнах Західної Європи. Обґрунтовано тезу, що повноцінний психологічний захист молоді може здійснюватися тільки разом із соціальним та педагогічним у рамках інклюзивної освіти й відкритого суспільного простору, які підтримуються й стимулюються доцільним адміністративним менеджментом та законодавством. Здійснено уточнення щодо застосування стереотипних уявлень щодо осіб з особливими потребами, що провокує, зокрема, явища гандикапізму та стигматизацію осіб з інвалідністю. Акцентовано на необхідності впровадження заходів комплексної соціально-психологічної адаптації осіб з обмеженими фізичними можливостями з метою уникнення сегрегаційних тенденцій та редукації базисних соціально-психологічних потреб осіб з інвалідністю. У статті визначено такі соціально-психологічні закономірності: а) психологічний стан молоді людини з інвалідністю тісно пов'язаний з її адаптацією й соціалізацією, а тому (окрім психіатричної нозології) може коригуватися тільки в синергії соціального, психологічного й педагогічного супроводу; б) окрім первинних порушень психіки, які викликані основним захворюванням (інвалідністю), існують вторинні психологічні порушення, викликані особливим статусом людини з інвалідністю, ставленням її та інших до цього статусу, що в результаті призводить до неекологічних симптомокомплексів, деформації «Я-образу» і стійких патернів захисної поведінки. Ці психосоціальні феномени впливають на мотиваційно-ціннісну сферу, самооцінку, зниження соціального входження в колектив (замкнутість), сприяють розвитку фрустрації основних життєвих потреб, виробляють реактивну поведінку, знижують загальну якість життя.

Ключові слова: стигматизація, гандикапізм, вторинні психологічні порушення, адаптація й соціалізація, ставлення до молоді з інвалідністю, психологічна допомога, психологічний супровід, інклюзія, моделі психологічного захисту.

Постановка проблеми. У сучасному світі, в якому дедалі більшої ваги й суспільної цінності набувають права людини, її всебічний захист і забезпечення реалізації особистості, важливою медичною, психологічною, соціологічною й педагогічною проблемою є психологічний захист від неекологічного впливу інформаційно насиченого середовища. Найбільше такого захисту потребують соціальні групи з особливими потребами, зокрема молодь з інвалідністю, яка, намагаючись адаптуватись та соціалізуватись, зазнає низки деструктивних впливів ендогенного й екзогенного характеру. Вітчизняна медицина й психологія, як і багато інших сервісних сфер суспільного життя, намагаються запозичити кращі взірці й моделі надання превентивних, консультаційних і терапевтичних послуг у країнах, які раніше досягли успіху, тому важливо вивчити зарубіжний досвід у наданні психологічного захисту молоді з інвалідністю. Вказана проблематика має тісний зв'язок із практичними проблемами забезпечення доступу

молоді з інвалідністю до соціальних благ, вироблення нових принципів психологічного, педагогічного й соціального супроводу таких осіб.

У вітчизняному науковому дискурсі ХХІ століття проблеми психологічної підтримки дітей та молоді вже ставали предметом вивчення таких науковців, як О. Броварська [2], Ю. Волчелюк [3], Н. Гребінь [5], О. Гришина [6], Г. Давиденко [7], О. Дікова-Фаворська [8], О. Дроботун [9], А. Колупаєва [12], Г. Крисюк [13], Т. Левченко [15], С. Літовченко [16], С. Миронова [17], К. Островська [18], В. Синьов, [20]. Окремі питання європейського досвіду соціально-психологічної допомоги молоді з інвалідністю широко висвітлювалися в працях зарубіжних науковців (Дж. Алан (J. Allan) [24], К. Барнс (C. Barnes) [25], Б. Кагрейн (B. Cagran) [26], С. Корлетт (S. Corlett) [28], Ф. Джонс (Ph. Jones) [31], М. Костер (M. Koster) [32], Г. Теджфел (H. Tajfel) [37], Дж. Лоу (J. Low) [36] тощо).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми дає змогу виокремити найакту-

альніші аспекти, які потребують аналізу, а саме: а) взаємодія ментальних традицій та наукової інноватики в національних системах психологічного супроводу осіб з інвалідністю; б) виокремлення позитивних і негативних тенденцій захисту молоді з інвалідністю в країнах Західної Європи; в) окреслення нових суспільних психотравматичних умов ХХІ століття, які потребують нових підходів до адаптації та соціалізації.

Мета статті. Завданням дослідження є вивчення вітчизняних теорій психологічної допомоги молоді з інвалідністю, визначення основних деструктивних впливів на неї та огляд основних рамкових підходів до соціально-психологічного супроводу дітей та молоді (в рамках здобуття ними освіти) у провідних країнах Західної Європи.

Виклад основного матеріалу. Аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду соціальних, медичних та освітніх закладів свідчить, що одним із найбільш деструктивних факторів, що впливають на психологічний і навіть психічний стан молоді з інвалідністю, є стигматизація, тобто неекологічний вплив із боку оточення, стереотипного ставлення до осіб з інвалідністю, що зумовлює вторинні щодо внутрішніх симптомокомплексів порушення. Результатом є зростання комплексу неповноцінності, невпевненості в собі, важкість або неможливість налагодження нових стосунків.

Вищевказані фактори зумовлюють явище гандикапізму, яке є суспільним і тотальним. Воно зберігається навіть у суспільствах із вираженою лояльністю щодо ставлення людей з особливими потребами й полягає в акцентованому або фоновому негативному ставленні до таких осіб на рівні стереотипів, традицій і соціальних установок із боку людей із типовими потребами [22, с. 34–35]. Так, Г. Теджфел, вивчаючи соціальні групи і категорії, змушений визнати, що попри високу лояльність сучасного європейського суспільства у його представників рефлексивно спрацьовує атипове сприймання інакшості, що породжує елементи несприйняття й відчуження [37, р. 32]. Інша група факторів ендогенна, оскільки молоді люди з інвалідністю здебільшого демонструють негативні симптомокомплекси власного характеру, які є захисними механізмами психіки. Усвідомлення власної неповносправності з раннього дитинства формує інтраверсність, закомплексованість, а часто і невротизацію особистості.

Ще Л. Виготський ключовою психологічною потребою молоді з інвалідністю визначав соціальну адаптацію, яка має не породжувати нову дефіцитарність, а навпаки, компенсувати відсутні або втрачені механізми й сприяти «психосоціальної повноцінності» [4, с. 34]. У дискурсі сучасних психологів та соціальних педагогів знаходимо більш детальну експлікацію аспектів психологічного захисту. Так, Є. Шелест вважає, що такий

захист із боку педагогів та соціальних психологів полягає, насамперед, у прийнятті, емпатії, супроводі й сприянні у задоволенні базових потреб [23]. А. Капська аргументує симбіоз диференційованих й інтегрованих педагогічних та психологічних методів із тенденцією до міжособистісної відкритої взаємодії з виходом із зони захисного (з психологічного боку – оманливого) комфорту, який виробився за роки позасоціального перебування в родині (інтернаті).

Основна мета психологічного захисту – відчутти особистісні границі й анулювати міжособистісні [10]. Комплексний психологічний та психотерапевтичний підхід полягає в поступовому набутті якісних змін на психологічному (високе психотравмування й хронічний стрес, часто – невроз), соціальному (відсутність або реформованість зовнішніх стосунків), соматичному (загострення психосоматичних симптомів) рівнях [11]. Береться до уваги той факт, що з приходом молоді людини в школу чи заклад вищої освіти різко знижується стресостійкість, редукуються давні психологічні конфлікти й захисти (переважно примітивні), загострюється ретроспективна невротична тривога.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел, присвячених аспектам психосоціальної адаптації молоді з інвалідністю в середовищі освітніх закладів дає змогу зробити важливий проміжний висновок: психосоціальна адаптація можлива за акценту не на медичному, а на соціально-психологічному підході. Останній зусиллями психологів, соціальних працівників та педагогів полягає, в першу чергу, в боротьбі із сегрегаційним середовищем та стосунках молодого інваліда з цим середовищем. Отже, ця адаптація є взаємною (суб'єкт-суб'єктною).

Розглянемо основні психолого-педагогічні підходи підтримки молоді з інвалідністю та негативні фактори, що заважають імплементації цих підходів у найбільш розвинених країнах Європи. Так, у Великій Британії, починаючи з 2000-х рр., реалізується вертикальна модель інклюзії (включення молоді з інвалідністю в навчальний процес типових неспеціалізованих закладів) за принципом а top-down implementation basis. Недоліком такого підходу є протиріччя між положеннями урядових документів, які рамково стимулюють інклюзію «згори донизу» й консервативними традиціями оточення, яке формально лояльне, а на ділі чинить супротив повній інклюзії (full inclusion) [27; 29; 31]. На думку спеціалістів, надмірна традиційність і класичність освіти в університетах Британії поки що дає змогу втілювати тільки вибіркову інклюзію (inclusion by choice) [38]. Серед причин – застарілі моральні принципи, архетипні установки щодо поділу суспільства на вищі і нижчі страти, відсутність волі й конкретних дій на найнижчому рівні імплементації.

У результаті особи, що мають виразні нозологічні або когнітивні показники для психологічного втручання, мають шанс добре адаптуватися в освітньому й соціальному середовищі, тоді як особи з інвалідністю, які не мають таких виразних показань, позбавлені щільної психосоціальної опіки й змушені навчатися вдома або спеціальних закладах сегрегативного типу. Недоліком такої моделі є також брак спеціалістів інклюзивного спрямування та недостатнім усвідомленням ними нової моделі інвалідності. У цьому плані директивна модель адаптації й соціалізації «згори – донизу» наштовхується на перешкоди безпосередньо на рівні імплементації [30]. Проте останніми роками в країні намітилися позитивні тенденції завдяки «вливанню» фінансових та людських ресурсів (навчання й перекваліфікація) на місця.

В Італії, починаючи з кінця 1960-х рр. (початок активного профспілкового руху), відбувається тенденція до зменшення спецзакладів та переведення молодих людей з інвалідністю до звичайних шкіл. Нині в країні надається повний соціальний та психологічний супровід молоді з інвалідністю в межах звичайних освітніх закладів, а спецзаклади існують переважно для осіб із важкими клінічними порушеннями фізіології чи/та інтелекту [34].

У низці рамкових законів з інклюзивного навчання в Італії (прийняті у 1992 р.) визначено такі напрями психологічної підтримки: а) підтримка не залежить від ступеня інвалідизації чи то за фізичними, чи то за психічними клінічними показниками; б) основні напрями психологічної підтримки – допомога в комунікації та соціалізації; в) базові клінічні детермінанти психологічної підтримки ґрунтуються на так званому «функціональному діагнозі», який встановлюється колективом лікарів, психологів, реабілітологів та соціальних педагогів [35].

На основі цих даних визначаються «залишкові можливості», які стають стрижнем психологічної та психотерапевтичної допомоги. Вже в рамках освітнього закладу спеціалісти заводять індивідуальну картку «динамічного профілю», яка ведеться спочатку на випробувальному, а потім (якщо дитина пройшла первинну адаптацію) на основному повному етапі навчання. У ній фіксуються усі актуальні психологічні та фізіологічні зміни, згідно з якими відбуваються корекція, психологічна допомога й індивідуалізація самого навчання. Отже, в Італії психологічний супровід включає індивідуальну корекцію, схоластичну інклюзію та соціальну адаптацію. Фактично психологічний супровід дітей та молоді у школі та закладі вищої освіти – це індивідуальний довготривалий і гнучкий проект, над яким працюють психологи, педагоги, батьки і, за можливості, самі особи, що мають інвалідність (у педагогічному вимірі – особливі

потреби). Власне психосоціальна, соціально-педагогічна й медико-корекційна робота – це трилатеральний проект, який триває до закінчення навчання й після нього. Незважаючи на рівень успішності наприкінці навчання, усі учні (студенти) складають підсумкову атестацію та випускні екзамени. Молодь, яка з об'єктивних причин (дислексія, ментальні вади, психіатричний діагноз) не може успішно скласти іспити, отримує свідоцтво про перебування в освітньому інклюзивному просторі, що вже засвідчує як мінімум задовільний рівень психологічної та соціальної адаптованості. Таке свідоцтво дає змогу молоді здобувати професійне навчання, а також право на пільгових умовах відвідувати заходи та заклади з психологічної та соціальної підтримки впродовж подальшого життя.

Сегрегативним фактором залишається умова, згідно з якою в одному класі (академічній групі) кількістю 20–25 осіб може перебувати тільки 1–2 особи з інвалідністю. Така пропорція викликана взаємною психологічною компресією і на людину з інвалідністю, і на основний контингент зі звичайними потребами, психологічний стан яких змінюється за присутності дитини з особливими потребами.

Найкращі моделі психологічного захисту функціонують у країнах Північної Європи, а саме – Скандинавії. Так, з кінця 1990-х рр. уряд Люксембургу забезпечує функціонування на місцях спеціальних реабілітаційних департаментів амбулаторного типу. Він компенсує нестачу психологів у типових навчальних закладах і проводить консультативну та психотерапевтичну роботу у закладах за їх потребою. Департаменти функціонують за адміністративним поділом (кантони, райони), а чисельність їхніх працівників залежить від кількості дітей та молоді з інвалідністю в кантоні. Попри, здавалося б, допоміжну роль реабілітаційних департаментів, їхні працівники відповідальні за адаптацію й освіту дітей та студентів нарівні з штатними педагогічними працівниками.

У Бельгії перед вступом дитини до будь-якого освітнього закладу штатні педагоги й психологи розробляють індивідуальний план інклюзії та психологічного супроводу на основі двох груп вихідних даних – медико-психологічних та соціально-педагогічних. Участь у розробці цих індивідуальних планів, які мають характер проектів, беруть участь батьки і, за можливості, самі діти. У країні функціонує мережа незалежних центрів медико-психологічної та соціальної реабілітації, які делегують своїх фахівців до навчальних закладів. Через таких фахівців центри медико-психологічної та педагогічної підтримки мають змогу коригувати індивідуальний освітній процес дитини з інвалідністю, мають право приймати рішення щодо доцільності навчання в типовому закладі

освіти і супроводжують дитину до максимально повної соціалізації (як правило, факту працевлаштування).

У Німеччині значно полегшують соціально-психологічну адаптацію молоді з інвалідністю висока культура й лояльність німців до усіх проявів індивідуальності на усіх рівнях – від побутового до законодавчого. Навіть звичайне спостереження виявляє високу комфортність перебування молоді з інвалідністю в навчальних та інших громадських (кав'ярні, музеї, театри тощо) закладах. Психологічна допомога молоді з інвалідністю відзначається в країні високою якістю й варіативністю, що дає змогу дібрати дієву модальність. Серед останніх у процесі добору індивідуальної психотерапії домінують когнітивно-поведінкова, символ драма, арт-терапія. Звісно, на варіативність психологічної допомоги впливає і місцеве законодавство, оскільки в різних землях регламентовано мати в навчальному закладі: а) штатного психолога по роботі з дітьми, що мають інвалідність; б) асистента учителя з допомоги в такій роботі; в) соціального педагога з адаптації в групі (класі).

Задля психологічної й соціальної адаптації з кінця 1990-х рр. у Німеччині функціонують інтегровані школи (інтеграція звичайних та спецшкіл або окремих класів). Інтеграція здійснюється поступово під ретельним спостереженням психологів, соціологів, дефектологів тощо. При цьому педагогічний та психологічний (адаптаційний) план кожної дитини інший і гнучкий: наприклад, за дискомфорту, дитина може повернутися у спецклас (спецшколу) або, навпаки, перейти до загального режиму навчання, спробувати перейти до звичайного класу під супроводом психолога та соціального педагога. Проте і спеціалісти з реабілітації, і батьки, і власне учні/студенти, що мають особливі потреби в Німеччині, ментально налаштовані на перебування у спільному несегрегованому середовищі, не тільки освітньому, а й суспільному. Цьому значно сприяє постійно діючий проект із підтримки молоді з інвалідністю «IQUA – Inklusion, Qualifikation, Assistenz» [37, с. 13].

У Франції психологічна підтримка учнів, згідно з концепцією Міністерства національної освіти, полягає в допомозі й усуненні труднощів у навчанні, оскільки такий тип труднощів засвідчує наявність не тільки ментальної, а й комунікативної та соціальної дезадаптованості. Цей проект трилатеральний і поступовий: початкова школа – основна школа – заклад вищої освіти. З метою соціально-психологічної підтримки станом на початок 2000-х рр. у країні було запроваджено понад тисячу посад асистентів учителя: вчитель виконує дидактично-виховну, асистентсько-психологічну, адаптаційну функції.

Л.В. Перхун, аналізуючи психологічний супровід у французьких школах, зазначає: «Учням, які

не можуть самостійно опанувати програмні завдання, пропонують індивідуально адаптований шлях, а саме: педагогічний супровід, додаткові заняття, робота зі шкільним психологом тощо» [19]. Окрім цього, важливим аспектом психологічного супроводу є суб'єкт-суб'єктна взаємодія кураторів та учнів з інвалідністю. Так, останні, спробувавши різні режими навчання й соціалізації, можуть самостійно вибирати спосіб доступу до освіти та соціальних благ, спосіб перебування (вдома, спецзакладі) тощо. Психологічна допомога надається за умов будь-якого вибору учнів.

Фінська модель психологічної допомоги особам, що мають інвалідність і навчаються, надається в рамках і інтегрованої, й інклюзивної освіти, що регламентується законами та урядовими положеннями. Кожного учня й студента курує колектив, що складається з психологів, соціологів, дефектологів. Створено на місцях спеціальні служби супроводу, проте в навчальних закладах, де кількість учнів/студентів з інвалідністю переважає деяке критичне число, такі служби перебувають у штаті закладу. Основне завдання, яке стоїть перед психологами, – це створення індивідуального маршруту адаптації й соціалізації учнів та професійної визначеності студентів з інвалідністю.

В Ірландії задля психологічного захисту молоді з інвалідністю функціонує Національна освітня психологічна служба, яка на місцях реалізується в трирівневій психологічній підтримці: а) штатні психологи в середніх та вищих закладах освіти; б) соціально-психологічні позаосвітні служби підтримки; в) урядові та громадські благодійні організації із психологічного та соціального захисту. Важливо зазначити тісну співпрацю й синергію вищевказаних сервісів, при чому якщо людина з інвалідністю не має значних когнітивних порушень, вона сама обирає працівника або службу, яка в конкретний період пріоритетна.

У більшості країн Європи психологічна допомога молоді з інвалідністю скерована не стільки на подолання психологічних наслідків основного захворювання, скільки на пом'якшення зовнішніх деструктивних впливів, які призводять до стигматизації, деінтегрованості та відчуженості.

Висновки. Отже, найбільшими психологічними небезпеками на шляху адаптації молоді з інвалідністю в нашій країні та за кордоном залишаються сегрегація, гандикапізм, неприйняття інакшості, які, на щастя, вже мають спорадичний характер. Психологічна допомога в країнах Західної Європи базується на соціальній моделі інвалідності і полягає у всебічній корекції з метою адаптації, соціалізації, а за потреби, і в реабілітації шляхом усунення або пом'якшення зовнішніх та внутрішніх деструктивних психологічних чинників у рамках інтегрованої або інклюзивної

освіти. Адаптація торкається не тільки осіб з інвалідністю, а й усього оточення. Законодавство і суспільні традиції навіть у теперішньому лояльному середовищі накладають свій відбиток, тому акцент у психологічному захисті може робитися а) на регулярному або фоновому супроводі, б) консультуванні за потреби, в) початковій допомозі в адаптації.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробленні вітчизняної дієвої моделі триєдиної педагогічної, психологічної й соціальної підтримки із залученням не тільки спеціалістів-психологів та соціальних педагогів, а й волонтерів, урядових і громадських організацій із законотворення, моніторингу й ресурсного забезпечення психологічного захисту.

Література:

1. Аверинцева Г.Н., Фурцов С.Л. Международный и российский опыт интеграции в общество людей с инвалидностью. *Ученые записки РГСУ*. 2009. № 2. С. 116–124.
2. Броварська О.А. Філософські аспекти інклюзивної освіти. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації* : тези доповідей VIII Всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький : ХІСТ Університету «Україна», 2013. С. 27–30.
3. Волчелюк Ю.І. Організація навчання для студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації* : тези доповідей VIII Всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький : ХІСТ Університету «Україна», 2013. С. 48–51.
4. Выготский Л.С. Основы дефектологии. Санкт-Петербург : Лань, 2003. С. 33–36.
5. Гребінь Н.В. Ціннісно-мотиваційні особливості професійної соціалізації студентів-психологів, схильних до маніпуляції у міжособистісних стосунках. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ. Київ, 2010. Т. XIII. Ч. 3. С. 109–115.
6. Гришина О.М. Одержання вищої освіти інвалідам зі слуху. Проблеми перспективи. *Освіта та виховання нечуючих на сучасному етапі*: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 7–8 жовтня 2005, м. Київ. URL: http://onp.ucoz.ua/news/oderzhannja_vishhoji_osviti_invalidam_zi_slukhu_problemi_perspektivi/2014-03-13-193 (дата звернення: 17.06.2019).
7. Давиденко Г.В. Інклюзія та психо-фізична обмеженість з погляду учнів та студентів як психолого-педагогічна проблема. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : збірник наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / ред. кол.: Н.С. Побірченко (гол. ред.) та ін. Умань : ФОР Жовтий О.О., 2014. Вип. 50. С. 126–132.
8. Дікова-Фаворська О.М. Соціологічна концептуалізація освіти осіб із функціональними обмеженнями здоров'я : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2009. 40 с.
9. Дроботун О.С. Викривлення внутрішньої картини здоров'я у підлітковому віці та шляхи його корекції. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомилинського*. Миколаїв, 2012. Т. 2. Вип. 9. С. 90–94.
10. Капська А. Й. Соціальна робота : деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : навч.-метод. посібник. Київ : УДЦССМ, 2001. 220 с.
11. Кожушко Е.В. Причины изолированности детей-инвалидов в современном российском обществе. URL: <http://www.scienceforum.ru/2013/14/1781> (дата обращения: 14.01.2020)
12. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : «Самміт-Книга», 2009. 272 с.
13. Крисюк Г.Я. Психологічні особливості соціалізації студентської молоді. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. Київ, 2009. Т. XI. Ч. 1. 620 с.
14. Купреева О.И. Особенности психологического сопровождения студентов с ограниченными возможностями здоровья. URL: https://psyjournals.ru/inclusive_edu/issue/44241_full.shtml (дата обращения: 14.01.2020)
15. Левченко Т.І. Європейська освіта: конвергенція та дивергенція : монографія. Вінниця : Нова книга, 2007. 655 с.
16. Літовченко С.В. Особливості навчання осіб з порушенням слуху у вищих навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Інститут спеціальної педагогіки АПН України. Київ, 2006. 211 с.
17. Миронова С., Завальнюк О. Ставлення студентів і педагогів до проблем інклюзивної освіти дітей з порушеннями психофізичного розвитку *Дефектологія*. 2011. № 1. С. 8–17.
18. Островська К.О. Аутизм : проблеми психологічної допомоги : навчальний посібник, 2006. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 110 с.
19. Перхун Л.В. Особистісно орієнтована концепція Французької школи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Педагогіка. Тернопіль, 2010. № 2. С. 157–162.
20. Психологія розумово відсталої дитини : підручник / В.М. Синьов, М.П. Матвеева, О.П. Рохліна; МОН України. Київ : Знання, 2008. 359 с.

21. Слободчиков В.И. Безопасное образование: психология и педагогика здоровья. Развитие и образование особенных детей: проблемы, поиски / под ред. В.И. Слободчикова. Москва : [б.и.], 1999. С. 44–48.
22. Ставицкий О.О. Психология гандикапизму : монография. Рівне, 2011. 376 с.
23. Шелест Е. Инвалидность – не помеха. URL: http://www.a-z.ru/nkoinfo/period/vestnic_blag/5-6/33.htm. (дата обращения: 14.01.2020)
24. Allan J. Productive pedagogies and the challenge of inclusion. *British Journal of Special Education*. 2003. No. 30 (4). P. 175–179.
25. Barnes C. Disabled People in Britain and Discrimination. London : Hurst, 1991. 168 p.
26. Cagran B., Schmidt M. Attitudes of Slovene teachers towards the inclusion of pupils with different types of special needs in primary school. *Educational Studies*. 2011. Vol. 37. No. 2. P. 21–24.
27. Coles C., Hancock R. The Inclusion Quality Mark. Croydon : Creative Education. 2003. P. 57–68.
28. Corlett S., Cooper D. Students with Disabilities in Higher Education. London : Skill : National Bureau for Students with Disabilities. 1992. 264 p.
29. DfES (Department for Education and Skills) Removing Barriers to Achievement. The Governments strategy for SEN. Executive summary. London DfES, 2004. URL: <http://www.nc.uk.net>. (Last accessed: 17.03.2019).
30. DfES (Department for Education and Skills) (2005) Higher Standards, Better Schools For All : more choice for parents and pupils. White Paper. London : DfES. URL: <http://www.nc.uk.net>. (Last accessed: 17.03.2019).
31. Jones Ph. My peers have also been an inspiration for me : developing online learning opportunities to support teacher engagement with inclusive pedagogy for students with severe/profound intellectual developmental disabilities. *International Journal of Inclusive Education*. 2010. Vol. 14. No. 7. P. 66–74.
32. Koster M., Timmerman M. E. Evaluating Social Participation of Pupils with Special Needs in Regular Primary Schools. *European Journal of Psychological Assessment*. 2009. Vol. 25. No. 4. P. 123–125.
33. Leicester M., Lovell T. Disability Voice : educational experience and disability. *Disability & Society*. 1997. Vol. 12. No. 1. P. 111–118.
34. Legge 30.03.1971, n. 118 : (G.U. n. 82 del 02 aprile 1971) : Conversione in legge del D.L. 30 gennaio 1971, n. 5 e nuove norme in favore dei mutilati ed invalidi civili. URL: <http://www.handylex.org/stato/l300371.shtml>. (Last accessed: 17.03.2019).
35. Legge 23 dicembre 1978 , n. 833 / Istituzione del servizio sanitario nazionale : (G.U. Serie Pgressa, n. 360 del 28 dicembre 1978) URL: <http://www.handylex.org/stato/l231278.shtml>. (Last accessed: 17.03.2019).
36. Low J. Negotiating Identities, Negotiating Environments : an interpretation of the experiences of students with disabilities. *Disability & Society*. 1996. No. 11 (2). P. 235–248.
37. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology. Cambridge : Cambridge Univ. press, 1981. P. 132.
38. Tod J. Enabling inclusion for individuals. *T. O'Brien Enabling Inclusion. Blue skies ark clouds*. London : Optimus, 2002. 433 p.

Erlish E. A. Psychological protection of youth with disabilities: foreign experience

We described main internal and external mental threats in the lives of children and youth with disabilities in the research. In addition, we identified the essence and causes of non-environmental influences on the self-identification, adaptation and socialization of youth with disabilities. As a result of the analysis of modern literary sources we made a review of national approaches to the psychological protection of young people with disabilities. Models of such protection in the most developed countries of Western Europe have been considered. We found the thesis that full mental protection of young people can be implemented only with social protection and pedagogical protection together with the inclusive education and open social space. It has to be supported and stimulated by the appropriate administrative management and legislation. Clarifications have been made regarding the use of stereotyped perceptions in relation to persons with special needs, which provokes, in particular, the phenomena of handicapism and stigmatization of persons with disabilities. The necessity of introduction of measures of integrated social and psychological adaptation of persons with disabilities in order to avoid segregation tendencies and reduce basic social and psychological needs of persons with disabilities is emphasized.

The following sociopsychological patterns are defined in the article: a) mental condition of a disabled young person is closely related to person's adaptation and socialization and therefore it (except of psychiatric nosology) can be adjusted only in cooperation of social, psychological and pedagogical support; b) Except the primary mental disorders, which are caused by the main disease (disability), there are secondary mental disorders caused by the special status of the disabled person and by the person's attitude or the attitude of others. It causes non-environmental complexes of symptoms, deformation of self-concept and persistent patterns of protective behavior. These psychosocial phenomena affect to the motivational and valuable area, self-esteem, decrease of participation in the society (seclusion). These phenomena cause the increase of frustration of basic needs. Therefore reactive behavior is produced and general quality of life is decreased.

Key words: social stigma, handicapping, secondary mental disorders, adaptation and socialization, treatment of youth with disabilities, mental health aid, mental support, inclusion, models of mental protection.

УДК 159.9; 316.36 (075.8)
DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.7>

Н. Б. Іванцова

доктор психологічних наук, професор

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК РЕГУЛЯТОРИ ЕМОЦІЙНОГО КЛІМАТУ СІМ'Ї

У статті висвітлено поняття сім'ї та її ціннісних орієнтацій. Розкрито вплив ціннісних орієнтацій на емоційний клімат сім'ї. Переломним етапом у формуванні індивідуальної системи цінностей визначено кризу перехідного віку. Вказано чинники, які впливають на емоційний клімат сім'ї: тривожність чоловіка та дружини, рівень їхньої емпатійності, тип реальних відносин, особистісні риси та особливості, самооцінка членів подружжя, ступінь довіри один одному, тип та характер їхніх ціннісних установок, модель поведінки, мотивація до досягнення успіху чи уникнення невдач.

Встановлено, що психологічний клімат сім'ї прямо пропорційно залежить від типу та характеру взаємин подружжя як до оточуючих людей взагалі, так і до членів сім'ї та один до одного.

Розглянуто види психологічного клімату в сім'ї: сприятливий і несприятливий. Визначено співвідношення індивідуальних цінностей і цінностей, які повинні здобуватись у подружньому житті. Психологічними умовами формування емоційних взаємин у сім'ї визначено: культуру дозвілля і спілкування, єдине сімейно-побутове самообслуговування подружжя, формування сімейної субкультури, традицій, ритуалів. Постійність емоційних взаємин підкорюється рівноправності членів сім'ї, особистих неповторних потреб, які реалізуються в межах подружжя та сімейного життя в цілому.

У взаємовідносинах – між чоловіком та жінкою, між батьками та дітьми, між друзями – люди прагнуть одне до одного не лише через схожість характерів, але й за рахунок доповнюваності, компліментарності. Ціннісні орієнтації подружжя можуть не лише збігатися, бути близькими за ієрархічною побудовою, а й взаємодоповнювати один одного, що у свою чергу сприяє компенсації і згладжуванню неспівпадінь та протилежностей у цілях.

Ключові слова: сім'я, емоційний клімат сім'ї, цінності, ціннісні орієнтації, взаємовідносини, типи орієнтацій, особистість, закрита система сім'ї.

Постановка проблеми. Сім'я – розгалужена система відносин, що включає подружжя, їхніх дітей, інших родичів чи юридично прирівнених до них людей. Сім'я – найголовніша форма організації особистого побуту, за основу якої беруться взаємини між чоловіком та дружиною, батьком і дітьми, братами і сестрами, іншими родичами, які поєднані спільною територією проживання та веденням спільного господарства. На сьогодні інститут сім'ї в Україні переживає період нестабільності, насамперед через руйнування сімейних цінностей та екологічну й емоційну нестабільність. Через те дослідження ціннісних сімейних орієнтацій як регуляторів емоційного клімату вважаємо вельми актуальним і перспективним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологи притримуються погляду, що загальна кількість цінностей, які є надбанням людства, відносно невелике. Однак їхнє співвідношення й індивідуальна значущість унікальні для кожної людини. У кожного – своя система, чи ієрархія, цінностей, у рамках якої можливі свої плюси. Так, можуть бути більш значущі цінності самореалізації (як правило, у професійній сфері – це достойна робота, активне і продуктивне життя, творчість), а можуть бути – цінності, пов'язані з особистим життям (здоров'я, друзі, розваги, любов, родина). Можливі й інші варіанти: цінності індивідуальні

(здоров'я, активне життя, творчість, матеріальна забезпеченість) чи цінності міжособистісні (родина, друзі, щастя інших), конкретні цінності (здоров'я, робота, родина, друзі) чи абстрактні цінності (пізнання, розвиток, воля, творчість), цінності «активні» (активне творче життя, продуктивність) чи цінності «пасивні» (краса, життєва мудрість) [14]. Саме ці цінності й розглядаються у роботах І.М. Кучманіч, К.В. Сєдих та інших.

Метою статті є розгляд видів психологічного клімату сім'ї та визначення співвідношення індивідуальних цінностей і цінностей, які повинні здобуватись у подружньому житті.

Виклад основного матеріалу. Переломний етап у формуванні індивідуальної системи цінностей – криза перехідного віку, у ході котрої переглядаються і часто, не шкодуючи, відкидаються батьківські цінності, формується своя відносно цілісна і тверда система. Ця концепція цінностей визначає вибір основних життєвих цілей і пріоритетів, професії і спеціальності [10].

На емоційний клімат сім'ї можуть впливати значущою мірою тривожність чоловіка і дружини, рівень їхньої емпатійності, тип взаємин, особистісні риси й особливості, самооцінка членів подружжя, ступінь довіри один одному, тип та характер їхніх ціннісних установок, модель поведінки, мотивація до досягнення успіху чи уник-

нення невдач. Психологічний клімат – це система психологічних станів, настрою, взаємин та ставлення осіб у групі й колективі [1].

У психологічній літературі вказують на існування двох категорій психологічного клімату: сприятливого та несприятливого. Для клімату характерні такі характеристики: порозуміння і завзятість, цілеспрямованість, цілісність, емоційний стан. Психологічний клімат сім'ї прямо пропорційно залежить від типу та характеру відносин подружжя як до оточуючих людей взагалі, так і до членів сім'ї й один до одного. Благополуччю сім'ї сприяють і такі якості її членів, як доброзичливість, привітність, дружелюбність, бажання брати відповідальність на себе, можливість критичного ставлення до себе. Психологічний клімат щасливої та процвітаючої родини зумовлений схожістю інтересів сім'ї [3].

Не менш важливий вплив на формування емоційних взаємин у сім'ї має культура дозвілля і спілкування, єдине сімейно-побутове самообслуговування подружжя, формування сімейної субкультури, традицій, ритуалів. Постійність емоційних взаємин підкоряється рівноправності членів сім'ї, особистих неповторних потреб, які реалізуються в межах подружжя та сімейного життя в цілому. Почуття провини стимулює псування шлюбу [5].

У взаємовідносинах – між чоловіком та жінкою, між батьками та дітьми, між друзями – люди прагнуть одне до одного не лише через схожість характерів, але й за рахунок доповнюваності, компліментарності. Ціннісні орієнтації подружжя можуть не лише збігатись, бути близькими за ієрархічною побудовою, а й взаємодоповнювати один одного, що, у свою чергу, сприяє компенсації і згладжуванню неспівпадінь та протилежності в цілях.

Честолюбність й амбітність чинять вплив на вибір життєвого шляху та налагодження емоційного клімату в подружньому житті. Якщо робота чи громадська діяльність забирають основні сили такої людини, як фізичні, так й емоційні, то можна очікувати, що в сімейному житті в терплячої й мудрої дружини (чоловіка) буде менше перепон. У випадку, коли соціальний статус та професійні досягнення не приносять вигоди та задоволення, то домагання, що не вдалось реалізувати, перетворюються на муки ураженого самолюбства і будуть чинити вплив на міжособистісні стосунки. У такому випадку партнер примусово бере на себе роль громовідводу. Висока пошукова активність, характерна для осіб цього типу, перетворює їх у своєрідний вічний двигун, що тягне за собою невпинні пошуки чогось нового і змін, у тому числі й у любовних взаєминах.

Спонтанно-імпульсивні особистості схильні до суперечливої та протидіючої поведінки щодо загальноприйнятих порядків і норм поведінки.

Враховуючи цей факт, вони здатні ігнорувати морально-етичні критерії, межі, рамки, цінності людей, які оточують, прислухаючись лише до особистих егоцентричних бажань і потягів, враховуючи чуттєві спонукання. Будучи безпосередніми, як діти, у своїх почуттях й учинках, вони частіш за все впевнені, що їхня думка є правильною, витісняючи зі свідомості ту інформацію, що спричинює відчуття сумління і невпевненості. Все те, що некомфортно, невідгідно, не влаштовує, вони не приймають і витісняють. Однак такі особистості, частіш за все, не схильні зупинитись на негативних моментах життя і відчуттях, вони швидко знаходять альтернативні варіанти виходу з незручної ситуації і без ускладнень переходять на інші елементи навколишнього життя [13].

Ригідні (наполегливо-стенічні) люди дуже важкі для формування подружньої гармонії. Для ригідності характерно слабко рухливі типи ВНД (вищої нервової діяльності) і на перший погляд людину такого типу тяжко розворушити і зрушити з місця, але коли вона приступає до активних дій, то цілеспрямовано йде до своєї цілі, незважаючи ні на що. З одного боку, до таких людей притягує їхній «позитивізм»: твердість у своїх переконаннях, цілеспрямованість, акуратність, дисциплінованість. З іншої сторони, за наявності міцного взаємозв'язку і взаємодії з ними є ймовірність формування значних проблем у результаті зв'язку з яскраво вираженою впертістю, переконанням правоти своєї думки, пристрасністю до агресивної поведінки, що може бути явною чи прихованою. Такі люди нерідко вдаються до ревнощів.

Особи з підвищеною тривожністю, як протилежність особам із високою ригідністю, у близьких відносинах не важче за інших застосовують ті правила гри, що їм нав'язує інша сторона. У результаті таких особистісних рис особистості, як поступливість і схильність до самопожертви, садистські схильності, нерідко призводять до появи у партнера по шлюбу невдячного зловживання цими рисами, а неадекватно занижена самооцінка і виражений страх впасти в очах інших людей є перепорою до поважливого до них ставлення і врятування любові [13].

Науковці також виділяють гіперсоціальний (надконтролюючий) тип особистості, що проявляється у фанатичній прихильності догмам належної поведінки, надмірна прискіпливість до дрібниць і підвищена вимогливість до людей, нав'язливі думки щодо втечі від життєвих перепон через занепокоєння станом власного здоров'я. Мотиваційна сфера особистості цього типу суперечлива: прагнення дотримуватись меж, рамок і морального кодексу свого оточення у них суперечить спрямованості до самоутвердження та реалізації власних претензій. При всьому цьому він надмірно прагне до «скуштування» всіх життєвих

благ, так закладається тип ханжі, що активно проголошує святість думок, у той самий час, як сам реалізовує грішні спонукання. Зазвичай такі люди пережили нестачу тепла до себе зі сторони близьких у дитячому віці, тому вони вимушені приховувати свій егоцентризм шляхом використання гіперсоціальних установок [4].

Серйозну проблему становить виникнення надмірно загостреного почуття особистої гідності в кожного з них. У сильних особистостей ця боротьба може виявитися настільки запеклою, що, мріючи захистити свій престиж, люди ускладнюють стосунки, інколи доводячи їх до абсурду. Для шлюбу та любовних стосунків руйнівний ефект може спричинити конфліктне відстоювання кожним із подружжя значущості свого «Я», своїх ціннісних орієнтацій, непримиренна боротьба амбіцій, особливо коли кожен прагне підвищити свою самооцінку і цінність шляхом приниження гідності іншого. Чим вище рівень культури взаємин, тим більше кожен буде поважати індивідуальність іншого, що зробить ситуацію більш терпимою, а з боку комусь може навіть здатися, що ці люди – щасливі [10].

Союз між партнерами різної національності, якщо дисонанс на основі культурно-етнічних різностей не виник відразу, має шанси довго залишатися благополучним у зв'язку з тим, що в такому союзі процес розкриття секретів душі і внутрішнього багатства іншої людини займе більше часу, ніж між людьми однієї національності. Часто спостерігається стикання із взаємним невизнанням дійсно протилежних за типом осіб за ієрархією цінностей подружжя; у ситуації спроби розібратись та зблизитись у їхніх питаннях з'являється ціла купа образ і звинувачень кожного з них на адресу іншого. Але детальне вивчення ситуації дає змогу зрозуміти сутність конфлікту, яка полягає в тому, що кожен із подружжя прагне знайти шляхи вирішення своїх проблем за рахунок іншого, коли почуття любові та взаємоповаги вже давно відсутні у взаєминах. У сім'ї, де шлюб будувався на розрахунок, неможливо чекати гармонії в сім'ї. І предмет розрахунку – не обов'язково гроші. Спокусою може виступати суспільний статус, необхідність вирішити квартирне питання, а також страх самотності, який кимось сприймається як клеймо. Якщо вже так склалося, якщо одна людина свої егоїстичні інтереси реалізує за рахунок іншої, то, принаймні, треба мати совість і не гноїти його за власну до нього нелюбов.

Психологи виділяють 3 типи орієнтацій на взаємини:

1. Егоцентрична орієнтація передбачає знаходження особистісного «Я» як центр уваги, особистісні інтереси, бажання та цілі; інші предмети й люди – це кошти для задоволення або перешкоди

до досягнення. Егоцентрики люблять вступати в конфлікти.

2. Альтероцентрична орієнтація. В середині стоїть інша людина; себе людина сприймає як засіб задоволення потреб іншої людини.

3. Соціоцентрична орієнтація. Вбачає родину як цінність, вважає врахування своїх і чужих інтересів найважливішими [11].

Існування правил та норм, які влаштовують одних членів сім'ї і вимагають інших жити відповідно до цих норм та правил, призводить до перетворення шлюбу в закриту систему. Для закритої системи характерні такі ситуації: низька самооцінка; запутане спілкування, яке не приносить задоволення; неефективний стиль спілкування; застарілі, жорсткі норми; результат деструктивний. Весь настрій сім'ї просочений страхом та боязкістю [2].

Психологічний комфорт у сім'ї та успішне її функціонування напряму залежать від того, які вибудовуються взаємини і взаємодія принаймні у трьох елементах: між чоловіком і жінкою, між батьками і дітьми, між братами і сестрами, у випадку, коли родина нараховує двоє і більше дітей. Ключовим моментом у заданні ритму взаємин і взаємодії в усіх ланках сім'ї є ставлення подружжя одне до одного та їхнє уявлення про себе як про батьків та свою роль як матері чи батька. У психологічній літературі виділяють чотири види ставлення: прийняття – неприйняття, взаємодія – уникнення контактів, визнання свободи активності – надмірна опіка, повага до прав кожного в сім'ї – надмірна вимогливість. Позитивні типи ставлення: прийняття, взаємодія, свобода активності, повага до прав кожного – забезпечують партнерські взаємини та егалітарний устрій життя сім'ї [6].

Висновки. Система ціннісних орієнтацій подружжя змінюється протягом усього її життєвого циклу, є динамічною. Загальносімейні цінності не завжди включають у себе ціннісні орієнтації кожного з подружжя. Діапазон ціннісних орієнтацій окремих осіб у сім'ї може помітно відрізнятись: бути більш вузьким або ширшим від загальносімейних. Чим більший діапазон особистих цінностей подружжя, тим яскравіше в них проявляється вірогідність до взаєморозуміння, тобто для єдності.

Отже, соціальним й індивідуальним феноменом виступають цінності. Як індивідуальний феномен, цінності визначаються суспільством – впливом нації, класу, соціальних і професійних шарів та інших соціальних груп, у яких живе конкретна людина. Процес засвоєння і прийняття цінностей – одна з найважливіших складових процесу соціалізації. Система цінностей – один із найважливіших елементів внутрішньої структури людини. За допомогою цієї системи людина легко відмежовує важливе від неважливого, істотне від несуттєвого, корисне від шкідливого з погляду своїх інтересів та потреб.

Сімейні цінності можуть не тільки збігатися, але й мати близьку ієрархічну структуру, взаємодоповнюючи і згладжуючи кути та розбіжності цілей.

Також емоційний клімат може залежати від емпатійних здібностей подружжя, від рівня їхньої тривожності, стилю взаємин, ступеня прив'язаності один до одного та установок і цінностей. Зусилля кожного із членів родини мають бути спрямованими на благополуччя й добробут сім'ї. Тільки в такому випадку сім'я здатна до саморозвитку, а її члени – до самореалізації.

Література:

1. Кравець В.П. Психологія сімейного життя : навч. посібник. Тернопіль, 1995, ч. 1.
2. Кравець В.П. Психологія сімейного життя : навч. посібник. Тернопіль, 1995, ч.2.
3. Андреева, Т.В. Семейная психология. Санкт-Петербург : Речь, 2004.
4. Бурлачук Л.Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург : Звезда, 1999.
5. В Украине больше женятся, меньше расстаются. 2007. *День*, № 2, С. 20.
6. Антонюк Е.В. Представления супругов о распределении ролей. Тверь, 2001.
7. Витакер К. Полуночные размышления семейного терапевта / пер. с англ. М.И. Завалова. Москва: Класс, 1998.
8. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей: Семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте / перев. с англ. А.З. Шапиро. Москва : Независимая фирма «Класс», 2000.
9. Войтенко В.В. Коли розлучаються двоє. *Слово Просвіти*. 2006. № 4. С. 28.
10. Волков Б.С. Психология юности и молодости: учебное пособие. Москва : Академический Проект : Трикста, 2006.
11. Голод С.И. Будущая семья: какова она? Москва : Просвещение, 1990.
12. Голод С.И. Стабильность семьи: социальный и демографический аспекты. Львов : Наука, 1984.
13. Гребенников И.В. *Основы семейной жизни*. Москва : Просвещение, 1991.
14. Дружинин В.Н. *Психология семьи*. Москва: КСП, 1996.

Ivantsova N. B. Value orientations as regulators of the emotional climate of the family

The article covers the concept of family and its value orientations. The influence of value orientations on the emotional climate of family is revealed. The turning point in the formation of the individual value system is the crisis of transition age. The factors influencing the emotional climate of family are indicated: the anxiety of the husband and wife, the level of their empathy, the type of existing relationships, personal traits and characteristics, self-esteem of the spouses, the degree of trust in each other, the type and nature of their value attitudes, model of behavior, motive to succeed or avoid failure.

It is established that the psychological climate of family is directly proportional to the type and nature of the relationship of the spouses both to others in general, and to family members and to each other.

The types of psychological climate of family are considered: favorable and unfavorable. The relation of individual values and values to be acquired in married life is determined. Psychological conditions for the formation of emotional relationships in family are defined: a culture of leisure and communication, a single family-home self-care of spouses, the formation of family subculture, traditions, rituals. The persistence of emotional relationships is subordinated to the equality of family members, personal, unique needs that are met within the spouses and family life as a whole.

In relationships - between a man and a woman, between parents and children, between friends - people strive for each other not only because of similarity of character, but also at the expense of complementarity, complementarity. Value orientations of spouses can not only coincide, be close in hierarchical construction, but also complement each other, which in turn contributes to the compensation and smoothing of inconsistencies and opposites for purposes.

Key words: family, emotional climate of the family, values, value orientations, relationships, types of orientations, personality, closed family system.

УДК 159.922.7

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.8>

Г. М. Казарова

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри права, психології та сучасних європейських мов
Харківський торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

З. Р. Шайхлісламов

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри права, психології та сучасних європейських мов
Харківський торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТОПМЕНЕДЖЕРІВ

У статті розглянуто соціально-психологічний аспект прояву синдрому професійного вигорання в топменеджерів. Проаналізовано стан розробки та дослідження синдрому в історичному та в сучасному аспектах. У статті підкреслюється, що розвиток досліджень у цій області дозволить розширити розуміння даного явища, яке перестало належати до невеликого кола професій і характеристик і стало цікавити не тільки психологів-фахівців у галузі трудових, організаційних проблем, а й соціальних психологів, соціологів, культурологів, філософів. Виділені найбільш загальновизнані властивості й характеристики цього феномена, найбільш загальні прояви синдрому професійного вигорання на фізіологічному, емоційному, когнітивному, поведінковому рівні. Проаналізовані об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення синдрому. Визначено, що найбільш адекватним підходом для його опису й вивчення є екзистенційний аналіз, як метод аналізу особистості в усій повноті й унікальності її існування.

У статті підкреслюється, що сучасні умови розвитку пред'являють підвищені вимоги до діяльності й особистості менеджера, який є фахівцем, який готовий іти на ризик, вміє виділяти головне й суттєве в управлінській діяльності, здатний швидко адаптуватися в умовах, які змінюються, здійснювати грамотну розстановку персоналу, правильно планувати час, швидко приймати рішення. Його повинні відрізняти: високий рівень усвідомлення своєї відповідальності за результати професійної діяльності; розвинене економічне мислення; впевненість у своїх силах і знаннях; високий рівень розвитку креативності та творчого потенціалу.

Визначено, що топменеджери, які відіграють найважливішу соціальну роль, значимість якої в сучасних умовах зростає, представляють професійну групу, стійку до виникнення і прояву синдрому професійного вигорання в аспекті індивідуально-психологічних, суб'єктивних, особистісних властивостей, і групу, найбільш схильну до даного синдрому з боку об'єктивних чинників, які залежать від соціальної ситуації конкретної професійної сфери й такої, яка розуміється в широкому соціально-психологічному й соціально-культурному контексті.

***Ключові слова:** синдром професійного вигорання, топменеджери, екзистенційний аналіз, соціально-психологічний аспект прояву синдрому професійного вигорання.*

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що в дослідженнях немає чіткого розуміння критеріїв синдрому професійного вигорання, що своєю чергою ускладнює дослідження даного феномену в топменеджерів.

Мета статті: проаналізувати наукові теорії та підходи стосовно основних характеристик синдрому професійного вигорання та причини його прояву в топменеджерів.

Виклад основного матеріалу. Для ефективного вирішення завдань розвитку суспільства та організацій як частини соціальної структури ключовою фігурою стає особистість топменеджера, який здійснює керівництво в різних сферах професійної діяльності. На особистість топменеджерів покладається завдання як вибору і способів

досягнення цілей, які ставить перед собою організація, так і їх виконання, а також відповідальність за діяльність організації перед суспільством у цілому. Завдання соціального будівництва, які постають перед топменеджерами, характеризуються таким рівнем значущості і складності, що низкою дослідників закономірно ставиться питання про вивчення проявів у певній професійній групі такого психологічного феномена, як синдром професійного вигорання.

Вивчення синдрому професійного вигорання починається у Сполучених Штатах Америки, де, починаючи з середини 70х років, дослідники звернули увагу на людей так званих «допомагаючих» професій, тобто пов'язаних з інтенсивним спілкуванням із багатьма людьми. Такі умови

діяльності сприяють виникненню специфічного психологічного стану, в якому людина емоційно і фізично виснажена, втрачає інтерес до результатів і процесу професійної діяльності, відчуває хронічну втому, безсоння, часто скаржиться на нездужання. С. Maslach формулює поняття синдрому вигорання як «емоційне виснаження, яке впливає із стресу міжособистісної взаємодії» [7]. Розвиток досліджень у цій області дозволили розширити розуміння цього явища, яке перестало належати до невеликого кола професій і характеристик, і стало цікавити не тільки психологів-фахівців у галузі трудових, організаційних проблем, а й соціальних психологів, соціологів, культурологів, філософів. «Американські психологи виходять за рамки інтерперсонального підходу й розглядають вигорання як прояв ерозії людської душі в цілому, незалежно від типу професійної діяльності» [4]. Поняття синдрому професійного вигорання на сьогодні міцно ввійшло у психологічні словники, дослідження даного явища ведуться в багатьох країнах, накопичується загальносвітовий психологічний теоретичний і практичний досвід його осмислення.

Сьогодні в нашій країні вивченням емоційного вигорання займаються фахівці, які досліджують його прояви в різних сферах професійної діяльності: Л.М. Карамушка розглядає це явище з точки зору організаційної психології та психології управління, О.І. Мірошніченко вивчає синдром професійного вигорання в людей, які працюють в екстремальних умовах, дослідження І.П. Назаренко присвячені синдрому емоційного вигорання серед медичних працівників, роботи М.С. Міщенко – профілактиці та корекції емоційного вигорання у практичних психологів, Т.В. Брижоватий, О.М. Волгіна, А.О. Галай, Д.О. Дмитрієв провели дослідження з метою оцінки рівня професійного вигорання працівників гуманітарної сфери тощо.

Незважаючи на недовгу історію дослідження синдрому професійного вигорання, різницю дослідницьких підходів і відсутність чітких визначень, прийнятих усім психологічним співтовариством, аналіз літератури в даній області дозволяє виділити найбільш загальноновизнані властивості й характеристики цього феномена. По-перше, більшість дослідників згодні з тим, що синдром може проявлятися в людей найрізноманітніших професій, однак, з більшою ймовірністю в тих, чия діяльність пов'язана з інтенсивним спілкуванням, сам характер діяльності яких передбачає велику комунікацію в системі «людина-людина». По-друге, вивчення синдрому може бути пов'язане з вивченням стресу, тому що його виникнення пов'язане зі стресовими ситуаціями, які специфічно проявляються у професійній діяльності людини з одного боку, і пов'язано з вивченням механізму професійної адаптації з іншого боку. По-третє, синдром

професійного вигорання проявляється не тільки в емоційній сфері (як припускалося спочатку), а зачіпає особистість у цілому, проявляючись на фізіологічному, емоційному, когнітивному й поведінковому рівні, впливає на ціннісну та моральну її сторони. По-четверте, описуваний нами синдром може розглядатися як специфічний механізм психологічного захисту, а отже, має амбівалентне значення для особистості, з одного боку, захищаючи й оберігаючи її, а з іншого боку, за певних умов, стаючи загрозою для її цілісності, аж до повного руйнування.

Серед найбільш загальних проявів синдрому професійного вигорання можна визначити такі:

1) на фізіологічному рівні: виявляється в картині фізичного дістресу, веде до психосоматичних розладів, загального занепаду, виснаження;

2) на емоційному рівні: виявляється в переживанні негативних емоцій, дратівливості, агресивності, тривожності, зниженні емпатії;

3) на когнітивному рівні: зниження уваги, що дозволяє одночасно утримувати кілька цілей, а також швидко переходити від однієї діяльності до іншої, звуження обсягу уваги, падіння її концентрації;

4) на поведінковому рівні: збільшення психологічної дистанції в спілкуванні, цинізм і негуманне ставлення, приписування вини за свої невдачі іншим, надмірно виражені критичність й агресивність у процесі спілкування, дефіцит самоконтролю та саморегуляції, погіршення «образу Я», зниження самооцінки й інших ознак індивідуальності, аж до втрати сенсу життя і професійної діяльності.

Аналізуючи і класифікуючи причини виникнення синдрому професійного вигорання, автори виділяють суб'єктивні (індивідуальні) особливості особистості і об'єктивні (пов'язані з ситуацією, діяльністю) фактори. До об'єктивних чинників відносять: несприятливий соціально-психологічний клімат, конфліктні ситуації, невизначеність ситуацій, неолік часу, недостатньо чітка організація діяльності. Серед суб'єктивних факторів, як правило, виділяють: високий нейротизм як показник емоційної нестійкості індивіда, лабільності, невражованості нервово-психічних процесів, переважання негативно забарвлених емоційних станів; наявність неузгодженостей у ціннісній сфері, що виражається в неможливості реалізації значущих змістотворних життєвих цілей, а також пріоритетних типів поведінки, пріоритетним способом дій і/або значущих якостей особистості у своїй професійній діяльності; низький рівень сформованості індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції емоцій і поведінки [1, 3, 4, 8].

Визначимо, що всі характеристики синдрому професійного вигорання, які виокремлюються, його загальна картина, виявляють досить велику

схожість з іншим, описаним В. Франклом психологічним феноменом, який він позначив як «екзистенціальний вакуум» [6]. З точки зору В. Франкла, для сучасної людини, яка більше не визначається ні інстинктами, ні традиціями, виникає новий виклик. Цей виклик пов'язаний із необхідністю самостійно осмислювати і створювати особистісні смисли, які окреслюють життєві завдання і стратегії. В. Франкл, у руслі гуманістичної психології вважає, що знайти відповіді на смисложиттєві питання є для особистості не абстрактним завданням, яке може бути віддаленою перспективою, а конкретною проблемою, без вирішення якої особистість втрачає свою цілісність і не може зібрати воєдино будь-які детермінанти особистісного самовизначення. Відзначимо, що деякі фахівці, досліджуючи синдром професійного вигорання, підкреслюють, що найбільш адекватним підходом для його опису й вивчення є екзистенційний аналіз, запропонований Л. Бінсвангером як метод аналізу особистості в усій повноті й унікальності її існування [2]. Висунемо гіпотезу, що явища професійного вигорання й екзистенційного вакууму можуть знаходитись у різних відносинах, як з точки зору причинно-наслідкових зв'язків, так і з точки зору взаємодоповнення, взаємовпливу. Такий підхід, із нашої точки зору, є найбільш конструктивним і перспективним для аналізу проблеми професійного вигорання у топменеджерів.

Аналізуючи проблему професійного вигорання в топменеджерів, перш за все скажемо, що сучасні умови розвитку пред'являють підвищені вимоги до діяльності й особистості менеджера. Його повинні відрізняти: високий рівень усвідомлення своєї відповідальності за результати професійної діяльності; розвинене економічне мислення; впевненість у своїх силах і знаннях; високий рівень розвитку креативності та творчого потенціалу. Сучасний топменеджер – це фахівець, готовий іти на ризик, який уміє виділяти головне й суттєве в управлінській діяльності, здатний швидко адаптуватися в умовах, які змінюються, здійснювати грамотну розстановку персоналу, правильно планувати час, швидко приймати рішення. Більшість дослідників у психології управління підкреслюють, що менеджер повинен виконувати роль формального і неформального лідера, мати харизму, здатність захопити своїми ідеями підлеглих. Підкреслимо, що сама задача управління може бути розглянута як задача внесення сенсу в діяльність багатьох людей. Отож, і особистість топменеджера можна охарактеризувати як таку, яка може і прагне ставити смисложиттєві питання, шукати на них відповіді і пропонувати ці відповіді тим людям, чия діяльність у професійному плані пов'язана з такою особистістю. Визначальним є також і те, що топменеджер, за своєю суспільною роллю, виступає сполучною ланкою між професійною спільнотою

своєї організації і суспільством в цілому, поєднуючи й осмислюючи коло завдань своєї організації як частина більш широкого соціального поля.

Накопичений теоретичний і практичний досвід досліджень топменеджерів як певної соціально-професійної групи дозволяє говорити про те, що представники цієї групи з точки зору індивідуальних психологічних властивостей володіють стійкістю до прояву синдрому професійного вигорання, тому що сам соціально-психологічний статус особистостей, які займають позиції топменеджерів в організаціях, передбачає наявність таких психологічних якостей, які не властиві особистостям, схильним до синдрому. Такі якості як високий нейротизм, емоційна нестійкість, лабільність, інтроверсивність, конституціональна тривожність тощо не властиві людям, які виконують функції топменеджерів, тому що такі особистості не змогли б пройти професійний фільтр і зайняти високу позицію в організаційній ієрархії. Однак із точки зору об'єктивних факторів, що сприяють виникненню синдрому професійного вигорання, топменеджери складають потенційну групу ризику. Перш за все, це пов'язане з характером діяльності, яка містить як інтенсивні комунікації, так і необхідність діяти в ситуації невизначеності (в тому числі в несприятливих умовах соціального довкілля – Г. К., З. Ш.), ризику, прийняття відповідальності за прийняті рішення, брак часу, в тому числі й особистого вільного часу. Найважливішим фактором, який потенційно призводить до синдрому професійного вигорання в топменеджерів, з точки зору екзистенційного аналізу, є сучасний стан суспільної свідомості, яка з огляду на стрімкі трансформації знаходиться, за думкою дослідників, у стані невизначеності власних шляхів розвитку. Невирішеним завданням сучасного соціуму є відсутність визнаних більшістю суспільством цілей і завдань свого існування, моделей майбутнього. Наростаюча неоднорідність, конфліктність, атомізація суспільства також призводить до ускладнення пошуку відповідей на найважливіші смисложиттєві питання, які стоять як перед соціумом в цілому, так і перед кожною окремою особистістю, яка представляє ту чи інше професійне середовище.

Висновки. Отже, топменеджери, відіграючи найважливішу соціальну роль, значимість якої в сучасних умовах зростає, представляють професійну групу, стійку до виникнення і прояву синдрому професійного вигорання в аспекті індивідуально-психологічних, суб'єктивних особистісних властивостей і групу найбільш схильну до даного синдрому з боку об'єктивних чинників, які залежать від соціальної ситуації конкретної професійної сфери й соціальної ситуації в широкому соціально-психологічному й соціально-культурному контексті. Дослідження проблеми професійного вигорання в топменеджерів повинні містити соціально-психологічний аналіз змістовних цінностей сучасного суспільства,

спираючись на екзистенційний підхід як найбільш перспективний у даній області.

Література:

1. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 336 с.
2. Гришина Н.В. Помогающие отношения: профессиональные и экзистенциальные проблемы. *Психологические проблемы самореализации личности*. Санкт-Петербург, 1997.
3. Міщенко М.С. Профілактика та корекція емоційного вигорання у практичних психологів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Психологія»*. 2015. № 1150, вип. 57. С. 30–33.
4. Орел В.Е. Синдром психического выгорания личности. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. 330 с.
5. Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы. *Психологический журнал*. 2001. № 1. С. 90–101.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник : пер. с англ. и нем. / общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст. ст. Д.А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
7. Maslach C. How people cope. *Public Welfare*. Spring, 1978. 56 p.
8. Professional burnout : recent developments in theory and research. Edited by W. B. Schaufeli, C. Maslach, T. Marek. New York : Taylor and Francis, 1993.

Kazarova H. M., Shaikhliamanov Z. R. Social and psychological aspects of professional burning out of top managers

In article the social and psychological aspect of manifestation of syndrome of professional burning out at top managers is considered. The condition of development and a research of a syndrome in historical and modern aspects is analyzed. In article it is emphasized that development of researches in this area allowed to expand understanding of this phenomenon which ceased to belong to a small circle of professions and characteristics, and began to interest not only specialists psychologists in the field of labor, organizational problems, but also social psychologists, sociologists, culturologists, philosophers. The most conventional properties and characteristics of this phenomenon, the most general manifestations of syndrome of professional burning out at the physiological, emotional, cognitive, behavioural level are marked out. Objective and subjective reasons that cause the creation of the syndrome are analyzed. It is defined that the most adequate approach for its description and studying is the existantional analysis as a method of the study of the personality in all completeness and uniqueness of its existence.

In article it is emphasized that modern conditions of development impose increased requirements to activity and the identity of the manager who is the expert who is ready to take the risk, is able to allocate main and essential in administrative activity, is capable to adapt quickly in conditions that change, to carry out competent arrangement of personnel, correctly plan time and quickly make decisions. He has to be distinguished: high level of awareness of the responsibility for the results of professional activity; advanced economic thinking; confidence in own powers and knowledge; existence of the high level of development of creativity and creative potential.

It is defined that top managers, playing the major social role which importance grows in modern conditions, represent the professional group resistant to creation and manifestation of syndrome of professional burning out in the aspect of individual and psychological, subjective personal properties and group the most inclined to this syndrome from the objective factors depending on a social situation of the concrete professional sphere and a social situation which is understood in a wide social and psychological and social and cultural context.

Key words: *syndrome of professional burning out, top managers, subjective analysis, social and psychological aspect of manifestation of the syndrome of professional burning out.*

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.9>**Н. М. Капталан**аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ЇЖИ ЯК ОСНОВНА СТРАТЕГІЯ ДОЛАННЯ СТРЕСУ

Основна мета статті полягає в теоретичному аналізі проблеми психологічної залежності від їжі як основної стратегії додання стресу. Способи переживання об'єктивно або суб'єктивно складних ситуацій мають різні форми та причини, пов'язані не тільки з індивідуальними особливостями особистості, але й зі специфікою формування усього життєвого шляху особистості. Але в будь-якому разі, ті зусилля, які особистість реалізує в ситуації психологічної загрози, не тільки повністю розкривають увесь репертуар її суб'єктивних способів реагування, але й суттєво обмежують або, навпаки, розширюють її соціальну активність. Ось чому виявлення основних способів та стратегій додання стресу є своєчасним та актуальним. Психологічна залежність від їжі ситуативно полегшує суб'єктивний стан людини, але не відповідає основним умовам, які сприяють продуктивному розв'язанню проблеми: достатньо повному усвідомленню труднощів, які виникли; знанню способів ефективного упорання саме із ситуаціями такого типу та умінням своєчасно застосувати їх на практиці.

Теоретико-методологічні засади дослідження особистості, психологічно залежної від їжі, як основної стратегії стрес-долаючої поведінки, склали основні положення: теорії особистості, у межах якої виявляються сутнісні взаємозв'язки її основних компонентів; системно-структурного підходу, що дозволяє отримати системний опис залежності від їжі як стратегії додання стресу; теорії цілісної моделі психіки, що дозволяє у структурі цієї залежності враховувати закономірності як індивідуального, так і особистісного рівнів; генетико-моделюючий підхід для створення основної теоретичної моделі особистості, залежної від їжі; теорія ставлень як основа формування характеру, яка дозволяє встановити змістовні зв'язки особистості з довкіллям та розкриває основи формування гармонійного або дискордантного характеру.

Подальші перспективи дослідження передбачають створення теоретичної та емпіричної моделі особистості, залежної від їжі.

Ключові слова: особистість, стратегія, долаюча поведінка, стрес, психологічна залежність.

Постановка проблеми. Специфіка сучасного соціуму, ритм життя, психоемоційні навантаження та інше створюють у людини суб'єктивні стани внутрішнього напруження та дискомфорту, суттєво посилюють постійний психологічний тиск, який відчуває на собі суб'єкт. Способи переживання об'єктивно або суб'єктивно складних ситуацій мають різні форми та причини, пов'язані не тільки з індивідуальними особливостями особистості, але й зі специфікою формування усього життєвого шляху особистості. Але в будь-якому разі, ті зусилля, які особистість реалізує в ситуації психологічної загрози, не тільки повністю розкривають увесь репертуар її суб'єктивних способів реагування, але й суттєво обмежують або, навпаки, розширюють її соціальну активність.

Ось чому виявлення основних способів та стратегій додання стресу є своєчасним та актуальним.

Мета статті: теоретичний аналіз проблеми психологічної залежності від їжі як основної стратегії додання стресу.

Основні завдання:

1. Встановлення актуальності досліджуваної проблеми.

2. Виявлення теоретико-методологічних засад вивчення психологічної залежності від їжі.

3. Аналіз стану розробленості проблеми у психологічній науці.

Виклад основного матеріалу. Основні суб'єктивні стратегії додання стресу, які традиційно спрямовують особистість на різні види впливів (на навколишній світ, на себе або на те й інше), є надзвичайно стійкими, оскільки їх основи закладаються вже на ранніх етапах онтогенезу. Зокрема, І.С. Колесникова пов'язує ранні прояви харчової залежності саме психологічними проблемами раннього дитинства, коли їжа заміщує депривовану потребу в любові та визнання, постає соціальним атрибутом утіхи та підтримки оточуючих [2]. Поступово в особистості формується домінування мотиву втечі від суворої реальності у світ «харчового задоволення». Отак, на думку І.С. Колесникової, у процесі дорослішання у складних життєвих ситуаціях людина обирає для себе харчування як альтернативу складнощам повсякденного життя з його труднощами, конфліктами та обмеженнями.

Психологічна залежність від їжі, безумовно, ситуативно полегшує суб'єктивний стан людини,

але не відповідає трьом основним умовам, які за Р.М. Грановською, сприяють продуктивному розв'язанню проблеми, а саме: достатньо повне усвідомлення труднощів, які виникли; знання способів ефективного упорання саме із ситуаціями такого типу та уміння своєчасно застосувати їх на практиці [21]. У цьому ж контексті можна стверджувати, що залежність від їжі як основна стрес-долаюча стратегія особистості є суб'єктно-орієнтованою, тобто, пов'язаною із емоційним та пасивним реагуванням на труднощі, оскільки вона не супроводжується активними діями, а інколи людина взагалі намагається не думати про наявну проблему, відволікається за допомогою їжі від негативних емоцій та необхідності проявляти активність [1].

Окрім безпосередніх негативних наслідків для здоров'я, психологічна залежність від їжі має і значні віддалені наслідки, які, на думку В.Д. Менделевича, можуть набувати різних соціальних форм: починаючи з ухилення від морального або естетичного контролю за власною поведінкою (поєднання індивідуально-особистісних та поведінкових компонент) та завершуючи сферою найбільшого «психологічного ураження» – самоактуалізації особистості та її адаптивних здібностей [3]. Тобто залежність від їжі як домінуюча стрес-долаюча стратегія не тільки деформує індивідуальні відповіді на конфлікт, але й викривлює сфери самоприйняття із перевагою у бік гіперкомпенсації у будь-яких сферах життєдіяльності.

Необхідно зазначити, що для сучасної української психології досліджувана проблема є відносно новою, хоча її практичні аспекти надзвичайно затребувані. На наш погляд, основні наукові розвідки необхідно починати, спираючись на категорії гармонійного або дискордантного характеру. Ось чому своєчасне виділення методологічних засад вивчення особистості, яка обрала їжу як основну стратегію упорання із проблемою та стала залежною від неї, не тільки дозволить найбільш ефективно спрямувати дослідницькі зусилля в цьому напрямку, але і створить умови для формування емпіричної моделі досліджуваного феномену.

Теоретико-методологічні засади дослідження особистості, психологічно залежної від їжі як основної стратегії стрес-долаючої поведінки, склали основні положення:

– *теорії особистості* (Л.С. Виготський, К.К. Платонов, О.М. Ткаченко, Т.М. Титаренко), у межах якої виявляються сутнісні взаємозв'язки її основних компонентів;

– *системно-структурного підходу* (В.О. Ганзен, Б.Ф. Ломов, С.М. Мочерний, П.О. М'ясоїд, В.М. Юрченко), що дозволяє отримати системний опис залежності від їжі як стратегії долаття стресу;

– *теорії цілісної моделі психіки* (Б.Г. Ананьєв, Л.М. Веккер, В.О. Ганзен, С.Д. Максименко та

інші), що дозволяє у структурі цієї залежності враховувати закономірності як індивідуального, так й особистісного рівнів;

– *генетико-моделюючий підхід* (С.Д. Максименко) для створення основної теоретичної моделі особистості, залежної від їжі;

– *теорія ставлень* як основа формування характеру (Б.Г. Ананьєв, А.Є. Лічко, В.М. Мясичев), яка дозволяє встановити змістовні зв'язки особистості з довкіллям та розкриває основи формування гармонійного або дискордантного характеру.

У зарубіжній психології проблема залежної особистості опрацьована достатньо та узагальнена в таких напрямках:

1) залежність як індивідуально-особистісна характеристика суб'єкта (R.F. Bornstein [5], N. Fraser [8], L. Gordon [8] та інші) сприяє утворенню психодинамічної моделі залежної особистості, головними складовими якої є: динаміка розвитку залежної особистості; її основні індивідуально-особистісні та поведінкові паттерни та можливі наслідки прогресування залежності;

2) залежність як соціально-психологічна категорія (S.R. Strong, J.A. Welsh., J. L. Corcoran, W.T. Hoyt [7], A. Memmi [6] та інші) диференціює залежність на два основні види: паразитичну (вигідну тільки залежному) та симбіотичну (вигідну обом сторонам);

3) залежність як біхевіоральна категорія (A. Assor, J. Aronoff, L. Messe [4] та ін.), яка розкриває поведінковий репертуар особистості для максимально можливого отримання підтримки (комфортна, пристосувальна).

Висновки. Отже, способи переживання особистістю об'єктивно або суб'єктивно складних ситуацій мають різні форми та причини, які пов'язані не тільки з індивідуальними особливостями особистості, але й зі специфікою формування усього її життєвого шляху. Ранні прояви харчової залежності обумовлені психологічними проблемами раннього дитинства, коли їжа заміщує депривовану потребу в любові та визнанні, постає соціальним атрибутом утіхи та підтримки інших людей та поступово сприяє формуванню мотиву втечі від суворої реальності у світ «харчового задоволення». Адекватно підібрана методологія сприяє формуванню динамічної моделі особистості, яка обирає їжу як основну стратегію подолання стресу.

Література:

1. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 701 с.
2. Колесникова И.С. Расстройство пищевого поведения как проблема здоровьесбережения. *Гуманитарные науки* : сб. ст. по мат. XX междунар. науч.-практ. конф. № 5 (20). URL: [http://sibac.info/archive/guman/5\(20\)](http://sibac.info/archive/guman/5(20)).

3. Руководство по аддиктологии / под ред. В.Д. Менделевича. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 768 с.
 4. Assor A., Aronoff J., Messe L. Attribute relevance as a moderator of the effects of motivation on impression formation. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1981. Vol. 41. Issue 3. March. P. 790.
 5. Bornstein R.F. The dependent personality. N.Y.: Guilford Press, 1993. P. vii, 21–27, 175–178.
 6. Memmi A. Dependence : a sketch for a portrait of the dependent. Boston : Beacon Press, 1984. P. 185.
 7. Strong S.R., Welsh J.A., Corcoran J.L., Hoyt W.T. Social psychology and counseling psychology : *The history, products and promise of an interface*. *Journal of Counseling Psychology*. 1992. Vol. 39. Issue 2. April. P. 147.
 8. Fraser N., Gordon L. A Genealogy of 'Dependency': Tracing a Keyword of the U.S. Welfare State. N. Fraser (ed.). *Justice Interrupts: Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition*. N.Y. and L. : Routledge, 1997. P. 136–137.
-

Kaptalan N. M. Food dependence as the main strategy of stress

The main purpose of the article is to theoretically analyze the problem of psychological dependence on food as main strategy for overcoming stress. The ways of experiencing objectively or subjectively difficult situations have different forms and causes, related not only to individual personality traits, but also to the specificities of the formation of the entire life path of the individual. In any case, the efforts that a person makes in a psychological threat situation not only completely reveal the entire repertoire of his subjective ways of responding, but also significantly limit or, conversely, expand his social activity.

That is why identifying the main ways and strategies for overcoming stress is timely and relevant. Psychological dependence on food situationally alleviates the subjective state of the person, but does not meet the basic conditions that contribute to the productive solution of the problem: a sufficiently complete awareness of the difficulties encountered; knowledge of ways to effectively deal with such situations and the ability to put them into practice in a timely manner.

Theoretical and methodological principles of the study of personality, psychologically predisposed to food as main strategy of stress-coping behavior, have made the basic provisions: the theory of personality, within which the essential relationships of its main components are revealed; system-structural approach that allows to obtain a systematic description of food addiction as stress management strategy; the theory of the integral model of the psyche, which allows to take into account the patterns of both individual and personal levels in the structure of this dependence; a genetic modeling approach to create a basic theoretical model of food-dependent personality; Attitude theory as the basis of character formation, which allows to establish meaningful connections of the individual with the environment and reveals the basics of forming a harmonious or discordant character.

Further research perspectives suggest the creation of a theoretical and empirical model of food-dependent personality.

Key words: *personality, strategy, overcoming behavior, stress, psychological dependence.*

УДК 159.922;316.6

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.10>**Ю. М. Красілова**асистент кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ПІДҐРУНТЯ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ

У статті наведено результати авторського емпіричного дослідження типології особистості неповнолітніх, які засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Розглянуто проблему підвищення ефективності реабілітаційних заходів щодо неповнолітніх правопорушників, які засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Показано, що пробаційні програми для них слабо диференційовані, не враховують особистісні особливості неповнолітніх правопорушників. Це знижує ефективність цієї роботи. Для ефективної реабілітації, щоб запобігти рецидиву, необхідно створити програму реабілітації відповідно до типології особистості засуджених. Доведено, що підґрунтям підвищення реабілітаційних заходів є розроблення типології особистості неповнолітніх засуджених. Аналіз наукових досліджень, показує, що є багато типологій неповнолітніх правопорушників, проте більшість зазначених типологій базується на визначенні ступеня антисуспільної спрямованості, за мотивом злочинної поведінки та за кримінально-правовою ознакою. Це не дає можливості розкрити особистісні особливості засуджених підлітків. Відповідно до цих різновидів не можна підібрати методи роботи, які б могли підвищити ефективність процесу реабілітації неповнолітніх правопорушників. Нами визначено параметри побудови такої типології: мотиваційна сфера - змістозна та динамічна сторони; емоційно-вольова сфера - реакція на фрустрацію, асертивність; сфера самосвідомості - рефлексія, суб'єктивність, ціннісні орієнтації, функція прогнозу. Виокремлено шість типів неповнолітніх правопорушників, які засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі: імпульсивні; асоціально спрямовані; особистісно незрілі; ситуативні; контекст залежні. Доведено, що розроблена нами типологія дає можливість спрямувати реабілітаційні заходи відповідно до системоутворюючих факторів певного типу неповнолітніх засуджених.

Ключові слова: соціальна реабілітація, неповнолітній правопорушник, типи особистості, параметри типології, системоутворюючі фактори.

Постановка проблеми. Соціальна реабілітація неповнолітніх правопорушників – складний і багатогранний процес, оскільки підлітки саме в цьому віковому періоді яскраво виражають потребу в самоствердженні. Задля визнання односторонніми неповнолітній готовий поступитися своїми переконаннями і здійснювати вчинки всупереч своїм уявленням про правильну поведінку.

З неповнолітніми правопорушниками, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, проводяться реабілітаційні заходи у службі пробації, зокрема: тренінги з подолання агресивної поведінки; зміни прокримінального мислення; запобігання вживанню психоактивних речовин. Проте пробаційні програми слабо диференційовані, не враховують особистісні особливості неповнолітніх правопорушників. Це знижує ефективність цієї роботи. Для ефективної реабілітації, щоб запобігти рецидиву, необхідно створити програму реабілітації відповідно до типології особистості засуджених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як показує аналіз наукових досліджень, є багато типологій неповнолітніх правопорушників [1–4]. В.Т. Фурсов характеризує неповнолітніх правопорушників за кримінально-правовою ознакою,

а саме: корисливі, насильницькі, необережні злочинці та злочинці-зловмисники [4, с. 155–157].

К.О. Павлишин виокремив типи неповнолітніх, які вчинили крадіжку, за мотивом злочинної поведінки, зокрема: злочинець – шукач пригод, злочинець-хизувальник, злочинець – легковажний мрійник, злочинець, який переслідує благі наміри [2, с. 35–39].

О.Б. Сахаров виділив групи злочинців, які базуються на антисуспільній спрямованості та ціннісних орієнтаціях, наприклад: негативно-зневажливе ставлення до людської особистості та її найважливіших благ; корисливо-приватновласницькі тенденції; індивідуалістично-анархічне ставлення до різних соціальних установок і приписів; легковажно-безвідповідальне ставлення до встановлених у суспільстві соціальних цінностей і своїх обов'язків [3, с. 19–24].

Отже, більшість зазначених типологій базується на антисуспільній спрямованості, за мотивом злочинної поведінки та за кримінально-правовою ознакою. Проте це не дає можливості розкрити особистісні особливості засуджених підлітків. Відповідно до цих різновидів не можна підібрати методи роботи, які б могли підвищити ефективність процесу реабілітації неповнолітніх правопорушників.

Мета статті – визначити параметри, що є системоутворюючим фактором девіантної поведінки, та на їхній основі розробити типологію особистості засуджених неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проводилося в Житомирі, Києві та Київській області (Біла Церква, Богуслав, Васильків, Іванків, Рокитне, Сквиря, Фастів). Вибірка складала 60 неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Відповідно до розроблених нами теоретичних засад обрано такі параметри емпіричного дослідження:

- мотиваційна сфера – змістовна та динамічна сторона;
- емоційно-вольова сфера – реакція на фрустрацію, асертивність;
- сфера самосвідомості – рефлексія, суб'єктність, ціннісні орієнтації, функція прогнозу.

Методи дослідження спрямовані на визначення ціннісних орієнтацій, цілепокладання, життєвих планів, прогнозу на майбутнє, усвідомлення мотиваційних переваг. Методики включали: структуроване інтерв'ю; експериментальна бесіда; аналіз документів; методи вивчення особистості; модифікована нами методика «25 бажань» та авторська методика «Мій день через 5 років»; мотиваційний тест Х. Хекхаузена»; методика Вартегга; модифікована методика Розенцвейга. Дослідження проводилося індивідуально.

Аналіз показників нормативної вибірки підлітків із зазначених параметрів показав значущі відмінності від показників правопорушників (на рівні значущості $p \leq 0,05$).

У результаті нашого дослідження ми виокремили шість типів неповнолітніх правопорушників (рис. 1), а саме:

- імпульсивні;
- асоціально спрямовані;
- особистісно незрілі;
- особистісно зумовлені;

- ситуативні;
- контекст залежні.

Розглянемо вищезазначену типологію відповідно до системоутворюючих факторів. До *імпульсивних* ми віднесли неповнолітніх правопорушників, які не вмюють прогнозувати свої вчинки, а тим більше – їхні наслідки. Імпульсивні підлітки діють не роздумуючи, процес свідомого прийняття рішення у них практично відсутній. Вони мають низький та середній рівень рефлексії.

У підлітків цього типу переважають ціннісні орієнтації духовного спрямування, але водночас спрямованість неповнолітніх, яких ми віднесли до цієї групи – егоїстична, тобто їхні бажання стосуються лише їх самих. У шести підлітків із семи суб'єктність відсутня, тобто вони не відчувають себе суб'єктами своєї діяльності. Їм притаманна унікаюча мотивація, у фруструючих ситуаціях їхня реакція – агресивна.

Асоціально спрямовані. Це підлітки, які мають асоціальні цінності та вороже ставляться до суспільства. Вони мають егоїстичну спрямованість, відчувають себе суб'єктами власної діяльності, але в разі наявності перешкод (фруструючих ситуацій) діють – агресивно. Підлітки, яких ми віднесли до цього типу, мають низький рівень рефлексії, недосконалий рівень функції прогнозу та унікаючу мотивацію.

До *особистісно незрілих* ми віднесли підлітків, які не мають чітких моральних уявлень, вони не засвоїли норм соціально прийнятної поведінки. Як і імпульсивні, вони мають низький рівень розвитку рефлексії. Оскільки у них не розвинена функція цілепокладання та функція прогнозу, такі підлітки взагалі не усвідомлюють себе суб'єктами власної діяльності. В ситуації фрустрації вони поведуть себе не агресивно, їхня поведінка неасертивна та суперечлива.

Особистісно зумовлені неповнолітні засуджені. Системоутворюючим фактором є вороже ставлення до світу. З урахуванням дослідження

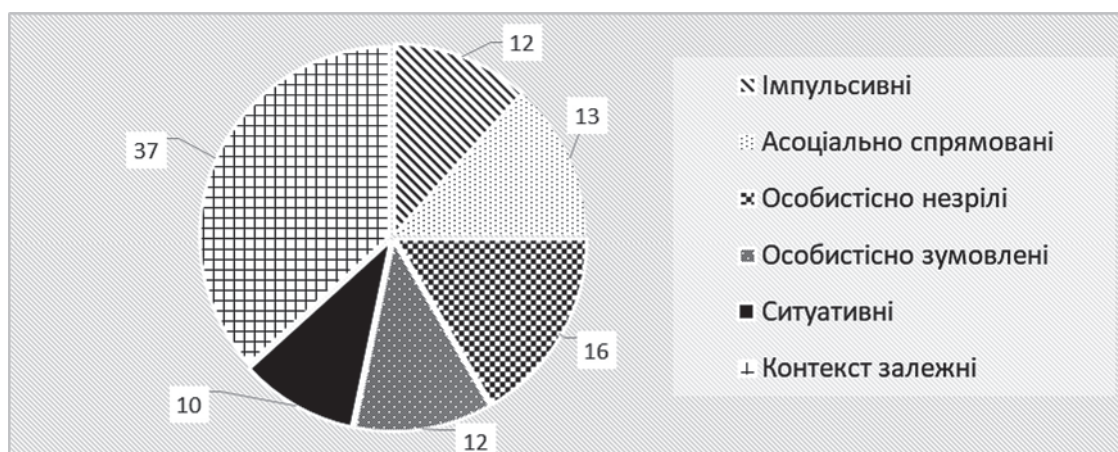

Рис. 1. Типологія неповнолітніх засуджених (%)

Н.Ю. Максимової [5, с. 187–188] підлітки цього типу мають неадекватну самооцінку через те, що вони перебувають у внутрішньому конфлікті. Варто зазначити, що підлітки, які належать до цього типу, мають мотивацію досягнення, проте функція прогнозу на недосконалому рівні, рівень рефлексії низький, що пов'язано з їхньою життєвою ситуацією на момент обстеження.

Підлітки, яких ми віднесли до *ситуативних*, не мають відхилень у розвитку особистості. Такі підлітки можуть скоїти злочин лише в тому разі, якщо ситуація, в якій вони опинилися, перевищила їхні можливості розуміння того, що відбувається. Як правило, це була ситуація життєвої кризи. До цього типу можна віднести тих підлітків, які скоїли злочин один раз. У підлітків цього типу соціально спрямовані ціннісні орієнтації, вони добре усвідомлюють себе суб'єктом власної діяльності. Вони мають розвинену функцію прогнозу та високий рівень рефлексії.

У межах статті ми докладно розглянемо один із варіантів представленої типології. *Контекст залежна особа* – це людина, яка не відчуває себе суб'єктом своєї діяльності. Така людина поводить себе залежно від контексту, до якого вона включена. Ця особа прагне постійно перебувати в групі, оскільки самостійно не може прийняти рішення, а належність до групи додає сил і впевненості. До цього типу ми віднесли 22 підлітків.

Відповідно до визначення, контекст залежні неповнолітні правопорушники скоюють злочини у групі осіб, як правило, за попередньою змовою. Це підтверджує той факт, що підлітки, яких ми віднесли до цієї групи, піддаються під вплив інших. Вони навіть не замислюються над тим, що відбувається, які можуть бути наслідки. Контекст залежні підлітки погано засвоюють свій життєвий досвід, оскільки рівень рефлексії у них низький. Наведемо приклад історії одного із засуджених: «Максима підбив до злочину вітчим (до речі, який раніше був судимий), підліток наче і не хотів нічого поганого робити, але послухав авторитетну для нього людину. Сам хлопець під час скоєння злочину лише спостерігав за ситуацією. Проте спіймали та засудили обох, вітчима посадили до в'язниці, а Максим звільнений від відбування покарання з іспитовим строком на два роки». З бесіди з неповнолітнім стало відомо, що Максим боявся вироку суду і про злочин дуже шкодує. Цей приклад свідчить про те, що підлітки не вдаються до аналізу своєї поведінки, не співставляють свої дії та їхні можливі наслідки.

За результатами дослідження, функція прогнозу та цілепокладання в цієї категорії осіб на низькому рівні, а у деяких випадках навіть зовсім відсутня.

У більшості неповнолітніх, яких ми віднесли до цієї групи, переважає недосконалий рівень

усвідомлення життєвої перспективи, вони не планують своє майбутнє, про це свідчать, наприклад, такі висловлювання: «Я не знаю, що буде завтра, а ви хочете, щоб я подумав над тим, що зі мною буде через 5 років». Будувати плани їм надзвичайно складно, оскільки вони не ставлять перед собою жодних цілей. Зокрема, під час роботи з методикою «Мій день через п'ять років» підлітки описують свій день вкрай примітивно, наприклад: «Я прокинувся, умився. Поїм і піду на роботу. Прийду з роботи, поїм і ляжу спати», або «Проснусь, розбуджу дівчину і піду на роботу. Після роботи прийду і ляжу спати».

Результати дослідження динамічної сторони мотиваційної сфери показали, що у неповнолітніх правопорушників цього типу переважає унікаюча мотивація. Такі підлітки бояться неуспіху, вони відчувають страх, невпевненість у своїх силах, заздалегідь вважають, що їх чекає невдача, тому до справи ставляться безвідповідально або взагалі за неї не беруться.

За результатами методики «Мотиваційний тест Х. Хекхаузена», у ситуаціях, які вони можуть змодельовувати, неповнолітні бачать лише негатив, наприклад: «Тут дуже багато роботи, я не встигну зробити її»; «У кабінет директора він боїться зайти тому, що щось накоїв, і думає, що йому за це буде»; «Для нього все скінчиться погано... його напевне звільнять». Варто звернути увагу на те, що деякі тексти підлітків, що отримані за цією методикою, не піддаються інтерпретації, оскільки вони не стосуються виробничих ситуацій. Відповідно до інструкції, це свідчить про те, що ці підлітки мають унікаючу мотивацію, наприклад: «Вони бухають»; «Їм станок відріже руку»; «Зараз цей ідіот отримає своє...» та інше. Отже, той факт, що розповіді підлітків інколи неможливо було інтерпретувати, оскільки їхні висловлювання не стосувалися роботи, діяльності та професії, а на перший план висувалась гра, агресія та інше, свідчить про вкрай низький рівень мотивації досягнення.

Переважає більшість контекст залежних підлітків, а саме – 19 осіб, мають егоїстичну спрямованість. Зокрема, відповідно до методики «25 бажань», усі бажання цих підлітків стосуються лише їх самих, тобто вони думають лише про себе, а не про інших, лише про те, як задовольнити свої власні потреби. Зокрема: «Я хочу свій бізнес»; «Я хочу собі тату»; «Хочу свою цукрову плантацію у Африці»; «Хочу собі додому червоний диван»; «Хочу на острів, рубати пальми»; «Хочу злітати в космос»; «Хочу бути красивою». Дуже часто такі бажання стосуються матеріальних благ, зокрема: «Хочу багато грошей»; «Хочу бути мільонером»; «Хочу діамантів»; «Хочу шикарну машину» та інші.

Особливу увагу слід приділити тим бажанням, які свідчать про те, що, на думку контекст

залежних підлітків, від самих підлітків нічого не залежить, навіть їхні життєві ситуації, наприклад: «Не хочу потрапити до в'язниці»; «Не хочу скоїти новий злочин»; «Щоб було менше проблем»; «Хочу, щоб у житті, в якому я живу, було все як у людей нормальних». У роботах підлітків зовсім не йдеться про те, що вони хочуть себе розвивати, що вони прагнуть чогось навчитися та чогось досягти. Тобто це свідчить про те, що вони не відчувають себе суб'єктами власної діяльності. І це підтверджують результати дослідження за методикою «25 бажань» і «Мій день через п'ять років». Наприклад, суб'єктність відсутня у всіх неповнолітніх правопорушників, яких ми віднесли до цього типу.

У контекст залежних підлітків не сформована асертивна поведінка за результатами модифікованої методики Розенцвейга [6, с. 75–84]. Вони не вміють дотримуватися меж своєї особистості, не можуть іншим сказати «Ні», навіть коли порушуються їхні права, наприклад: «Ну й ладно»; «Ну що ж зробиш, знайду іншим разом»; «Треба об'їхати». Або ж, навпаки, вони не вміють коректно висловлюватися і ведуть себе агресивно, ображаючи інших (і навіть використовуючи нецензурну лексику), наприклад: «В тебе забув спитати, що мені можна робити, а що – ні»; «Ви просто не розумієтесь в мистецтві»; «Ти просто незграба» та інші.

Детально з параметрами особистісного розвитку контекст залежних підлітків ми можемо ознайомитися в таблиці 1.

Таблиця 1
Параметри особистісного розвитку
контекст залежних підлітків

Параметри	Рівні	Число обстежених підлітків (n=22)
<i>Рефлексія</i>	Низький	19
	Середній	3
	Високий	0
<i>Функція прогнозу (за Хекхаузенем) Цілепокладання</i>	Недосконалий	19
	Посередній	3
	Досконалий	0
<i>Ціннісні орієнтації</i>	Егоїстичні	19
	Соціально спрямовані	3
<i>Наявність суб'єктності</i>	Відсутня	22
	Наявна	0
<i>Мотивація</i>	Унікаюча	20
	Досягаюча	2
<i>Тип реакції на фрустрацію</i>	Агресивна поведінка	7
	Неасертивна поведінка	9
	Несформована поведінка	3
	Суперечлива поведінка	3
<i>Акцентуації характеру</i>	Наявні	9
	Відсутні	13

З'ясування зв'язку між визначеними параметрами дає підстави стверджувати, що найбільш тісно пов'язані рефлексія та функція прогнозу ($\rho = 0,86$ при $p \leq 0,01$); рефлексія та наявність суб'єктності ($\rho = 0,82$ при $p \leq 0,01$); досягаюча мотивація та асертивна поведінка ($\rho = 0,88$ при $p \leq 0,01$). Водночас обернений зв'язок мають такі параметри, як унікаюча мотивація та досконалий рівень функції прогнозу ($\rho = -0,91$ при $p \leq 0,01$), соціально спрямовані ціннісні орієнтації та асертивна поведінка ($\rho = -0,92$ при $p \leq 0,01$). Кореляції на рівні тенденції притаманні таким параметрам, як егоїстично спрямовані ціннісні орієнтації та недосконалий рівень функції прогнозу ($\rho = 0,63$ при $p \leq 0,05$) а також наявність акцентуацій характеру і відсутність суб'єктності ($\rho = 0,59$ при $p \leq 0,05$).

Розглянемо інформацію стосовно життєвого шляху підлітків зазначеної групи. Неповнолітні, яких ми віднесли до типу контекст залежних, мають саме такі риси, оскільки у них були складні життєві обставини. ВПід час експериментальної бесіди було зрозуміло, що для деяких підлітків стосунки у родині були афектогенною зоною. Дехто не міг говорити про матір, з якою були конфліктні стосунки. Попри те дитина хотіла б спілкуватися з батьками, але не мала такої можливості через те, що батьки зайняті своїми справами. Дехто ще не пережив втрату батька, хоч і пройшов певний час, а мати вже знайшла іншого.

Багато хто з цих неповнолітніх зростає у бідній родині, де виховувався за типом гіпопротекції. В цій сім'ї навіть не задовольнялися елементарні потреби в їжі (ці умови іноді безпосередньо призвели до злочину); у спілкуванні та чистоті (під час бесіди навіть зовнішній вигляд цих підлітків свідчив про те, що вони не доглянуті, вони мають брудний одяг, брудні руки і під час бесіди могли собі дозволити вживати нецензурну лексику).

Якщо дитина виховувалася у матеріально забезпеченій родині, але все одно за типом гіпопротекції, то можна сказати, що цій дитині мало приділялося уваги, її справами чи успішністю у навчанні практично не цікавилися, тому що зайняті власними справами, а дитячу любов лише купували подарунками. Наприклад, мама працює редактором у журналі, часу зовсім немає, тому вона «балує» свою дитину подарунками і дає багато кишенькових грошей. Дитина, у свою чергу проводить час в асоціальних угрупованнях, що дає їй можливість відчути емоційну підтримку та тепло.

Якщо ж дитина у матеріально забезпеченій родині виховувалася за типом потураючої гіперпротекції, то їй не тільки приділялося занадто багато часу, батьки виконували кожну забаганку дитини, намагалися відгородити її від будь-яких труднощів, відповідно, роблячи все за неї. Відповідно, в такої дитини сформувався егоцентризм, вона не

бачить перешкод на шляху до задоволення власних потреб. В результаті такий підліток не вміє долати труднощі, оскільки немає такого досвіду. Тому, щоб себе проявити і відчутти свою гідність, підліток разом із друзями скоїв злочин. Наприклад, ситуація із карної справи Андрія В.: Андрій разом із подругою та другом придумали схему пограбування, де дівчина знайомилась із хлопцями та чоловіками, які потім її проводжали. Андрій разом із другом підстерігали їх та грабували цих хлопців. Гроші використовували на розваги.

Зазначена вище ситуація найчастіше відбувалась у неповних родинах. Серед контекст залежних підлітків у таких родинах виховувалися 68% неповнолітніх. Звісно, мати не могла приділити досить часу вихованню дитини, відповідно, базові соціальні потреби цих дітей були не задоволені. Стосунки в таких родинах напружені, особливо проблемними стосунки були у тому разі, коли з'являвся вітчим чи співмешканець. Наприклад, якщо роль батька виконує вітчим, який не знайшов із підлітком спільної мови і не бажає цього робити, а мати захоплена стосунками з новим чоловіком, а увагу дитини взагалі не приділяє.

Якщо дитина зростала у дисфункційній родині, де сім'я повна, але батьки були занурені у свої подружні конфлікти, то у такій родині відсутні довірливі стосунки, дитина почуває себе постійно в тривозі, це негативно впливає на розвиток її особистості.

В асоціалній родині, де батьки вживали алкоголь і вели аморальний спосіб життя, а отже – надавали дитині негативний приклад, відповідно, формувалися асоціально ціннісні орієнтації. Діти засвоювали хибні стереотипи поведінки в ситуації фрустрації. Наприклад, як зазначив один із засуджених цієї групи: «Яким я міг вирости, якщо мати пила, гуляла, її постійно не було вдома, а я займався усім, чим хотів». В результаті цей неповнолітній скоїв не один злочин. Варто зазначити, що на момент експериментальної бесіди документи Артема були передані в суд у зв'язку з рецидивом.

Аналізуючи життєвий шлях контекст залежних неповнолітніх правопорушників, можна сказати, що у своєму досвіді вони мають постійний неуспіх у провідній діяльності. Вони погано навчаються, деякі навіть не вміють читати і писати. У шкільному середовищі мають конфлікти з вчителями та однокласниками. Наведемо деякі характеристики цих підлітків із школи. Наприклад: «Максим має малий словниковий запас, погано читає, не вміє складати зв'язні розповіді. Ставлення до навчання байдуже. Вразливий, сором'язливий, спокійний»; «Володимир має знання початкового рівня, навчатися не хоче. Є проблеми з відвідуванням. Мати не досить уваги приділяє дитині. Схильний до правопорушень, має шкідливі звички».

Отже, якщо життєвий шлях таких підлітків надалі відбуватиметься стихійно, тобто вони не отримають соціально-педагогічної допомоги, то в результаті буде рецидив. Водночас така допомога має відбуватися диференційовано, відповідно до типу особистості.

Щоб запобігти повторним правопорушенням, необхідно ще на етапі досудової доповіді проводити відповідну діагностику, щоб визначити тип особистості правопорушника.

Для контекст залежних підлітків насамперед потрібно змінити соціальне оточення, оскільки контекст залежні підлітки безпосередньо залежать від оточення. Щоб забезпечити соціально-спрямовуючий виховний простір, потрібно створити спеціальні умови, де базові соціальні потреби будуть задоволені. Відповідно, якщо родина негативно впливає на підлітка, необхідно надати йому можливість поселитись у соціальний гуртожиток, де з ним буде працювати педагог, соціальний працівник, психолог і буде регламентація поведінки, часу та інше. Якщо сім'я є ресурсом для реабілітації, активно співпрацює із соціальними службами, службою пробації, а причина кримінальної поведінки полягає у впливі однолітків, то слід змінити соціальну ситуацію підлітка. Якщо родина проживає в неблагополучному районі або у навчальному закладі на підлітка негативно впливають його однолітки, то потрібно переконати батьків змінити місце навчання або навіть переїхати в інший район.

Наступний напрям – розроблення плану спеціально організованого соціального супроводу, який передбачає посилений контроль за правопорушником, та його реалізація.

Якщо підліток не вчиться і не працює, потрібно негайно здійснити дії зі створення умов для його реалізації у провідній діяльності. Наприклад, соціальний працівник надасть можливий перелік професій та робочих місць, де будуть чітко окреслені вимоги, постійний контроль, оцінка, результат роботи.

Третій напрям стосується випрацювання навичок і розвитку дефіцитарних функцій.

Висновки. Підвищення ефективності процесу реабілітації вимагає орієнтації на особистісні особливості неповнолітніх правопорушників. Незважаючи на те, що кожен підліток є індивідуальністю, можливо розробити типологію неповнолітніх засуджених.

Системоутворюючими параметрами є такі: низький рівень рефлексії; нерозвинена функція прогнозу та цілепокладання; егоїстично спрямовані ціннісні орієнтації; відсутність суб'єктності; унікаюча мотивація; агресивна та неасертивна поведінка у ситуації фрустрації.

У результаті дослідження ми виокремили шість типів неповнолітніх правопорушників: імпульсивні;

асоціально спрямовані; особистісно незрілі; особистісно зумовлені; ситуативні; контекст залежні.

До імпульсивних ми віднесли підлітків, які не вміють прогнозувати свої вчинки та їхні наслідки, процес свідомого прийняття рішення у них практично відсутній. Асоціально спрямовані неповнолітні мають асоціальні цінності та вороже ставляться до суспільства. До особистісно незрілих ми віднесли підлітків, які не мають чітких моральних уявлень та не засвоїли норм соціально прийнятної поведінки. В особистісно зумовлених неповнолітніх засуджених системоутворюючим фактором є вороже ставлення до світу, оскільки підлітки цього типу мають неадекватну самооцінку через те, що вони перебувають у внутрішньому конфлікті. Підлітки, яких ми віднесли до ситуативних, не мають відхилень у розвитку особистості, вони можуть скоїти злочин лише в тому разі, якщо ситуація в якій вони опинилися, перевищила їхні можливості розуміння того, що відбувається. Контекст залежні неповнолітні не відчувають себе суб'єктом своєї діяльності, їхня поведінка залежить від контексту, до якого вони включені.

Відповідно до типу особистості неповнолітніх правопорушників необхідна своя пробаційна програма, зокрема, для контекст залежних неповнолітніх правопорушників необхідно насамперед змінити контекст життєвої ситуації, забезпечити спеціально організований соціальний супровід, надати можливість для самореалізації у провідній діяльності та розвивати дефіцитарні функції.

Перспективи подальших досліджень – розробити систему діагностики, де будуть описані показники, способи оцінки, результати якої можна перевести в кількісні показники, а процес прове-

дення якої займе не більше однієї години і буде доступним для використання практичними працівниками служб пробації.

Література:

1. Личность преступника / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 366 с.
2. Павлишин К.О. Типология несовершеннолетних злочинцев, які вчинили крадіжку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. Вип. 1 (4). 2016. С. 35–39.
3. Сахаров О.Б. Личность преступника и типология преступников. *Социалистическая законность*. 1973. № 3. С. 19–24.
4. Фурсов В.Т. Личность несовершеннолетнего преступника : учеб. пособие. Издательство : НИИРИО Караганд. ВШ МВД СССР, 1977. 164 с.
5. Максимова Н.Ю. Основы психологии девиантной поведінки: підручник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
6. Красілова Ю.М. Особливості реакцій на фрустрацію неповнолітніх засуджених. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Т. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. 2017. Вип. 16. С. 75–84.
7. Красілова Ю.М. Ціннісні орієнтації, цілепокладання та функція прогнозу підлітків-правопорушників. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Vol. (60). Issue: 135. 2017. P. 72–75.

Krasilova Yu. M. Typology of personality of juvenile convicted as a basis for rehabilitation measures

The article presents the results of an empirical author's research of the typology of juvenile convicted persons sentenced to non-custodial penalty. The problem of improvement of efficiency of the rehabilitation measures for juvenile offenders sentenced to non-custodial penalty was considered. It is showed that the probation programs for them are weakly differentiated, they don't take into account the personal peculiarities of the juvenile offenders. That decreases the efficiency of this work. For efficient rehabilitation in order to prevent the repeated offence it's necessary to create a rehabilitation program according to the typology of personality of convicted persons. It is proved that the grounds for the rehabilitation measures increase is the development of the typology of personality of the juvenile convicted. The analysis of studies shows that there are a lot of typologies of the juvenile offenders but the most part of them are grounded on the determination of the level of anti-social orientation, according to the motive of the criminal behaviour and the criminal feature. That does not allow expressing the personal peculiarities of the convicted teenagers. According to this variety one cannot select the methods of work that could increase the efficiency of the rehabilitation progress of the juvenile offenders. We have determined the parameters of building of such a typology: the incentive sphere - meaningful and dynamic side; the emotional-volitional sphere – reaction to frustration, assertiveness; the self-conscious sphere – reflection, subjectivity, values-based orientations, predictive function. We have distinguished six types of juvenile offenders sentenced to non-custodial penalty: impulsive; asocially oriented; personally immature; situational; dependent on context. It is proved that the typology developed by us allows directing the rehabilitation measures according to system-forming features of a certain type of the juvenile convicted.

Key words: social rehabilitation, juvenile offender, types of personality, parameters of typology, system-forming features.

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.11>**П. М. Ларионов**докторант кафедры психологии здоровья
Университет Казимира Великого**А. А. Бунис**психолог, педагог-организатор подросткового клуба «Ровесник»
Городской культурно-спортивный центр Житомирского городского совета

ОЦЕНКА ВАЛИДНОСТИ АНКЕТЫ «НАПРАВЛЕННОСТЬ АГРЕССИИ У ПОДРОСТКОВ»

В статье представлены результаты исследования, целью которого была оценка валидности анкеты «Направленность агрессии у подростков». Эта анкета была разработана Е.К. Агеенковой, М.В. Тарасовой и П.М. Ларионовым и предназначена для исследования степени выраженности агрессии у подростков на воздействие различных фрустрирующих социально-психологических факторов. Анкета позволяет оценить какие факторы и в какой степени вызывают агрессию у подростков. В анкете представлен 91 фактор и 6 направлений агрессии, или доменов, которые были выделены в зависимости от того, что или кто является источником фрустрирующих факторов и одновременно на что или на кого направлена агрессия («Педагоги», «Родители», «Незнакомые люди», «Сверстники», «Социальная система» и «Аутоагрессия»). Для оценки валидности анкеты был применен опросник диагностики агрессии ВРАQ А. Басса и М. Перри в адаптации С.Н. Ениколопова и Н.П. Цибульского. Предполагается наличие сильной положительной связи между общим баллом анкеты и ее отдельными доменами с общим уровнем агрессии и отдельными подшкалами опросника ВРАQ: чем больше агрессии вызывают фрустрирующие ситуации, описанные в анкете, тем большей агрессией характеризуется человек. В исследовании приняло участие 109 подростков в возрасте от 12 до 16 лет ($M = 13,61$ лет, $SD = 1,09$ лет), проживающих в украинском городе Житомире. Все домены анкеты и шкалы опросника ВРАQ статистически значимо коррелируют между собой с r_s от 0,26 до 0,52 ($p < 0,01$, $n = 109$), а также общий показатель выраженности агрессии по анкете с общим показателем агрессии ВРАQ ($r_s = 0,69$, $p < 0,001$, $n = 109$). Результаты статистического анализа показали, что анкета «Направленность агрессии у подростков» является валидным психологическим инструментом для измерения направленности и выраженности агрессии на воздействие широкого спектра социально-психологических факторов. Анкета может быть использована психологами и педагогами в рамках диагностики агрессивного поведения подростков. В научно-исследовательских целях выполняется адаптированный перевод анкеты на украинский язык, а также дальнейшее совершенствование анкеты и на ее основе разработка опросника, измеряющего направленность агрессии.

Ключевые слова: направленность агрессии, социально-психологические факторы, фрустрация, подростки, диагностика.

Анализ проблемы и обзор исследований.

В настоящее время широко представлены теории, рассматривающие феномен агрессии и подростковую агрессию в частности [4; 5; 14]. Выделяют два типа агрессии: конструктивную и деструктивную. Такое разграничение правомерно, так как эти типы агрессии совершенно отличаются друг от друга по своей природе, особенностям проявления и направленности [13; 15]. Как отметил И.А. Фурманов, проявление агрессии является избирательным в зависимости от наличия определенных ситуаций и факторов, провоцирующих ее возникновение [15]. Агрессия может быть направлена как на различные объекты внешнего мира (гетероагрессия), так и на самого себя, когда собственное тело воспринимается как источник зла (аутоагрессия) [12]. Психологические факторы, вызывающие агрессивную реакцию, можно

условно разделить на внешние и внутренние. К внешним факторам относится, например, наличие негативных отношений родителей в семье [9], агрессия педагогов по отношению к учащимся и несправедливое отношение к ним [6; 10]. Несмотря на большое количество исследований на тему связи агрессии с различными внутренними факторами – психологическими характеристиками (например, наличием внутриличностных конфликтов [11]) и особенностями психофизиологических процессов организма, остается невыясненным вопрос об особенностях направленности агрессии на воздействие факторов ее вызывающих. Некоторые исследователи особое внимание направляют на исследование факторов школьной среды, обуславливающих агрессию [10]. Однако в новостных интернет-сервисах все больше появляется публикаций, описывающих агрессию

подростков по отношению к своим сверстникам из-за того, что они носят иную одежду или наносят «слишком скромный макияж» [8]. Поэтому с практической точки зрения следует уделить внимание исследованию целого спектра переживаемых подростками сторон внешнего и внутреннего мира, не ограничиваясь какой-либо одной областью жизни. С этой целью Е.К. Агеенковой, М.В. Тарасовой и П.М. Ларионовым была сконструирована анкета «Направленность агрессии у подростков». Она предназначена для оценки степени выраженности агрессии на воздействие различных социально-психологических факторов, которые характеризуются фрустрирующим характером. Исследования с помощью анкеты проводились в Республике Беларусь в рамках курсовых и дипломных работ студентов Белорусского государственного педагогического университета им. М. Танка и Минского инновационного университета. Результаты этих исследований представлены в нескольких публикациях [1–3].

Обоснование нерешенной проблемы.

В связи с тем, что анкета используется в научных исследованиях, существует потребность в оценке валидности анкеты. Такая процедура при создании анкет проводится очень редко, но, тем не менее, является необходимой.

Цель исследования – оценить валидность анкеты «Направленность агрессии у подростков».

Методы исследования. В исследовании были использованы две методики: опросник диагностики агрессии ВРАQ А. Басса и М. Перри в адаптации С.Н. Ениколопова и Н.П. Цибульского и анкета «Направленность агрессии у подростков», разработанная Е.К. Агеенковой, М.В. Тарасовой и П.М. Ларионовым.

Опросник ВРАQ в адаптации С.Н. Ениколопова и Н.П. Цибульского является широко применяемым в научных исследованиях психологическим тестом. Он позволяет количественно оценить выраженность трех компонентов агрессии: «физической агрессии», «гнева» и «враждебности», а также рассчитать общий показатель агрессии. В оригинальной версии опросника, разработанного А. Бассом и М. Перри и содержащим 29 вопросов, присутствует шкала «вербальная агрессия», от которой авторы адаптации опросника С.Н. Ениколопов и Н.П. Цибульский отказались по результатам психометрического анализа. В связи с этим русскоязычная версия ВРАQ содержит 24 утверждения, которые предлагается оценить по пятибалльной шкале от 1 («очень на меня не похоже») до 5 («очень на меня похоже»). Коэффициент внутренней согласованности альфа Кронбаха для шкал составляет: «физическая агрессия» – 0,77; «гнев» – 0,79; «враждебность» – 0,69; интегральная шкала – 0,81. Ретестовая надежность опросника и его отдель-

ных шкал, рассчитанная на основе коэффициента корреляции Пирсона, составляет от 0,77 до 0,84 [7].

Анкета «Направленность агрессии у подростков» создавалась в три этапа. На первом этапе были выявлены факторы, вызывающие агрессию у подростков. Для этого применялся метод фокус-групп. Участники первой фокус-группы, состоявшей из 25 студентов, отвечали на вопрос: «Вспомните себя в возрасте 11–15 лет и ответьте, какие люди и их поступки, какие события или явления вызывали у вас или у других подростков агрессию?». При проведении второй фокус-группы, число участников которой составило 56 человек, был получен массив ответов, который не отличался по разнообразию от массива ответов первой фокус-группы. На втором этапе однотипные ответы были приведены к одному варианту, в результате чего был получен 91 вариант ответов на поставленный вопрос. На третьем этапе эти варианты ответов были подвергнуты контент-анализу, в результате которого было выделено 6 направлений агрессии, которые включали в себя определенное число факторов. Ниже представлено 6 направлений агрессии (доменов) и соответствующие им факторы.

1. Домен «Педагоги» – направленность агрессии на особенности и поведение учителей, классного руководителя, директора: 1) повышенная требовательность, строгость; 2) излишний, повышенный контроль; 3) обвинение в неправильных поступках; 4) требование выполнять непосильные действия; 5) придирчивость; 6) демонстрация авторитета и власти; 7) принижение значимости других; 8) наличие неправильных поступков; 9) выбор «козла отпущения»; 10) выбор «любимчиков»; 11) унижение учеников; 12) требование денег для школы; 13) преувеличение полномочий; 14) учет мнения «шестерок»; 15) требование ходить в определенной одежде; 16) неуважительное отношение к ученикам; 17) навязывание того, что не нравится; 18) нарушение границ автономности и независимости; 19) нежелание идти на уступки; 20) требование быть «более умным»; 21) обвинение в глупости; 22) навязывание стереотипов.

2. Домен «Родители» – направленность агрессии на особенности и поведение родителей: 1) непонимание, отсутствие веры в подростка; 2) предпочтение братьев или сестер; 3) нежелание идти на уступки; 4) требование быть «более умным»; 5) обвинение в глупости; 6) навязывание стереотипов; 7) навязывание друзей; 8) чрезмерный контроль; 9) нежелание или невозможность купить то, чего хочется; 10) недостаточность внимания; 11) навязывание взрослого типа поведения; 12) покупка вещей, которые не нравятся; 13) запрет дружить с определенными ребятами; 14) вредные привычки родителей, неопрятный вид.

3. Домен «Незнакомые люди» – направленность агрессии на особенности и поведение посторонних людей: 1) сплетни, сомнительные сведения; 2) требование уступить место в транспорте; 3) желание пройти без очереди; 4) обвинение молодого поколения во всех «грехах»; 5) когда поучают жизни и читают нотации; 6) когда недостойные люди навязывают свое мнение; 7) взрослые, имеющие сексуальные отклонения; 8) сексуальные домогательства; 9) обидные оценки внешнего вида и поведения; 10) лица иных национальностей; 11) лица других вероисповеданий; 12) люди, которые навязывают свое религиозное поведение; 13) люди, имеющие внешние изъяны; 14) демонстрация успешности.

4. Домен «Сверстники» – направленность агрессии на особенности и поведение сверстников: 1) подлизы; 2) «шестерки»; 3) завистники; 4) представители групп «богатых» или «бедных»; 5) дети учителей; 6) представители других групп, классов, школ; 7) представители старших или младших классов; 8) обидные обращения сверстников; 9) обидные оценки внешнего вида и поведения; 10) лица иных национальностей; 11) лица других вероисповеданий; 12) соперники (соперницы); 13) нарушение авторитета или независимости; 14) демонстрация успешности; 15) излишние «понты» и пафос; 16) вандалы, разрушающие памятники, машины, скворечники и т.д.; 17) садисты, издевающиеся над животными; 18) нестандартно одетые сверстники; 19) изгои среди сверстников.

5. Домен «Социальная система» – направленность агрессии на общественные явления или структуры: 1) символы и граффити определенных групп; 2) определенный тип одежды; 3) определенные религии; 4) определенные расы либо национальности; 5) сексуальные меньшинства; 6) телесные либо умственные изъяны; 7) власть; 8) милиция; 9) определенные политические или общественные группы; 10) преступные группировки, преступники; 11) богатые, успешные люди; 12) «бедные», бомжи; 13) определенные музыкальные направления; 14) определенные субкультуры.

6. Домен «Аутоагрессия» – направленность агрессии на себя: 1) чувство вины и стыда; 2) восприятие себя недостойным человеком; 3) некоторые свои поступки; 4) свой внешний вид; 5) одежда, которую вынужден носить; 6) неправильное поведение по отношению к родителям, друзьям, учителям; 7) неспособность постоять за себя; 8) неспособность выразить свою агрессию другим.

Анкета оформлена в виде бланка, в котором подростку необходимо указать степень выраженности агрессии согласно 6 направлениям или доменам агрессии и по соответствующим им факторам в баллах от 0 («не вызывает агрессию») до 5 («агрессия выражена в сильной степени»).

Выборка и процедура исследования.

В исследовании приняло участие 109 подростков в возрасте 12–16 лет ($M = 13,61$ лет, $SD = 1,09$ лет). Из них 60 девочек и 49 мальчиков. Исследование проводилось в подростковом клубе «Ровесник» городского культурно-спортивного центра Житомирского городского совета, Житомирских общеобразовательных школах № 14, № 21 и № 22 с сентября по ноябрь 2019 года. Учащиеся заполняли опросник агрессии ВРАQ и анкету «Направленность агрессии у подростков».

Изложение основного материала.

Полученные от участников исследования материалы были проанализированы и для каждого испытуемого были рассчитан уровень агрессии по трем отдельным шкалам ВРАQ, а также определен общий уровень агрессии. Для каждого домена (направления агрессии) в анкете была рассчитана сумма баллов по входящим в его состав соответствующим факторам. Общий показатель выраженности агрессии, рассчитанный на основе анкеты, представляет собой сумму значений шести доменов.

Предполагается наличие сильной положительной связи между общим баллом анкеты и ее отдельными доменами с общим уровнем агрессии и отдельными подшкалами опросника ВРАQ: чем больше агрессии вызывают фрустрирующие ситуации, описанные в анкете, тем большей агрессией характеризуется человек.

Статистическая обработка результатов исследования проводилась с помощью программного обеспечения Statistica версии 13.3. Были применены процедуры описательной статистики, а также корреляционный анализ Спирмена.

Расчет коэффициентов корреляции Спирмена проводился между всеми доменами и интегральным показателем выраженности агрессии по данным анкеты и всеми шкалами опросника агрессии и общим баллом агрессии, рассчитанным на основе ВРАQ. Статистически значимыми считались корреляции при уровне значимости 0,01. Дополнительно был проведен статистический анализ при уровне значимости 0,001. Результаты анализа представлены в таблице 1.

Отмечается наличие сильной корреляционной связи между общим показателем выраженности агрессии по анкете и общим показателем агрессии ВРАQ ($r_s = 0,69$, $p < 0,001$, $n = 109$). Общий показатель агрессии ВРАQ имеет статистически значимую связь со всеми доменами анкеты с r_s от 0,47 до 0,62 ($p < 0,001$, $n = 109$). Домены анкеты «Педагоги», «Родители», «Незнакомые люди», «Сверстники», «Социальная система» и «Аутоагрессия» на статистически значимом уровне 0,001 коррелируют со шкалами опросника ВРАQ, кроме домена «Аутоагрессия», который лишь при более низком уровне значимости

0,01 коррелирует со шкалой «Физическая агрессия ВРАQ» ($r_s = 0,26$, $p < 0,01$, $n = 109$).

Для шкалы «Физическая агрессия ВРАQ» наиболее сильные связи наблюдаются между общим показателем выраженности агрессии по анкете ($r_s = 0,50$) и доменом «Сверстники» ($r_s = 0,50$) при $p < 0,001$. Наиболее слабая корреляционная связь шкалы «Физическая агрессия ВРАQ» характерна для домена анкеты «Аутоагрессия» ($r_s = 0,26$) при $p < 0,001$.

Коэффициент корреляции Спирмена между шкалой «Гнев» и общим показателем выраженности агрессии по анкете равен 0,56 ($p < 0,001$, $n = 109$). Наиболее сильная связь между шкалой «Гнев ВРАQ» наблюдается с доменом анкеты «Родители» ($r_s = 0,51$), а наиболее слабая – с доменом «Социальная система» ($r_s = 0,35$) при $p < 0,001$.

Домены анкеты имеют статистически значимую связь со шкалой «Враждебность» с r_s от 0,4 до 0,52, причем наиболее сильная связь характерна для доменов «Сверстники» и «Социальная

система» ($r_s = 0,52$), а наиболее слабая – для домена «Педагоги» ($r_s = 0,40$) при $p < 0,001$.

Все домены анкеты значимо коррелируют с общим баллом выраженности агрессии по анкете, так и между собой. Результаты корреляционного анализа представлены в таблице 2.

Выводы. Результаты корреляционного анализа подтверждают наше предположение о валидности анкеты. Анкета¹ позволяет исследовать выраженность агрессии у подростков на возникновение различных фрустрирующих жизненных ситуаций. Недостатком анкеты является наличие большого количества утверждений (91 позиция). Анкета совершенствуется и в дальнейшем планируется сокращение количества позиций, имеющих близкое значение, а также создание на основе анкеты стандартизированного опросника, измеряющего направленность агрессии у подростков. В настоящее время готовится адаптированный перевод анкеты

¹ Бланк анкеты можно получить, написав первому автору статьи П.М. Ларионову на электронный почтовый ящик laronov_w@outlook.com.

Таблица 1

Коэффициенты корреляции r_s между доменами анкеты и шкалами опросника ВРАQ

Переменные	Физическая агрессия ВРАQ	Гнев ВРАQ	Враждебность ВРАQ	Общий показатель агрессии ВРАQ	Общий показатель выраженности агрессии по анкете
Физическая агрессия ВРАQ	1,00	0,51**	0,41**	0,78**	0,50**
Гнев ВРАQ	0,51**	1,00	0,48**	0,80**	0,56**
Враждебность ВРАQ	0,41**	0,48**	1,00	0,80**	0,58**
Общий показатель агрессии ВРАQ	0,78**	0,80**	0,80**	1,00	0,69**
Домен «Педагоги»	0,35**	0,43**	0,40**	0,48**	0,80**
Домен «Родители»	0,34**	0,51**	0,43**	0,53**	0,79**
Домен «Незнакомые люди»	0,36**	0,39**	0,46**	0,50**	0,80**
Домен «Сверстники»	0,50**	0,48**	0,52**	0,62**	0,85**
Домен «Социальная система»	0,38**	0,35**	0,52**	0,52**	0,67**
Домен «Аутоагрессия»	0,26*	0,36**	0,50**	0,47**	0,58**
Общий показатель выраженности агрессии по анкете	0,50**	0,56**	0,58**	0,69**	1,00

Примечание: * – статистически значимо при $p < 0,01$; ** – статистически значимо при $p < 0,001$

Таблица 2

Коэффициенты корреляции r_s между доменами анкеты и общим показателем выраженности агрессии по анкете

Переменные	Домен «Педагоги»	Домен «Родители»	Домен «Незнакомые люди»	Домен «Сверстники»	Домен «Социальная система»	Домен «Аутоагрессия»	Общий показатель выраженности агрессии по анкете
Домен «Педагоги»	1,00	0,71**	0,63**	0,50**	0,31**	0,41**	0,80**
Домен «Родители»	0,71**	1,00	0,56**	0,57**	0,36**	0,41**	0,79**
Домен «Незнакомые люди»	0,63**	0,56**	1,00	0,65**	0,51**	0,33**	0,80**
Домен «Сверстники»	0,50**	0,57**	0,65**	1,00	0,67**	0,52**	0,85**
Домен «Социальная система»	0,31*	0,36**	0,51**	0,67**	1,00	0,31**	0,67**
Домен «Аутоагрессия»	0,41**	0,41**	0,33**	0,52**	0,31*	1,00	0,58**
Общий показатель выраженности агрессии по анкете	0,80**	0,78**	0,80**	0,85**	0,67**	0,58**	1,00

Примечание: * – статистически значимо при $p < 0,01$; ** – статистически значимо при $p < 0,001$

на украинский язык. На данном этапе, несмотря на некоторые недостатки анкеты, она может использоваться психологами и педагогами с целью диагностики агрессивного поведения подростков.

Литература:

1. Агеенкова Е.К., Ларионов П.М., Волчѣк В.А. Личностные детерминанты агрессивности подростков. *Психотерапия*. 2019. № 2(194). С. 86–94.
2. Агеенкова Е.К. Направленность агрессии у детей подросткового возраста. *Управление в социальных и экономических системах: материалы XXIV Международной научно-практической конференции, г. Минск, 14 мая 2015 г.* Минск : МИУ, 2015. С. 208–210.
3. Агеенкова Е.К., Волчѣк В.А. Направленность агрессии у подростков. *Психология и жизнь: актуальные проблемы психологии образования : материалы III Международной научно-практической конференции, г. Минск, 14–15 ноября 2018 г.* Минск : БГПУ, 2018. С. 469–473.
4. Агрессия у детей и подростков : учеб. пособие / под. ред. Н.М. Платоновой. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 336 с.
5. Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Соціологія. 2016. № 3. С. 117–134.
6. Долидович О.М., Машанов А.А., Гончаревич Н.А., Шарашкина А.А. Педагогическая агрессия: современные подходы к изучению и профилактике. *Научный диалог*. 2017. № 10. С. 311–323.
7. Ениколопов С.Н., Цибульский Н.П. Психометрический анализ русскоязычной версии опросника диагностики агрессии А. Басса и М. Перри. *Психологический журнал*. 2007. Т. 28. № 1. С. 115–124.
8. За штаны ответишь! Подростки становятся мишенью для обидчиков из-за одежды. Еженедельник «Аргументы и Факты». № 15. Нижний Новгород. URL: https://nn.aif.ru/society/za_shtany_otvetish_podrostki_stanovyatsya_mishenyu_dlya_obidchikov_iz-za_odezhdy (дата обращения: 27.11.2019).
9. Ионова В.Е. Проблема агрессивности девочек-подростков. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Психология*. 2014. № 2 (16). С. 113–123.
10. Пархомович В.Б. Восприятие школьной среды агрессивными подростками. *Гуманитарно-экономический вестник*. 2013. № 1. С. 13–21.
11. Фархутдінова Ю.Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Т. 10. С. 762–771.
12. Фрейд А. Детский психоанализ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 477 с.
13. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : Издательство АСТ, 2017. 736 с.
14. Фурманов И.А. Генезис расстройств поведения и приспособительных реакций: аффективно-динамическая модель агрессии. *Медицинская психология в России*. 2016. № 4(39). URL: http://www.mprj.ru/archiv_global/2016_4_39/nomer02.php (дата обращения: 27.11.2019).
15. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск : Ильин В.П., 1996. 192 с.

Larionov P. M., Bunis A. A. Validity of the questionnaire «Direction of aggression in adolescents»

The article presents the results of a study which purpose was to assess the validity of the questionnaire «Direction of aggression in adolescents». This questionnaire was invented by E.K. Ageenkova, M.V. Tarasova and P.M. Larionov and is intended to measure the level of aggression among adolescents in various situations. The questionnaire evaluates on which frustrating factors and how hard aggression is manifested. The questionnaire describes 91 factors and 6 areas or domains of aggression (“Teachers”, “Parents”, “Strangers”, “Coevals”, “Social system” and “Self-aggression”). To assess the validity of the questionnaire, the Buss-Perry Aggression Questionnaire was used. It is assumed that there is a strong positive relationship between the total score of the questionnaire “Direction of aggression in adolescents” and its individual domains with a common level of aggression and the individual subscales of the Buss-Perry Aggression Questionnaire: the more aggression is caused by the frustrating situations described in the questionnaire, the more aggressive the person is. The study involved 109 adolescents aged 12 to 16 years (mean = 13,61, SD = 1,09) living in the Ukrainian city of Zhytomyr. All domains of the questionnaire and scales of the Buss-Perry Aggression Questionnaire are statistically significantly correlated with each other with r_s from 0.26 to 0.52 ($p < 0.01$, $n = 109$), as well as the general level of aggression in the questionnaire with the general level of aggression measured by the Buss-Perry Aggression Questionnaire ($r = 0.69$, $p < 0.001$, $n = 109$). The results of the statistical analysis showed that the questionnaire “Direction of aggression in adolescents” is a valid psychological tool for measuring the direction and the level of aggression in certain life situations. The questionnaire can be used by psychologists and pedagogues in the diagnosis of aggressive behavior among adolescents. For research purposes, an adapted translation of the questionnaire into the Ukrainian language is carried out, as well as further improvement of the questionnaire and on its basis the development of a psychological test measuring the direction of aggression.

Key words: direction of aggression, socio-psychological factors, frustration, adolescents, diagnostics.

УДК 316.46:159.9

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.12>

О. М. Лисенко

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри психології і соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

Н. О. Кримова

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології і соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

ЕМОЦІЙНЕ ЛІДЕРСТВО В ГРУПІ: РЕСУРСИ І РИЗИКИ

У статті аналізуються та виносяться на розгляд теоретичні підходи щодо характеристик емоційного лідерства в групі. Визначено роль лідера в групі. Розкрито різноманітні моделі та підходи щодо феномена лідерства. Охарактеризовано інструментальне і емоційне лідерство, експертне і харизматичне лідерство. Виділено глибинні характеристики харизматичного лідерства. Зокрема, між харизматичним лідером і членами групи виникає взаємодія ірраціонального характеру, як важливий механізм впливу харизматичного лідерства слід назвати ідеалізацію. Ідеальний лідер виступає в ролі справедливого судді в ситуаціях конфліктів, захищає людей, розуміє приховані мотиви, піклується про них, як справжній батько. Місія лідера полягає в тому, щоб розуміти, структурувати і висловлювати таємні і явні бажання людей, які довірили йому свою долю. Лідер може розглядатися і як дзеркало щодо групи. Ним може бути тільки той, у кого є ті риси, які вітаються і очікуються саме в цій групі.

Розглянуто структурні компоненти емоційного інтелекту. Охарактеризовано неоднозначні процеси психологічного впливу емоційного лідера на групу. Зазначено, що психоемоційний вплив лідера на групу створюється як на свідомому, так і на несвідомому рівнях. Він ґрунтується на вроджених рисах людини, його не можна сформувати, але можна підсилити. Зазначено зв'язок феномена лідерства з емоційним складником процесу впливу на групу. Високий рівень емоційного інтелекту лідера сприяє: розвитку усвідомлення групових цілей і завдань членами групи, а також уявлень про шляхи їх досягнення; розумінню персоналом важливості виконуваних робочих завдань; підтримці в групі духу відданості, ентузіазму, впевненості і оптимізму, відносин співпраці і довіри; прояву лідером гнучкості у прийнятті рішень і адаптації до організаційних змін; встановленню і збереженню осмисленої групової ідентичності.

У статті наведено не тільки переваги, але й ризики емоційного лідерства. Вплив емоційних і соціальних рис лідера на групу може відігравати вирішальну роль під час виконання організаційних завдань.

Ключові слова: феномен лідерства, групові процеси, лідер, емоційний вплив, ризики лідерства, психологічні процеси.

Постановка проблеми. Психологічний вплив керівника як лідера на групу є вельми актуальною і водночас не досить вивченою проблемою. Особливої уваги набуває той факт, що емоційне лідерство має як суттєві переваги, так і небезпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальнення цих та інших робіт показує, що керівництво традиційно пов'язують із лідерством. Лідерство розглядають як один із процесів організації малої соціальної групи та управління нею, який сприяє досягненню групової мети в оптимальний термін. Лідер – член групи, який володіє необхідними організаторськими здібностями, займає центральне положення в структурі міжособистісних відносин членів групи і сприяє своїми прикладом, організацією і управлінням групою досягненню цілей групи найкращим чином (А.А. Єршов, 2003).

Р.Л. Кричевський розглядає лідерство з погляду досягнення групою цілей. Лідер – це

член групи, за яким група визнає право приймати рішення в значущих для неї ситуаціях; індивід, здатний виконувати центральну роль в організації спільної діяльності й регулюванні взаємостосунків у групі; людина, яка здатна впливати на окремих членів або на групу загалом, спрямовувати їхні зусилля на досягнення поставлених цілей (Р.Л. Кричевський, 2007). І.О. Кулініч, розглядаючи управлінський аспект лідерства, підкреслює ситуаційний характер прояви цього феномена. Лідер – це учасник групи, який виконує роль неофіційного керівника в умовах певної специфічної і досить значущої ситуації, щоб забезпечити організацію спільної діяльності індивідів для найшвидшого й успішного досягнення спільної мети [8].

А.М. Бандурка, К.І. Уманський розглядають лідерство як складний соціально-психологічний процес групового розвитку. Лідер – це такий учасник групи, який у значимих ситуаціях здатний здійснювати суттєвий вплив на поведінку інших

її учасників. Окремий індивід виконує роль лідера тільки тоді, коли він здатний об'єднати і спрямувати дії всієї групи, а група, в свою чергу, очікує, приймає і підтримує його рішення. Результатом цього процесу є диференціація групової структури, її оптимізація та вдосконалення [2].

Водночас міра впливу лідера на групу не є величиною постійною. І.М. Андрєєва зазначає, що феноменом лідерства є динамічний процес малої групи, який може бути досить суперечливим: міра домагань лідера й міра готовності інших членів групи прийняти його провідну роль можуть не збігатися [1].

Спираючись на аналіз літератури, можна констатувати таке: феномен лідерства особистості в умовах групи є результатом дії комплексу чинників як об'єктивно-ситуаційних (цілі і завдання групи в конкретній ситуації), так і суб'єктивних (особистісних і соціально-психологічних). Ці чинники об'єктивно і суб'єктивно зумовлюють дії лідера як ініціатора і організатора групової діяльності та взаємодії. Лідер – член групи, за яким усі інші члени групи визнають право приймати відповідальні рішення, що стосуються інтересів усієї групи і визначають напрями діяльності всієї групи. Основою лідерства є влада. Тому важливо підкреслити, що дії та рішення лідера (формального або неформального) істотно впливають як на ефективність роботи групи, так і на членів групи.

Мета статті – на основі теоретико-методологічного аналізу феномена лідерства виявити особливості впливу емоційного лідера на групу.

Виклад основного матеріалу. Ефективне управління і розвиток групи багато в чому визначаються не тільки особистісними та професійними рисами самого керівника, але й ступенем усвідомлення ним власних можливостей впливу на інших. Для ефективного функціонування групи, бажано, щоб формальний лідер одночасно був і неформальним, який користується повагою і симпатією колег [2].

У науковій літературі визначено різні моделі лідерства. Традиційно виділяють інструментальне і емоційне лідерство. Функціональний, або інструментальний (компетентний), лідер зосереджений на виконанні завдань, поставлених перед групою. Емоційний, або афективний, лідер орієнтований на міжособистісні відносини. Так, ці типи – два полюси відносин лідера з групою.

Також розрізняють експертне і харизматичне лідерство [5; 6; 9]. Експертне лідерство – лідерство, засноване на тому, що керівником є кращий аналітик, експерт. Харизматичне лідерство – це лідерство, що побудоване на енергетиці, чарівності особистості, вмінні надихати, вести за собою. Діапазон харизматичних якостей досить широкий і включає в себе певний стійкий набір характеристик, які є результатом усього попереднього

розвитку особистості: бажання впливати на людей і керувати ними; здатність швидко та природно встановити контакт із групою; емоційність і натхнення; вражаючі ідеї та впевненість у власній правоті; віра в досягнення цілей; ораторське мистецтво; поєднання аргументів із конкретними образами; щедрість у похвалі, висловлювання вдячності; рішучість; позитивне мислення.

У харизматичної моделі лідерства є істотні плюси. Харизматичний лідер досить часто має можливість використовувати трохи додаткових матеріальних стимулів, оскільки сама його особистість є сильним мотиваційним фактором для підлеглих. Він зазвичай входить в їхню референтну групу, тому його похвала, увага або критика може чинити сильний вплив на підлеглих. Харизматичний лідер може легко гуртувати навколо себе людей, що створює досить ефективні команди. Зокрема, йому вдається сформулювати високий рівень лояльності і прихильності, що знижує ймовірність плинності кадрів і призводить до того, що співробітники схильні довго працювати на одному місці [6]. Також важливою психологічною рисою харизматичного лідера є його здатність впливати на людей – він викликає реальні зміни в їхній поведінці та житті. Крім того, лідер інтерпретує події, що відбуваються в групі з погляду відповідності або невідповідності ідеалам групи, при цьому сам є втіленням цих ідеалів. Лідер веде групу у напрямі до обраної мети, надихаючи людей на боротьбу з перешкодами і зовнішніми ворогами. Він формує групову ідентичність за допомогою групових символів і міфів, посилюючи відчуття подібності учасників групи одне з одним і їхні відмінності від усіх інших. Він забезпечує спадкоємність традицій, необхідних для формування спільної ідентичності. Лідер встановлює групові правила і необхідні обмеження (заборони), ревно дбаючи про їх виконання та строго караючи відступників [5].

Отже, можна впевнено стверджувати про зв'язок феномена лідерства з емоційним складником процесу впливу на групу. Лідер може розглядатися і як дзеркало щодо групи. Ним може бути тільки той, у кого є ті риси, які вітаються і очікуються саме в цій групі. Тому переміщення лідера або призначення його зверху як керівника в іншу групу може зіткнутися з певними ризиками: втратою лідерської позиції, порушенням емоційного клімату або стану групи і як наслідок, зриву діяльності колективу.

Водночас харизматична особистість володіє здатністю чинити сильний вплив на людей і на несвідомому рівні. У зв'язку з цим можна виділити такі глибинні характеристики харизматичного лідерства: видатні риси, що відповідають ідеалам більшості людей; внутрішня енергія, яка зовнішньо проявлена в силі, емоційності та ініціативності;

розуміння та вираження несвідомих бажань людей. Так, між харизматичним лідером і членами групи виникає взаємодія ірраціонального характеру. А як інший важливий механізм впливу харизматичного лідерства слід назвати ідеалізацію лідера. Ідеальний лідер виступає в ролі справедливого судді в ситуаціях вирішення конфліктів. Він захищає людей і пкікується про них, як справжній батько. Нарешті, ідеальний лідер, як ніхто інший, краще розуміє приховані мотиви. По суті, його місія полягає в тому, щоб розуміти, структурувати і висловлювати таємні і явні бажання людей, які довірили йому свою долю [5].

Необхідно зазначити, що поряд із перевагами харизматичне лідерство має і ризики. Оскільки харизматичний лідер може викликати сильні емоції, то один із ризиків харизматичної моделі лідерства полягає в тому, що негативні емоції в особистих відносинах, образа на лідера можуть призвести до ситуації повної некерованості групи, і тоді він втрачає регулятивні функції керівника, або, що ще гірше, починається відкрита агресія або прихований саботаж із боку підлеглих. Наступний ризик пов'язаний зі співробітниками та їхньою поведінкою. Нерідко харизматичний лідер створює настільки сильне відчуття «стіни», за якою можна сховатися, що це може спричинити зниження ініціативності та відповідальності з боку членів групи. Емоційна насиченість міжособистісних контактів лідера, відповідальність за підлеглих, постійне включення в діяльність емоційно-вольових процесів можуть привести до деперсоналізації (дегуманізації соціальних відносин), редукції самоефективності. Результатом великого емоційного навантаження може стати емоційне виснаження.

Таким чином, харизматичне лідерство являє собою одну з форм психоемоційного впливу лідера на групу, який створюється як на свідомому, так і на несвідомому рівнях. Воно ґрунтується на вроджених рисах людини, його не можна сформувати, але можна підсилити.

За деякими дослідженнями, інтелект, рівень якого можна виміряти традиційними тестами, краще передбачає успіх у діяльності з неживими об'єктами, ніж у спілкуванні з іншими людьми [3]. Цей висновок став одним із підстав до вивчення й аналізу категорій соціального та емоційного інтелекту. Одна з проблем, яка, як і раніше, викликає дискусії, пов'язана з операціоналізацією поняття емоційного інтелекту [9].

Сьогодні немає єдиної загальноприйнятої моделі емоційного інтелекту. У 1990-ті роки П. Селовей і Дж. Меєр визначили емоційний інтелект як форму соціального інтелекту, що включає здатність відстежувати (to monitor) свої і чужі емоції, розрізняти їх між собою і використовувати цю інформацію для управління своїми думками

і діями. Було виділено компоненти, котрі описують чотири сфери емоційних розумових здібностей: 1) сприйняття і вираз емоцій (здатність ідентифікувати емоційні явища); 2) посилення мислення за допомогою емоцій; 3) розуміння емоцій (здатність переходу від одного стану до іншого, розуміння й адекватний вираз емоційних характеристик взаємовідносин); 4) керування емоціями [12]. Емоційний інтелект включає такі риси, як: емпатія, точне розпізнавання і управління власними та емоціями інших людей, стратегічне використання емоцій у цілях мотивації і рішення завдань. Отже, структурними компонентами емоційного інтелекту є такі: асиміляція емоцій у мисленні; розуміння емоцій; диференціація емоцій; усвідомлена регуляція емоцій.

Модель емоційного інтелекту, що запропонована пізніше Д. Гоулманом, включає в себе: 1) самосвідомість; 2) самоконтроль; 3) соціальну чуйність; 4) управління взаємовідносинами [10]. Розглянемо докладніше ці складники. Емоційна самосвідомість включає: здатність аналізувати власні емоції, усвідомлювати їхню дію на себе; використовувати інтуїцію під час ухвалення рішень; здатність до точної самооцінки, тобто розуміння власних сильних якостей і межі своїх можливостей; здатність адекватно оцінити власну обдарованість; самоповагу. Самоконтроль є умінням контролювати свої руйнівні емоції та імпульси; проявляти відкритість, чесність і надійність у стосунках; уміння пристосуватися до ситуації, адаптуватися, долаючи перешкоди; наполегливе бажання вдосконалювати свої уміння і навички відповідно до внутрішніх стандартів; проявляти ініціативність і оптимізм. Наступні два компоненти відбивають спрямованість на інших: здатність брати до уваги почуття і наміри інших людей, брати до відома їхню позицію, співчутливо ставитися до проблем інших, а також мати здатність впливати на інших людей через уміння вести за собою, переконувати, заохочувати розвиток їхніх здібностей, підтримувати соціальні зв'язки, регулювати конфлікти.

Деякі з навичок емоційного інтелекту пов'язані з гумором і належать до сфер соціальної чуйності і управління стосунками. Також було виявлено, що гумор має тісні зв'язки з навичками, що належать до сфери самоконтролю й упевненості в собі. Майстерне використання гумору разом з іншими навичками емоційного інтелекту сприяє успіху на керівному терені [11].

Варто зазначити, що це складне і багатокомпонентне психічне утворення не є константним, повною мірою вимірюваним і включає в себе компоненти вродженого характеру і компоненти, які доступні для розвитку.

Як було зазначено вище, лідерство завжди пов'язане з процесом впливу на групу людей

для спільної реалізації управлінських рішень із досягнення певних цілей. Для ефективності цього впливу розробляються моделі компетентності, які описують інтелектуальні і ділові риси лідера, його навички міжособистісної комунікації. Дослідниками розроблено різноманітні моделі лідерських компетенцій. С.В. Іванова пропонує до розгляду та аналізу список оптимальних лідерських компетенцій [6]. Вона ділить їх на три категорії: ті, що легко піддаються коригуванню та швидко напрацьовуються; ті, що не змінні; та ті, які коригувати можна, але складно або довго.

До компетенцій, пов'язаних з емоційним інтелектом, які неможливо виробити або для цього знадобиться досить тривалий період, належать такі: позитивне ставлення до людей; стресостійкість (але стресори та постстресову поведінку редагувати можна); відсутність прагнення самостверджуватися коштом інших; готовність відповісти за колективний результат навіть у разі провалу; наявність власної позиції.

До компетенцій, які можна досить легко скоригувати за допомогою грамотної системи мотивації, належать такі: уміння чути інших; здатність до навчання, прагнення розвиватися; вміння організувати інших; готовність до непопулярних рішень. Однак треба враховувати, що ступінь корекції може відрізнятись в різних ситуаціях – залежно від рівня мотивації та здібностей людини. Окремо необхідно окреслити ті компетенції, що вимагають наявності від природи певних здібностей, а саме: вміння надихати і готовність та здатність навчати інших. Будь-яка навичка, що вимагає розвитку, передбачає наявність мотивації до навчання. «Неможливо навіть провести контроль над власним і чужим навчанням, поки не встановлена його емоційний або чутливий складник, тобто мотивація до навчання» [7, с. 16]. Отже, наявність емоційного ставлення до діяльності підвищує її ефективність. Лідер повинен уміти створити «розвиваючу» атмосферу в групі, зокрема позитивне ставлення до розвитку і навчання, а також побудувати прозору систему групових комунікацій задля уникнення проблем і конфліктів.

Цей аналіз дає змогу зробити висновок про те, що розвиток емоційного інтелекту як лідера, так і членів групи може відбуватися через розвиток певних соціальних компетентностей.

У багатьох роботах простежується взаємозв'язок між ефективністю процесу впливу на групу і рівнем емоційного інтелекту лідера. Виділимо такі напрями досліджень: емоційний інтелект як умова ефективного лідерства, його взаємозв'язок зі стилями лідерства – резонансне і дисонансне (Д. Гоулмен); вплив емоційного інтелекту на змістовну сторону керівництва (Д. Джордж).

За думкою Д. Гоулмена, однією з ознак резонансного лідерства є наявність прихильників, які

поділяють його захопленість та енергію. Засіб, який згуртовує людей у команді і формує їхню відданість, – це емоції, які вони відчувають [10]. Головним чинником згуртованості групи або організації загалом є загальні для всіх її членів емоції. В аспекті емоційного лідерства чим сильніше збігаються емоційні «вібрації» людей, тим менше непорозумінь у спілкуванні: резонанс мінімізує перешкоди в системі управління. Дисонанс же приводить людей у зневіру, викликає емоційне спустошення або відсторонення. Є ще й особиста плата за дисонанс. Гормони стресу, що вироблені за час нервового робочого дня, продовжують діяти багато годин. Є безліч різних типів дисонансних лідерів, які не тільки не наділені чуйністю (і тому не збігаються у такті з настроєм групи), але і передають оточуючим негативні емоційні сигнали. Отже, дисонансний лідер становить загрозу для групи, оскільки ризик тривалого і потужного негативного емоційного впливу може привести до деструкції в групових взаємозв'язках і до психосоматичних наслідків у членів групи. Саме емоційний інтелект сприяє нівелюванню (згладжуванню) руйнівного впливу дисонансного лідерства.

Д. Джордж був проведений теоретичний аналіз можливих зв'язків емоційного інтелекту з діяльністю ефективних керівників. Аналіз дав змогу виділити певні взаємозв'язки між елементами, що характеризують змістовну сторону лідерської поведінки і розвитком емоційного інтелекту [4]. Високий рівень емоційного інтелекту лідера: а) допомагає лідеру ефективно задіяти такі елементи групової культури, як норми, цінності, групові символи, історії, міфи тощо, викликаючи у людей почуття єднання з організацією, сприяючи їх осмисленому розумінню групової культури, посилюючи ідентифікацію з груповою реальністю; б) може сприяти висуванню цілей; надихати підлеглих до бачення кінцевого результату та стимулювати для його досягнення позитивного настрою; велику креативність та гнучкість; в) дає змогу лідеру краще зрозуміти робочі проблеми підлеглих, ініціювати трудовий ентузіазм, породити оптимізм щодо рівнів особистих досягнень; г) підказує вибір ефективних засобів впливу, що позитивно позначається на психологічній атмосфері в групі; г') дає змогу лідеру краще розуміти свої емоційні стани і управляти ними, що допомагає йому знаходити ефективні підходи до вирішення проблем.

Аналіз характеристик емоційного інтелекту та його впливу на організаційну поведінку дає змогу зробити висновок про неоднозначність цього впливу. У цьому зв'язку доречним є звертання до ідей Ф.Ш. фон Туна, який у своїх працях обґрунтовує, що будь-яка характеристика, якість або принцип тільки тоді може надавати конструктивну дію, коли є в збалансованій напрузі щодо протилежної

цінності, інакше ця характеристика або принцип трансформується в негативне перебільшення [13].

Саме соціальний інтерес, громадське почуття, або почуття солідарності, як здатність цікавитися іншими і брати в їхніх справах участь, може стати тим позитивним полюсом, що посилить ресурс лідера і дасть змогу уникнути певних небезпек і труднощів, що задаються емоційним впливом і владою над людьми задля досягнення організаційних цілей. Соціальне відчуття є вродженою здатністю, яку потрібно свідомо розвивати, вважав А. Адлер. Отже, зважаючи на це, можна казати про те, що дії лідера повинні бути збалансовані. Він має оволодівати навичками як емоційного інтелекту, так і соціального інтересу, а також розуміти ступінь свого впливу як на результативність діяльності групи, так і на самопочуття членів групи.

Висновки. Лідерство – це завжди питання міри, сили впливу, який залежить від співвідношення особистих якостей лідера з якостями тих, на кого він намагається чинити вплив, і з ситуацією, в якій перебуває ця група. Вплив емоційних і соціальних рис лідера на групу може відігравати вирішальну роль під час виконання організаційних завдань.

Високий рівень емоційного інтелекту лідера сприяє: розвитку усвідомлення групових цілей і завдань членами групи, а також уявлень про шляхи їх досягнення; розумінню персоналом важливості виконуваних робочих завдань; підтримці в групі духу відданості, ентузіазму, впевненості і оптимізму, відносин співпраці і довіри; прояву лідером гнучкості у прийнятті рішень і адаптації до організаційних змін; встановленню і збереженню осмисленої групової ідентичності. Лідер є носієм головних цінностей групи, але водночас він перебуває в сильній залежності від групи. Група, маючи образ лідера як модель поведінки, вимагає від реального лідера, з одного боку, відповідності їй, а з іншого – від лідера потрібна здатність виражати інтереси групи. Тільки за дотримання цієї умови члени групи не просто йдуть за своїм лідером, але і бажають йти за ним як послідовники.

Емоційне лідерство – це складний процес, який не є повною мірою вимірюваним і включає як компоненти вродженого характеру, так і компо-

ненти, що доступні для розвитку. Вивчення емоційного інтелекту та ризиків його прояву дає змогу більш ретельно розглядати феномен емоційного лідерства та впливу лідера на групу.

Література:

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена. *Вопросы психологии*. 2006. № 3. С. 78–86.
2. Бандурка А.М., Бочарова З.П., Землянська Є.У. Психологія управління. Харків : Фортуна-прес, 1998. 464 с.
3. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / пер. с англ. 9-е изд. Москва : Альпина Паблішер, 2016. 301 с.
4. Джорж Б. Внутренний компас лидера. Как стать сильным руководителем. Москва : ООО «Альпина Паблішер», 2019. 360 с.
5. Змановская Е.В. Основы прикладного психоанализа. Санкт-Петербург : Изд-во «Речь», 2005. 335 с.
6. Иванова С.В., Болдогоев Д., Борчанинова Э. Развитие потенциала сотрудников: Профессиональные компетенции, лидерство, коммуникации. Москва : Изд-во: Альпина Паблішер, 2014. 278 с.
7. Кристофер Э., Смит Л. Тренинг лидерства. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 320 с.
8. Кулініч І.О. Психологія управління: підручник для вищої школи. Київ : Знання, 2011. 415 с.
9. Люсин Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: От процессов к измерениям / под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва : Институт психологии РАН, 2009. 351 с.
10. Goleman D.J. Emotional Intelligence. Munchen, 1995.
11. McClelland D.C. Identifying Competencies with Behavioral-Event Interviews. *Psychological Science*. 1998. V. 9. P. 331–339.
12. Salovey P., Mayer J. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*. 1990. V. 9. P. 185–211.
13. Schulz von Thun F. Miteinander reden: Fragen und Antworten Reinbek bei Hamburg, 2007.

Lysenko O. M., Krymova N. A. Emotional leadership in the group: resources and risks

In the article analyzed and dart out for consideration theoretical approaches in relation to the features of emotional leadership in a group. The role of leader is certain in a group. Various models and approaches are exposed in relation to the phenomenon of leadership. Instrumental and emotional leadership, expert and charisma leadership is described. Deep descriptions of charisma leadership are distinguished. Between a charisma leader and members of group there is cooperation of irrational character, and as an important mechanism of influence of charisma leadership, it is necessary to name idealization. An ideal leader plays role of just judge in the situations of conflicts, that protects people, understands the hidden reasons, cares of them, as the real father. The mission of leader consists in that, to understand, express the secret and obvious desires of people that entrusted to him the fate. A leader can be examined and as a mirror in relation to a group. It can them be only that, who have those lines that greet and expected exactly in this group. The structural components of emotional intellect are considered. The ambiguous processes of psychological influence of

emotional leader are described on a group. It is marked that emotional influence of leader on a group is created both on conscious and on irresponsible levels. It is base on innate qualities of man, he can not be formed, but it is possible to strengthen. Connection of the phenomenon of leadership from the emotional constituent of process of influence is marked on a group. The high level of emotional intellect of leader promotes: to development of realization of group aims and tasks by the members of group, and also ideas about the ways of their achievement; to understanding by the personnel of importance of executable working tasks; to support in the group of spirit of devotion, enthusiasm, confidence and optimism, relations of collaboration and trust; to the display by the leader of flexibility in making decision and adaptation to the organizational changes; to establishment and maintenance of intelligent group identity.

To the articles not only advantages but also risks of emotional leadership are driven. Influence of emotional and social qualities of leader on a group can play a decision role at implementation of organizational tasks.

Key words: *phenomenon of leadership, group processes, leader, emotional intertwined, risks of leadership, psychological processes.*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА КІБЕРСОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розглядаються явища соціалізації та кіберсоціалізації особистості. Зазначено, що з поширенням Інтернету та з початком соціалізації особистості в кіберпросторі, тобто кіберсоціалізації, відбувається перебудова всіх сфер життєдіяльності людини; поступово вона стає активним користувачем мережі, конструюючи свою майбутню віртуальну ідентичність. Важливим у цьому процесі є керуваність і досягнення результату, коли кіберпростір стане якісним доповненням реального життя особистості, актуалізуючи реальні соціокультурні практики життєдіяльності.

Зазначається, що соціалізація починається з моменту народження дитини, кіберсоціалізація – з моменту входження її у віртуальний світ, і на кожному з етапів знайомства з ним потрібна увага й підтримка дорослого, однак саме підлітковий вік вважаємо особливо значущим, оскільки в цей період спілкування відіграє важливу роль і розвивається здатність до самоаналізу, формується потреба до самоствердження та почуття дорослості.

Наведено особливості позитивної кіберсоціалізації, механізмами якої є особистісна рефлексія, варіативність мислення, відповідальність за своє майбутнє та готовність використовувати внутрішній ресурс. Важливою умовою позитивної кіберсоціалізації є активне включення Інтернету в суспільні процеси і передання позитивного досвіду користування ним від старших поколінь до молодших.

Запропоновано розподіл труднощів кіберсоціалізації та соціалізації на такі, що виникають внаслідок та у процесі взаємодії з інформаційним середовищем; труднощі, що виникають поза межами інформаційного середовища, та труднощі, що виникають у зв'язку із суспільними змінами на тлі розвитку та поширення інформаційного середовища. Інформаційне середовище перевантажено обсягом інформації, воно створює ілюзію легкої доступності до даних, простого та комфортного життя, що неможливо зрозуміти та опанувати підлітком самостійно. Втеча у віртуальний світ і викривлене його сприймання можуть мати також цілком психологічні причини, що лежать у площині відносин з оточуючими або переживанням підлітками вікової кризи. Підкреслено необхідність комплексного підходу для подолання цих труднощів на шляху входження підлітків у дорослий світ.

Ключові слова: соціалізація, кіберсоціалізація, інформатизація, адаптація, Інтернет, кіберпростір, підлітковий вік.

Постановка проблеми. З поширенням і надзвичайно стрімким розвитком інформаційних технологій ми потрапили у нову реальність, реальність інформатизовану, складну, різнопланову та нерівномірну. Ба більше, як зазначає М. Епштейн, поступово реальність узагалі починає зникати як процес, паралельний індивідуальному відчуженню у відповідь на глобальне пришвидшення, невстигання людини за людством [1], тобто нездатність кожної окремої людини охопити той обсяг і рівень знань, які створюють люди загалом – це лише один із дисбалансів, які розгортаються наростаючими темпами у XXI столітті.

Молодші покоління сприймають як норму світ, у якому вони народилися, й, звісно, швидше підхоплюють інновації. Однак є ще одна невідповідність сучасності, а саме – невідповідність змін навколишнього світу і змін внутрішніх, тобто інформаційне і навіть психологічне випередження фізіологічних змін і готовності до навантаження, осмислення та опрацювання інформації.

Ця невідповідність стосується перш за все дітей, психофізіологічні можливості яких повинні враховуватись дорослими під час включення їх до сучасних здобутків науково-технічного прогресу та надання дитині доступу до світу необмежених можливостей кіберпростору.

Адаптація до сучасного середовища, формування світогляду і правил життя людини нового часу, визначення умов і пріоритетів для виховання дітей, психологічно здорових та готових жити у інформаційній сучасності, – це дуже короткий список викликів, які стоять сьогодні перед суспільством. У таких умовах процес входження особистості у світ, процес опанування нею світу – як реального, так і віртуального, вимагає істотних зусиль і пильної уваги з боку дослідників та усіх, хто працює та взаємодіє з дітьми.

Мета статті – вивчення особливостей кіберсоціалізації та соціалізації підлітків в умовах інформатизації, а також визначення проблем і пріоритетних напрямів цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Інформатизація суспільного життя створює низку загроз для дітей і підлітків, серед яких – невідповідність обсягу здобутої інформації реальному досвідові, наївність і віктимна поведінка у мережі, використання медіасередовища як способу втечі, а також створення віртуального викривленого світу, що ускладнює сприймання реального життя, невміння справлятися із жорстокістю, агресією, загрозами медіасередовища [2]. Для гармонійного розвитку дитини та її адаптації у реальність, для гармонійного дорослішання першочергову роль відіграють старші – батьки, вчителі, психологи, які можуть регулювати процес взаємодії з медіатехнологіями та навчити безпечному й корисному їх використанню.

У таких умовах важливими є два процеси, які, на нашу думку, мають бути паралельними та взаємопов'язаними, а саме: соціалізація та кіберсоціалізація дитини. Під соціалізацією розуміють двосторонній процес засвоєння індивідом соціального досвіду в результаті адаптації до соціального середовища та активне відтворення системи соціальних зв'язків у процесі входження в соціальне середовище [2, с. 332].

Явище кіберсоціалізації введено в обіг у 2005 р. В.А. Плешаковим на позначення процесу соціалізації особистості в кіберпросторі. Кіберсоціалізація передбачає якісні зміни самосвідомості людини під впливом і в результаті використання людиною сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій у процесі життєдіяльності [3]. Кіберсоціалізація – складник медіасоціалізації, який забезпечує соціальний розвиток людини через інтернет-середовище, впливаючи на якісні зміни структури самосвідомості особистості [2, с. 332].

Різні аспекти соціалізації та кіберсоціалізації сьогодні активно вивчаються багатьма науковцями як у світі загалом, так і в Україні зокрема. Приділяється увага питанням співвідношення цих понять, адаптації людини в кіберпросторі та, навпаки, соціалізації людини у реальному світі за допомогою інформаційного середовища (А.М. Бежевець, М.І. Первушкін, В.А. Плешаков, К.С. Юдіна), механізмам і критеріям успішної кіберсоціалізації (С.М. Верейкіна, Т.О. Сімакова, О.Є. Гавріна, І.А. Ковальчук, М.В. Угольков), особливостям кіберсоціалізації різних вікових груп школярів (О.В. Богач, А.В. Тадаєва).

У сучасних умовах соціалізація та кіберсоціалізація неможливі одна без одної з огляду на одночасне існування та розвиток реального та віртуального світів. Первинна соціалізація людини відбувається з моменту її народження і до формування зрілої особистості; кіберсоціалізація залежатиме від початку взаємодії дитини з інтернет-простором. Як правило, це відбувається не пізніше молодшого шкільного віку.

У процесі кіберсоціалізації перебудовуються всі без винятку сфери життєдіяльності людини (інформаційна, освітня, дозвіллева тощо). Крім того, інтернет-простір істотно впливає на засвоєння соціальних норм, формування ціннісних про соціальних орієнтацій і є апробацією сімейних, громадянських, загальнолюдських форм поведінки. Сучасні темпи життя людини спрямовані на орієнтири, основані на посиленій ролі сучасного інформаційного способу життя, тобто людину спонукають до того, щоб вона мала постійний доступ до Інтернету для отримання інформації. Особливістю соціалізації людини у віртуальному середовищі є її активність: індивід у кіберпросторі перетворюється із соціального об'єкта на соціальний суб'єкт [2, с. 245].

Вважаємо, що визначальною є позиція В.А. Плешакова, який вказує на те, що у процесі кіберсоціалізації повинно відбутися формування таких відносин із кіберпростором, у яких він буде не альтернативним середовищем існування, а стане якісним доповненням реального життя особистості, актуалізуючи реальні соціокультурні практики життєдіяльності в контексті інтеграції і злиття двох популярних у XXI столітті середовищ соціалізації: 1) предметної дійсності і матеріальної дійсності; 2) знаково-символьної дійсності кіберпростору; обидві з яких як потенційно, так і реально впливають на становлення і трансформацію суб'єктивної реальності (явищ психіки) [4, с. 73].

Однак віртуальний світ є привабливим для молодшої аудиторії саме можливістю поєднання реальності з ілюзорним, фантастичним світом. Ситуація може ускладнюватись у тому разі, коли користувач віртуального простору не задоволений чимось у реальному житті, відтак віртуальні можливості здаються привабливішими і поступово може формуватись ілюзія можливості заміни навколишнього світу кіберпростором. У такому разі Інтернет стає джерелом необмежених можливостей здобуття інформації, знань і лайфхаків, пошуку все нових і нових друзів із можливістю легко закінчувати спілкування, якщо воно вже не відповідає очікуванням або набридло, а також вибір дозвілля на будь-який смак – будь то знайомство з складними культурними об'єктами, перегляд кінострічок, захоплення геймінгом або кіберспортом, або ж найпростіші форми заповнення вільного часу, як-от «залипання» в інстаграмі, споглядання АСМР тощо. Стирання межі сприйняття між кіберпростором і реальністю може призводити також до того, що користувачами будуть ставити аналогічні вимоги як до навколишньої дійсності, так і до Інтернету. А.М. Бежевець вказує на те, що на тлі надмірного використання кіберпростору виникають такі ознаки соціалізації сучасної молоді, як зниження інтелектуально-освітнього, культурного і морального рівнів [5, с. 142].

О.В. Богач зазначає, що культурні засоби, які пропонує кіберпростір, детермінують розвиток самоусвідомлення особистості. У процесі взаємодії з кіберпростором відбувається соціалізація, у процесі якої комп'ютери виступають технічними артефактами, а однолітки, батьки, викладачі та інші – агентами соціалізації. У цей момент відбувається конструювання майбутньої віртуальної ідентичності користувача під час когнітивної рольової інтеграції із суб'єктами та об'єктами кіберпростору.

У разі виникнення труднощів у безпосередніх контактах з іншими людьми (зокрема, з причин наявності недоліків зовнішності, дефектів мовлення, інвалідності або психічних захворювань) користувач отримує можливість обрати для себе інший, більш бажаний образ «Я». І якщо кіберпростір використовується для заповнення порожнечі, утвореної дефіцитом живого спілкування, внутрішнє «Я» може стати суперечливим, мозаїчним, розколотим та ізольованим від загальноприйнятих норм та цінностей суспільства, що особливо небезпечно в період дорослішання. Отже, кіберпростір виступає виховною агенцією соціалізації молодіжної аудиторії, вплив якого часто має стихійний і спонтанний характер [6].

Т.О. Сімакова, О.Є. Гавріна та І.А. Ковальчук пропонують такі механізми позитивної кіберсоціалізації, як: особистісна рефлексія (як готовність знаходити та долати протиріччя між Я-реальним та Я-ідеальним), варіативність мислення (бачення та побудова різних сценаріїв життя), відповідальність за своє майбутнє (на основі розуміння причинно-наслідкових зв'язків), готовність використовувати внутрішній ресурс (через здатність відчувати емоційно-вольову напругу у процесі досягнення поставлених цілей) [7, с. 60]. Про позитивну соціалізацію в Інтернеті згадують і В.А. Плешаков та М.В. Угольков, вказуючи позитивні умови цього процесу, що передбачають постійний моніторинг і підвищення соціальних і освітньо-виховних потенціалів інтернет-середовища, використання Інтернету для освітньо-виховних цілей навчальних закладів, побудову ефективної системи соціального виховання на основі можливостей і ресурсів інтернет-середовища, а також підвищення ціннісної значимості соціального виховання та ініціювання уваги до проблем соціалізації молоді з боку класичних соціальних інститутів – держави, суспільства, сім'ї [8, с. 119]. Отже, йдеться про активне включення Інтернету в суспільні процеси і передання позитивного досвіду користування ним від старших поколінь до молодших.

Пропонуємо об'єднати основні труднощі, які можуть ускладнювати успішну соціалізацію та кіберсоціалізацію підлітків, у такі групи:

1. Труднощі, що виникають внаслідок та у процесі взаємодії з інформаційним середовищем.

Обсяг інформації і можливостей в Інтернеті вражає. Статистичний проєкт Internet Live Stats [9] пропонує такі дані: у світі налічується майже 4,5 мільярдів користувачів мережі Інтернет, що становить 60% населення планети; кількість запитів Гуглу в день перевищує цю цифру і може сягати 6 мільярдів; у мережі є близько 1,7 мільярдів сайтів, денний інтернет-трафік може перевищувати 6 мільярдів гібайт. Користувачі постійно створюють новий контент, обсяги якого вражають, і цей обсяг інформації фактично перебуває на відстані натискання кількох кнопок комп'ютера або в гаджеті. Чи можна уявити себе людині в бібліотеці в оточенні такої кількості книг, журналів або інших інформаційних ресурсів? Та чи реально зорієнтуватись у цих даних, тим більше школяреві?

Знання правил безпеки та поведінки в Інтернеті, алгоритмів роботи пошукових систем, а також етики спілкування у віртуальному просторі є, на нашу думку, першочерговими для входження у віртуальний світ. Іншими уміннями сучасної людини мають стати вміння диференціювати інформацію, забезпечення психологічної стійкості під час взаємодії з різноманітними, часто суперечливими даними та здатність до самостійного обмеження інформаційного споживання. Однак на практиці в процесі стихійної кіберсоціалізації практика взаємодії з кіберпростором випереджає отримання інструкції з безпечного користування мережею, що, у свою чергу, може призвести до розвитку дифузної ідентичності підлітка, яка характеризується низькими показниками розвитку рефлексії, не сформованою ціннісною ієрархією, високою тривожністю, перетворюючи їх на «жителів» соціальних мереж [10, с. 204]. Зазначимо, що проблема адаптації до інформаційного середовища та кіберсоціалізації є рівною мірою відкритою як для дітей, так і для дорослих, різниться сприймання такого середовища можливості відповідного віку.

2. Труднощі, що виникають поза межами інформаційного середовища.

Опанування навичок та умінь на кожному етапі життя вимагає від особистості відповідного рівня психологічної та фізіологічної готовності. У підлітковому віці тільки починає розвиватися здатність до самоаналізу, продовжує розвиватися мислення, формується потреба до самоствердження та почуття дорослості. Підлітковий вік – вік формування та накопичення життєвого досвіду, однак підліткам важко критично оцінювати навколишню дійсність, що може призвести до викривлення сприймання як реального, так, тим більше, віртуального світу.

Крім того, першопричина проблем адаптації підлітка в кіберпросторі може лежати у площині буденних психологічних труднощів, а також проживання кризи підліткового віку, які вимагають від

дитини та її оточення додаткових зусиль і часто призводять до конфліктів, дезадаптації та розвитку адиктивної поведінки.

3. Труднощі, що виникають у зв'язку із суспільними змінами на тлі розвитку та поширення інформаційного середовища.

Наш світ і буденність змінюються під впливом інформаційного середовища. Доступ до надзвичайного обсягу інформації створює ілюзію всезнання, що врешті знижує цінність процесу пошуку та засвоєння знань самостійно. Інтернет спрощує наше життя завдяки численним програмам і мобільним додаткам, які, здається, випереджають суспільний запит. Інтернет речей і роботизація змінюють роль і місце людини у світі, докорінно змінюють ринок праці. Змінюється темп змін. Перебудовуються ієрархії суспільних відносин в усіх сферах на усіх рівнях – авторитетними можуть ставати особи, які набирають достатню кількість підписників у соцмережах, при цьому їхній вік, соціальний статус та інтелектуальний потенціал не мають жодного значення. Втрачається роль та авторитет дорослого для дитини. В таких умовах успішність суспільних зусиль із соціалізації та кіберсоціалізації зростаючого покоління знижується, оскільки часто їм треба долати ціннісну та моральну дезорієнтованість, знецінювання та небажання докладати додаткових зусиль.

З огляду на перераховані труднощі не можна недооцінювати важливість суспільних зусиль, потрібно серйозно та системно підходити до кіберсоціалізації підлітків, скеровувати свою увагу на підвищення рівня медіаграмотності та медіакультури кожного члена суспільства.

Висновки. Проведений аналіз літератури з досліджуваної теми дає змогу стверджувати, що пришвидшення темпів науково-технічного прогресу, розвитку та поширення інформаційного середовища призводить до виникнення низки суспільних дисбалансів, серед яких – невстигання людини за людством як у горизонтальній, так і у вертикальній площині (тобто нездатність кожної людини охопити та пропрацювати обсяг інформації в історичній генезі та в сучасності), невстигання психофізіології за життєвими викликами і завданнями (нездатність фізично опанувати обсяги інформації та орієнтуватися в інформаційному хаосі), невідповідність реального світу віртуальному з його яскравістю та можливостями, і в результаті – зростання розриву між групами людей залежно від опанування ними технологій та входження в інформаційний і кіберпростір.

Соціалізація та кіберсоціалізація – важливі та взаємопов'язані процеси, залежно від того, як вони відбуватимуться, буде сформована особистість, її ціннісний, мотиваційний складник, самоусвідомлення, відносини із собою та сві-

том, тому ці процеси потребують уваги та участі оточуючих, і особливо гостро в перехідні періоди, яким є підлітковий. Зробити процеси соціалізації та кіберсоціалізації керованими можуть допомогти дорослі – батьки, педагоги, психологи та інші, хто взаємодіє з дитиною, та може спільно з нею опанувати правила безпечного та ефективного користування Інтернетом, навчити дитину віддавати перевагу якісному, складному та достовірному контенту, розповісти про етику спілкування, вивчати алгоритми, за якими працюють сайти, пошукові системи, контекстна реклама тощо.

Література:

1. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна. Информационное общество: экономика, власть, культура: хрестоматия : в 2 ч. / сост. В.И. Игнатъев, Е.А. Салихова. Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2004. Ч. 2. С. 183–196.
2. Тадаєва А.В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(2). С. 329–337.
3. Плешаков В.А. Киберсоциализация: социальное развитие и социальное воспитание современного человека. *Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика*. 2010. № 2.
4. Плешаков В.А. О психопластике киберсоциализации человека. *Преподаватель XXI век*. 2016. №2. С. 71–77.
5. Бежевец А.М. Деякі аспекти кіберсоціалізації особистості. *Інформація і право*. 2015. № 1. С. 140–144.
6. Богач О.В. Кіберпростір і перспектива соціалізації особистості старшокласників. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Проблеми кіберагресії*. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2012. Т. 1. С. 158–167.
7. Симакова Т.А. Гаврина Е.Е., Ковальчук И.А. Анализ психологических механизмов позитивной киберсоциализации. *Прикладная юридическая психология*. 2018. № 2 (43). С. 59–64.
8. Плешаков В.А., Угольков Н.В. Интернет как фактор киберсоциализации молодежи. *Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика*. 2013. №3. С. 117–120.
9. Real Time Statistics Project Internet Live Stats. URL: <https://www.internetlivestats.com>.
10. Моделі розвитку ідентичності підлітка в умовах кіберсоціалізації. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 33. С. 194–205.

Maletska O. O. Specific features of socialization and cyber socialization of adolescents in current conditions

The article analyses the phenomena of socialization and cyber socialization of the individual. With the spread of the Internet and with the beginning of the socialization of the individual into cyberspace, i.e. cyber socialization, the reconstruction of all spheres of human activity is taking place; gradually, a person becomes an active user of the network, constructing its future virtual identity. Important are controllability of such process and achievement of a result when cyberspace becomes a qualitative addition to the real life of a person, actualizing the real socio-cultural practices of life.

It is noted that socialization begins from the moment of birth of a child, cyber socialization – from the moment of entering the virtual world, and at each stage of acquaintance with it the attention and support of an adult is required. However, we consider adolescence especially important because, during this period of communication, the capacity for self-reflection plays an important role and develops, the need for self-affirmation and a sense of maturity are formed.

The features of positive cyber socialization, the mechanisms of which are personal reflection, variability of thinking, responsibility for one's future and willingness to use an internal resource, are represented. An important condition for positive cyber socialization is the active inclusion of the Internet in social processes and the transfer of positive experience of using it from the older generations to the younger.

The following division of the difficulties of cyber socialization and socialization is proposed: difficulties that arise as a result of and in the process of interaction with the information environment; difficulties that arise outside of the information environment; difficulties that arise in connection with social changes against the background of the development and spread of the information environment. The information environment is overloaded with information, it creates the illusion of easy access to data, a simple and comfortable life that cannot be understood and handled by an adolescent on his own. Escaping into the virtual world and its twisted perception may also have psychological causes that lie in relationship with others or experiencing the age crisis by adolescents. The need for a comprehensive approach to overcome these difficulties in the process of entering the adult world by adolescents is emphasized.

Key words: *socialization, cyber socialization, informatization, adaptation, the Internet, cyber-space, adolescence.*

Удк 159.9.07+316.6

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.14>**В. В. Назаревич**кандидат психологічних наук,
доцент кафедри вікової та педагогічної психології
Рівненський державний гуманітарний університет

ПЕРЕДУМОВИ ОСТРАКІЗМУ ЯК ПЕРШОДЖЕРЕЛА СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ

Стаття присвячена визначенню передумов соціальної ізоляції індивідів в їхніх соціальних групах і явищу неприналежності в соціумі загалом. Особливу увагу приділено аналізу передумов соціального неприйняття як явища остракізації в освітньому середовищі.

Здійснено спробу аналізу факторів соціальної ситуації та індивідуальних проявів, поведінкових реакцій особистості, які впливають на формування й можуть стати причинами соціального відторгнення, в цьому контексті розглянуто явище індивідуального потенціалу розвитку особистості, який індивіди отримують або втрачають шляхом освоєння проблем регулювання мотиваційних процесів.

Висвітлено основні наукові погляди на явище остракізму та механізми його формування; проаналізовано проблему саморегуляції емоцій як одну з основних передумов соціального неприйняття, яка розкривається як форма підтримки психічного здоров'я, соціального функціонування, фізичного благополуччя та життєдіяльності індивіда, загалом.

Вказано на взаємозалежність наявності соціально-психологічних регуляторів середовища і формування позитивних особистісних тенденцій взаємодії індивіда в соціумі, які піддаються загально прийнятним нормам і тенденціям груп, в яких перебуває особистість.

Розглянуто етапи які особа проходить, для здійснення або отримання референтного впливу, що дало можливість розкрити механізми остракізації в соціальному середовищі та розуміння його запобігання.

Вказано на фактичні передумови протікання процесу остракізації в освітньому середовищі, здійснено аналіз практичної сторони перебування індивідів в освітянському просторі.

Проведено емпіричне дослідження для виявлення основних передумов, які дають підставу для остракізації індивіда, а також для виявлення рівня сформованості тенденцій соціальної відмови в людей, які мають низький рівень довіри до референтних осіб.

Зроблено висновки в системі формування передумов остракізаторських тенденцій в освітянському просторі, що першоджерелами соціального вигнання слугують екзогенні й ендегенні чинники (структура особистості індивіда), а також низка особистісних чинників, якими володіє індивід. Подальший розгляд проблеми вбачаємо в дослідженнях присвячених розкриттю психологічних паритетів остракізатора та остракізованого.

Ключові слова: остракізм, соціальна ізоляція, належність, відторгнення особистості, соціальне середовище, референтна особа, регулятор, емоційна саморегуляція.

Постановка проблеми. Соціальна ізоляція може бути емоційно болючим процесом, адже необхідність постійної соціальної взаємодії з іншими людьми є суттєвою. А. Маслоу та інші теоретики припустили, що потреба в прийнятті та приналежності є фундаментальною людською мотивацією до існування. Згідно з А. Маслоу, всі люди повинні мати можливість надавати й отримувати прихильність, щоб бути психологічно здоровими; це впливає на рівень особистісного комфорту та слугує мотивом до життєтворчості.

Формувати та підтримувати дбайливі міжособистісні взаємини, з метою виживання та продовження буття – біологічно запрограмований сильний мотиваційний стимул. Тож якщо він не задовольняється – інстинктивно сприймається як загроза. Люди потребують як стабільних взаємин,

так і задоволення від взаємодії з іншими в цих відносинах. Якщо якийсь із цих двох компонентів відсутній, починають домінувати відчуття самотності, неповноцінності, втрати цілісності, оскільки за допомогою інших ми формуємо власне розуміння себе, що за відсутності контактів стає неможливим. Тож відмова є суттєвою загрозою. Насправді онтогенетичний розвиток відображає постійне занепокоєння щодо соціальної ізоляції на всіх етапах розвитку особистості.

Бути членом соціальної спільноти також важливо для формування соціальної ідентичності, яка є ключовим компонентом самооцінки. М. Лірі з Університету Дюка припустив, що основною метою самооцінки є моніторинг соціальних відносин і виявлення соціального відторгнення. З цього погляду самоповага є соціометром, який активізує негативні емоції, коли з'являються ознаки виключення.

Отже, якщо мене не приймають, я і сам себе не приймаю.

Соціально-психологічні дослідження підтверджують мотиваційну основу необхідності соціального прийняття. Зокрема, страх соціального відторгнення сприймається як тиск з боку однолітків (іноді його називають нормативним впливом) і дотримання вимог інших. Наші потреби у приналежності та соціальній взаємодії виявляються особливо сильними, коли ми перебуваємо під стресом чи потребуємо допомоги.

Тож необхідним є психологічне дослідження зазначеної проблеми, метою якого стане вивчення передумов формування остракізму і, як наслідок, зменшення рівня остракізації, щоб запобігти негативним наслідкам соціальної ізоляції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Соціальне виключення і відмова в контактах відбуваються з широкого спектру причин, і хоча ізоляція не завжди може бути скерована на заподіяння психологічної шкоди, досвід остракізації може мати негативні наслідки щодо емоційного й поведінкового чинників психічного здоров'я (Buhs E.S., Ladd G.W., Juvonen J., Killen M., Rutland A.), появи академічних труднощів (Buhs E.S.), зниження просоціальної поведінки (Coyne S.M.) і низької самооцінки (Stanley L., Arora T., Verkuyten M., Thijs J.). Також у контексті цієї теми здійснюють вивчення емоційного регулювання особистості (Gross J.J.), регуляції емоцій у парах (Gross J.J., Levenson R.W.), впливу на почуття людей дружби і довіри, а саме дослідження регулювання міжособистісного впливу та якості взаємин (Niven K.), будівництво справжньої довіри через управління міжособистісними емоціями – зокрема, запропоновано модель регулювання загроз довіри та співпраці через кордони (Williams K.).

Мета статті – здійснити теоретичний та емпіричний аналіз передумов соціальної ізоляції в соціальному середовищі та її проявів; висвітлити основні положення наукових публікацій з вказаної теми, систематизувати їх і узагальнити отримані емпіричні результати.

Відповідно до зазначеної мети, було висунуто такі завдання:

1. Проаналізувати особливості й закономірності неприйняття індивідів в соціальному середовищі як передумови остракізації;

2. Дослідити можливі передумови та прояви остракізації особистості;

3. Вказати на взаємозалежність індивідуальних особливостей особистості та її соціального прийняття.

Виклад основного матеріалу. Остракізм – це негативний соціальний конструкт взаємин, які характеризуються загальним процесом соціального виключення. У різних формах його прояву – ігнорування, булінг, пасивна агресія тощо.

За словами К. Верман з Університету штату Пенсільванія: «Більшість осіб, яких відхиляють однолітки, відображають одну або кілька з таких моделей поведінки», – що стає однією з передумов остракізації особистості (див. рис. 1):

1. Низький рівень просоціальної поведінки.

2. Високі показники агресивної або руйнівної поведінки.

3. Високі показники неухважної, незрілої або імпульсивної поведінки.

4. Високий темп соціальної тривожності.

Також, було визначено другу можливу передумову соціального неприйняття – низький рівень регулювання мотивації. Індивідуальний потенціал розвитку особистості отримують або втрачають шляхом освоєння проблем регулювання мотиваційних процесів. Це досягається шляхом вибору, досягання та адаптації цілей розвитку та особистих цілей індивіда, щоб відобразити зміни в можливостях життєвого циклу, передбачаючи нові можливості для досягнення цілей [8, с. 407–413]. Це твердження може вказувати на одну з деструкцій – остракізацію від недостатності власної мотивації на більш значущі соціальні дії.

Здатність регулювання емоцій стала наступною передумовою соціального прийняття, оскільки емоційні реакції мають важливе значення для підтримки психічного здоров'я, соціального функціонування, фізичного благополуччя та життєдіяльності загалом.

Четвертою визначеною передумовою остракізму індивіда є особистісна невизначеність.

Розроблена V. Bos і E. Lind теорія пояснює вплив невизначеності на психіку індивіда. Відповідно до моделі, особистісна невизначеність розкривається як відчуття сумніву в цілях, самооцінці, світогляді й взаємозв'язку між цими трьома складовими [12, с. 7646–7650]. Особа повинна думати, що вона існує у стабільному й передбачуваному

Рис. 1. Поведінкові прояви як передумова остракізму за К. Верман

світі, щоб бути в змозі відчувати себе в безпеці. Особиста невизначеність є неприйнятним або тривожним станом, оскільки вона загрожує фундаментальним потребам людини. Індивід повинен робити щось, щоб керувати цією ситуацією, коли натрапляє на особисту невизначеність. Одним із засобів ліквідації особистої невизначеності або принаймні прийняття терпимості є захист більшості наших культурних цінностей і, у такий спосіб, відновлення почуття безпеки; так ми доводимо собі, що все ще маємо спільні цінності [10, с. 124–135]. Підсумовуючи причини, варто зазначити, що всі основні передумови – деструктивні моделі поведінки, низькі результативні можливості мотивації, низький емоційний результативний потенціал та високий рівень особистісної невизначеності – призводять до проявів ознак остракізації в соціальному середовищі як в активних, так і пасивних форм демонстрації соціальної ізоляції (див. рис. 2).

Остракізація загрожує потребі індивіда розуміти змістовне навантаження світу й контролювати свої поведінкові, мотиваційні та когнітивні прояви реагування на реальні події життя, що провокує деформування відображення власних соціальних мотивів та зміщення соціальних потреб у бік асоціальності чи патологізації.

Продовжуючи вивчення зазначеного явища, зростає розуміння того, у який спосіб люди регулюють поведінкові, емоційні та мотиваційні прояви одне одного. Соціальне регулювання стосується однієї особи (регулятора), що свідомо намагається змінити емоційну реакцію іншої особи (цілі) [5, с. 1726–1738]. Це твердження дає можливість передбачати, що під впливом остракізованих контактів особистість змінює і власний Я – образ.

Іноземні науковці вивчали соціалізацію індивідів як форму толерантного сприйняття і запо-

бігання остракізаторським тенденціям, підкреслюючи, що соціальне регулювання не тільки покращує сучасний соціальний стан особи, а й підвищує її здатність саморегулюватися в майбутньому [4, с. 12–15]. Дослідження організаційної поведінки підкреслює реляційні переваги регулювання соціальних емоцій, особливо щодо побудови довіри [6, с. 311–344]. Коли особистість перебуває в умовах остракізації, відбувається внутрішнє зміщення довіри як до самої себе, так і до світу загалом.

Соціальна регуляція важлива частково тому, що саморегулювання може бути складним з кількох причин. По-перше, індивідам часто бракує розуміння своїх емоційних реакцій, іноді вони блокують джерело або навіть позитивну чи негативну природу їх спричинення [4, с. 12–15], тоді як зовнішні спостерігачі можуть бути більш точними в цих судженнях [5, с. 1726–1738]. По-друге, емоційні реакції сприяють впливу конгруентного мислення, що допомагає підтримувати емоційні прояви [9, с. 381–388] і порушує систему управління [11, с. 163–181]. Крім того, деякі особи мають меншу здатність до саморегуляції через незрілість (наприклад, у дітей) [15, с. 361–373], зниження (наприклад, літні люди) або порушення перебігу емоційно-когнітивних процесів. У таких випадках соціальний регулятор може використовувати свою виконавчу спроможність для впровадження регуляторних стратегій заради цілі.

Регулятор або референтна особа для здійснення ефективного впливу може проходити такі етапи, що дає можливість розкрити механізми остракізації в соціальному середовищі та розуміння їх запобігання (див. рис. 3):

– Ідентифікація. Цикл починається з визначення поточного емоційного стану особи, який передає важливу інформацію регулятору

Рис. 2. Передумови соціальної ізоляції

[15, с. 361–373]: емоційні прояви можуть сигналізувати про бажання підтримувати (наприклад, смуток), поведінкові зміни (зокрема, гнів) або задоволення (скажімо, щастя). Оскільки регулятори не мають прямого доступу до внутрішніх станів цільової групи, точне визначення їхніх емоцій може бути складним, а неправильні висновки створюють проблеми на наступних етапах регуляторного циклу [9, с. 381–388].

– Оцінка. Наступним кроком є оцінка необхідності соціальної регуляції шляхом оцінки розбіжності між (висновком) поточного емоційного стану індивіда і бажаним, або цільовим, емоційним станом. Коли розрив між поточним та цільовим станом невеликий, референти можуть вирішити не втручатися, але якщо різниця є досить великою, регулювання може вважатися необхідним. У деяких випадках особи, яких супроводжують, можуть явно вимагати втручання регулятора, щоб той допоміг їм у прояві своїх емоцій [1].

– Вибір стратегії. Після того як референт приймає на себе супроводжуючу функцію, створена діада має обрати відповідні засоби соціального регулювання або супроводу. Нині передбачають три фактори, які керують процесом вибору стратегії соціального регулювання [2, с. 12–16].

По-перше, регулятор може обрати стратегію пасивної діяльності проти активного залучення. Регулятор залишається пасивним, хоча стани індивіда потребують регулювання, з кількох причин. Регулятор може вирішити, що ціль здатна регулювати свої емоції самостійно або що спроби саморегулювання перебувають в інтересах цілі [5, с. 1726–1738]. Регулятор також може визначити, що інша особа має кращі можливості брати участь у соціальному регулюванні, та вирішить не займатися цим особисто.

По-друге, знання регулятора про різні можливі стратегії визначатиме спектр варіантів, які розглядаються, зокрема щодо того, на якому етапі процесу

емоційної генерації потрібно втрутитися. Минулий досвід регулятора в успішному управлінні власними та чужими поведінковими стратегіями, а також їхній досвід соціального регулювання іншими засвідчує розгляд різних підходів [14, с. 19–34]. Вплив або підготовка конкретних стратегій підвищує ймовірність того, що референт розглядатиме та потенційно застосовуватиме певний підхід [7, с. 54 – 59].

Соціально довірені особистості повинні прогнозувати, як реагуватиме цільова стратегія. Багато факторів будуть формувати цільові реакції на регулювання, і ключовим моментом для них є те, чи повинні вони робити свої спроби регулювання видимими, прямими, явними або невидимими, непрямими й неявними [3, с. 58–60]. Зокрема, якщо цільова група або окремих індивід негативно реагуватиме на їхні регуляторні вказівки, вони можуть обрати менш помітний підхід супроводу [13]. Як і за менталізації на етапі ідентифікації, помилки у висновку щодо реакції індивіда на конкретні стратегії можуть призвести до менш ефективного регулювання або реактивності.

– Реалізація. Останнім етапом для регулятора є реалізація обраної стратегії. Спираючись на процесні моделі саморегуляції особистості [15, с. 361–373], можна виокремити чотири класи стратегій, з погляду яких здійснюється вплив на різні етапи в послідовності генерації поведінки індивіда (див. рис. 4). Доцільно припустити, що системи, які використовують для реалізації стратегій шляхом саморегулювання, також будуть використовувати для їх реалізації через соціальне регулювання [6, с. 311–344]. Отримані дані дають можливість сформулювати структуру схильності особистості до остракізації в процесі соціального контакту. Розкривши ідентифікаційно-інформаційні регулятори, є можливість передбачити оцінку й вибір стратегій соціальної регуляції в середовищі та, як наслідок, запобігти остракізованим проявам у реалізації соціальних стратегій.

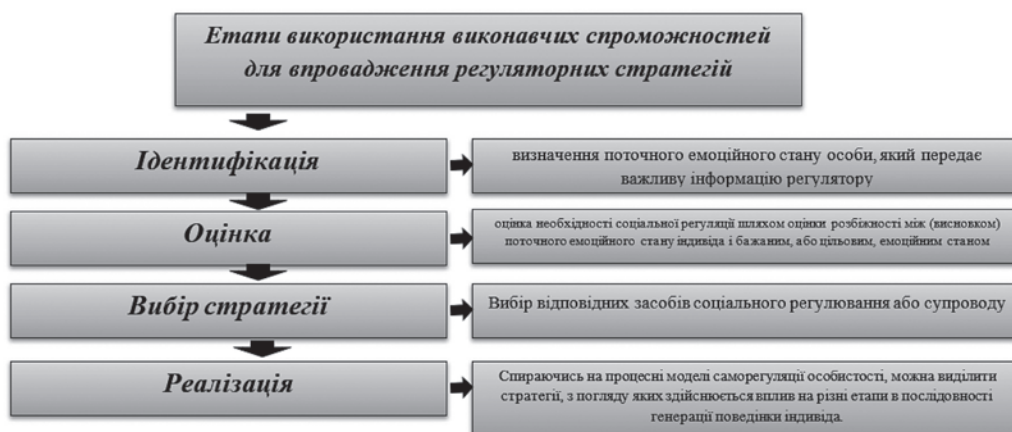

Рис. 3. Етапи використання виконавчих спроможностей для впровадження регуляторних стратегій

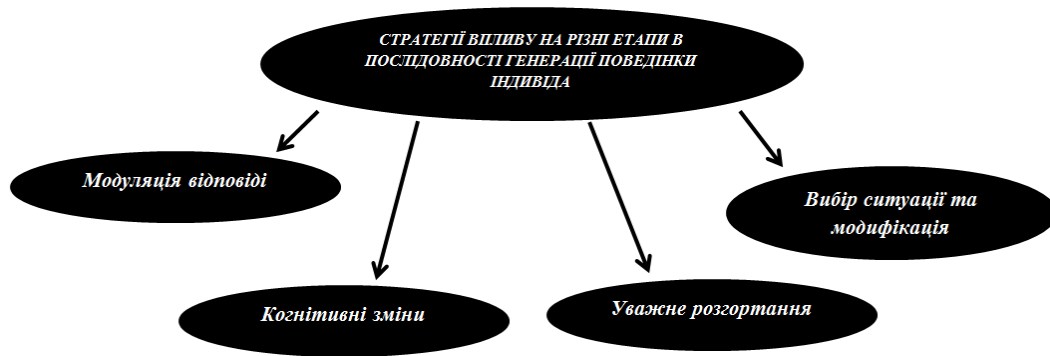

Рис. 4. Стратегії впливу на різні етапи в послідовності генерації поведінки індивіда як передумови остракізації

Розглянувши етапи використання соціальних регулятивних стратегій, варто провести аналіз ситуацій та модифікацій, що можуть бути передумовами остракізму.

Вибір ситуації та модифікація. Перший клас стратегій включає в себе зміну ситуації та її супутніх емоцій-проявів, яких стосується ціль. Під час вибору ситуації регулятор спрямовує ціль на оточення, яке сприяє бажаній емоційній реакції або вберігає від обставин, що викликають небажані реакції. У модифікації ситуації регулятор впливає на стимул (змінюючи його природу, тривалість або інтенсивність), що викликає емоцію, яка потребує регулювання, або вводить чи видаляє стимули, які змінюють спосіб реагування цілі на цей початковий тригер.

Уважне розгортання. Емоційні елісатори привертають увагу [12, с. 7646–7650], а регулятори можуть змінювати емоції цілі завдяки перенесенню їхньої уваги з небажаних елісаторів та інших.

Когнітивні зміни. Регулятори можуть змінювати спосіб, у який цілі когнітивно тлумачать значення стимулів, що викликають емоції, трансформуючи їхню подальшу афективну реакцію. Когнітивні зміни пропонують спосіб керувати емоціями при одночасному залученні цілей з елісатором, що важливо, коли треба стимулювати (наприклад, іспит) або емоцій не можна уникнути (наприклад, тілесні відчуття) [5, с. 1726–1738].

Модуляція відповіді. Зовнішнє вираження емоцій (зміни у виразі обличчя, голосовому тоні тощо) є надзвичайно важливим аспектом власного емоційного досвіду для інших, а модуляція відповіді – це контроль над ним (див. рис. 4).

На основі вищезазначеного, спираючись на актуальність обраної теми, нами було проведено дослідження, спрямоване на виявлення основних передумов остракізації і рівня соціального неприйняття за допомогою опитувальників «*Особистісна схильність до остракізації*», «*Передумови неприйняття особистості в соціальних групах*», методик «*Діагностика мотивації до успіху*

Т. Елерса, скерованої на виявлення рівня регуляції мотивації індивіда, та «*Діагностика самооцінки психічних станів*» за Г. Айзенком для визначення особливостей вияву емоційних проявів особистості, що дає можливість вказати на взаємозалежність індивідуальних особливостей особистості та її соціального прийняття.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проводилася серед студентів I – IV курсів психолого-природничого та історико-соціологічного факультетів Рівненського державного гуманітарного університету. Вибірка становить 302 людини: 56,3% – хлопці (170 осіб), 43,7% – дівчата (132 особи).

Були отримані такі результати: 57,6% респондентів (174 особи) можуть бути або є соціально неприйнятими; 42,4% (128 осіб) – не зазнають остракізації (див. рис. 5).

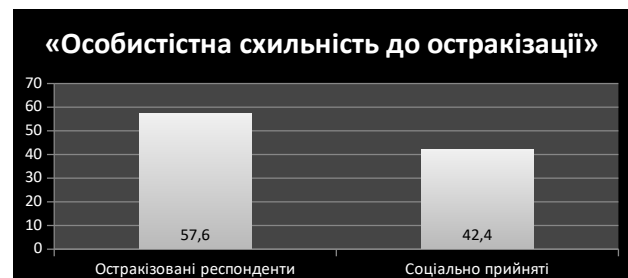

Рис. 5. Результати діагностики досліджуваних за опитувальником «Особистісна схильність до остракізації»

Результати діагностики за авторською анкетой «*Особистісна схильність до остракізації*» вказують на те, що 57,6% (174 особи) є соціально відкинутими в соціумі; це може свідчити про те, що в групі присутня систематична цілеспрямована агресивна поведінка всього колективу до одного з учасників або окремої мікрогрупи, існує умова нерівності сил та соціальних статусів членів угруповання, яка може слугувати основною причиною остракізації в групі; індивіди, які є об'єктом остракізації, усвідомлюють себе соціально неприйнятими, відчувають себе емоційно виснаженими або

депресивними, часто можуть переживати фізичні й емоційні страждання на тлі соціальної ізоляції.

Досліджуючи контрольну вибірку 57,6% (174 особи) опитаних студентів, що мають високий рівень схильності до остракізації, за допомогою анкети **«Передумови неприйняття особистості в соціальних групах»** було виявлено, що 12% (21 особа) респондентів володіють низьким рівнем просоціальної поведінки, 17,2% (30 осіб) досліджуваних схильні до агресивної або руйнівної поведінки, 17,2% (30 осіб) мають прояви незрілої або імпульсивної поведінки, 29,3% (51 особа) володіють високим темпом соціальної тривожності й лише 24,1% (42 особи) – не мають специфічних поведінкових проявів. Отримані показники анкетування розкривають передумови неприйняття особистості в соціальних групах та спрямовують увагу на вивчення саме цих факторів і причин при дослідженні остракізму як явища та остракізації як процесу (див. рис. 6).

За результатами діагностики анкети **«Неприйняття особистості в соціальних групах»**, було зазначено, що 75,9% респондентів контрольної групи мають низький рівень про-

соціальних поведінкових проявів, високий рівень агресивної і тривожної поведінки, що може вказувати на деяку неадекватність в їхніх соціальних взаєминах і бути передумовою їх соціального виключення.

Оскільки значні показники в системі вивчення цього явища були представлені саме поведінковими проявами, виникає потреба визначити першопричини цих особливостей. З метою деталізації передумов була запропонована анкета Т. Елерса, що вказує на мотивацію до успіху, адже деструктивна поведінка – асоціальна, агресивна поведінка, потреба в руйнуванні, імпульсивність та тривожність – може слугувати деформованою формою мотивації до соціального визнання.

Методика **«Діагностика мотивації до успіху» Т. Елерса** дала такі результати: 22,4% (39 осіб) респондентів контрольної групи мають середній рівень мотивації до успіху, лише 17,2% (30 осіб) – високий, а більшість, 60,3% (105 осіб) – низький (див. рис. 7).

Результати, отримані за методикою **«Діагностика мотивації до успіху» Т. Елерса**, засвідчують, що 60,3% (35 осіб) респондентів

Результати за анкету «Передумови неприйняття особистості в соціальних групах»

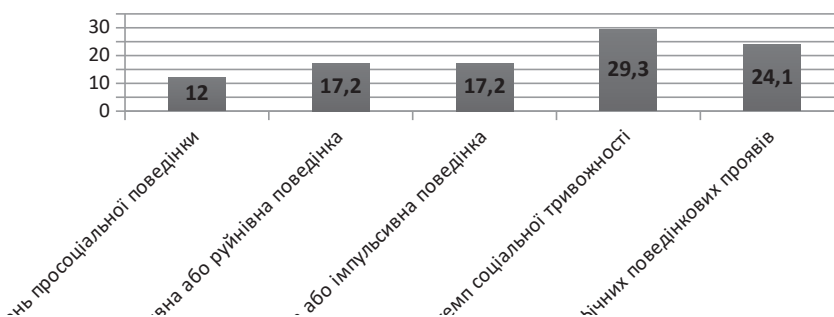

Рис. 6. Результати діагностики «Неприйняття особистості в соціальних групах»

Рис. 7. Результати діагностики досліджуваних за методикою «Діагностика мотивації до успіху» Т. Елерса

мають низький рівень мотивації до успіху; це вказує на неготовність цих індивідів до ризику, відкритості в спілкуванні та соціальних контактів, а також може слугувати передумовою соціального неприйняття та остракізації чи формування потреби остракізувати іншого (як спосіб компенсації власних мотиваційних труднощів до соціальної взаємодії).

За попередніми спостереженнями, було зроблено припущення, що остракізм має прямий зв'язок із самооцінкою особистості та образом Я. З метою перевірки цієї гіпотези, була проведена методика **«Діагностика самооцінки психічних станів» за Г. Айзенком**. Отримано такі результати: 29,4% (51 особа) досліджених з контрольної вибірки мають низький рівень тривожності, 50% (87 осіб) – середній і 20,6% (36 осіб) – високий. Також, було виявлено, що лише 15,6% (27 осіб) опитаних мають високий рівень самооцінки, 22,4% (39 осіб) – середній, 62% (108 осіб) – низький. За шкалою агресивності одержано такі результати: низький рівень – 17,2% (30 осіб), середній – 48,3% (84 особи), високий рівень – 34,5% (60 осіб). 25,9% (45 осіб) респондентів отримали низькі показники за шкалою ригідності, 41,4% (72 особи) – середній рівень і 32,7% (57 осіб) мають високі показники за цієї шкалою (див. рис. 8).

Відповідно до аналізу методики **«Діагностика самооцінки психічних станів» за Г. Айзенком**: 50% (87 осіб) мають середній рівень тривожності, що може свідчити про певну емоційну нестійкість, переважання неорганізованих поведінкових проявів, присутність постійної тривоги, недовіру до навколишнього світу. Крім того, більша частина опитаних, 62% (108 осіб), володіє низьким рівнем

самооцінки, що також може проявлятися в закритості, невпевненості у власних силах, униканні труднощів, тривожності індивіда. За шкалою агресивності бачимо, що третина респондентів, 34,5% (60 осіб), володіє високим рівнем агресивних проявів; це часто проявляється у труднощах у роботі з людьми, побудові міжособистісного спілкування.

Висновки. Остракізм – це негативний соціальний конструкт взаємин, які характеризуються загальним процесом соціального виключення.

Однією з передумов остракізації особистості може бути індивідуальна модель поведінки, що охоплює: низький рівень просоціальної поведінки; високі показники агресивної або руйнівної поведінки; неувважну, незрілу або імпульсивну поведінку. Високий темп соціальної тривожності може формувати стан психоемоційного напруження, а остракізація інших стає соціально допустимою формою відреагування цього напруження.

Першоджерелами соціального вигнання слухаються (приналежність до групи соціального ризику) й ендogenous чинники (структура особистості індивіда) гуватиме й низка особистісних чинників, якими володіє індивід. Розрізняють, що дає змогу в подальших дослідженнях розкрити психологічні паритети остракізатора та остракізованого.

Виокремлюють такі чинники, що можуть бути причиною соціального виключення: соціально не прийняті моделі поведінки, несформованість мотиваційних процесів, погана саморегуляція особистісного емоційного стану, переживання особистістю невизначеності.

Особиста невизначеність або певна соціальна невизначеність в групі є неприйнятним або

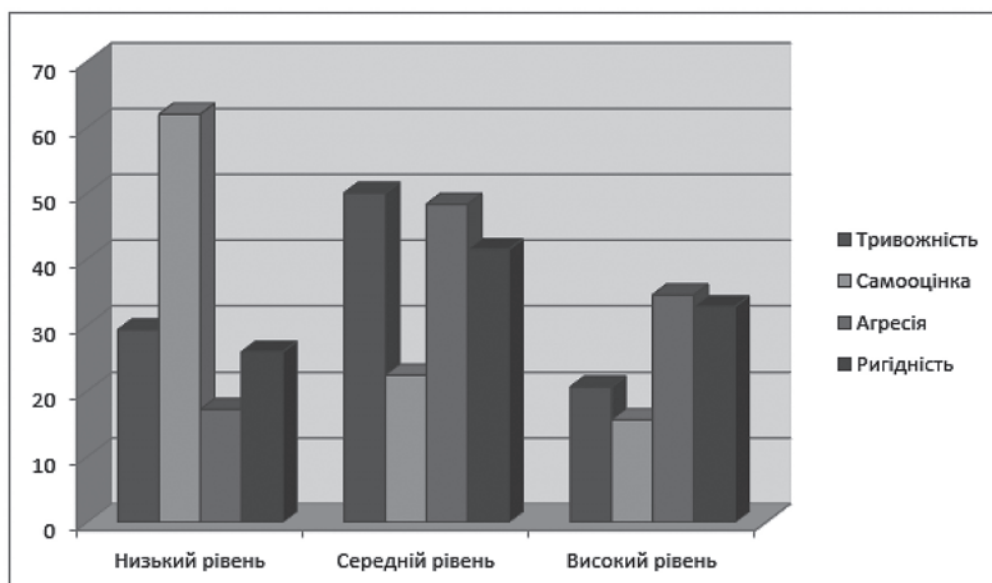

Рис. 8. Результати діагностики досліджуваних за методикою «Діагностика самооцінки психічних станів» за Г. Айзенком

тривожним станом, оскільки загрожує фундаментальним потребам людини. Особи повинні вивчати мотиви активності, щоб керувати цією ситуацією, коли вони натрапляють на особисту невизначеність. Одним із засобів ліквідації особистої невизначеності або однією із деструктивних форм може слугувати остракізація, на противагу дружнім взаєминам чи принаймні прийняттю, терпимості завдяки захисту більшістю власних культурних цінностей і в такий спосіб відновленню почуття безпеки; так група доводить собі, що все ще має спільні цінності, що стає завданнево-виховною та психопрофілактичною системою в сучасних навчальних закладах.

Регуляція поведінкових, емоційних та мотиваційних проявів також є важливим фактором запобігання передумов остракізму; соціальне регулювання стосується однієї особи (регулятора), що свідомо намагається змінити емоційну реакцію іншої особи (цілі).

Соціальна регуляція як одна з головних передумов остракізації може ускладнюватись у разі: браку розуміння своїх емоційних реакцій (іноді особи блокують джерело або навіть позитивну чи негативну природу спричинення емоцій); емоційних реакцій, які сприяють впливу конгруентного мислення, що допомагає підтримувати емоційні прояви й порушує систему управління при соціальних контактах з іншими.

Регулятор або референтна особа для здійснення ефективного впливу може проходити такі етапи: ідентифікація, оцінка, вибір стратегії, реалізація дії. Порушення цих етапів також може слугувати передумовою остракізму.

У модифікації ситуації регулятор впливає на стимул (змінюючи його природу, тривалість або інтенсивність), що викликає емоцію, яка потребує регулювання, або вводить чи видаляє стимули, які змінюють спосіб реагування цілі на цей початковий тригер. Використовує такі стратегії, як уважне розгортання, когнітивні зміни, модуляція відповіді, та виступає першоджерелом соціальної ізоляції інших у спільноті.

У досліджуваних нами індивідів виявлено передумови соціального відкидання, що може свідчити про те, що в групі присутня тенденція до агресивної поведінки всього колективу щодо одного з учасників або окремої мікрогрупи, існує умова нерівності сил та соціальних статусів членів групи.

За результатами діагностики за анкетною «Рівень соціального неприйняття в студентських групах», виявлено, що основними причинами соціального виключення є неординарний спосіб життя, можливо, незвичайна зовнішність індивіда, а також замкнутість, сором'язливість, низьке володіння прийомами самопрезентації, вузьке коло спілкування особистості.

Крім того, виявлено низький рівень мотивації до успіху, що вказує на неготовність цих індивідів до ризику, відкритості в спілкуванні та соціальних контактів, а також може свідчити про певну емоційну нестійкість, переважання неорганізованих поведінкових проявів, присутність постійної тривоги, недовіру до навколишнього світу. Досліджено, що більша частина опитаних володіє низьким рівнем самооцінки, що проявляється в закритості, невпевненості у власних силах, униканні труднощів, тривожності індивіда. Також виявлено прояви агресивної поведінки, що часто проявляються у труднощах у роботі з людьми, побудові міжособистісного спілкування.

Отже, у статті визначено передумови остракізму; для подальшого аналізу варто включити вивчення індивідуальних факторів, які, у свою чергу, будуть аналізуватись, як було вказано вище, через емоційні, особистісні та поведінкові особливості остракізованого та остракізатора, а також загальногрупових, які спричинили появу передумов остракізму та соціальної ізоляції інших членів групи.

Література:

1. Браун Р. Межгрупповые отношения. Перспективы социальной психологии. Москва: Эксмо, 2001.
2. Науменко Л.Ю. Виховна робота по запобіганню ізоляціонізму та ксенофобії серед студентів дніпропетровської державної медичної академії. *Медичні перспективи*. 2009. № 4. С. 12–16.
3. Скулкина Е.Н. Индивидуально-психологические детерминанты формирования социальных установок ксенофобии у подростков. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2015. № 60. С. 58–60.
4. Солдатова Г.У., Макачук А.В., Семенова И.А. Кросскультурный анализ формирования психологической альтернативы «Мы-Они» у детей разных возрастов. *Мигранты из дальнего зарубежья: информационно-аналитический бюллетень*. 2004 № 15. С. 12–15.
5. Atkinson A. & Adolphs R. (2011). The neuropsychology of face perception: beyond simple dissociations and functional selectivity. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*. № 366. P. 1726–1738.
6. Bargh J.A. & Chartrand T.L. (2000). The Mind in the Middle: A Practical Guide to Priming and Automaticity Research. *Handbook of Research Methods in Social and Personality Psychology*. № 2. P. 311–344.
7. Cunningham W. & Brosch T. (2012). Motivational salience: amygdala tuning from traits, needs, values, and goals. *Current Directions in Psychological Science*. № 21. P. 54–59.

8. Eisenberger N. I. (2013). Social ties and health: a social neuroscience perspective. *Current Opinion in Neurobiology*. № 23. P. 407–413.
9. Masten C.L. (2011). An fMRI investigation of empathy for 'social pain' and subsequent prosocial behavior. *Neuroimage*. № 55. P. 381–388.
10. Netzer L. & Van Kleef G.A. & Tamir M. (2015). Interpersonal instrumental emotion regulation. *Journal of Experimental Social Psychology*. № 58. P. 124–135. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2015.01.006>.
11. Sheppes, G. (2014). Emotion regulation choice: a conceptual framework and supporting evidence. *Journal of Experimental Psychology. General*. № 143. P. 163–181.
12. Waytz A. (2012). Response of dorsomedial prefrontal cortex predicts altruistic behavior. *Journal of Neuroscience*. № 32. P. 7646–7650.
13. Wesselmann E.D. & Williams K.D. (2013). *Ostracism and stage of coping*. *The Oxford Handbook of Social Exclusion*. New York : Oxford University Press.
14. Williams K. & Zadro L. (2005). Ostracism: the indiscriminate early detection system. *New York : Psychology Press*. № 1. P. 19–34.
15. Wolf W. & Levordashka A. & Ruff J. & Kraaijeveld S. & Lueckmann J. & Williams K. (2015). Ostracism Online: A social media ostracism paradigm. *Behavioral Research Methods*. № 47. P. 361–373.

Nazarevych V. V. The prerequisites of ostracism as the priority of ostracism as the priority of social exclusion

The article is devoted to determining the preconditions for the social isolation of individuals in their social groups and the phenomenon of non-belonging in society in general. Particular attention is paid to the analysis of the prerequisites for social rejection as a phenomenon of ostracization in the educational environment.

An attempt has been made to analyze the factors of social situation and individual manifestations, behavioral reactions of the individual, which influence the formation and can cause social rejection, in this context the phenomenon of individual potential of personal development which individuals gain or lose by mastering the processes of regulation of motives is considered.

The basic scientific views on the phenomenon of ostracism and the mechanisms of its formation are covered; The problem of self-regulation of emotions as one of the basic prerequisites of social rejection, which is revealed as a form of support for mental health, social functioning, physical well-being and vital activity of the individual, is analyzed.

The interdependence of the presence of social and psychological regulators of the environment and the formation of positive personal tendencies of interaction of the individual in the society, which are subject to the generally accepted norms and tendencies of groups in which the personality is found.

The steps that a person goes through to exercise or obtain a referential influence are considered, which made it possible to reveal the mechanisms of ostracization in the social environment and to understand its prevention.

The actual prerequisites for the process of ostracization in the educational environment are pointed out, the practical side of finding individuals in the educational space is analyzed. An empirical study has been conducted to identify the basic prerequisites that give rise to ostracization of the individual, as well as to identify the level of social rejection tendency in people who have low levels of trust in reference persons.

Conclusions have been made in the system of formation of prerequisites for ostracizational tendencies in the educational space, that the exogenous and endogenous factors (structure of the individual's personality), as well as a number of personal factors, possessed by the individual, are the primary sources of social exile. Further consideration of the problem can be seen in studies devoted to the disclosure of the psychological parties of the ostracized and ostracized.

Key words: *ostracism, social isolation, affiliation, rejection of the individual, social environment, reference person, regulator, emotional self-regulation.*

УДК 316.621

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.15>

О. М. Паламарчук

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

В. Г. Подорожний

аспірант кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ ОСОБИСТІСНОГО ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ

У статті здійснено дослідження сутності творчості як засобу подолання особистісного відчуження людей похилого віку. Проаналізовано творчу діяльність людей похилого віку з позиції підтримки та забезпечення їх психічного здоров'я й щасливої старості. Розкрито психологічні особливості впливу творчої діяльності на подолання особистісного відчуження людей похилого віку, а також висвітлюється специфіка її застосування у роботі з людьми похилого віку. Розглянуто способи та шляхи протидії станам, що можуть спричинювати розвиток особистісного відчуження у літньому віці. Зазначено, що подолання особистісного відчуження вимагає комплексного підходу та застосування різноманітних засобів, в тому числі й засобу творчості. У статті зазначено, що в літньому віці відбувається активне формування мотивації діяльності саме з естетичною спрямованістю, а збереженню високої життєздатності і працездатності людини у похилому віці сприяють: рівень освіченості, рід занять, зрілість особистості та інше. Творча діяльність людей похилого віку може виступати як варіант захисної пристосувальної копінг-стратегії, котра має відносно високоорганізований комплексний характер та активізує фізичну, емоційну, когнітивну і поведінкову сфери особистісного функціонування. Творчі прояви людей похилого віку можливі за певних умов, до яких можна віднести: внутрішню потребу бути включеним; конструктивну психологічну установку та довіру до інших; адекватне сприйняття теперішнього; оптимальне ставлення до майбутнього; відносно різносторонні інтереси, спрямовані на себе й інших; позитивне вирішення завдань пройдених етапів життя; життєвий досвід; мудрість; психологічну незалежність; здатність і потребу до соціальних контактів. Різноманітні та активні соціальні контакти, включеність у суспільні процеси громади є дуже важливими превентивними заходами в подоланні особистісного відчуження, адже за таких умов люди похилого віку відчують себе більш успішними, наділеними повноваженнями та відповідальністю. За відповідних сприятливих умов творча активність людей похилого віку не зникає, а має здатність розвиватись й сприяти вибудовуванню гармонії у життєдіяльності особистості.

Ключові слова: творча діяльність, люди похилого віку, старість, спілкування, особистісне відчуження.

Постановка проблеми. В умовах сучасних суспільних змін, які досить часто супроводжуються ситуацією невизначеності, люди похилого віку мають бути спроможні до власної творчої активності. Вивчення творчого характеру життєдіяльності людей похилого віку є важливим у контексті прояву толерантності до змін та здатності помічати й сприймати приховані можливості життєвих ситуацій. Процес творчої діяльності є одним із варіантів пристосувальної копінг-стратегії, яка активізує фізичну, емоційну, когнітивну і поведінкову сфери особистісного функціонування. Активна творча життєдіяльність у похилому віці сприяє компенсації негативних змін у власному житті, слугує відволіканням від переживання втрат, забезпечує позитивний особистісний розвиток та знижує рівень переживання негативних

психоемоційних станів, які своєю чергою можуть спричинювати особистісне відчуження. Творча діяльність сприяє трансформації ставлення людей похилого віку до подій і ситуацій у їхньому житті. Творчість сприяє активному бажанню й продуктивному подоланню стану особистісного відчуження людей похилого віку та сприяє виникненню високого рівня гармонійної життєдіяльності.

Все вищевикладене активує вивчення проблеми усвідомлення людьми похилого віку важливості потреби в творчій самореалізації. Високий рівень особистісного відчуження людей похилого віку породжує потребу пошуку нових можливостей їхнього творчого розвитку через актуалізацію накопиченого досвіду і особистісних досягнень на попередніх етапах життєдіяльності задля забезпечення активної та продуктивної старості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Закономірності та періодизацію психічного розвитку особистості в похилому віці досліджували такі вчені, як М. Александрова, О. Рибалко, Б. Ананьєв, О. Нагорний, Л. Анциферова, О. Лідере, Г. Бердишев та інші; соціальні проблеми старіння та старості в своїх роботах ґрунтовно розглядали В. Шапіро, К. Висьневська-Рошковська, Т. Смірнова, Т. Волкова, Н. Смелзер, Н. Панін, А. Дискін та інші; особливості соціально-психологічних контактів людей літнього віку розкриті в роботах Р. Яцемирської, В. Альперовича, М. Пряжнікова, Т. Волкова, О. Поднебесної, Н. Деметьєва та інших. Відчуженість людей похилого віку ми вивчали через теологічний (Іван Павло II, П. Флоренський, автори матеріалів Соборів Католицької церкви), філософський (Ж.-П. Сартр, Ф. Гегель, А. Камю, Л. Фейєрбах, П. Бурд'є, С. Булгаков, В. Соловйов, Н. Бердяєв та інші), демографічному (Б. Урланіс, М.Бідний та інші), антропологічний (К. Гірц, К. Леві-Строс, М. Мосс та ін.), історичний (Ф. Бродель, Л. Февр, М. Блок та інші), політологічний (П. Рейтон, М. Сімен та інші), економічний (К. Маркс, А. Смітт, Дж. Міль та інші), соціологічний (Р. Арон, М. Вебер, Е. Дюргейм, П. Сорокін та інші) та психологічний (Е. Фромм, В. Франкл, З. Фрейд та інші) аспекти. Творча активність особистості досліджувалась такими науковцями, як Б. Ананьєв, Д. Богоявленська, Л. Виготський, Дж. Гілфорд, В. Дружинін, С. Максименко, Я. Пономарьов та інші [6]. Творчий розвиток людей похилого віку в своїх дослідженнях розкривали Н. Шахматов, М. Савчин, О. Березіна та інші [5].

Мета статті – проаналізувати можливості та особливості використання творчості у життєдіяльності людей похилого віку як засобу подолання ними власного особистісного відчуження.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі завдяки збільшенню тривалості життя людей похилого віку все частіше постає питання їхньої активності протягом життя та їхнього особистісного розвитку, актуалізується проблема вияву особистісної й творчої активності в процесі подолання власних негативних психоемоційних станів, пов'язаних із старінням (Л. Анциферова, Є. Рибалко, М. Єрмолаєва, А. Лідерс, В. Дружинін, Е. Чуєва, О. Краснова, О. Березіна, В. Наумова та інші) [5; 6; 7].

Л. Анциферова, ґрунтуючись одночасно на ідеях зниження та збагачення психічних можливостей людини, особливу увагу звернула на дослідження особливостей особистісного розвитку людей похилого віку. Вчена стверджує, що інволюційні зміни співвідносяться з новоутвореннями прогресивного характеру та спрямовані на подолання деструктивних явищ геронтогенезу і досягнення нового рівня соціального самовтілення людей похилого віку; наявність здібностей та навичок сприяє адекватному співвіднесенню зовнішніх умов з власними

домаганнями людей похилого віку, їхніми цілями та мотивами; усвідомлення й прийняття сформованої системи цінностей власного життя дозволяють особистості в похилому віці вести самостійне, активне, відповідальне й наповнене сенсом життя [3, с. 89].

Перевагою літнього віку є те, що форма і вид зайнятості здебільшого обирається людиною самостійно, тобто літня людина, вже менше обтяжена обов'язками, може сама обирати чим їй займатися у власний вільний час. Проте часто проблема полягає в тому, що у людей похилого віку відсутнє бажання що-небудь обирати. Н. Шахматов стверджує, що форма і характер зайнятості мають другорядне значення і можуть бути найрізноманітнішими, проте прагнення до діяльності і зайнятості – це те, що наповнює життя в похилому віці сенсом [7].

У старості з'являється здатність до узагальнення життєвого досвіду, що є дуже важливим у процесі вибору зайнятості та проведення вільного часу [6]. Дослідження К. Страшникової і М. Тульчинського довели, що в літньому віці відбувається активне формування мотивації діяльності саме з естетичною спрямованістю. О. Березіна виявила, що за умови «правильного» ставлення до старіння пізня дорослість може стати періодом розвитку й творчого розквіту, адже збереженню високої життєздатності і працездатності людини у похилому віці сприяють: рівень освіченості, рід занять, зрілість особистості тощо. Багато чоловіків та жінок, що досягли пенсійного віку, виявляють високу збереженість здоров'я та інтелектуальних функцій, а під час вивчення творчої активності осіб похилого віку виявлено, що потребу в самовираженні (писати вірші, малювати, щось вивчати тощо) відчують 74% людей [5]. О. Березіна дійшла висновку, що творчий розвиток особистості в період пізньої дорослості призводить до активізації адаптаційних механізмів особистості й зниження впливу негативних чинників на процеси старіння, а сама творча активність з віком нікуди не зникає, а проявляється по-іншому.

Внутрішні і зовнішні психологічні характеристики є умовою та рушійною силою, які спонукають до творчості, та визначені навколишнім середовищем і генетичною зумовленістю (Р. Шмідт). Зазначені психологічні чинники можуть бути стимуляторами або інгібіторами, тобто стимулювати чи уповільнювати розвиток творчої активності людей похилого віку.

Особистість у творчій діяльності в межах психологічного підходу розглядається як суб'єкт творчої активності і творець процесів культурного виробництва, що має на увазі ініціативність особистості, вибірковість, свободу вибору і переваг, високий рівень самостійності, де одночасно тематична група передбачає високий ступінь організованості занять, що досягається інтерактивністю процесу,

шляхом фокусування уваги учасників на значимих темах занять і технології процесу та складає основу цілеспрямованості творчої діяльності [6]. Дослідження з проблематики особистісної адаптації визнають процес творчої діяльності як варіант захисної пристосувальної копінг-стратегії, котра має відносно високоорганізований комплексний характер та активізує фізичну, емоційну, когнітивну і поведінкову сфери особистісного функціонування (В. Абабков, М. Перре; R. Lazarus) [6]. А. Копитін вважає, що процесу художньої творчості притаманна адаптивна поведінка, котра стимулює комунікативні потреби особистості, слугує відволіканням від негативної ситуації, що є ефективним механізмом зниження перешкоди входженню учасника на етапи актуалізації і оптимізації особистісних ресурсів періоду похилого віку, як мобілізація латентного ресурсу, вирішення протиріч життєдіяльності та прийняття себе в новому статусі, суттєво впливаючи на розвиток соціальних навичок спілкування та розвиток творчого потенціалу [6].

Творчі прояви людей похилого віку можливі за певних умов, до яких Л. Анциферова відносить:

- внутрішню потребу бути включеним;
- конструктивну психологічну установку та довіру до інших;
- адекватне сприйняття теперішнього;
- оптимальне ставлення до майбутнього;
- відносно різносторонні інтереси, спрямовані на себе й інших;
- позитивне вирішення завдань пройдених етапів життя;
- життєвий досвід;
- мудрість;
- психологічну незалежність;
- здатність і потребу до соціальних контактів [3].

Вищезазначені компоненти своєю чергою сприяють і подоланню особистісного відчуження. Тому в похилому віці надбання сенсу життя, переживання його цінності й унікальності, осмислення й усвідомлення величезного життєвого досвіду, самопізнання, саморегуляція, самоорганізація можуть спонукати літню людину до розвитку творчої активності.

Науково обґрунтованими є закордонні дослідження, у яких підкреслено, що участь людей похилого віку у хорових групах, театральному навчанні та образотворчому мистецтві сприяє покращенню здоров'я, самопочуття та піднімає рівень власної незалежності.

Доктор наук Л. Онкен з NIA's Division of Behavioral and Social Research стверджує, що сучасні дослідники зацікавлені у вивченні того, як участь у мистецьких заходах може бути пов'язана з поліпшенням пізнавальної функції пам'яті, покращенням самооцінки та загального психологічного самопочуття літніх людей. Вчені також акцентують увагу на дослідженнях, присвячених використанню

музики з метою зменшення поведінкових симптомів деменції (стрес, агресія та апатія), та того, яка саме музика сприятиме покращенню та розвитку соціальної взаємодії.

Д. Джонсон, доктор наук Каліфорнійського університету, провів клінічне випробування під назвою "Community of Voices" для перевірки впливу участі в громадському хорі на здоров'я та благополуччя майже 400 літніх людей віком від 60 років і старше, які були обрані випадковим чином з 12 центрів для людей похилого віку у Сан-Франциско. Первинний зріз дослідження проводився одразу, наступні через 6 місяців та 12 місяців (1 рік після завершення), в дослідженні було шість інтервенційних та шість контрольних груп. Кожен хор збирався раз на тиждень у 90-хвилинних сесіях протягом 44 тижнів, а згодом виступав у кількох неформальних концертах. На щотижневих репетиціях професійні хорові керівники Музичного центру спільноти Сан-Франциско проходили навчання для того, щоб організовані ними заходи сприяли покращенню здоров'я та добробуту людей похилого віку. Особливим аспектом дослідження було його використання партнерами громади для залучення та утримання великої групи расово-етнічно різноманітних та малозабезпечених людей похилого віку, що мало значний соціальний результат. Участь у хорі громади продемонструвала позитивні результати протягом вже перших 6 місяців, зокрема було відмічено зменшення почуття самотності та підвищення інтересу до життя. Д. Джонсон особливо відмічала позитивну функцію хору, яка полягала в регулярній можливості зустрічатися з новими людьми, будувати соціальну підтримку та підвищувати почуття своєї приналежності серед людей похилого віку. Різноманітні та активні соціальні контакти, включеність у суспільні процеси громади є дуже важливими превентивними заходами в подоланні особистого відчуження. Доступ до регулярних творчих та мистецьких заходів у різноманітних громадах з низьким рівнем доходу є життєво важливим для того, щоб літні люди залишалися активними та брали участь у житті своєї громади.

Цікавим для аналізу та переймання є досвід Північно-Західного університету. Дарбі Морхардт, провідний науковий співробітник Центру когнітивної неврології та хвороби Альцгеймера в Мезуламі, стверджує, що театральна імпровізація може допомогти літнім людям з ранньою стадією деменції бути соціально активними та покращити якість їхнього життя. Програма, розроблена в 2010 році Northwestern та театральною компанією Lookingglass в Чикаго, має на меті покращити якість життя людей, які живуть із захворюванням Альцгеймера та пов'язаними з ним розладами. Учасники «Ансамблю пам'яті», у кількості 69 осіб, навчаються використовувати свої інстинкти, творчість та спонтанність для дослідження та ство-

рення імпровізаційного театру. У рамках 8-тижневої програми групи кількістю від 10 до 15 учасників, віком від 50 до 90 років, відвідують 90-хвилинні сесії, які цілеспрямовано повторюються та відповідають певній схемі. Два фасилітатори – клінічний соціальний працівник та художник театру імпровізаційних технік супроводжують учасників у всіх заходах. Багато вправ мають тренінгову основу та включають практику спостереження, слухання та використання фантазії для пошуку творчих рішень. До прикладу, настрій учасників під час реєстрації оцінюється за допомогою «усміхнених облич», проводиться тілесна розминка та релаксаційні вправи на регуляцію дихання.

Співзасновниця програми Крістін Мері Данфорд, доктор філософії з театральної компанії Lookingglass, говорить, що умови для роботи були організовані таким чином, щоб учасники опинилися в безпечному, але складному середовищі, де вони можуть переживати тривогу. Проте учасникам заздалегідь дається така інструкція: «Коли я відчуваю занепокоєння або невпевненість, я можу зупинитися, дихати, спостерігати, повертатися до своєї фантазії, і тоді відповідь прийде». Як результат було виявлено, що учасники відчувають себе більш успішними, наділеними повноваженнями та відповідальністю. Д. Морхардт говорить, що існують певні обмеження в лікуванні людей з деменцією, адже по мірі того, як умови і завдання прогресують, спілкування за допомогою слів може стати складним завданням, тому основна орієнтація в роботі йде все-таки на невербальні засоби вираження своїх емоцій, почуттів та думок. Своєрідно важливим є те, що програма не має на меті уповільнити розвиток хвороби чи покращити когнітивні функції людини похилого віку, програма спрямована на те, щоб допомогти людям з деменцією насолоджуватися своїм життям, тобто першочерговим і особливо значимим стає саме соціальний аспект життя людей похилого віку. Це своєю чергою підтверджує значимість соціального аспекту особистісного відчуження та застосування міжособистісної взаємодії для його попередження та подолання.

Попередні результати демонструють, що участь в «Ансамблі пам'яті» покращує настрій, знижує тривожність і підвищує почуття приналежності, нормальності та дестигматизації, заявляє доктор К.М. Данфорд, учасники також повідомляють про почуття досягнень, розширення прав, можливостей та самовідкриття. Подальші плани науковців включають розробку на основі отриманих результатів навчальної програми для психотерапевтів, дослідників, фахівців соціальних служб, арт-терапевтів та театральних фахівців. Зазначені дослідження підтверджують, що за допомогою театралізованої діяльності можна боротися навіть з такими проблемами людей похилого віку, як деменція, тому у

випадку особистісного відчуження, коли соціальна взаємодія та залученість є основними техніками подолання, вона буде особливо ефективною.

Підтвердженням результатів попередніх досліджень виступає і вивчення зв'язків між музикою та гарним самопочуттям у похилому віці. Національний інститут здоров'я (National Institutes of Health (NIH)) та Центр виконавських мистецтв (Center for the Performing Arts) імені Джона Ф. Кеннеді у Вашингтоні, у співпраці з Національним фондом мистецтв (National Endowment for the Arts (NEA)) у 2017 році запустили програму "Sound Health", мета якої – розширити знання про те, як музика впливає на мозок. У контексті розвитку цієї теми на семінарі-практикумі NIH у січні 2017 року група експертів-медиків, вчених, музикотерапевтів, виконавців та артистів обговорила, як організувати дослідження того, як мозок обробляє музику та як це дослідження можна реалізувати та застосувати в клінічних умовах. На семінарі були сформовані рекомендації щодо подальшого розвитку цієї галузі досліджень. У 2017–2018 роках, згідно з вищезазначеною програмою було проведено серію вистав, лекцій та практичних семінарів у Центрі Кеннеді, які зібрали провідних дослідників та виконавців, щоб дослідити перетин музики та науки. NIH планує розробити та впровадити основні та прикладні наукові ініціативи, удосконалення методології та інфраструктури для підтримки додаткових масштабних досліджень. Доктор Онкен стверджує, що вивчення механізмів, за допомогою яких творча діяльність може принести користь здоров'ю та добробуту літніх людей, створить можливості для створення ґрунтовної основи для розробки програм із забезпечення та покращення здоров'я та благополуччя людей похилого віку. Тобто зазначена тема забезпечення безперервного творчого розвитку та забезпечення позитивної та щасливої старості є на цей час дуже актуальною, активно розробляється та досліджується.

Отже, виникнення, з одного боку, сенсу життя, усвідомлення його цінності, осмислення й використання власного життєвого досвіду досить часто спонукають людей похилого віку до розвитку власної творчої активності, а з іншого боку, власна творча активність сприяє самопізнанню, самоорганізації й неповторності пройденого життєвого шляху. За сприятливих умов творча активність людей похилого віку не зникає, а має здатність розвиватись й сприяти вибудовуванню гармонії у життєдіяльності особистості.

Висновки. Проведений науковий аналіз дозволив дійти висновку, що творча активність з віком не знижується, а навпаки, має здатність до розвитку за умов розвитку певних особистісних рис та відповідної організації зовнішніх обставин. До зовнішніх психологічних чинників, які сприяють розвитку творчої активності людей похилого віку, можна віднести

прийняття і безоціночність соціуму, організацію відповідного «безпечного» середовища, атмосфери творчості. Похилий вік може виявитися найприємнішим часом життя, якщо завідомо дотримуватися певних правил: піклуватися про фізіологічне та психічне здоров'я впродовж всього життя; мати улюблену справу; зберігати оптимістичну налаштованість; бути внутрішньо незалежним від інших людей та оточуючих умов, розвиваючи творчу активність, що в своєму комплексі і сприятиме попередженню негативних психоемоційних станів, які можуть спричинювати особистісне відчуження.

У дослідженнях включеності людей похилого віку в творчу діяльність (музичну, театральну, танцювальну та інші види) підкреслюється позитивна тенденція покращення якості життя та самопочуття літніх людей. Прогрес може бути найрізноманітнішим: від кращої пізнавальної функції, пам'яті та самооцінки до зменшення стресу та посилення соціальної взаємодії, що є особливо важливим під час особистісного відчуження.

Література:

1. Александрова Н.Х. Особенности субъектности человека на поздних этапах онтогенеза : дисс. д-ра психол. наук: 19.00.13. Москва : 2000. 212 с.
2. Аникина В.Г. Психотехническая модель рефлексии: теоретические основания и описание. *Психологический журнал*. Москва : 2010. Т. 31, № 6. С. 50–56.
3. Анцыферова Л.И. Психология старости: особенности развития психологии личности в период поздней зрелости. *Психологический журнал*. Москва : 2001. Т. 22. №3. С. 86 – 99.
4. Архипова О.В. Обучение как условие успешной адаптации пожилых людей в стационарных условиях : дисс. канд. психол. наук: 19.00.07. Москва : 2011. 252 с.
5. Березина О.О. Индивидуально-психологичні чинники особистісного розвитку в період геронтогенезу : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Олена Олександрівна Березина. Київ : 2012. 19 с.
6. Наумова В.А. Оптимизация личностного ресурса на этапе поздней зрелости : дис...канд. психол. наук : 19.00.13. П. Камчатский. 2013. 209 с.
7. Шахматов Н.Ф. Психическое старение: счастливое и болезненное. Москва : Медицина, 1996. 304 с.
8. Cheever T, Taylor A, Finkelstein R, et al. NIH/Kennedy Center workshop on music and the brain: Finding harmony. *Neuron* 2018;97(6):1214–1218.
9. Dunford CM, Yoshizaki-Gibbons HM, Morhardt D. The Memory Ensemble: Improvising connections among performance, disability, and ageing. *Research in Drama Education* 2017;22(3):420–426.
10. Johnson JK, Stewart AL, Acree M, et al. A community choir intervention to promote well-being among diverse older adults: Results from the Community of Voices trial. *Journals of Gerontology: Series B*. Published Nov. 9, 2018.
11. National Endowment for the Arts. The arts and aging: Building the science. (PDF, 2.3M) Summary of a National Academies workshop, "Research gaps and opportunities for exploring the relationship of the arts to health and well-being in older adults". February 2013.

Palamarchuk O. M., Podorozhniy V. O. Creative activity as a means of overcoming of personal alienation of the elderly

The article examines creativity as a means of overcoming the personal alienation of older people. Creative activity is seen as a means of supporting and maintaining mental health and a happy old age. Psychological peculiarities of the influence of creative activity on overcoming the personal alienation of the elderly are revealed. The specifics of the use of creativity in working with the elderly are highlighted. The ways to counteract the conditions that can cause the development of personal alienation in the elderly are considered. Paper is noted that overcoming personal alienation requires a comprehensive approach and the use of various means, including the means of creativity. The article presents overseas research, which emphasizes that the participation of the elderly in choral groups, theatrical training and fine arts contributes to the improvement of health, well-being and enhances the level of independence. These investigations suggest that participating in artistic activities can be associated with improved cognitive memory, improved self-esteem, and the general psychological well-being of older people. In old age the motivation of activity with aesthetic orientation is actively formed. The preservation of high vitality and working capacity of an elderly person is promoted by: level of education, occupation, maturity of personality and others. Creative manifestations of the elderly are possible under the following conditions: internal need to be included; constructive psychological attitude and trust in others; adequate perception of the present; optimal attitude to the future; relatively diverse interests directed at themselves and others; positive decision of tasks of the passed stages of life; life experience; wisdom; psychological independence; ability and need for social contacts. Various and active social contacts, involvement in community processes are very important preventive measures to overcome personal alienation. In social activity, older people feel more successful, empowered and responsible. Under appropriate favorable conditions, the creative activity of the elderly does not disappear, but has the ability to develop and promote harmony in the life of the individual.

Key words: creative activity, elderly people, old age, communication, personal alienation.

УДК 159.944.4:37.091.322

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.16>**М. С. Панов**кандидат психологічних наук,
доцент кафедри спеціальної педагогіки та спеціальної психології
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Автор статті обґрунтовує теоретико-методологічні засади професійної реадaptaції безробітних з категорії внутрішньо переміщених осіб, пропонує розглядати ситуацію вимушеної еміграції в межах таких теоретичних напрямів: з урахуванням стресу та пошуку шляхів його подолання; з точки зору соціальної ідентифікації; у соціокультурному контексті. Він доводить доцільність розроблення системи реадaptaційних заходів на основі застосування таких методологічних підходів, як-от: гуманістичний, екзистенціальний, психодинамічний, когнітивно-біхевіористичний, модальний. М. Панов вважає, що запровадження гуманістичного підходу дасть змогу інтегрувати кризовий досвід внутрішньо переміщених осіб і використати наявний потенціал для їхньої самоактуалізації, зокрема і професійної. Автор статті доводить, що основою екзистенціального підходу є терапія, побудована на міжособистісних стосунках пацієнта і психотерапевта, на взаємних відкриттях, пошуку індивідуального підходу до кожної людини, зважаючи на її особистісні риси і життєву ситуацію. Аналізуючи особливості когнітивно-біхевіористичного напрямку у психотерапії, М. Панов, доходить висновку, що вся поведінка людини є наукуваною, а відтак її можна навчити низці стратегій для розвитку поведінкових змін з метою подолання кризових ситуацій. Автор статті визначає, що психодинамічна терапія передбачає зосередження уваги на внутрішніх передумовах травматичних переживань вимушених мігрантів, концентрування не лише на симптомах, а на пошуку причин, які їх визивають, а отже, у процесі психотерапевтичної допомоги безробітним з переліку внутрішньо переміщених осіб доцільно звертатися також до позасвідомих факторів досвіду особистості, її внутрішнього конфлікту. Автор доводить, що мультимодальний підхід у психологічній допомозі особистості в ситуації безробіття внаслідок вимушеної внутрішньої міграції передбачає синтез напрацьованих інших підходів і базується переважно на спостереженні за симптоматикою. М. Панов визначає фактори, що впливають на вибір методологічного підходу, зокрема: досвід і система роботи психотерапевта, особистісні якості клієнта, глибина стресової ситуації, стресогенний досвід тощо.

Ключові слова: безробітні, методологічний підхід, психотерапія, гуманістичний, психодинамічний екзистенціальний, когнітивно-біхевіористичний.

Постановка проблеми. Унаслідок внутрішньо-політичної кризи 2014–2015 років, а також анексії Російською Федерацією Кримського півострова та воєнних дій на Сході України у нашій державі з'явилася нова категорія населення – внутрішньо переміщені особи, які потребують підтримки з боку держави, громадських і волонтерських організацій. Таким чином, актуалізувалася проблема соціальної та психологічної адаптації цієї групи населення та їхньої інтеграції в нові соціокультурні умови. В. Константинов пов'язує процес адаптації особистості до нових умов життя з кардинальною перебудовою психологічних якостей особистості, поведінки й діяльності суб'єкта адаптації у відповідь на вимоги нового соціального оточення та зміни самого середовища в процесі задоволення адаптивної потреби вимушеного мігранта з метою їх повноцінної взаємної діяльності та розвитку [2]. О. Блинова стверджує, що психологічні проблеми та психічні розлади вимушених мігрантів мають комплексний характер, торкаючись всіх основних сфер особистості: емоційної, когнітивної, поведін-

кової, мотиваційно-потребової, комунікативної. Порушення в різних сферах психічного здоров'я мігрантів можуть призвести до проблем особистості загалом [1]. Як відомо, однією з основних сфер життєдіяльності людини є професійна, оскільки вона пов'язана з самореалізацією, матеріальним благополуччям, соціальним статусом, а отже, безробіття є кризовим станом для внутрішньо переміщених осіб, який у сукупності з іншими чинниками може мати психотравматичні наслідки.

Отже, постає необхідність створення системи соціального і психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб з метою подолання стресових станів і сприяння їхній соціальній реадaptaції загалом і професійній зокрема в нових умовах. Проте розроблення практичних аспектів потребує насамперед визначення теоретико-методологічних засад досліджуваної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні аспекти соціально-психологічних процесів перебували в центрі уваги таких вчених, як З. Кісарчук, Н. Чепелєва, Н. Федуніна,

О. Бурмістрова, С. Уварова, Н. Хрустальова. Особливості соціальної реадaptaції вимушених емігрантів загалом і професійної зокрема вивчають О. Блинова, І. Дроздова, В. Константинов. Певний науковий інтерес у контексті проблеми дослідження представляють наукові праці, присвячені професійній реадaptaції окремих соціальних груп населення, наприклад, осіб, які повернулися з місць позбавлення волі (Т. Татидінова, В. Трубінова), учасників бойових дій (Н. Дмитрієва, Л. Шестопалова). Водночас залишаються недостатньо розробленими як теоретико-методологічні, так і практичні аспекти професійної реадaptaції безробітних, що належать до внутрішньо переміщених осіб.

Мета статті – обґрунтувати теоретико-методологічні засади професійної реадaptaції безробітних з переліку внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження.

О. Блинова під вимушеною еміграцією, на відміну від добровільної, розуміє відсутність позитивної мотивації для переміщення, а також зміну умов проживання, за якої стає неможливою нормальна життєдіяльність, чи виникне реальна загроза безпеці за відсутності перспективи нормалізації ситуації [1]. Дослідники наголошують, що в ситуації вимушеної міграції високим є ризик виникнення психічно нестабільних станів чи розладів, зниження самооцінки та рівня домагань. Загалом адаптація до нового соціокультурного середовища є складним стресогенним процесом, під час якого стираються межі між нормою та патологією: те, що у звичайних життєвих обставинах розглядають як порушення психічного здоров'я, у ситуації вимушеної міграції може бути нормальною реакцією людини [8, с. 165]. Відтак особистість почасти не може подолати цей кризовий стан самостійно, вона потребує комплексної допомоги, до якої мають бути залучені органи державної влади, представники місцевої громади, громадських організацій, а також психологи.

Л. Орбан-Лембрик у межах дослідження соціальної адаптації виділяє три основні наукові підходи: з урахуванням стресу та пошуку шляхів його подолання (міграцію розглядають як ситуацію стресу, вивчають моделі стресових ситуацій і варіанти виходу з них); з точки зору соціальної ідентифікації (увага сконцентрована на сприйнятті себе й оточення на основі отриманої інформації); у соціокультурному контексті (увага приділяється психології міжкультурних контактів, формуванню умінь і навичок, які сприяють адаптації в новому середовищі) [4]. Проте описані дослідником теоретичні аспекти не дають повноцінного уявлення про механізми дії психотравматичних факторів у ситуації безробіття внутрішньо переміщених осіб і способи розв'язання цього питання. Відтак проблема потребує більш глибокого обґрунтування

в контексті основних методологічних підходів, представники яких пропонували власне бачення шляхів подолання стресових станів з метою сприяння соціальної реадaptaції загалом і професійній зокрема.

Одним із основних є гуманістичний підхід (К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей та інші), представники якого вважають, що всі люди, незалежно від раси, статі й коефіцієнта інтелекту, мають право прагнути до самоактуалізації, а отже, важливою є увага до емоційної сфери особистості і факторів, що на неї впливають [6]. У цьому контексті ситуацію вимушеної міграції загалом і безробіття внутрішньо переміщених осіб зокрема варто розглядати як екстремальний стан, який є переломним моментом для самореалізації людини. Н. Хрустальова зазначає: «Екстремальний стан, пов'язаний з інтенсивним зовнішнім викликом, що містить загрозу життю і здоров'ю людини, ставить перед нею завдання переживання нового, незвичного для неї досвіду» [5, с. 22]. С. Уварова наголошує, що такий виклик спрямований насамперед на задоволення елементарних потреб з піраміди А. Маслоу, тому досить часто блокує потенційні можливості для самореалізації, проте подекуди це дає особистості шанс розкритися з іншого боку в ситуації подолання кризи [7], відкрити в собі приховані ресурси, побачити альтернативу, а відтак – знайти іншу сферу для професійної самореалізації. У контексті цього підходу метою соціально-психологічної допомоги є відновлення цілісності людини та її гармонійних відносин з навколишнім світом. На нашу думку, доцільним є застосування гуманістичного підходу в роботі з безробітними з переліку внутрішньо переміщених осіб, оскільки він дасть змогу інтегрувати їхній кризовий досвід і використати його потенціал для самоактуалізації.

Представники екзистенціального підходу зосереджують увагу на бутті особистості у світі в межах антиномії його справжнього / несправжнього прояву в контексті життєдіяльності людини. У кризових (межових чи екстремальних) ситуаціях, на думку екзистенціалістів, цей справжній характер людського буття має проявити себе. Теоретики екзистенціалізму вважають, що екстремальні чи межові ситуації дають змогу людині вийти за межі повсякденного життя і в умовах смертельної загрози усвідомити власну екзистенцію, а отже, здобути екзистенційну свободу. Саме до таких ситуацій належить і внутрішня міграція, оскільки вона пов'язана з низкою кризових станів, появою екзистенційного світовідчуття, ситуацією життєвого вибору, подекуди із загрозою для життя. На думку І. Ялома, одного з теоретиків екзистенціальної психотерапії, кризовий стан дає змогу досягнути чотири «кінцеві даності» – смерть, свободу, ізоляцію та безсенсовість [9], для подо-

ланья яких особистість задіює захисні механізми. Цей дослідник був послідовним противником деіндивідуалізованого, бюрократичного, формального підходу в психотерапії, особливо різко він виступав проти «короткострокового діагнозу орієнтованої терапії», оскільки така терапія, на його думку, зумовлена економічними факторами, ґрунтується на вузьких, формальних діагнозах, одностороння, це – «терапія для всіх», без урахування особливостей і нюансів. Він вважає, що для кожної людини насамперед потрібно «винаходити» нову психотерапію, оскільки в кожного є своя, унікальна історія, власні тривоги та переживання. Основою для цієї системи психотерапевтичних заходів мають стати взаємини пацієнта і психотерапевта, взаємний обмін одкровеннями [9]. З цієї точки зору екзистенціальний підхід не може стати ефективним для комплексного розв'язання проблеми професійної реадaptaції внутрішньо переміщених осіб, оскільки вона в 2014–2015 роках набула масового характеру й потребує розроблення уніфікованої системи корекційних заходів, проте цей підхід може бути використаний в індивідуальній роботі із представниками зазначеної категорії населення для подолання кризових станів.

Прихильники когнітивно-біхевіористичного підходу ставляться до стресу як неспецифічної реакції організму в умовах проблемної адаптації до нових умов. Класична концепція біхевіоризму спирається на концепт «стимул-реакція», тобто дає змогу вивчити психічний стан людини через її поведінку. Теоретики небіхевіоризму до зазначеної схеми ввели додаткові складники, що призвело до становлення когнітивно-біхевіористичного напрямку у психотерапії, представники якого вважали, що вся поведінка є научуваною, а на вчинки людини впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори [7, с. 228]. Вони відстоювали думку, що клієнтів можна навчити низці стратегій для розвитку поведінкових змін, зокрема: самоспостереженню, постановці цілей, управлінню ймовірностями, когнітивному реструктуруванню, соціальній підтримці, контролю стимулів, стрес-менеджменту, запобіганню загостренням [6]. У результаті люди стають більш уважними до внутрішніх та зовнішніх чинників та своїх реакцій на них. Тобто, якщо людина оцінює ситуацію як загрозливу, то виникають адаптаційні реакції – стратегії поведінки, спрямовані на подолання стресового стану. Н. Хрустальова зазначає, що стресові чинники доцільно систематизувати за розміром негативного впливу і часом, якого вимагає їх подолання. Дослідниця визначає мікростресори (повсякденні труднощі), макростресори (критичні життєві події) та хронічні стресори й хронічні субтравматичні стресори (тривалі, затяжні життєві ситуації) [5, с. 27]. Відтак у межах цього підходу безробіття внутрішньо переміщених осіб,

як і вимушену еміграцію загалом, розглядають через поняття «стрес» та похідні від нього. Згідно з теорією біхевіоризму симптоми повторного переживання травми та фізіологічні прояви збудження розглядаються як умовні емоційні реакції, які виникають у відповідь на стимул зовнішнього середовища, а симптоми, які первісно були викликані травмою, на наступних етапах є наслідком спроб людини подолати її. Поступово ці прагнення починають проявлятися в обставинах, які не пов'язані з травмою і згодом стають функціонально автономними та зумовлюють появу неадаптивної поведінки [6].

Отже, у межах біхевіористичної терапії увага зосереджується не на самій травмі, а на неадаптивній поведінці, яка є її наслідком. При цьому відсутність негативних поведінкових проявів людини в соціумі розглядається як погашена умовна емоційна реакція, а відтак фахівці мають застосовувати техніки актуалізації травматичного досвіду з метою створення можливостей для психологічної роботи з симптомами повторного переживання травми [10].

Переживання внаслідок дії стресових факторів у межах когнітивно-біхевіористичного підходу розглядаються як хвороблива неефективна поведінка. Отже, терапія має здійснюватися шляхами, що є адекватними для таких поведінкових форм та їхнього когнітивного забезпечення. Метою психологічної допомоги в контексті біхевіористичного підходу стає навчання людини нових форм поведінки, більш ефективних, адаптивних та обґрунтованих, тоді як метою психологічної допомоги в когнітивному відгалуженні цього підходу зазвичай стає гармонізація порушеної екстремальною подією картини світу людини [7, с. 230]. Оскільки терапію в когнітивно-біхевіористичному підході здійснюють на симптоматичному рівні, то вона є ефективною в експрес-режимі, результати легко піддаються безпосередньому зовнішньому контролю. Це підтверджує доцільність застосування когнітивно-біхевіористичного підходу для професійної реадaptaції безробітних, що належать до внутрішньо переміщених осіб.

Психодинамічний підхід є найбільш давнім з-поміж досліджуваних у статті: він був апробований у процесі надання психологічної допомоги ще в часи Першої світової війни. Тоді ж було виявлено і деякі обмеження цього методологічного підходу, основне з яких стосувалося неможливості охопити оперативною аналітичною допомогою широкі верстви населення. Проте розвиток психодинамічних уявлень про стан травми і стресогенні ситуації відбувається і на сучасному етапі, зокрема Г. Кристал на основі аналізу робіт З. Фрейда визначає дві парадигми психічної травми, а саме: 1) модель нестерпної ситуації з акцентом на афективних станах; 2) модель динаміки неприйнятних імпульсів

(справжній травматичний момент – той, коли Я приймає рішення про відмову від неприйнятної думки) [11]. Загалом дослідник зазначає, що ті явища, які сучасні дослідники розглядають і лікують як травму, насправді є лише частиною більш складного феномена: «Визнання існування неминучої небезпеки і капітуляція перед нею знаменують початок травматичного стану, а з ним і початок травматичного процесу, який, якщо він не буде перерваний, закінчується психогенною смертю» [11]. У контексті нашого дослідження таке твердження видається цілком слушним, оскільки безробіття внутрішньо переміщених осіб є складником комплексної проблеми, яка потребує системного підходу. Нам імпонує те, що психодинамічна терапія передбачає зосередження уваги на внутрішніх передумовах травматичних переживань, концентрування не лише на симптомах, а й на пошуку причин, які його визивають. Окрім того, фахівці звертаються і до позасвідомих факторів досвіду особистості, адже йдеться не стільки про особливості впливу стресогенного стимулу, скільки про внутрішній конфлікт з цього приводу.

Особливістю психодинамічної терапії є індивідуальний підхід, робота з унікальним життєвим досвідом і актуальним станом людини. До основних недоліків психодинамічного підходу у справі подолання психотравматичних наслідків внутрішньої еміграції належить повільність роботи терапевта, яка стає певною перешкодою в процесі надання експрес-допомоги, а особливо в ситуації масових звернень за психологічною допомогою. Звичайно, на певному етапі виник такий вид психотерапевтичної підтримки, як групаналіз, проте він потребує попереднього пророблення індивідуальної проблематики та не передбачає масової експрес-допомоги взагалі.

Мультимодальний підхід до психологічної допомоги особистості в ситуації безробіття внаслідок вимушеної внутрішньої еміграції передбачає синтез напрацювань інших підходів. Варто підкреслити, що дієвість застосування цього підходу зумовлена передусім урахуванням індивідуальних особливостей людини, її внутрішніми ресурсами подолання кризи, а також механізмами опанування себе у стресовому стані.

Вихідною точкою терапії в межах зазначеного підходу є спостереження за симптомами, які виникають у людини внаслідок внутрішньої міграції, це допомагає визначити пріоритетні для неї способи подолання кризового стану (емоційна, когнітивна, соціальна чи інші сфери, які можуть стати основою для подолання наслідків травми). Зауважимо, що однією з переваг мультимодального підходу є доступність у використанні: його можуть застосовувати навіть ті, хто не має спеціальної психологічної підготовки з психології подолання кризи (учителі, соціальні працівники, волонтери тощо).

Загалом представники цього підходу використовують симптоматичне лікування, хоча й ураховують особливості індивідуального досвіду людини в ситуації вимушеної міграції.

Висновки. Отже, ситуація вимушеної міграції загалом і безробіття зокрема для внутрішньо переміщених осіб є стресовою, вона пов'язана з виникненням низки психотравматичних станів, які особистість почасти не може подолати самотійно. Це потребує комплексної допомоги органів державної влади, представників громадських і волонтерських організацій, а насамперед психологів. Аналіз теоретико-методологічних засад професійної реадаптації безробітних з переліку внутрішньо переміщених осіб дав змогу визначити основні методологічні підходи, на основі яких може здійснюватися психотерапевтична робота із зазначеною категорією населення: гуманістичний, екзистенціальний, когнітивно-біхевіористичний, психодинамічний, модальний. Доцільність застосування підходу залежить від низки чинників, зокрема: досвіду й системи роботи психотерапевта, особистісних якостей клієнта, глибини стресової ситуації, стресогенного досвіду тощо.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні практичних аспектів реалізації зазначених підходів у практиці роботи з безробітними з переліку внутрішньо переміщених осіб.

Література:

1. Блинова О.Є. Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v9/i9/10.pdf> (дата звернення: 03.02.2020).
2. Константинов В.В. Зависимость успешности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов к новым условиям жизни от типа проживания: дис. канд. психол. наук / Самарс. гос. пед. ун-т. Самара, 2004. 165 с.
3. Кристал Г. Травма и аффекты. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2002. №3. URL: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=1723>. (дата звернення: 02.02.2020).
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Вплив міграційних процесів на поведінкові прояви особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. 2008. Вип. 13. Ч. 1. С. 3–15.
5. Хрусталёва Н.С. Психология экстремальных и кризисных ситуаций: учебник. Санкт-Петербург : Изд. Санкт-Петербург. ун-та, 2018. 748 с.
6. Кісарчук З.Г. Теорія і технології застосування сучасних підходів до психотерапії у вітчизняних соціокультурних умовах : монографія. Київ, Кіровоград : Імек-ЛТД. 2014. 248 с.
7. Уварова С.Г. Концептуальна модель психологічної допомоги особистості в умовах суспіль-

- ної кризи. *Психологія і особистість*. 2019. № 1 (15). С. 225–243.
8. Федуніна Н.Ю., Бурмістрова Е.В. Психическая травма. К истории вопроса. *Московский психотерапевтический журнал*. 2005. № 2. С. 164–190.
9. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва: Независимая фирма «Класс», 1999. 576 с.
10. Hayes S. C., Follette W. C., Follette V. M. Behavior therapy: A contextual approach. *Gurman A.S., Messer S.B. Essential psychotherapies: Theory and practice*. New York : Guilford Press, 1996. P. 128–181.
11. Krystal H. Massive psychic trauma. New York : International Universities Press, 1968. P. 327–348.

Panov M. S. Professional readaptation of the internally displaced persons: methodological principles

The author of the article substantiates the theoretical and methodological principles of professional readaptation of the unemployed from the category of internally displaced persons, coming up with the idea to consider the situation of forced emigration within the frameworks of following theoretical aspects: taking into account the stress and searching the ways to cope with it; in terms of social identification; in the sociocultural context. The author makes a point of the feasibility to elaborate a system of readaptation measures based on the application of such methodological approaches as: humanistic, existential, psychodynamic, cognitive-behavioral, modal. The author holds that the implementation of a humanistic approach will make it possible to integrate the crisis experience of the internally displaced persons and to use the existing potential for their self-actualization, including the professional one. It is argued that the basis of existential approach is therapy, based on the interpersonal relations of the patient and psychotherapist, on mutual revelations, the search for a personalized approach taking into account his or her personal traits and reality situation. Having analyzed the features of the cognitive-behavioral approach in psychotherapy, the author concludes that all aspects of human behavior are learnable and therefore it can be taught a number of strategies for the development of behavioral changes aimed at overcoming crisis situations. The author of the article elucidates that psychodynamic therapy involves focusing on the internal prerequisites of the forced migrants' traumatic experiences, focusing not only on the symptoms, but on identifying the causes leading to them, and thus in the process of psychotherapeutic assistance to the unemployed from the category of internally displaced persons it is expedient to refer to the unconscious factors of the personal experience, to its mental conflict. The author shows that in the unemployment situation due to forced internal migration, the multimodal approach to individual's psychological assistance involves the synthesis of other approaches and primarily relies on the symptom observation. The factors that influence the choice of methodological approach are determined, in particular: experience and psychotherapist's system of work, the client's personal qualities, the depth of stressful situation, the stressful experience, etc.

Key words: unemployed, methodological approach, psychotherapy, humanistic, psychodynamic, existential, cognitive-behavioral.

Я. М. Раєвська

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
докторант
Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

КОНЦЕПТ ОСОБИСТІСНОЇ ТРАЄКТОРІЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО МІЖПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Вирішальний вплив професійної діяльності на професійне становлення та згодом і на професійний розвиток особистості фахівця перебувають у нерозривному зв'язку з розвитком особистості як суб'єкта професійної діяльності протягом здобуття професійної освіти та наступної фахової діяльності.

Аналіз теоретико-методологічних аспектів проблеми психологічного забезпечення професійного становлення фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії, узагальнення питань професійної підготовки майбутніх професіоналів до діяльності у соціальній сфері, окреслення багатогранних наукових підходів до професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери дозволило не лише спрогнозувати результати освітнього процесу у межах розв'язання проблеми розвитку професіоналізму майбутніх фахівців соціальної сфери, а й виявити оптимальні шляхи забезпечення високого рівня їх готовності до професійної діяльності й міжпрофесійної взаємодії, зокрема побудувати особистісну траєкторію готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії.

Авторська структура особистісної траєкторії підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії включає такі етапи: пропедевтично-адаптаційний, який включає діагностику студентів до міжпрофесійної взаємодії як результату професійної підготовки; організаційно-формульвальний, до якого належать технології, методи, зміст професійної підготовки; діяльнісний, до складу якого входять принципи, підходи, компоненти та критерії; оцінювальний – моніторинг готовності до міжпрофесійної взаємодії, контроль, корекція та оптимізація.

Психологічне забезпечення особистісної траєкторії готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії визначене за основними чотирма компонентами. Зокрема, мотиваційно-емотивний компонент, що визначається: 1) суб'єктно-орієнтованим критерієм, показниками якого є сформованість професійної мотивації; сформованість системи цінностей; здатність виявляти ініціативу; здатність самостійно приймати рішення; творчість у професійній діяльності; професійна мобільність; 2) емоційно-вольовим критерієм (самоконтроль; емоційна стійкість; уміння уникати конфлікту). Когнітивно-змістовий компонент визначено за когнітивно-аналітичним критерієм, і його показниками є сформованість системи загально-професійних та професійно-теоретичних знань; вміння аналізувати ситуацію. Діяльнісно-практичний компонент визначено за двома критеріями: поведінково-операційним (сформованість відповідних професійних умінь та навичок) і комунікативно-діяльнісним (взаємозв'язок та взаєморозуміння; мовна компетентність та комунікабельність; система комунікативних знань, умінь та навичок). Регуляційний компонент визначено за особистісно-рефлексивним критерієм. При цьому його показниками є емпатія; сприйняття себе та інших; рефлексивність; усвідомленість соціальної ролі та манери поведінки, узгоджені з цією роллю.

***Ключові слова:** соціальна робота, професійна діяльність, міжпрофесійна взаємодія, фахівці соціальної сфери, особистісна траєкторія, психологічне забезпечення, компоненти.*

Постановка проблеми. Професійне становлення фахівців соціальної сфери – це складне багатокомпонентне утворення, що передбачає розгляд його як процесу, який динамічно розгортається та передбачає визначення етапів і засобів, та як системи, що потребує виокремлення певних елементів, їхніх зв'язків та взаємовпливу з метою одержання запланованих результатів.

Професійна діяльність особистості фахівця у сфері соціальної роботи залежить від специфіки і виду роботи (професійна практика чи академічна дисципліна), що має власні теорії соціальної роботи, засновані на більш широкому спектрі

гуманітарних знань, з одного боку, та місцевих знань – з іншого. Варто при цьому зазначити, що цілісної ґрунтовної концепції соціально-психологічного забезпечення особистісної траєкторії професійного становлення фахівців соціальної сфери, зокрема щодо міжпрофесійної взаємодії, в Україні ще не розроблено.

Мета статті – окреслення концептуальних положень психологічного забезпечення особистісної траєкторії підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Будь-який фахівець виступає як соціальна постать певного

соціуму. У зв'язку з цим особистість фахівця має розглядатися не лише в діяльнісному, а й соціально-психолого-індивідуальному плані, тобто як суб'єкт соціального буття, професійної діяльності та індивідуальної життєдіяльності.

Варто зазначити, що про вирішальний вплив професійної діяльності на професійне становлення та згодом і на професійний розвиток особистості фахівця перебувають у нерозривному зв'язку з розвитком особистості як суб'єкта професійної діяльності протягом здобуття професійної освіти та наступної фахової діяльності. Цей аспект є принциповим, оскільки не особистість визначає фахову діяльність і не фахова діяльність визначає особистість, а суб'єкт професійно-фахової діяльності знаходить оптимальне співвідношення її зовнішньої (показники ефективної професійно-фахової діяльності, критерії та показники її оцінювання як суб'єкта професійної діяльності) та внутрішньої (ставлення, цінності, готовність, умотивованість, особистісний смисл, професійні перспективи тощо як суб'єкта соціального буття та професійної діяльності) детермінацій, стандартизації фахової діяльності та необхідності творчості в ній, регламентації та нормативності посадових компетенцій фахівця та творчої природи особистості.

У процесі теоретичного дослідження виявлені основні закономірності, зокрема взаємозв'язок соціальних процесів, соціальної політики та соціальної роботи; вирішення соціальної проблеми диктується потребами та інтересами клієнтів; зміст, форми і методи соціальної роботи зумовлюються характером проблем індивіда, групи, спільноти; залежність результату соціальної роботи від професійної компетентності й особистісних якостей фахівця, вибір пріоритетів соціальної роботи, створення умов для самозабезпечення, саморозвитку клієнта. Водночас окреслені закономірності слугували методологічною передумовою визначення принципів соціальної роботи, що поділяються на такі групи: соціально-політичні; організаційні; соціально-психолого-педагогічні; специфічні (гуманізму, незалежності, клієнтоцентризму, опори, толерантності, конфіденційності, максимізації).

Методологічні засади сприяли виявленню оптимальних методів соціальної роботи: 1) загальні (філософські); 2) загальнонаукові; 3) спеціальні (специфічні) – методи соціальної діагностики, профілактики, соціальної реабілітації, соціального контролю, соціально-економічні, педагогічні, психологічні та соціологічні.

Аналіз теоретичних положень дав нам змогу стверджувати, що міжпрофесійна взаємодія є категорією, що відображає процеси впливу різних суб'єктів один на одного, взаємну зумовленість їхніх вчинків і соціальних орієнтацій, зміну системи

потреб, внутрішньо індивідуальних характеристик, а також міжособистісних зв'язків, які виникають в процесі цієї взаємодії. Міжпрофесійна взаємодія полягає не тільки в обміні інформацією, але й організації спільних дій, які допомагають партнерам реалізувати деяку спільну для них діяльність;

Теорії міжпрофесійної взаємодії представляють її як матеріальний процес, що супроводжується передачею матерії, руху й інформації: як співпрацю, спільну діяльність, співпереживання, спілкування.

Розмаїття підходів до визначення і структури взаємодії привели до висновку, що міжпрофесійна взаємодія як соціально-психологічна категорія є інтегруючим чинником, який об'єднує частини в цілісний процес безпосереднього або опосередкованого взаємовпливу об'єктів (суб'єктів), що породжує їх взаємну обумовленість і зв'язок.

Міжпрофесійна взаємодія – це цілеспрямований, соціально-зумовлений, динамічний процес безпосереднього або опосередкованого одночасного впливу суб'єктів один на одного в результаті виконання певної професійної діяльності, за умови спрямовуючої ролі суб'єкта, що володіє сукупністю теоретичної та практичної підготовки, метою якого є реалізація змісту професійної діяльності одного і задоволення потреб іншого. Міжпрофесійна взаємодія – це функціональна взаємодія, що має діловий характер і відрізняється від міжособистісної взаємодії. Вона сприяє досягненню індивідуальних цілей кожного та мети спільної трудової діяльності за умов високого рівня усвідомленості та позитивного емоційного фону.

Особливості міжпрофесійної взаємодії полягають у тому, що:

- партнер у міжпрофесійній взаємодії завжди виступає як особистість, значуща для суб'єкта;
- учасникам взаємодії притаманне добре взаєморозуміння в питаннях справи;
- головним завданням міжпрофесійної взаємодії виступає продуктивна співпраця.

Проблема міжпрофесійної взаємодії має відносно самостійний зміст, вона конкретизує взаємозв'язки особистості і професії, виявляє ті фактори, що опосередковують відносини індивідів у професійній діяльності. Ефективність її визначається передусім сформованістю людини як особистості, як суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. Це своєю чергою передбачає, що формування людини як суб'єкта міжпрофесійної взаємодії має тривалий характер, зумовлений специфічними особливостями професіогенезу [6].

Практична реалізація науково-методичного та технологічного забезпечення професійної підготовки майбутнього фахівця соціальної сфери у процесі багатоступеневої фахової підготовки зумовлює поетапність та варіативність опанування майбутніми фахівцями цієї галузі навчальних

дисциплін професійного спрямування та необхідність вдосконалення програмно-методичного забезпечення процесу на основі вихідних положень Болонської системи. Це дозволяє збагатити, модернізувати зміст соціально-освітніх процесів, удосконалювати освітні технології підготовки сучасного фахівця соціальної сфери.

Так, зокрема, Н. Кривоконь, досліджуючи зміст соціально-психологічного забезпечення професійної діяльності, визначила наявність «трьох основних вимірів: як система заходів, що мають на меті вдосконалення, оптимізацію професійної діяльності; як специфічна діяльність, супровід особистості в професії; як процес перетворення особистості, набуття нею нового досвіду, нових якостей, рис тощо». Авторка наголошує, що таке «перетворення і зумовлене спеціально організованими впливами і супроводом, а сама особистість при цьому має бути достатньо вмотивована» [4].

Тому особливо важливо, щоб фахівець з соціальної роботи був «людиною, яка внаслідок своїх посадових і професійних обов'язків здатна надавати всі (або окремі) види соціальної допомоги в подоланні людиною, сім'єю або групою людей проблем, що у них виникли» [3, с. 56], і при цьому актуалізувати, формувати та розвивати систему особистісних та професійних якостей, якими він володіє як особистість.

Отже, фахівець соціальної сфери в установі соціальної служби має бути як виконавцем, так і керівником, лідером, здатним здійснювати професійну діяльність, вирішувати завдання управлінського, діагностичного, прогностичного, проєк-

тувального, організаторського, комунікативного, емоційно-вольового, гностичного, морального, фізичного, філологічного та іншого характеру [2, с. 253], надаючи соціальні послуги населенню, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, допомогу у їх подоланні громадянам (особам), сім'ям, дітям, молоді, які потребують сторонньої допомоги [2].

Під психологічною готовністю майбутніх фахівців соціальної сфери до професійної діяльності ми розуміємо цілісне новоутворення, що проявляється, з одного боку, як якість особистості, а з іншого – як психічний стан, що забезпечує цілеспрямований розвиток особистості для ефективного виконання майбутньої професійної діяльності. Під «якістю особистості» розуміємо сформованість певної системи психологічних якостей і професійних умінь у студента, які необхідні йому для виконання майбутньої професійної діяльності у процесі міжпрофесійної взаємодії. А під «психічним станом» особистості – гуманістичну спрямованість особистості, прагнення до успіху в майбутній професійній діяльності. Психологічна готовність включає в себе, з одного боку, запас професійних знань, умінь і навичок; з іншого – риси особистості: переконання, педагогічні здібності, інтереси, професійна пам'ять, мислення, увага, педагогічна спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, що забезпечать успішне виконання професійних функцій. Варто зазначити, що ядро готовності складають психічні процеси і властивості. Вони є фундаментом якостей особистості.

Таблиця 1

Характеристика компонентів особистісної траєкторії готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії*

№ з/п	Назва компоненту	Критерії	Показники
1.	Мотиваційно-емоційний	<i>суб'єктно-орієнтований</i>	<ul style="list-style-type: none"> - сформованість професійної мотивації; - сформованість системи цінностей; - здатність виявляти ініціативу; - здатність самостійно приймати рішення; - творчість у професійній діяльності; - професійна мобільність
		<i>емоційно-вольовий</i>	<ul style="list-style-type: none"> - самоконтроль; - емоційна стійкість; - уміння уникати конфлікту
2.	Когнітивно-змістовий	<i>когнітивно-аналітичний</i>	<ul style="list-style-type: none"> - сформованість системи загально-професійних та професійно-теоретичних знань; - вміння аналізувати ситуацію
3.	Діяльнісно-практичний	<i>поведінково-операційний</i>	- сформованість відповідних професійних умінь та навичок
		<i>комунікативно-діяльнісний</i>	<ul style="list-style-type: none"> - взаємозв'язок та взаєморозуміння; - мовна компетентність та комунікабельність; - система комунікативних знань, умінь та навичок
4.	Регуляційний	<i>особистісно-рефлексивний</i>	<ul style="list-style-type: none"> - емпатія; - сприйняття себе та інших; - рефлексивність; - усвідомленість соціальної ролі і манери поведінки, узгодженої з цією роллю

* складено автором

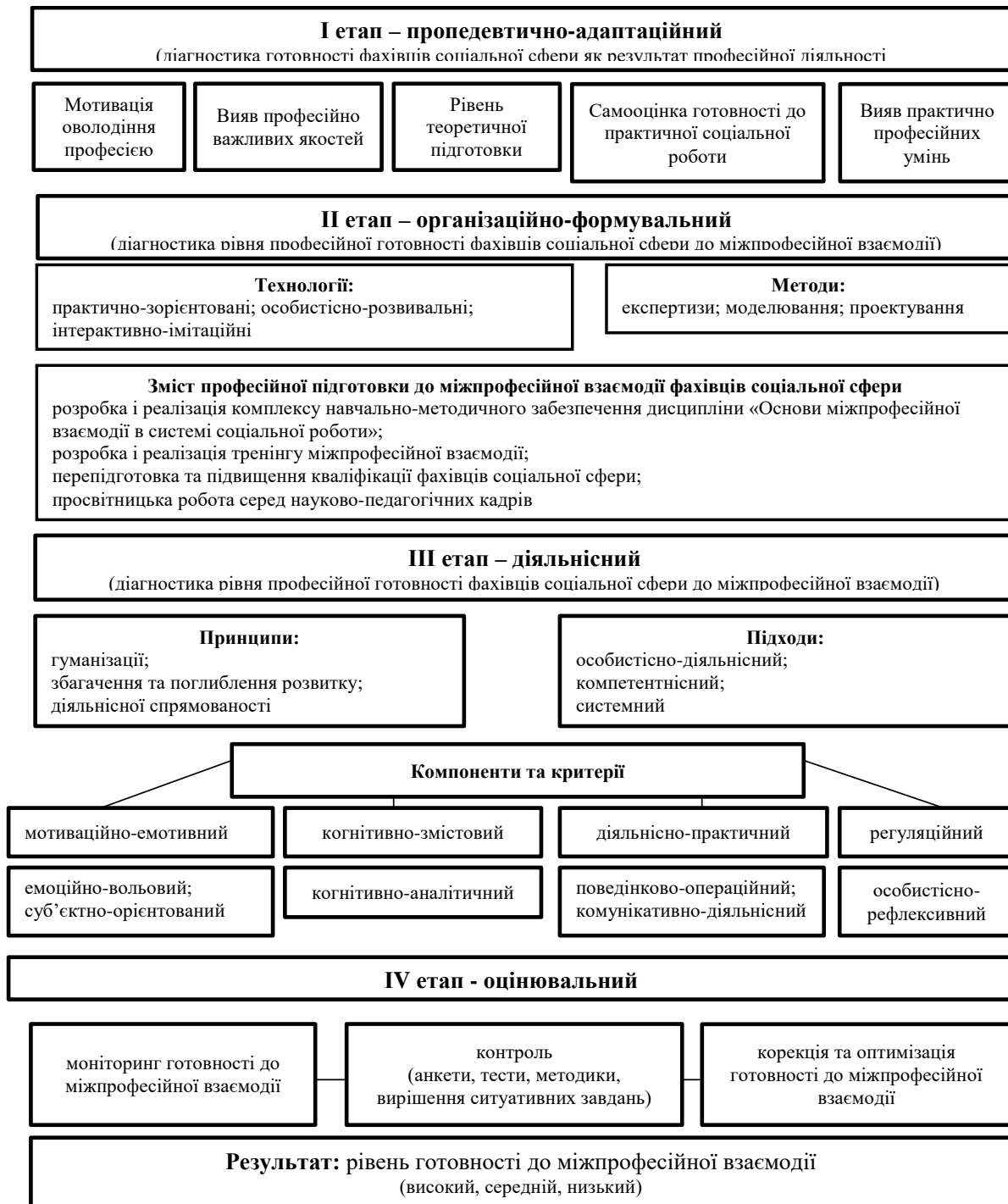

Рис. 1. Структура особистісної траєкторії готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії*

* складено автором

Таким чином, на основі вищевикладеного подано авторську структуру та характеристику компонентів особистісної траєкторії готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії, яку подано в таблиці 1 і на рис. 1.

Розроблена структура особистісної траєкторії підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії включає такі етапи:

1) пропедевтично-адаптаційний: діагностика студентів до міжпрофесійної взаємодії як резуль-

тат професійної підготовки (мотивація оволодіння професією, вияв професійно-важливих якостей, рівень теоретичної підготовки, рівень практично-професійних умінь, самооцінка готовності до практичної соціальної роботи);

2) організаційно-формульальний: технології (практично-орієнтовані, особистісно-розвивальні, інтерактивно-імітаційні), методи (експертизи, моделювання і проектування), зміст професійної підготовки (розробка і реалізація

комплексу навчально-методичного забезпечення дисципліни «Основи міжпрофесійної взаємодії в системі соціальної роботи»; розробка і реалізація тренінгу міжпрофесійної взаємодії; перепідготовка та підвищення кваліфікації фахівців соціальної сфери; просвітницька робота серед науково-педагогічних кадрів);

3) діяльнісний: принципи (гуманізації, людиноцентризму, збагачення та поглиблення розвитку, виважених рішень, діяльнісної спрямованості), підходи (особистісно-діяльнісний, компетентнісний, системний), компоненти та критерії (мотиваційно-емотивний: емоційно-вольовий, суб'єктно-орієнтований; когнітивно-змістовий: когнітивно-аналітичний; діяльнісно-практичний: поведінково-операційний, комунікативно-діяльнісний; регуляційний: особистісно-рефлексивний);

4) оцінювальний (моніторинг готовності до міжпрофесійної взаємодії, контроль, корекція та оптимізація).

Висновки. Теоретико-методологічні та практичні аспекти дослідження вказують на поетапний розвиток вироблених суспільно та професійно значущих пріоритетів під час осмислення сутності й особливостей професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери та розкриття наукових підходів до вивчення цього процесу; вони базуються на комплексному використанні сучасних наукових підходів, що дозволяють виробити цілісні й переконливі уявлення про професійну підготовку соціальних працівників в умовах вищого навчального закладу як про процес і результат соціальної освіти; розширюють визначення його понятійної системи, сприяють з'ясуванню статусу і професіоналізму соціального працівника як суб'єкта соціальної сфери та змісту, структури й педагогічного управління процесом його професійного становлення. Розглядаючи ці твердження як концептуальні, ми можемо говорити, що наше дослідження ґрунтується на виявленні феноменології професійної освіти та її педагогічних можливостей у процесі підготовки студентів до професійної соціальної роботи, розробці структурно-функціональної моделі, її організації в єдності цільових, змісто-

вих, технологічних, методичних та організаційних складників.

Саме такий підхід є, на нашу думку, методологічно обґрунтованим, оскільки особистість фахівця і його діяльність усвідомлюються, сприймаються і досліджуються у комплексі. Однак при цьому слід враховувати те, що особистість не підпорядковується діяльності, а свідомо визначає її цілі, зміст, методи, технології, засоби та результат, а за потреби вносить до них певні корективи. У зв'язку з цим варто говорити про індивідуальний стиль професійної діяльності, отримання такого результату, що відповідає суб'єктивним очікуванням конкретного фахівця.

Література:

1. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5, № 5, с. 63–70.
2. Балахтар В.В. Психологія особистості фахівця з соціальної роботи : монографія. Київ : Талком, 2008. 384 с.
3. Кизименко Л.Д., Бєдна Л.М. Словник-довідник соціального працівника (для студентів та соціальних працівників). Міні-гловарій. Львів : ДЦ МОУ. 2000. 67 с.
4. Кривоконь Н.І. Роль соціально-психологічного забезпечення в контексті «Психологізації» соціальної роботи. *Психологія і особистість*. 2015. № 2(1), С. 201–213.
5. Орешета Ю.В. Фахівці із соціальної роботи як ключові суб'єкти сфери соціальної роботи. *Грані*. 2014. № 11, С. 124–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_11_25 // С.124.
6. Раєвська Я.М. Структурно-функціональний підхід до міжпрофесійної взаємодії в системі соціальної роботи «Інтернаука» №15, 2019. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2019-15-5303>.
7. Ягупов В.В. Професійний розвиток особистості фахівця: поняття, зміст та особливості. *Наукові записки: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. Том 175. С. 22–28.

Raievska Ya. M. Concept personal trajectory ready to experts social sphere to interprofessional interaction

The decisive influence of professional activity on the professional development and subsequently on the professional development of the personality of the specialist are inseparably linked with the development of the individual as a subject of professional activity during the acquisition of vocational education and subsequent professional activity.

Analysis of theoretical and methodological aspects of the problem of psychological support for the professional formation of specialists in the social sphere to interprofessional interaction, the generalization of issues of professional training of future professionals in the field of social work, outlining multifaceted scientific approaches to the professional training of specialists in the field of development but to identify the problem of development of professionalism of future specialists of the social sphere ways to ensure a high level of their readiness for professional activity and interprofessional interaction, in particular to build a personal trajectory of readiness of social sphere professionals for interprofessional interaction.

The author's structure of personal trajectory of preparation of specialists of social sphere for interprofessional interaction includes the following stages: propaedeutic-adaptive, which includes diagnostics of students

for interprofessional interaction as a result of professional preparation; organizational and formative, which include technologies, methods, content of vocational training; an activity that includes principles, approaches, components and criteria; evaluation – monitoring of readiness for interprofessional interaction, control, correction and optimization.

Psychological support of personal trajectory of readiness of social sphere specialists for interprofessional interaction is defined by four main components. In particular, the motivational and emotional component, which is determined by: 1) subject-oriented criterion, the indicators of which is the formation of professional motivation; the formation of the value system; ability to take initiative; ability to make decisions independently; creativity in professional activity; professional mobility; 2) emotional-volitional criterion (self-control; emotional stability; ability to avoid conflict). The cognitive-semantic component is defined by the cognitive-analytical criterion and its indicators are the formation of the system of general professional and professional-theoretical knowledge; ability to analyze the situation. The practical component is defined by two criteria: behavioral and operational (formation of relevant professional skills) and communicative activity (interconnection and understanding; language competence and communication; system of communicative knowledge, skills). The regulatory component is defined by the personality-reflexive criterion. Its indicators are empathy; perception of oneself and others; reflectivity; awareness of the social role and behavior consistent with that role.

Key words: *social work, professional activity, interprofessional interaction, specialists in the social sphere, personal trajectory, psychological support, components.*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СТРАХІВ У ЖІНОК СЕРЕДЬНОГО ВІКУ

У статті представлено результати теоретичного аналізу сучасних психологічних підходів до дослідження особливостей прояву страхів у жінок середнього віку. Розкрито поняття страху та наведено основні класифікації страхів. Показано, що емоція страху, будучи базовою, бере безпосередню участь у розвитку адаптаційних можливостей особистості на психофізіологічному, психо-соціальному і соціокультурному рівнях, особливості реалізації яких залежать від низки чинників та мають характерні властивості на різних етапах онтогенезу особистості. Акцентовано, що перспектива дослідження страхів у період середнього віку щільно пов'язана з проблемою періодизації, без вирішення якої неможливим є її ґрунтовне розв'язання. Проаналізовано психологічні особливості жінок середнього віку, а також визначено особливості прояву страхів, які є характерними саме для жінок цієї вікової категорії. Розглянуто передумови виникнення страхів у жінок середнього віку, які передусім зумовлені переживанням кризи середнього віку та особливостями ситуації соціального розвитку. Наголошено, що актуалізація страху, його навіязливий характер, призводить до деструктивних змін, проблем зі здоров'ям, результатом чого може бути зниження працездатності та особистісної ефективності внаслідок фізичної та психічної втомлюваності, дратівливості, емоційної нестабільності. Відзначено, що ключовими життєвими перспективами особистості жінки середнього дорослого віку є розкриття свого потенціалу в професійній діяльності та сімейних стосунках, основна проблема цього періоду полягає у виборі між продуктивністю (прогресивна лінія розвитку) та інертністю (регресивна лінія розвитку). Також відзначається важливість для осіб середнього дорослого віку розв'язання певних «життєвих дилем»: цінність мудрості – цінність фізичної сили; соціалізація – сексуальність; емоційна гнучкість – емоційне збіднення; інтелектуальна пластичність – інтелектуальна ригідність; диференціації Я проти надмірної захопленості своїми соціальними ролями; трансценденція тіла проти надмірного зосередження на своєму тілі; трансценденція Я проти надмірного зосередження на власному Я.

Визначено, що психологічну основу змісту конструктивного подолання страхів жінками середнього віку складають її індивідуально-типологічні характеристики, які відображають психофізіологічні та психосоціальні резерви самореалізації, визначають продуктивний вектор розвитку, зумовлюють динамічні і змістовні особливості переживання страху, сприяють зниженню тривалості наслідків страху. Зазначено, що перспективним напрямом досліджень є подальше всебічне дослідження природи походження страхів у жінок середнього віку, зокрема, виявлення індивідуально-психологічних чинників прояву страхів, а також розробка та впровадження психокорекційної програми, спрямованої на зниження інтенсивності переживання різного роду страхів, які притаманні жінкам зазначеної вікової групи.

Ключові слова: страх, жінки середнього віку, криза середнього віку, соціальна ситуація розвитку, індивідуально-психологічні особливості.

Постановка проблеми. Одним з показників, за яким може визначатися наявність чи відсутність кризового стану розвитку суспільства, є можливість реалізації потенціалу як кожної окремої особистості, так і суспільства загалом. Особливості соціальної ситуації сьогодення визначаються насамперед індикаторами нестабільного розвитку суспільства, про що свідчить збільшення кількості нереалізованих у житті осіб, схильних до прояву соціального інфантізму, переживання психологічного неблагополуччя, звуження «радіусу» соціальної довіри. Вочевидь, соціум демонструє неготовність до сприй-

няття викликів глобалізаційних процесів, які своєю чергою формують загальну ціннісну платформу сучасного світу, що складається з таких чинників, як толерантність, миролюбство, екологічна безпека, права людини, солідарність тощо. Враховуючи глобальні тенденції універсалізації демократичних цінностей та демократично-гуманістичного стилю мислення, особливої актуальності набувають питання, пов'язані з вивченням процесів реалізації потенційних можливостей та ефективності функціонування в умовах трансформаційних змін як окремої особистості, так суспільства загалом [2].

Так, зокрема, динамічний темп сучасного життя, а також виклики сьогодення, які постають перед людиною, зумовлюють появу різного роду нових страхів чи метаморфозу старих, що потребує відповідного наукового осмислення та обґрунтування. Будучи базовою емоцією, страх приймає участь у реалізації загальних адаптаційних можливостей особистості. При цьому, коли страх стає домінуючою емоцією, починає керувати думками та поведінкою людини, він призводить до деградації особистості та може виступати суттєвою перешкодою у досягненні нею успіху та подальшій самоактуалізації у житті [19, с. 174–179]. Відповідно, актуалізація страху, його нав'язливий характер призводять до деструктивних змін, проблем зі здоров'ям, результатом чого може бути зниження працездатності та особистісної ефективності внаслідок фізичної та психічної втомлюваності, дратівливості, емоційної нестабільності.

Особливо гостро це питання постає для жінок середнього віку, оскільки саме цей період характеризується найбільшою активністю в плані професійної, соціальної та творчої діяльності, піком розвитку особистісних (психічних і соціальних) якостей [9].

Отже, безперечною є актуальність та соціальна забарвленість окресленої проблеми, а теоретико-практичне значення дослідження соціально-психологічних проявів страху особистості середнього віку вимагають емпіричного вивчення цього явища на різних етапах дорослого життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження особливостей різного роду страхів, їх ролі та місця у становленні і функціонуванні особистості за різних обставин та на різних етапах онтогенезу останніми роками стають все більш актуальними і значущими. Аналіз наявних психологічних досліджень свідчить про достатньо широке розроблення окремих аспектів проблем страху. Зокрема, велика увага приділяється вивченню сутності, функціям, класифікаціям, характеристикам, психологічним детермінантам виникнення та подолання страхів, специфічним особливостям перебігу емоції страху у контексті вікових проявів, а саме у дошкільному та молодшому шкільному віці (О. Захаров [7]), у підлітковому віці (Т. Рябовол, К. Комарицька [18] та інші), в юнацькому віці (Н. Кодацька, П. Терпімова [12]; О. Кузнєцова [12] та інші). Проте бракує фундаментальних робіт, в яких було б науково обґрунтовано систему психологічних основ страху як феномену людської психіки, диференційованої та ідентифікованої відповідно до особливостей дорослої особистості. Так, окремі характеристики різного роду страхів у зрілому віці розглядаються у роботах низки дослідників (Т. Дзюба, О. Коваленко [5], Н. Карпенко [10; 11], О. Кузнєцова [13], О. Мурзина [14] та інші). При цьому науковці звертають увагу

як на соціальні чинники, пов'язані із зовнішніми джерелами виникнення страху, так і на внутрішні, які зумовлені особистісними властивостями індивіда.

Незважаючи на актуальність та практичну значущість окресленої проблеми, вивчення причин виникнення страхів та шляхів їх подолання з урахуванням психосоціальних та гендерних аспектів у середньому віці дорослості продовжує бути однією з найменш досліджених у цьому напрямку. З іншого боку, враховуючи, що у теперішній час за своїми змістовним характеристиками зазначений віковий період є періодом розквіту особистості, коли вона має можливість найпотужніше розкрити свій потенціал, реалізувати себе в усіх сферах життєдіяльності, що своєю чергою є підґрунтям для подальшого розвитку та гармонійного функціонування особистості на наступних етапах онтогенезу [5, с. 27]. Не викликає сумніву значення як соціальної ситуації розвитку, так і особистісних якостей у виникненні, розвитку, прояві і подоланні страхів у різні вікові періоди [15, с. 109–110]. Саме тому перспективним є всебічне теоретичне та емпіричне дослідження психологічних детермінант виникнення та подолання страху в означений період, а не тільки окремих його характеристик.

Мета статті – на підставі аналізу сучасних психологічних досліджень узагальнити уявлення про соціально-психологічні особливості прояву страхів у жінок середнього віку.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що емоція страху є базовою та бере безпосередню участь у розвитку адаптаційних можливостей особистості на психофізіологічному, психосоціальному і соціокультурному рівнях, особливості реалізації яких залежать від низки чинників та мають характерні властивості на різних етапах онтогенезу особистості. Крім того, страх є афективним віддзеркаленням у свідомості людини загрози власному життю чи благополуччю, що має особливе значення в особливих, кризових, періоди онтогенезу. Так, наприклад, у концепції розвитку особистості Е. Еріксона моменти переходу від однієї стадії розвитку до іншої розглядаються як кризи. В основу його періодизації покладено три процеси розвитку: соматичний, соціальний і розвиток свідомого «Я». Він розглядав два протилежних новоутворення, що надавала криза особистості в разі успішного або неуспішного її проходження, та визначав основні дихотомії (протилежності), притаманні для різних стадій психосоціального розвитку особистості. Здобуття цілісності особистості, на думку Е. Еріксона, відбувається в результаті синтезу всіх новоутворень попередньої стадії як формування внутрішньої ідентичності [17, с. 175].

Суперечливою дотепер є проблема класифікації страхів. Так, низку критеріїв для класифікації

страхів пропонує Т. Абакумова: а) об'єктивні джерела виникнення страху (біологічні, техногенні, планетарні та космічні страхи); б) відсутність уявлень про повноту і цілісність навколишньої дійсності (соціальні та дитячі страхи); в) онтологічні (релігійний, екзистенційний, страх смерті); г) гносеологічні (страхи від надлишку інформації) [1].

У своєму дослідженні О. Захаров розділяє наявні страхи за такими ознаками: за характером – природні, соціальні, ситуаційні, особові; за ступенем реальності – реальні та вигадані; за ступенем інтенсивності – гострі та хронічні [7, с. 98].

Цікавою є класифікація, представлена у монографії С. Томчука та М. Томчука, де виокремлюють такі види страхів: природні (біологічні) страхи, які безпосередньо пов'язані із загрозою життю людини; соціальні страхи – боязнь і побоювання за зміну свого соціального статусу; внутрішні страхи – народжені лише фантазією та уявою людини і не мають під собою реальної основи для занепокоєння [19, с. 79].

Перспектива дослідження страхів у період середнього віку стикається з проблемою періодизації, без вирішення якої неможливим є її ґрунтовне розв'язання. Так, середня дорослість визначається як вік: від 25 до 50 років (Д. Біррен); від 26 до 64 років (Е. Еріксон); від 25 до 40 років (Д. Бромлей); від 35 до 60 років (Д. Фельдштейн, 1999); від 40 до 60 років (Г. Крайг, 2000); від 40 до 65 років (В. Квінн, 2000); від 30 до 40 років (О. Солдатова); від 31 до 60 років (В. Моргун); від 32 до 61 року (І. Слободчиков) [17, с. 177].

Неможна не зазначити, що у будь-якому варіанті періодизації, саме на цей вік припадає так звана «криза середнього віку», яка супроводжується багатьма змінами, зокрема у емоційно-вольовій сфері особистості, та характерними ознаками якої є відчуття психологічного, емоційного дискомфорту, поява страхів, переважання негативного настрою, зниження саморегуляції емоційних станів та вольових дій [4]. Зазвичай вважають, що криза середнього віку полягає в остаточному переосмисленні планів життя, співвідношенні їх з реальністю і корегуванні відповідно до особистісних досягнень, усвідомленні кінцевості життя і неможливості почати його знову, часто втраті сенсу життя.

У психологічній літературі існує безліч спроб охарактеризувати цей період та знайти пояснення змінам, що відбуваються. Різні автори по-різному визначають основні події цього періоду, кожна з яких може супроводжуватися проблемами або конфліктами розвитку дорослої людини, які своєю чергою можуть бути як наслідком актуалізації наявних страхів, так і підґрунтям для розвитку нових.

Так, на думку М.С. Пека [16], до основних проблем розвитку дорослої людини, які можуть сут-

тєво проявлятися у кризі середини життя, належать такі: визнання цінності «мудрості» проти визнання цінності «фізичної хоробрості»; врівноваження на новому рівні соціального проти сексуального в людських взаєминах (послаблення соціальних ролей); катексисна (емоційна) гнучкість проти катексисного збіднення; розумова гнучкість проти розумової ригідності; необхідність диференціації Я (Я-професіонал, Я-потенційний пенсіонер, Я-сім'янин, Я-керівник, Я-зріла особистість та інше) проти надмірної захопленості своїми соціальними ролями; трансценденція тіла проти надмірного зосередження на своєму тілі; трансценденція Я (вихід за межі Я до вічного, космічного, божественного) проти надмірного зосередження на власному Я [4, с.79–80].

Згідно з концепцією психосоціального розвитку особистості Е. Еріксона середній вік охоплює сьому стадію життєдіяльності дорослої людини й визначається автором як етап особистісної зрілості. Водночас психологічне тлумачення поняття «зрілість» визначає свою неоднозначність та стикається із труднощами у визначенні норми розвитку у зв'язку як з дією соціокультурних, етнічних чинників, так і загальною інфантилізацією сучасного суспільства.

Основними сторонами життя людини середнього віку залишаються сімейні стосунки й професійна діяльність, а провідною соціальною ситуацією розвитку є ситуація реалізації дорослою людиною самої себе, повного розкриття свого потенціалу в професійній діяльності та сімейних стосунках. При цьому, за Е. Еріксоном, основна проблема цього періоду полягає у виборі між продуктивністю та інертністю [22], де продуктивність (генеративність) розглядається як прогресивна лінія розвитку, яка змістовно охоплює творчу й професійну продуктивність, а також внесок у виховання та ствердження в житті майбутнього покоління. Продуктивність виникає разом із стурбованістю дорослої людини не тільки благополуччям наступного покоління, а й станом суспільства загалом. Безперечно, важливого значення за таких умов набуває почуття самореалізованості дорослої людини, пов'язаного з досягненням її нащадків.

На відміну від продуктивності, на думку Е. Еріксона, інертність є регресивною лінією розвитку особистості, яка вказує на відсутність прогресивності й призводить до занурення людини в себе, у свої особисті потреби, що може призводити до егоцентризму. Слід наголосити, що на тлі надто несприятливої ситуації розвитку має місце регресія, аж до obsesивної потреби у псевдоблизькості, що супроводжується надмірною зосередженістю на собі [5, с. 27–29] та своєю чергою заважає забезпеченню безпеки психологічної компетентності і дієвої самореалізації в особи-

стісному зростанні, складає основу оформлення здорової особистості [3, с. 62].

В межах будь-якого варіанту періодизації середній вік – це період усвідомлення власного «Я» та прагнення до саморозвитку, що настає внаслідок кризи середини життя. Змістом Я-концепції зрілої особистості стає самоактуалізація, зумовлена духовно-моральними правилами та певними етичними зобов'язаннями перед родиною та колегами по роботі. Доросла людина, що досягла середнього віку, відчуває власну «вікову» відокремленість, що проявляється як автономність у процесі прийняття рішень. На тлі життєвих сил та послаблення здоров'я людини відбувається зниження фізичної активності шляхом переорієнтації на розумову діяльність, що передбачає розвиток дослідницьких умінь, навичок та здатностей до аналізу і синтезу. Зрілий досвід надає можливість розвивати здатність до критики і самокритики. Розвиток ключових компетентностей у цьому віці досягає апогею [17, с. 177].

Статистичні дані останнього десятиріччя у всьому світі свідчать, що досить часто жінки середнього віку активно продовжують, кардинально змінюють або навіть тільки активно розпочинають свою професійну кар'єру. З іншого боку, середній вік – це не тільки період професійних досягнень, але й час аналізу та оцінки якості реалізації особистісних цілей, що безперечно впливатиме на перебіг кризи середини життя, переживання якої, як відомо, має певні гендерні особливості.

Незважаючи на стійку тенденцію сьогодення до свідомого відкладання часу реалізації репродуктивного потенціалу у бік саме середнього віку, саме професійна діяльність у багатьох випадках стає провідним засобом самореалізації жінок у цей віковий період [21, с. 14].

Цікаво, але професійний успіх часто викликає у жінок тривогу, сумніви у власній жіночності і здатності реалізувати себе в ролі дружини та матері. Культурні традиції зазвичай підсилюють цю тривогу, формуючи взаємовиключний вибір жінки відносно роботи і сім'ї, при цьому особливо гострою стає проблема страху успіху внаслідок поглиблення різного роду конфліктів – рольових, міжособистісних, внутрішньо-особистісних. Задля привертання уваги до подібних суперечностей було запроваджено поняття «страх відокремлення», що визначається як специфічні переживання жінки, яка вирішила заявити про свою компетентність і кар'єрні амбіції, а тому змушена боротися не тільки із супротивом оточення і тиском традицій (страх успіху), а й із глибинною несвідомою тривогою втрати жіночності (страх відокремлення). Жінка значно частіше переживає страх внаслідок успіху, подолання меж середнього рівня досягнень через очікуване соціальне відторгнення її як успішного професіонала. Вочевидь

це ґрунтується на стереотипах, які на теперішній час мають тенденцію до стійкого руйнування, але тривалий час переважали у суспільстві, згідно з якими жіночність є несумісною з професійною кар'єрою, видатними здобутками тощо. Тому побоювання успіху, незважаючи на активні зміни, й досі можуть ставати на заваді досягненню вершин професійного зростання та самореалізації жінок [6, с. 97–99].

Так, у дослідженнях Н. Карпенко розглядається проблема професіоналізму та професійних страхів особистості зрілого віку, аналізуються витоки зародження професійних страхів та детермінанти їх виникнення, подано рекомендації щодо профілактики професійних страхів та їх подолання у процесі становлення професіоналізму особистості [10]. Також страхи жінок середнього віку автор розподіляє на два узагальнені та достатньо різнопланові види: страх перед придбанням (страх небажаної вагітності, страх ракових захворювань, страх забруднитися та захворіти інфекційними хворобами) і страх перед втратою (страх втратити коханого, страх втратити дитину, страх народити неповноцінну дитину, страх старості та втрати краси і привабливості тощо). Дуже часто зустрічається у жінок страх зґвалтування, він поєднує обидва види страхів і набуття, і втрати: «набуваються» стрес, депресія, побої або венеричні захворювання, «втрачаються» – віра в людяність, спокій, довіра до оточуючих, впевненість у собі, в своїй безпеці [11].

Всі ознаки страхів, які притаманні жінкам середнього віку, О. Кузнєцова класифікує на чотири блоки: загальнолюдські страхи («страх війни», «страх старіння», «страх власної смерті» тощо); внутрішні страхи («душевного болю», «власної поведінки під впливом імпульсів», «зради коханої людини» тощо); соціальні страхи («матеріально не забезпечити сім'ю», «втратити авторитет в очах інших», «зниження соціального статусу») і ірраціональні страхи («замкнутого простору», «висоти», «глибини»). Особливості прояву страхів у жінок середнього віку, на думку автора, знаходять відображення у формуванні семантичної структури свідомості в формі базисних конструктивів – «моральність», «страх соціальної дезадаптації», «ірраціональні страхи», які розкривають основні причини страхів людей: смерть, ізоляція, самотність, безпорадність і небезпеки, створені силою власної уяви.

Автором також розглядаються особливості прояву страхів у представниць різних професій, які виражаються у специфіці розподілу значущості факторів за гендерними, віковими і професійними ознаками, а також характерними емоційними оцінками під час сприйняття особистісних образів. Проведений аналіз оцінок значущих рольових позицій серед жінок зрілого віку, який харак-

теризується систематизацією соціальних ролей, інтегральністю статусу та визначає положення в суспільстві, є професійно-посадовий і батьківський статус [13].

Дослідження вікових та гендерних особливостей суб'єктивного прояву страхів особистості та причини їх виникнення у різних вікових групах представлено у роботі О. Мурзиної. Автором побудовано ієрархічну структуру актуальних страхів особистості середнього віку (35–65 років), де домінуючими страхами є: страх хвороби і страх смерті близьких; страх появи сильного болю; страх змін в особистому житті; страх відповідальності; страх фізичного насильства. Серед найменш виражених страхів – страх самогубства; страх містики; страх замкнутих просторів; страх здатися смішним. Причини страхів у даній віковій групі найчастіше пов'язані з родиною та близькими людьми, пережитими важкими життєвими потрясіннями, а так само дитячими переживаннями [14, с. 10–13].

Загальноновизнано, що багато страхів дорослих зумовлені неприємними дитячими переживаннями. Так, наприклад, виявлено, що страх фізичних контактів у жінок часто пов'язаний з показником ступеня віддаленості батька і браку уваги з його боку; страх несправедливого ставлення з боку оточуючих корелює з несправедливим ставленням матері; страх критики – з високою критичністю з боку матері. Цікаво, що у багатьох випадках механізм появи страху у людини є умовно-рефлекторним [9]. Серед інших причин найчастіше виокремлюють: особливості культурної спадщини; інстинкти; природні катаклізми; трагічні ситуації, що відбуваються в світі; фізіологічні гендерні особливості.

Є думка, що наявність певних страхів є віковою нормою і невіддільною частиною людського життя, зумовленою необхідністю реакції на загрозливі реальні або передбачувані події і мобілізації організму на реалізацію відповідних копінг-стратегій у поведінці; при цьому крайньою формою прояву страху є фобія, або фобічні розлади, які представляють собою ірраціональний неконтрольований страх; страхи мають тенденцію до змін протягом життя людини, а особливості прояву страхів, специфічних для пройдених людиною вікових етапів, є відображенням недостатньої психологічної зрілості особистості [14, с. 10–13].

Страх як комплексний психологічний стан, який зумовлений статевою приналежністю, типологічними, психофізіологічними і соціально-психологічними особливостями індивіда, було розглянуто О. Чернавським. На основі особливостей цього стану дослідником були виділені дві основні групи страхів. Так, перша група – це несвідомі страхи (страх природний, побутовий і екстремальний); друга група – це страхи з переважанням елементів свідомості (страх моральний, страх діяльності та життєдіяльності). Також було виділено три рівні

протікання страху: переддія страху (фантазії, фізіологічні реакції, самооцінка); прояв страху; післядія страху (тривалість, соціальна та особистісна астеничність). При цьому зазначено, що стан страху, на кожному рівні його протікання детерміновано гендерною ознакою.

Автором показано, що у жінок товариськість, високий рівень інтелекту, емоційна стійкість, агресивність, відповідальність, боязкість, розважливність, почуття провини, сила волі, тривожність, дратівливість і екстравертованість пов'язані з різними параметрами страху, зумовлюючи динамічні і змістовні особливості його переживання. Так, самоповага сприяє зниженню тривалості наслідків страху та підвищенню неактуальності страхів, пов'язаних з суспільною оцінкою і професійною діяльністю. Позитивне самосприйняття жінок впливає на зменшення прояву як параметрів переддії страху (фізіологічних проявів, страхів самооцінки і фізичного болю), його прояву (страх природи, побуту, екстремальних ситуацій і життєдіяльності), так і післядії (тривалість і регуляторна екстернальність) [20].

Висновки і пропозиції. Таким чином, теоретичний аналіз показав, що в сучасній психології емоцій не існує єдиної концепції та універсальної класифікації страхів. Сьогодні виокремлюється багато критеріїв для класифікації різного роду страху.

Механізм появи страху у людини зазвичай є умовно-рефлекторним. Особливості прояву страхів у жінок середнього віку знаходять відображення у формуванні категоріальної структури свідомості в формі концептуальних семантичних категорій – «моральність», «страх соціальної дезадаптації», «ірраціональні страхи», які розкривають основні причини страхів: смерть, ізоляція, самотність, безпорадність і небезпеки, створені силою власної уяви. Найпоширенішими страхами жінок зрілого віку в сфері професійної діяльності є страх відокремлення та успіху; в життєдіяльності загалом – страх придбання та втрати. Слід наголосити, що страхи можуть бути як усвідомлюваними, так і не усвідомлюваними.

На наш погляд, передумовами виникнення страхів у жінок середнього віку можуть бути розглянуті ключові події ситуацій соціального розвитку. З іншого боку, на основі проведеного аналізу літературних джерел можна припустити, що психологічну основу змісту конструктивного подолання страхів жінками середнього віку складають її індивідуально-психологічні характеристики, які відображають психофізіологічні та психосоціальні резерви самореалізації, визначають продуктивний вектор розвитку, зумовлюють динамічні і змістовні особливості переживання страху, сприяють зниженню їх інтенсивності, тривалості та можливих наслідків.

Отже, перспектива подальших досліджень полягає у всебічному дослідженні природи походження страхів у жінок середнього віку, зокрема, виявленні індивідуально-психологічних чинників прояву страхів, а також у розробці та впровадженні психокорекційної програми, спрямованої на зниження інтенсивності переживання різного роду страхів, які притаманні жінкам зазначеної вікової групи.

Література:

1. Абакумова Т.В. Классификация основных видов страха современного общества. *Социальная психология: диалог Санкт-Петербург – Якутск*. Санкт-Петербург, 2002. С. 133–140.
2. Андрущенко В.А. Конституціоналізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір / В.П. Андрущенко, Т.В. Андрущенко, В.Л. Савельєв. Київ : «МП Леся», 2014. 460 с.
3. Віговська О.О. Якість життя як умова конструктивного самозбереження особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. 201 с.
4. Гресь Л.О. Психологічний зміст кризи середини життя особистості. *Науковий огляд*. Том 6, № 5 (2014). URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/issue/view/14>.
5. Дзюба Т.М., Коваленко О.Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т.М. Дзюба, О.Г. Коваленко ; за ред. проф. В.Ф. Моргуна. Полтава, 2013. 172 с.
6. Ділове спілкування [Текст] : навчальний посібник / М.Д. Прищак, О.Б. Залюбівська, О.М. Слободянюк. Вінниця : ВНТУ, 2015. 128 с.
7. Захаров А. И. Как помочь нашим детям избавиться от страха. Санкт-Петербург : Гиппократ, 1995. 128 с.
8. Зріла людини та її страхи URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/29024/> (дата звернення: 21.11.2019).
9. Ильин Е.П. Психология страха. Санкт-Петербург : Питер, 2017. 352 с.
10. Карпенко Н.В. Професіоналізм та професійні страхи особистості. *Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки*. 2014. Вип. 24. С. 42–47.
11. Карпенко Н.В. Особливості видів страху у жінок і чоловіків зрілого віку. URL: http://www.rusnauka.com/14.NTP_2007/Psihologia/21555.doc.htm.
12. Кодацька Н.О., Терпімова П.Є. Гендерні аспекти прояву страхів і тривожності у студентів юнацького віку. *Молодий вчений*. 2016. № 7. С. 317–321.
13. Кузнецова Е. Н. Психологические особенности проявления страхов у педагогов и врачей на уровне структур обыденного сознания : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. / Ставрополь, 2003. 238 с.
14. Мурзина О.Р. Возрастные и гендерные особенности субъективной выраженности страхов личности. *Психологические науки: теория и практика: материалы Междунар. науч. конф.* (г. Москва, февраль 2012 г.). Москва. Буки-Веди, 2012. С. 10–13.
15. Остапук О.В. Теоретичні аспекти вивчення проблеми страху. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Педагогіка і психологія*. 2013. Т. 21. Вип. 19. С. 109–117.
16. Пек М.С. Нехожены тропы: Новая психология любви, традиционных ценностей и духовного роста. Москва : Авиценна, 1996. 301 с.
17. Помилуйко В.Ю. Развитие ключевых компетентностей личности у різних стадіях дорослості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2016. Вип. 7. С. 174–179.
18. Рябовол Т.А., Комарицька К.Д. Дослідження особливостей актуальних страхів сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 14. С. 140–151.
19. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : [монографія]. Вінниця : КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
20. Чернавский А.Ф. Системное исследование страха : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.01 / Екатеринбург, 2008. 207 с.
21. Шестопап І.А. Психологічні особливості професійної самореалізації жінок зрілого віку : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Острог : Нац. ун-т «Острозька акад.», 2017. 215 с.
22. Эриксон Е.Х. Восемь возрастов человека / Детство и Общество. Изд. 2-е, переработанное и дополненное / Пер. Алексеева А.А. Санкт-Петербург : «Речь». 2002. 235–259 с.

Reznichenko O. O. Socio-psychological features of fear manifestation of middle-aged women

The article presents results of theoretical analysis of modern psychological approaches to studying of features of fear manifestation of middle-aged women. In the article, the concept of fear is revealed and the main classifications of fear are given. We showed that the basic emotion of fear is directly involved in the development of the adaptive capacity of the individual at the psychophysiological, psychosocial and socio-cultural levels, the specific features of which depend on a number of factors and have some characteristic qualities at different stages of personality ontogeny. It is emphasized that the perspective of research of fears

in the middle-age period is closely linked to the problem of periodization. Without solving of this problem, it is impossible to make thoroughly solution. Psychological characteristics of middle-aged women also are analyzed, as well as the peculiarities of fear manifestations, which are typical for women of this age category. We considered preconditions of the occurrence of fears of middle-aged women, which are primarily caused by the experience of the midlife crisis and the peculiarities of the social development situation. It is emphasized that the actualization of fear and its obsessive nature leads to destructive changes, to health problems. The result could be a decreased performance and personal efficiency due to physical and mental fatigue, irritability, emotional instability. We noted that the key life prospects of middle-aged women are to discover their potential in professional activity and family relationships. The main problem of this period is to choose between productivity (progressive direction of development) and inertia (regressive direction of development). We also noted the importance of resolving certain "life dilemmas" for middle-aged adults, for example: the value of wisdom – the value of physical strength; socialization – sexuality; emotional flexibility – emotional impoverishment; intellectual plasticity – intellectual rigidity; self-separation against the excessive passion for own social roles; transcendence of the body against excessive focus on the own body; self-transcendence against the excessive self-focus.

It is determined that the psychological basis of the content of constructive overcoming fears of middle-aged women is their individual-typological characteristics, which reflect the psychophysiological and psychosocial reserves of self-realization, determine the productive vector of development, determine the dynamic and meaningful features of experiencing fear, contribute to reducing the duration of fear effect. We noted that a perspective direction of research is a further comprehensive study of the nature of the origin of fears of middle-aged women, including the identification of individual-psychological factors of fear manifestation, as well as the development and implementation of a psycho-corrective program aimed at reducing the intensity of experiences of different types of fear of middle-aged women.

Key words: *fear, middle-aged women, midlife crisis, social development situation, individual-psychological characteristics.*

УДК 159.9.316.6

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.19>**С. В. Ситнік**кандидат психологічних наук,
доцент кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

РОЗРОБКА МЕТОДИКИ ОЦІНКИ ОСОБИСТІСНИХ КОМПОНЕНТІВ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Метою статті є результати створення і перевірки методики, спрямованої на вивчення особистісних компонентів міжособистісної взаємодії. Міжособистісна взаємодія розглядається як інтеграційний процес взаємовпливу суб'єктів сумісної діяльності, який виникає на основі спілкування та взаємовідношень. Були подані особистісні компоненти міжособистісної взаємодії, такі як: мотиваційний, емоційний, когнітивний, вольовий. Визначаючи вибірку досліджуваних, ми зупинилися на представниках соціономічних професій, оскільки саме в цьому виді професійної діяльності безпосередньо і найповніше виявляються особливості міжособистісної взаємодії. У процесі розробки психодіагностичної методики ми враховували те, що міжособистісна взаємодія має такі компоненти: мотиваційний, емоційний, когнітивний, вольовий. Нами були складені запитання, які дозволяють оцінити рівень функціонування кожного з компонентів.

За результатами тестування визначалися рівні прояву як окремих компонентів, так загального показника особистісних особливостей міжособистісної взаємодії. Кожен з чотирьох компонентів оцінювався за допомогою десяти питань. Опитувальник призначається для індивідуального та групового обстеження осіб віком старше 15 років. Обробка результатів після тестування проводиться шляхом підсумування балів, згідно з ключем до тесту. Можливі суми балів за шкалами мотиваційного компоненту, емоційного компоненту, когнітивного компоненту, вольового компоненту від 0 до 40. Загальна оцінка особистісних компонентів міжособистісної взаємодії оцінюється за підсумком балів всіма шкалами.

Перевірка авторської методики «Діагностика особистісних компонентів міжособистісної взаємодії» на надійність і валідність за допомогою методів «розщеплення», повторного тестування та визначення коефіцієнту константності, підтвердила можливість його використання в наукових та практичних цілях. Подальші розвідки наукових досліджень пов'язані з визначенням психологічних детермінант розвитку міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: міжособистісна взаємодія, мотиваційний компонент, емоційний компонент, когнітивний компонент, вольовий компонент, надійність, валідність.

Постановка проблеми. Міжособистісна взаємодія є суттєвим фактором досягнень як в особистісному житті, так і в професійній діяльності. Щодо професійної діяльності, то насамперед важливість міжособистісної взаємодії притаманна соціономічним професіям. Представники цих професій займаються вихованням, навчанням, обслуговуванням, керуванням людей. Доцільно постійно вдосконалювати власні здібності до міжособистісної взаємодії, розвивати комунікативні та організаторські схильності. Це актуалізує питання психологічної діагностики здібностей до міжособистісної взаємодії передусім представників соціономічних професій, оскільки надання послуг вимагає високого рівня спілкування, взаємовідносин і сумісної діяльності. У зв'язку з цим підвищується значущість знань щодо ефективних засобів міжособистісної взаємодії та психологічної діагностики її особливостей.

Різні аспекти міжособистісної взаємодії вивчалися вітчизняними та зарубіжними дослідниками, зокрема, вербальна і невербальна

комунікація, контакт очима, сприйняття інших, діадні відношення та соціальні навички (Арґайл, 1990); взаємодія як інтерактивна сторона спілкування (Андрєєва, 1996), психологічні основи педагогічної взаємодії (Велитченко, 2005); психологічна готовність студентів до соціальної взаємодії (Булгакова, 2019); психологія управлінської взаємодії (Журавльов, 2004); детермінанти міжособистісної взаємодії (Куніцина, Казарінова, Погольша, 2001); міжособистісна взаємодія як єдність когнітивних, афективних і поведінкових процесів (Обозов, 1979); структура міжособистісної взаємодії (Орбан-Лембрик, 2004); складники міжособистісної взаємодії (Паригін, 1999); взаємопізнання та обмін інформацією як змістовний аспект міжособистісної взаємодії (Панф'єров, 1983); чинники розгортання міжособистісної взаємодії (Ханін, 1986) та інші. Проте питання діагностики особливостей міжособистісної взаємодії потребує свого подальшого вивчення. Це визначило мету нашого дослідження.

Мета статті – представити результати розробки оригінальної психодіагностичної методики для вивчення особистісних компонентів міжособистісної взаємодії. Завдання дослідження: 1) проаналізувати зміст міжособистісної взаємодії та описати її компонентний склад; 2) представити методику «Діагностика особистісних компонентів міжособистісної взаємодії»; 3) описати результати апробації розробленої методики, надати інформацію про валідність, надійність, оригінальність методики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з першим завданням дослідження потрібно визначити поняття «міжособистісна взаємодія» та його складові компоненти. Аналіз та узагальнення спеціальної літератури з питань міжособистісної взаємодії дозволило розкрити психологічні особливості цього явища. Міжособистісна взаємодія – це інтеграційний процес взаємовпливу суб'єктів сумісної діяльності, який виникає на основі спілкування та взаємостосунків. Загалом поняття «міжособистісна взаємодія» розкривається через такі поняття, як: «взаєморозуміння», «взаємодопомога», «співпереживання», «взаємовплив». Всі складники міжособистісної взаємодії характеризуються взаємністю. На думку В.М. Мясіщева (1995), відносини людини з оточуючими його людьми має два плани, дві сторони. Внутрішня, особистісна сторона – це взаємини, а зовнішня – взаємодія. Автор розуміє взаємодію як реалізацію або наслідок і вираз першого. «Взаємовідносини грають істотну роль у характері процесу взаємодії і своєю чергою являють собою результат взаємодії». Розглядаючи спілкування як процес взаємодії конкретних особистостей, він виділяв як його компоненти соціальне відображення, емоційне ставлення і спосіб поведінки. В дослідженнях Ю.Л. Ханіна (1986) показано, що взаємодія спонукається індивідуальними, груповими та суспільними потребами життєдіяльності. Взаємодія виникає, розгортається і змінюється під впливом діяльності, яка до того ж зумовлює і дію інших факторів, а саме соціально-психологічних і особистісних.

Складники, які характеризують взаємодію як процес, визначив Б.Ф. Паригін (1999). До них належать: сукупна, кооперативна діяльність; інформаційні зв'язки; взаємовплив, взаємовідношення і взаєморозуміння. В дослідженнях М.М. Обозова (1979) розглядається міжособистісна взаємодія, яка виступає в єдності когнітивних, афективних і поведінкових процесів. З точки зору В.М. Панфьорова (1983) взаємодія має дві сторони. Це інформаційно-комунікативна діяльність і психологічна діяльність. У першому випадку передбачається взаємозв'язок і взаємопрояв, у другому – взаємопізнання, взаємовідношення та взаємовплив. Щодо схем взаємодії, то най-

більше відомими є схеми з такими компонентами: практичний, афективний, гностичний (Бодальов, 1994); регулятивний, афективний, інформаційний (Ломов, 1981); інформаційний, організаційний, перцептивний (Крисько, Куліков, 2005).

Виклад основного матеріалу. З огляду на розробку проблеми взаємодії іншими психологами і на результати проведеного емпіричного дослідження пропонуються наступні компоненти міжособистісної взаємодії: мотиваційний, емоційний, когнітивний, вольовий. Емпіричне дослідження особистісних компонентів міжособистісної взаємодії включає в себе такі етапи: підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний. На початковому етапі створення психодіагностичної методики «Дослідження особистісних компонентів міжособистісної взаємодії» була проведена теоретична розробка предмету оцінки, створена модель міжособистісної взаємодії, виокремлені складові компоненти. Наступним етапом була розробка стимульного матеріалу психодіагностичної методики. Відповідно до уявлень про особистісні компоненти міжособистісної взаємодії розроблялися шкали опитувальника. Заключним етапом у підготовці методики була апробація, під час якої здійснювалася перевірка надійності, стабільності та константності, тобто відносної незалежності результатів від експериментатора.

Визначаючи вибірку досліджуваних, ми зупинилися на представниках соціономічних професій, оскільки саме в цьому виді професійної діяльності безпосередньо і найповніше виявляються особливості міжособистісної взаємодії. До вибірки увійшли 270 осіб – студенти соціально-гуманітарного факультету та факультету початкового навчання Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, а також викладачі і студенти Вищого професійного училища морського туристичного сервісу (ВПУ МТС) м. Одеси. Для співставлення емпіричних даних використовувалися методи кількісного (кореляційний аналіз, вивчення статистично значущих відмінностей) та якісного аналізу.

У процесі розробки психодіагностичної методики ми враховували те, що міжособистісна взаємодія має мотиваційний, емоційний, когнітивний та вольовий компоненти. Нами були складені запитання, які дозволяють оцінити рівень перебігу кожного з компонентів. За результатами тестування визначалися рівні прояву як окремих компонентів, так і загалом рівень розвитку міжособистісної взаємодії. Кожний з чотирьох компонентів оцінювався за допомогою 10 запитань.

Опитувальник призначається для індивідуального та групового обстеження осіб віком старше 15 років. Досліджуваним пропонується інструкція: «Прочитайте наведені нижче твердження та оцініть ступінь своєї згоди або незгоди з кожним з них

(поставте відмітку у відповідній графі бланку для відповідей), орієнтуючись на те, як Ви зазвичай поводите себе в подібних ситуаціях. При цьому Ви можете вибрати один з чотирьох варіантів відповідей («безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні»). Обробка результатів після тестування проводиться шляхом підсумування балів, згідно з ключем до тесту. Можливі суми балів за кожною з шкал (мотиваційний, емоційний, когнітивний, вольовий) від 0 до 40. Загальна оцінка міжособистісної взаємодії оцінюється за підсумком балів всіма шкалами. Рівні загального особистісного компоненту визначаються з огляду на одержані показники: високий, якщо всі визначені показники відповідають переважно високому рівню розвитку особистісних характеристик; низький, якщо всі визначені показники відповідають переважно низькому рівню розвитку окремих особистісних характеристик; усі інші співвідношення віднесено до середнього рівня. Узагальнений показник «особистісна основа міжособистісної взаємодії» визначається за співвідношенням рівнів окремих компонентів міжособистісної взаємодії: високий, якщо всі компоненти (мотиваційний, емоційний когнітивний, вольовий) характеризуються високим рівнем розвитку (при цьому допускається наявність одного компоненту середнього рівня розвитку); низький, якщо всі компоненти міжособистісної взаємодії мають низький рівень розвитку (при цьому допускається наявність одного компоненту середнього рівня розвитку); середній (усі інші поєднання рівнів компонентів міжособистісної взаємодії).

Розкриємо зміст шкал методики особистісних компонентів міжособистісної взаємодії. Шкала 1. Мотиваційний компонент.

Високий рівень. Цей рівень передбачає: наявність потреби в міжособистісній взаємодії; прагнення до встановлення контакту і до розширення кола спілкування; комунікативні схильності; інтерес до людей. Ціннісні орієнтації, що спрямовані на взаємодію з іншими людьми. Виявляється високий рівень мотивації афіліації. Наявна потреба в наданні допомоги іншим людям. Мотивація досягнення, пов'язана з комунікативною активністю.

Середній рівень. Цей рівень передбачає: достатній рівень схильності до спілкування; ставлення до взаємодії з іншими людьми позитивне, однак здатність до цієї взаємодії має середній рівень свого розвитку; ситуативно проявляється мотивація досягнення, що пов'язана з комунікативною активністю.

Низький рівень. Не виражена потреба в міжособистісній взаємодії. Низькі комунікативні схильності. Небажання встановлювати довірчі відносини з іншими людьми. Переважає мотивація уникнення неприємностей.

Шкала 2. Емоційний компонент міжособистісної взаємодії.

Високий рівень. Достатній рівень емоційної зрілості, емоційного інтелекту. Високий рівень емпатії, емоційної стабільності, стійкості до стресу. Переважає позитивний емоційний настрій, оптимізм, життєрадісність.

Середній рівень. Середній рівень емоційної зрілості, емоційного інтелекту. Достатній рівень емпатії. Ситуативно в міжособистісній взаємодії проявляється емоційна стабільність, стійкість до стресів. Емоційний настрій нестійкий, залежний від ситуації взаємодії.

Низький рівень. Низький рівень емпатії, висока тривожність в ситуаціях міжособистісної взаємодії. Низька стійкість до стресів у спілкуванні. Емоційна нестабільність. Переважає погіршення настрою, дратівливість. Емоційний настрій нестійкий, залежний від ситуації взаємодії.

Шкала 3. Когнітивний компонент міжособистісної взаємодії.

Високий рівень. Розуміння інших людей і себе в процесі взаємодії. Вміння вирішувати міжособистісні конфлікти. Знання психології міжособистісної взаємодії. Прояв спостережливості у спілкуванні. Увага до іншої точки зору. Розуміння почуттів партнерів по спілкуванню.

Середній рівень. Не завжди правильно оцінює інших людей і себе. Труднощі в знаходженні способів вирішення міжособистісних конфліктів. З розумінням ставляться до іншої точки зору. Сприйняття переживань партнерів по спілкуванню не завжди адекватні. Низький рівень. Низький рівень розуміння партнера по взаємодії. Низький рівень комунікативних здібностей. Невміння домовлятися і вирішувати міжособистісні конфлікти. Часто спотворено сприймає переживання партнера по міжособистісній взаємодії.

Шкала 4. Вольовий компонент міжособистісної взаємодії.

Високий рівень. Здатність приймати самостійні рішення. Впевненість у собі в різних ситуаціях взаємодії. Високий рівень саморегуляції своєї поведінки. Здатність відстоювати свою точку зору, а також впливати на поведінку інших людей. Витримка і самовладання в конфліктних ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Середній рівень. Здатність приймати самостійні рішення залежить від конкретної ситуації міжособистісної взаємодії. Недостатній рівень впевненості в ситуаціях спілкування. Середній рівень саморегуляції поведінки. Не завжди відстоює свою точку зору. Недостатня витримка і самовладання в конфліктних ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Низький рівень. Прояв нерішучості і несаможиттєвості в міжособистісній взаємодії. Невпевненість в ситуаціях спілкування. Низький рівень саморегуляції своєї поведінки. Часто не здатний відстоювати свою точку зору. Низьке самовладання

Таблиця 1

Результати визначення статистичних показників надійності тест-опитувальника

Статистичні показники	Коефіцієнт кореляції (за Пірсоном)
Надійність вимірювального інструмента	0,74**
Стабільність ознаки, що діагностується (тест-ретест)	0,81**
Коефіцієнт константності	0,89**

Примітка: позначення: «*» рівень значущості - $\rho < 0,05$; «**» рівень значущості - $\rho < 0,01$

і витримка в конфліктних ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Процедура створення методики дослідження особистісних компонентів міжособистісної взаємодії передбачала створення вибірки стандартизації, що складалася з осіб чоловічої та жіночої статі, віком від 18 до 46 років. Кількість досліджуваних – 270 осіб. Існують різні види надійності психодіагностичної методики й методи її оцінки. К.М. Гуревич (2008) визначає надійність як: 1) надійність самого вимірювального інструмента (коефіцієнт надійності); 2) стабільність досліджуваної ознаки (коефіцієнт стабільності); 3) константність, тобто відносну незалежність результатів від експериментатора (коефіцієнт константності). Для перевірки надійності (гомогенності) використовувався метод «розщеплення». Питання тесту за кожною шкалою були поділені на парні і непарні. Вони оброблялися окремо. Між ними обчислювався коефіцієнт кореляції. Стабільність методики визначалася за допомогою такого прийому, як «тест-ретест». При цьому проводилося повторне тестування тим самим тестом через певний інтервал часу. Також обчислювався коефіцієнт кореляції між результатами двох тестувань. Коефіцієнт константності визначався за допомогою порівняння двох обстежень на одній і тій же вибірці досліджуваних, але різними експериментаторами.

Після встановлення надійності психодіагностичної методики «Дослідження особистісних компонентів міжособистісної взаємодії» з'ясувалося теоретична валідизація методики (конвергентна і дискримінантна). Проте важко знайти аналогічну методику з доведеною валідністю. У нашому випадку теоретична валідизація проводилася під час накопичення різноманітної інформації про міжособистісну взаємодію та аналіз експериментальних даних, що дозволило розкрити психологічний зміст міжособистісної взаємодії.

Результати проведення статистичних обчислень представлені в таблиці 1. Як бачимо, надійність вимірювального інструменту, коефіцієнт стабільності, коефіцієнт константності запропонованої нами методики відповідає вимогам психодіагностичних процедур такого типу.

Досліджувалася надійність тесту з огляду на окремі показники, такі як: мотиваційний, емоційний, когнітивний та вольовий компоненти (див. таблицю 2). Процедура була тотожна дослідженню надійності загального показника методики «Дослідження особистісних компонентів міжособистісної взаємодії».

Отримані коефіцієнти кореляції вказують (за окремими показниками) на надійність розробленого тесту: мотиваційний компонент, емоційний компонент, когнітивний компонент, вольовий компонент. Отже, авторська методика «Дослідження особистісних компонентів міжособистісної взаємодії» можна рекомендувати для потреб психодіагностичної практики.

Висновки. 1. Міжособистісна взаємодія визначається як інтеграційний процес взаємовпливу суб'єктів сумісної діяльності, яка виникає на основі спілкування та взаємовідношень. Розкривається через такі поняття, як: «взаєморозуміння», «взаємодопомога», «співпереживання», «взаємовплив». Всі складники міжособистісної взаємодії характеризуються взаємністю.

2. Взаємодія виникає, розгортається і змінюється під впливом діяльності, яка до того ж зумовлює і дію інших факторів, а саме соціально-психологічних і особистісних. Складовими компонентами міжособистісної взаємодії виступають: мотиваційний, емоційний, когнітивний, вольовий компоненти.

3. Розроблено авторську психодіагностичну методику. Перевірка методики «Дослідження особистісних компонентів міжособистісної взаємодії» на надійність і валідність за допомогою методів «розщеплення», повторного тестування та визна-

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції, що одержані під час перевірки на надійність показників міжособистісної взаємодії

Шкали тесту	Надійність вимірювального інструменту (n = 270)	Стабільність ознаки, що діагностується (тест-ретест) (n = 270)	Коефіцієнт константності (n = 270)
Мотиваційний компонент (МК)	0,351**	0,672**	0,454**
Емоційний компонент (ЕК)	0,478**	0,423**	0,576**
Когнітивний компонент (КК)	0,363**	0,397**	0,623**
Вольовий компонент (ВК)	0,311**	0,512**	0,312**

Примітка: 1) скорочення шкал: МК – мотиваційний компонент, ЕК – емоційний компонент, КК – когнітивний компонент, ВК – вольовий компонент 2) позначення: «*» рівень значущості - $\rho < 0,05$; «**» рівень значущості - $\rho < 0,01$

чення коефіцієнту константності підтвердила можливість його використання в наукових та практичних цілях.

Подальші розвідки наукових досліджень пов'язані з визначенням психологічних детермінант розвитку міжособистісної взаємодії.

Література:

1. Агеев В.С. Влияние факторов культуры на восприятие и оценку человека человеком. *Вопросы психологии*. 2018. № 3. Москва, С. 135–140.
2. Бодалев А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности. Москва, 2018. 126 с.
3. Бурлачук Л. Психодіагностика особистості: понятійний апарат та методи дослідження. *Психологія і суспільство*. 2014. № 4. С. 85–102.
4. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. Москва, 2016. 225 с.
5. Горелов, И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. Москва, 2017. 206 с.
6. Гуревич К.М. Дифференциальная психология и психодиагностика. СПб., Питер. 2008. 335 с.
7. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. Санкт-Петербург, Питер. 2001. 544 с.
8. Обозов Н.Н. Психология межличностного взаимодействия. Ленинград. 1979. 380 с.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. Київ : Либідь, 2004. 576 с.
10. Шипилов А.И. Психологические основы взаимодействия офицеров в трудных межличностных ситуациях. Москва, 2000. 370 с.
11. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен. Современная зарубежная социальная психология. Тексты. / Под ред. В.И. Добренькова. Москва, 1984.
12. Argyle M. The psychology of interpersonal behavior. Harmondsworth, Penguin books, 1990. 279 p.

Sytnik S. V. Development of the methods of the personal components of the inter-personal interaction evaluation

The purpose of the article is of the creation and validation of a methodology aimed at studying the personal components of interpersonal interaction. Interpersonal interaction is seen as an integration process of mutual influence of the subjects of the joint activity, which arises on the basis of communication and relationships. Personal components of interpersonal interaction, such as: motivational, emotional, cognitive, volitional were presented. Determining the sample of respondents, we settled on the representatives of socio-economic professions, because it is in this type of professional activity that directly and most fully reveals the features of interpersonal interaction.

In the process of developing a psychodiagnostic technique, we have taken into account that interpersonal interaction has the following components: motivational, emotional, cognitive and volitional. We have been asked questions that allow us to evaluate the level of functioning of each component.

According to the results of testing, the levels of manifestation of both individual components and the overall index of personal characteristics of interpersonal interaction were determined. Each of the four components was assessed using ten questions. The questionnaire is intended for individual and group examination of persons older than 15 years. Post-test results are processed by summing the scores according to the key to the test. Possible sums of scores on the scales of the motivational component, the emotional component, the cognitive component, the volitional component from 0 to 40. The overall assessment of the personal components of interpersonal interaction is evaluated on the basis of the scores of the scores on all scales.

Verification of the author's methodology "Diagnosis of personal components of interpersonal interaction" for reliability and validity by means of methods of "splitting", re-testing and determination of the coefficient of constancy, confirmed the possibility of its use for scientific and practical purposes. Further research explorations are related to the identification of psychological determinants of interpersonal interaction development.

Key words: *interpersonal interaction, motivational component, emotional component, cognitive component, volitional component, reliability, validity.*

О. Р. Ткачишина

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології особистості та соціальних практик
Київський університет імені Бориса Грінченка

КРИЗОВІ СИТУАЦІЇ: АДАПТАЦІЙНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ ТА СОЦІАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ

Стаття присвячена аналізу проблеми кризових ситуацій особистості. У роботі розкриваються поняття кризи, стресу, сутності кризових, критичних ситуацій, критичних станів особистості. Розглядаються особливості переживання особистістю кризових ситуацій та роль адаптаційних ресурсів людини, соціальних стереотипів у формуванні поведінкових стратегій з метою подолання особистісних криз та критичних ситуацій.

Життя особистості в час загальних соціальних трансформацій і потужного інформаційного тиску, які змушують перебувати в стані постійного емоційного напруження, стає загальною нормою. Перебуваючи у ситуаціях постійних стресів та емоційних навантажень, особистість, зазвичай, не надає належної уваги таким проблемам, як внутрішній неспокій, тривога, дискомфорт, не дивлячись на те, що вони можуть призводити до криз, тяжких душевних розладів, потрясінь, які в трагічних випадках закінчуються самогубством. Сучасна людина не рідко перебуває в стані тривоги та постійного стресу, що досить часто сприймається як звичне явище. Стереотипи та шаблони мислення особливо актуалізуються в умовах стресових та кризових ситуацій, і їх можна вважати важливою складовою активізації адаптаційних ресурсів особистості.

Кризові стани та критичні ситуації, що їх зумовлюють, потребують пильної уваги та аналізу, оскільки від цього залежить включення адаптаційних ресурсів особистості з метою їх розв'язання та подолання. Суб'єктивно криза переживається як «безвихідь». Будь-яка критична ситуація потенційно може стати для особистості кризовою (тобто такою, що веде до кризи), – це буде у повній мірі залежати від адаптивних можливостей особистості. У вітчизняній психології сама наявність критичних ситуацій у житті людини розуміється як передумова особистісних змін – трансформується соціальна ситуація розвитку особистості, відбувається перетворення ролей, перемінюється коло осіб, включених у взаємодію з нею, спектр розв'язуваних проблем і спосіб життя. Будь-яка кризова ситуація містить небезпеку. Отже, її необхідно уникати, усувати, запобігати. Безумовно, що психічні кризи можуть нести в собі загрозу. Багато реакцій, що спостерігаються у зв'язку із кризами – прагнення до самоізоляції або бурхливої діяльності, – являє собою спробу перебороти ситуацію.

Ключові слова: криза, стрес, кризова ситуація, кризові стани, адаптаційні ресурси, стереотипи, копінг-стратегії.

Постановка проблеми. Соціальна дійсність, як політична, так і економічна, нерідко стає для особистості потужним стресогенним чинником, а довготривалий стрес зазвичай виступає провокатором життєвої кризи. Сучасні соціальні, екологічні, медичні та інші проблеми, що є насущними в Україні, актуалізують проблеми кризових ситуацій, реагування на них, їх переживання та подолання. Немає людини, яка б не знала з власного досвіду, що таке нестаток, оскільки всі ми змінюємось, дорослішаємо, переживаючи кризи розвитку, зіштовхуємось з різними труднощами життя, непереборними обставинами, які вимагають від людини включення адаптаційних резервів з метою пристосування до перетвореної реальності. Крім того, сучасне життя є досить динамічним та інформаційно насиченим. В період суспільних перемін та інтенсивного розвитку інформаційних технологій постійно трансформуються умови існування людини у світі. А це призводить до того, що

сучасна людина змушена адаптуватися до нових умов та вимог, які висуває до неї суспільство, наука, техніка. В таких умовах особистість стоїть перед необхідністю змінювати свої форми поведінки, життєві орієнтації, цінності, своє ставлення до життя в цілому, змушена переглядати свій досвід і життєві установки.

В період суспільних змін та перетворень стає актуальною проблема формування стереотипів, шаблонів мислення, патернів поведінки тощо. Це також зумовлено і підвищеним потоком інформації на особистість, і необхідністю виконання безлічі справ, як правило, в обмежені терміни. Тому існування старих та формування нових стереотипів в таких умовах є незаперечним явищем. Стереотипи існують у будь-яких суспільствах тому, що спрощують людське існування у процесі сприйняття соціальних процесів і явищ усталеними образами, шаблонами, які сформувались у свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукової літератури засвідчив існування різних поглядів на явище стереотипізації. Загальні підходи й основні напрями вивчення стереотипів було закладено у працях Т. Адорно, У. Ліппмана, Г. Олпорта, Г. Теджфела, Дж. Фішмена. Питання стереотипізації та суміжні з ним проблеми розроблялися українськими дослідниками Л.В. Боровською, Н.Б. Габор, О.А. Галенком, Н.Б. Годзь, І.М. Дзюбою та іншими.

Щодо проблеми кризових ситуацій життя, то тут серед науковців немає одностайності. У сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях, які стосуються проблеми кризових ситуацій життя, зустрічається різнобічна епістемологічна й етимологічна термінологія. Наприклад, у межах напрямку «психологія життєвого шляху» (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн) «кризова ситуація життя» розглядається як «подія життєвого шляху», що є для особистості поворотним етапом, на якому приймаються важливі рішення щодо подальшого життя. В інших теоріях споріднені поняття виглядають як «важка життєва ситуація» (Л.І. Анциферова), «ситуація соціальної нестабільності» (К.О. Василевська), «духовна криза» (С. Гроф), «криза» (Е. Еріксон, Д. Маттесон), «психотравмуюча ситуація» (Т.С. Кириленко), «критична ситуація» (Е.П. Крупник), «критичний стан буття» (І.П. Маноха), «значуща ситуація» (В.М. Мясичев), «життєва криза» (Т.М. Титаренко) тощо.

Мета статті. Головною метою роботи є висвітлення проблеми кризових ситуацій особистості, розкриття їх сутності, аналіз особистісних переживань у кризовій ситуації та адаптаційних ресурсів особистості, а також ролі стереотипів у цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. Психологами досліджуються різноманітні негативні психічні стани, що виникають внаслідок впливу екстремальних факторів: стрес, фрустрація, криза, депривація, конфлікт. Ці стани характеризуються домінуванням гострих або хронічних негативних емоційних переживань: тривоги, страху, депресії, агресії, дратівливості, дисфорії. Виникаючи в цих станах афекти можуть досягати такого ступеня інтенсивності, що вони здійснюють дезорганізуючий вплив на інтелектуально-мнестичну діяльність людини, утруднюючи процес адаптації до подій. Інтенсивні емоційні переживання, такі, як, страх, паніка, жах, відчай, можуть ускладнювати адекватне сприйняття дійсності, правильну оцінку ситуації, заважаючи прийняттю рішень і знаходженню адекватного виходу зі стресової ситуації.

Варто зазначити, що стереотипи та шаблони мислення особливо актуалізуються в умовах стресових та кризових ситуацій, і їх можна вважати важливою складовою активізації адаптаційних

ресурсів особистості. Стресові ситуації є більш звичними для сучасної людини, тоді як кризові є травмуючими, і здебільшого пов'язані із зовнішніми непереборними обставинами. У найбільш загальному значенні термін «стрес» використовується для позначення станів людини, які характеризуються сильним напруженням і виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи (стресори) [9, с. 869–870].

Фізіолог Г. Сельє [8], який запровадив даний термін у науковий обіг, виходив із гомеостатичної моделі функціонування організму і розглядав стресори як стимули, що мобілізують його ресурси, викликаючи реакцію загального адаптаційного синдрому. Першою стадією даного синдрому є реакція тривоги, тобто індивід входить у стан тривоги (фаза шоку), і, разом з тим, мобілізуються його захисні сили (фаза протишоку). Якщо стрес продовжується, організм переходить у стадію опору (резистентності), під час якої стійкість до різних впливів є підвищеною. Ця стадія або призводить до стабілізації стану і зцілення, або змінюється стадією виснаження, яка супроводжується порушенням соматичних процесів, занепадом сил, і може закінчитися загибеллю організму. Отже, переживання стресу може мати як позитивне, мобілізуюче значення для організму людини, так і негативні, патологічні наслідки [7].

Кризові стани та критичні ситуації, що їх зумовлюють, потребують пильної уваги та аналізу, оскільки від цього залежить включення адаптаційних ресурсів особистості з метою їх розв'язання та подолання.

Кризові стани особистості характеризуються високим рівнем нервово-психічної напруги аж до перенапруги й психічного виснаження. Важливими ознаками кризових станів особистості є високий рівень тривоги, депресії, почуття безпорадності, апатії, суму, гніву, фізичного стомлення, зниження самооцінки, чутливості, а також наявність психологічної фрустрації як нездоланої перешкоди або життєвої ситуації. Психологічно кризовий стан особистості характеризується інтенсивними негативними емоціями: почуттям невизначеності, занепокоєнням, тривогою аж до дезорганізації, фіксацією на психотравмуючій ситуації, переживаннями власної безпорадності, неспроможності, самотності, безнадійності, песимістичною оцінкою власної особистості, актуальної ситуації й життєвої перспективи, вираженими утрудненнями в плануванні майбутнього [4].

Кризовий стан треба розглядати як нормальну реакцію людини на аномальну (психотравмуючу) подію. Це пов'язане з тим, що людина в процесі подолання кризи може набути нового досвіду, розширити діапазон своїх адаптивних резервів. З іншого боку, у тому випадку, якщо людина схильна реагувати на кризу дезадаптивними

реакціями, криза може поглибитися й викликати хворобливий стан, що вимагає спеціалізованої медичної допомоги (психіатра, психотерапевта). Розвиток клінічної симптоматики в цьому випадку може прийняти катастрофічний характер і призвести до важких порушень психіки (психічних захворювань), смерті або суїциду.

Саме поняття «*криза*» (від грецького «*crisis*» – рішення, вибір, поворотний пункт, зміна напрямку, шанс) характеризує те, що породжується проблемою, яка постала перед індивідом і якої він не може уникнути та не може розв'язати за короткий час і звичним способом. Іншими словами, криза – це ситуація емоційного й розумового стресу, що вимагає значної зміни уявлень про світ і про себе за короткий проміжок часу. Найчастіше подібний перегляд уявлень зумовлює зміни в структурі особистості. Ці зміни можуть мати як позитивний, так і негативний характер. Згідно з даним визначенням, особистість, яка перебуває в кризі, не може залишатися колишньою; іншими словами, їй не вдається осмислити свій актуальний психотравмуючий досвід, оперуючи знайомими, шаблоновими категоріями, або використовувати прості звичні моделі пристосування [4].

За визначенням Ф.Е. Василюка, *критична ситуація* – це ситуація, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя (мотивів, прагнень, цінностей тощо) [1]. На думку психологів, наслідки криз можуть бути різними, як негативними, так і позитивними. Зрештою криза постає водночас і як загроза для особистості, і як можливість для розвитку, зростання. «Кризовою» називають ситуацію, коли людина стикається з перешкодою в реалізації важливих життєвих цілей і не може впоратися з цією ситуацією за допомогою звичних засобів. Виділяються два типи кризових ситуацій: обумовлені змінами в природному життєвому циклі та обумовлені травмуючими подіями життя [10]. Таким чином, критична ситуація – це така ситуація, у якій суб'єкт не може реалізувати основні потреби свого життя і яка ставить його перед необхідністю зміни способу буття. А криза – це реакція особистості на критичну ситуацію, що виражається в нездатності особистості розв'язати цю ситуацію в короткий час і звичний спосіб. В гострий (або початковий) період кризової ситуації людина мислить стереотипно, тобто шаблононо. Звужується свідомість та раціональна сфера особистості, що перешкоджає об'єктивній оцінці ситуації та пошуку адекватного рішення, натомість превалюють емоції, що здебільшого мають полярний характер.

Необхідно підкреслити, що об'єктивним результатом явища стереотипізації у кризовій ситуації є спрощене, схематичне, інколи близьке до істинного, інколи викривлене уявлення дійсності, що виражається у певних стереотипах. В даному

контексті варто згадати деякі важливі функції стереотипів, такі як: класифікація та упорядкування соціокультурної інформації; вироблення моделей поведінки та стандартів; захист групових цінностей; економія зусиль у повсякденному мисленні; заощадження часу при сприйнятті нового та сприяння успішній соціально-психологічній адаптації особистості [11].

Найсильнішими критичними ситуаціями особистості є такі, що пов'язані з усвідомленням власної смертності (невеликовна хвороба, участь у бойових діях і тому подібне), або зіткнення зі смертю іншого (переживання втрати близької людини). Критична ситуація переживається особистістю по-різному. З одного боку, вона може мати руйнівну дію, підвищуючи тривогу й депресію, почуття безпорадності й безнадійності, що може призвести до життєвої кризи. А з іншого, – додати життю значення, зробити його більш повним і змістовним. У кожному разі зіткнення із критичною ситуацією болісно переживається особистістю й змінює її ставлення до життя, смерті, себе й цінностей, що формує різні життєві стратегії, які допомагають людині вийти із критичної ситуації [4].

І теоретики, і практики вважають, що в ситуації кризи при спробі оволодіння стресовим станом людина переживає певний вид фізичного та психологічного перевантаження. Емоційне напруження і стрес можуть призводити або до опанування новою ситуацією (це так звані копінг-стратегії), або до зриву і погіршення виконання життєвих функцій. Хоча деякі ситуації можуть бути стресовими для всіх людей, вони виявляються кризами для тих, хто є особливо чутливим в силу індивідуально-особистісних властивостей. Необхідною умовою виникнення кризи є значні емоційні навантаження, блокування найважливіших потреб індивіда та його специфічна особистісна реакція на це [6].

Кризові ситуації і кризи різноманітні, як саме життя людини. Психологи виділяють такі основні кризи, з якими стикається практично кожна людина протягом життя: кризи розвитку (вікові кризи); деприваційні кризи (кризи втрати і розлуки); травматичні кризи; кризи відносин; кризи сенсу життя; морально-етичні кризи [2, с. 4–8.]. Крім вікових, нормативних криз, кожному знайомі й інші кризи, ненормативні, які частіше називають життєвими. Вони виникають у складних життєвих обставинах, коли людина опиняється в епіцентрі подій, що раптово змінюють її долю, потребуючи невідкладних дій і рішень. У кризовій ситуації особистість набуває загостреної чутливості до зовнішніх впливів. Слабкі сигнали на вході системи можуть породжувати значні відгуки, а іноді призводити до несподіваних ефектів. Система в цілому перебудовується таким чином, що її поведінка може стати непередбачуваною.

Важко сказати однозначно, що саме провокує кризову ситуацію – внутрішні проблеми, які поступово загострюються, або вкрай несприятливі зовнішні обставини. Коли починається криза, надовго втрачається спокій, врівноваженість, передбачуваність. Замість них приходять роздратування, невпевненість у собі, неприйняття свого оточення, своєї діяльності, колишніх планів. Зростає внутрішній хаос, адже земля хитається під ногами. Поведінка втрачає цілеспрямованість, людина не може пояснити причини своїх вчинків [5, с. 41].

Несхожі індивідуальності, різний життєвий досвід накладають свій неповторний відбиток на глибину, тривалість і складність кризових переживань. Переживання людиною кризи тісно пов'язане зі ступенем усвідомлення кризового стану. Деякі люди мають змогу відверто зізнатися собі в гострих проблемах, які нагромадились, у погіршенні працездатності, появі соматичних симптомів, ускладненнях у спілкуванні, тривожності, дратівливості тощо. Інші, не помічаючи наближення чи навіть розгортання кризової ситуації, намагаються сховатися від необхідності усвідомлення скрутних життєвих обставин і волюють захворіти або вдатися до вживання алкоголю, щоб уникнути вирішення актуальних проблем. Усвідомлення кризового стану збільшується зі зростанням рівня особистісної зрілості, з розвитком здатності до рефлексування, які у кожної людини особливі, специфічні. Ці можливості залежать від індивідуального досвіду попереднього розв'язання складних життєвих колізій, і їх, безумовно, можна розвинути. Серед найнеприємніших кризових переживань слід згадати неможливість бачити, прогнозувати власне майбутнє. У скрутних життєвих обставинах майбутнє завжди звучується, перспектива втрачається, і тривога з приводу завтрашнього дня, небажаних несподіванок, можливих неприємних сюрпризів починає негативно впливати на самопочуття, працездатність, стосунки з оточуючими, смак до життя як такий.

У кризовій ситуації особистість втрачає психічну гнучкість, сприймає все надто прямолінійно, тимчасово стаємо зовсім дезадаптованою, не може пристосуватися до обставин, які змінилися. Параліч волі не дає змоги діяти, гнів або апатія заважають реальному погляду на речі. Відмовлятися від старих звичок, руйнувати свій багаторічний стиль життя кожному дуже боляче, але важливо розуміти, пам'ятати, вірити, що все одно це треба колись розпочинати, що кожен час від часу переживає подібні кризи, що вихід із найбільшої скрути все одно буде знайдено [5, с. 43].

Основні завдання, які постають перед особистістю при зіткненні з кризовими ситуаціями, безпосередньо пов'язані з активним використанням психологічних або адаптаційних ресурсів. Ефективна копінг-поведінка, разом із життє-

стійкістю та оптимізмом, допомагає особистості успішно долати життєві труднощі та перешкоди, знаходити для цього найбільш адаптивні можливості. Неконструктивна копінг-поведінка дозволяє людині в кращому випадку лише призупинити на певний час вирішення проблеми, не усуваючи в цілому її причини. В гіршому – тягне за собою ситуативні невдачі, веде до дезорганізації діяльності, невротизації, патологізації особистості.

Конструктивна копінг-поведінка підвищує позитивний потенціал особистості, сприяє розвитку почуття компетентності, самоцінності, впевненості у власних силах, самоефективності, особистісного та соціального успіху. «Копінг» – порівняно молоде поняття в психології, яке, проте, уособлює цілий напрям нових досліджень в науці – як зарубіжних, так і вітчизняних. У сучасній вітчизняній психологічній літературі дослідники подають термін копінг як адаптивну «переборювальну» поведінку або «психологічне подолання» (О.І. Афоніна, І.Ф. Аршава, Б.С. Божук, Є.О. Варбан, К.Д. Максименко, А.В. Подорожня, В.Т. Шебанова та інші) [5, с. 278].

С.І. Корсун, Т.А. Ткачук [3] зазначають, що особистісні адаптаційні ресурси не завжди відіграють підсилюючу роль, іноді вони можуть залишатися в потенційному стані. Їх використання повністю залежить від конкретної людини і життєвих обставин, у яких вона на той час перебуває. Встановлено, що спроможність людини розв'язувати складні проблеми і протистояти несприятливим життєвим обставинам залежить від ступеня неочікуваності їх виникнення (походження проблеми), а також наявності та адекватності психологічної настанови на подолання конкретної проблеми.

Знання та врахування цих чинників визначають вибір поведінкових стратегій подолання проблем і кризових ситуацій та можуть передбачити «ціну» копінгу (наскільки особистісні ресурси людини будуть виснажені або, навпаки, збережені при її намаганні впоратися зі складною життєвою ситуацією).

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, варто зазначити, що в кризових ситуаціях активізуються адаптаційні ресурси особистості, які дозволяють людині пристосуватися до нових обставин, зміненої реальності, створюють умови для їх «прийняття» та переосмислення. На початковому етапі кризової ситуації особистість схильна мислити стереотипно та шаблонно, що певною мірою можна вважати захисною реакцією психіки на фоні переваги емоційної складової реагування на ситуацію та її сприйняття. Раціональні можливості психіки у кризовій ситуації не можуть повною мірою бути розкритими за рахунок домінування емоцій. З часом, коли емоційний заряд спадає, людина більшою мірою стає спроможною

мислити раціонально та об'єктивно проаналізувати ситуацію, що склалася. Перспективним для подальших досліджень є вивчення конструктивних копінг-стратегій подолання кризових ситуацій.

Література:

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва : МГУ, 1984. 240 с.
2. Злишков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
3. Корсун С.І., Ткачук Т.А. Психологія діяльності працівників податкової міліції : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 194 с.
4. Кризова психологія : навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, 2010. 401 с.
5. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій : психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Злишкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с.
6. Ромек В.Г., Конторович В.А., Крукович Е.И. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 258 с.
7. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : навч.-метод. посібник / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко та ін.; за ред. З.Г. Кісарчук. Київ: ТОВ «Видавництво «Логос», 207 с.
8. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва : Прогресс, 1982. 124 с.
9. Стотленд Э. Стресс (Stress). *Психологическая энциклопедия* / под ред. Р. Карсини, А. Ауленбаха. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2006. С. 869–870.
10. Титаренко Т.М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления. Киев : «Людопринт Україна», 2009. 277 с.
11. Ткачишина О.Р. Психологічна безпека особистості та явища стереотипізації у сучасному інформаційному середовищі. *Психологія: реальність і перспективи* : збірник наукових праць РДГУ. Рівне : РДГУ, 2017. Випуск 8. С. 277–281.

Tkachyshyna O. R. Crises: personality adaptation resources and social stereotypes

The article is devoted to the analysis of the problem of personal crisis situations. The article describes the concepts of crisis, stress, the essence of crisis, critical situations, critical states of personality. The peculiarities of personality crisis experience and the role of human adaptation resources, social stereotypes in the formation of behavioral strategies to overcome personality crises and critical situations are considered. The life of the individual in a time of general social transformations and powerful informational pressure, which cause them to be in a state of constant emotional tension, becomes a common norm. The modern person is not often in a state of anxiety and constant stress, which is often perceived as a common phenomenon. Stereotypes and patterns of thinking are particularly relevant in times of stress and crisis and can be considered as an important component of enhancing the adaptive resources of the individual.

Social reality, both political and economic, often becomes a powerful stress factor for the individual, and long-term stress is usually a trigger for a life crisis. Modern social, environmental, medical and other problems that are urgent in Ukraine actualize the problems of crisis situations, response to them, their experiences and overcoming. The modern person is not often in a state of anxiety and constant stress, which is often seen as a common phenomenon. In crisis situations adaptation resources of the person are activated, which allow a person to adapt to new circumstances, changed reality, create conditions for their "acceptance" and rethinking. Over time, as the emotional charge subsides, one becomes more able to think rationally and objectively to analyze the situation. Prospective for further research is the study of constructive coping strategies for crisis management. Constructive coping behavior increases the positive potential of the individual, promotes the development of a sense of competence, self-worth, self-confidence, personal and social success.

Key words: *crisis, stress, crisis situation, crisis states, adaptation resources, stereotypes, coping strategies.*

УДК 159.922.1

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.21>**Н. І. Чепелєва**аспірантка кафедри психології
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ЖІНОК ПІД ЧАС ОЧІКУВАННЯ ДИТИНИ ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ ДО МАТЕРИНСТВА

У статті розглянуто процес формування та зміни поглядів і уявлень жінки про материнство під час очікування дитини. Визначено, що ключовими причинами кризових явищ у поглядах на материнство є передусім психологічні особистісні характеристики майбутніх матерів, зокрема емоційна незрілість, готовність до народження та виховання дитини; вимушена перебудова системи стосунків у родині; тиск суспільства і соціальних стереотипів щодо притаманних жінці-матері якостей; інстинкт материнства (батьківства), який багато в чому зумовлює дію внутрішніх рушійних сил; психічні, фізичні і фізіологічні стани, що супроводжують материнство.

Проаналізовано особливості уявлень жінок про материнство й основні тенденції їх трансформації в період очікування дитини. Розглянуто психологічну готовність жінок до реалізації репродуктивної функції сім'ї, яка зумовлюється особливостями становлення материнської ідентичності, психоемоційним сприйняттям та протіканням вагітності, а також внутрішньорольовою структурою родини. Акцентовано увагу на тому, що залишаються недостатньо вивченими психологічні фактори не просто готовності жінки до народження дитини, а ті фактори реальності, з якими стискається жінка під час вагітності, пологів і наступної психологічної адаптації до нових умов, через злам ідеальних уявлень, що склалися до цього.

Визначено, що ключовими етапами формування ідеалістичних уявлень і одночасно початком їх трансформації є етапи прийняття рішення про материнство, зачаття і вагітність, тобто так звані «період очікування дитини». Під час планування, особливо першої, вагітності та прийняття рішення жінка, з одного боку, узагальнює для себе суспільну інформацію про даний етап, особистий та родинний досвід, з іншого, – ідеалізує свій майбутній стан, ставлення до нього, до дитини та життя з нею в цілому. Своєрідна ідеалізація свого майбутнього материнства часто і є причиною його кризових явищ.

Проаналізовано особливості психологічної підготовки жінки до народження та виховання дитини, які полягають у комплексній соціально-медико-психологічній підтримці, що охоплює усі її триместри вагітності, розглядає сім'ю в цілому, і має індивідуальний підхід до кожної вагітної для відновлення психологічної рівноваги жінки після народження дитини.

Ключові слова: материнство, психологічна готовність до материнства, післяпологовий період, ідеалізація уявлень, криза уявлень, вагітність, психоемоційний стан матері.

Постановка проблеми. Виношуючи свою дитину під серцем, кожна мама хвилюється перед пологами і вибудовує в уявленні нові стосунки, бо це справді відповідальний момент як для мами, так і для дитини. Під час вагітності жінка представляє, як народить дитину, на кого вона буде схожа, які риси характеру в неї будуть, якою матір'ю вона стане, як буде виховувати дитя і як дитина буде реагувати на неї. У цей час відображення про виховання і турботу про малюка часто мають ідеалістичний характер, відтворюючи більше бажання матері, ніж майбутню реальність. Виношування дитини, взаємодія з дитиною і стан жінки після народження часто коректують ці уявлення аж до кризи системи ставлень. Після пологів жінки відчують, що їх обдурили, їм ніхто не сказав, що буде настільки морально і фізично важко, бо ні кіно, ні мас-медіа не показують материнство повною мірою реалістично: це або ідеальні жінки з ідеальними немовлятами і ставленнями до дітей,

або карикатурні замучені своєю роллю матері, але теж без деталей.

Саме тому у багатьох жінок під час вагітності, під впливом інстинкту материнства та соціуму, відбувається очікування так званого «подарункового немовляти». Але під час вагітності, а потім після народження дитини, коли жінка стикається з багатьма труднощами, які пов'язані не тільки з піклуванням про дитину, але і з перебудовою взаємодії з оточуючими (адже суспільство не дуже лояльне до матерів), відбувається трансформація попередніх поглядів. І реальна любов до немовляти, не ідеалізована, приходить згодом, коли вдається налагодити контакт із новонародженим, адаптуватися до нового стану, віднайти рівновагу в собі, в побуті та з навколишніми. В силу всіх цих чинників після народження дитини у багатьох жінок спостерігаються порушення психоемоційного стану, які швидко не проходять, як вважають деякі медики і вчені. Багато жінок роками живуть на

антидепресантах, втрачають своє особисте щастя через постійне нервування і поганий настрій, що відображається на взаєминах матері й дитини, і в подальшому відмовляються від народження наступної дитини через пережиті стреси, або взагалі відмовляються від дитини (аборти, дитячі будинки) [4, с. 79–87].

Ключові причини таких кризових явищ у сфері материнства пов'язані з:

- психологічними особливостями майбутніх матерів, зокрема з несприятливим дитячим комунікативним досвідом, який отримала жінка під час взаємодії з власною матір'ю, емоційною незрілістю, що проявляється в інфантилізмі, егоцентризмі, невірноваженості;

- готовністю чи неготовністю жінок до народження та виховання дитини, перебудовою системи стосунків у родині тощо;

- тиском суспільства і формуванням соціальних стереотипів з певних очікувань щодо притаманних жінці-матері якостей, акцентування уваги на гендерному підґрунті культури материнства, дефіцитом емоційної підтримки з боку чоловіка, партнера, сім'ї та друзів;

- інстинктом материнства (батьківства), який багато в чому зумовлює дію внутрішніх рушійних сил, що спонукають особистість до дій, спрямованих на задоволення потреб через народження дітей;

- фізичними стресами і фізіологічними станями, складністю пологів, перебудовою організму після них, що супроводжують материнство, вагітність, народження дитини, які є факторами трансформації, чинниками збільшення психофізіологічного навантаження тощо.

Питання до та післяпологових станів жінок, в тому числі депресивних, широко представлені як у медицині (Бачериков Н.Є., 1989 рік [3], Долишня Н.І., 2010 рік [6], Пушкарьова Т.М., 2017 рік [8]), медичній психології (Лобойко Л.І., 2013 рік [7]), так і в психології загальній (Баз Л.Л., 1998 рік [1; 2]). Але, незважаючи на це, воно залишається актуальним у зв'язку з тим, що вагітність та пологи є великим фізичним та емоційним стресом, який супроводжується болем, виснаженням організму і гормональними зрушеннями, навіть на фоні позитивності самої події і доброго ставлення до неї жінки. Вони відбиваються як на стані самої жінки, так і на стосунках у родині і оточенні, змінюють їх, оновлюють. І ці перетворення, які часто протікають гостро і критично, потребують якщо не втручання з метою корекції, то хоча б психологічного супроводу з метою ефективного проходження та/або подолання цих явищ на початковому етапі [7, с. 60–66].

Саме тому так важливо дослідити і зрозуміти природу такого явища. Актуальність, теоретична і практична важливість зазначеної проблеми зумовили вибір теми та мети нашого дослідження.

Мета статті. Проаналізувати особливості формування уявлень жінок про материнство та визначити ключові тенденції в їх трансформації в період очікування дитини.

Предмет дослідження. Особливості уявлень жінок про материнство в період очікування дитини.

У нашому дослідженні ми виходимо з того, що більшість жінок хотіли б мати дітей. Але у підсвідомості багатьох з них, особливо до первістка, складається своя ідеальна картина відносно материнства. У частини жінок спрацьовує ефект «подарункового немовляти» (ідеально-позитивна диспозиція), тобто уявлення про народження дитини, яке принесе з собою у світ матері суцільне щастя. Жінка представляє собі, як вона буде піклуватися, милуватися, годувати і стане ідеальною мамою для свого малюка. Інша частина навпаки малює собі картину з проблем і переживань відносно дитини (ідеально-негативна диспозиція). Такі жінки уявляють, як їх життя буде складатися з суцільних проблем, вони не зможуть працювати, зустрічатися з друзями, вести звичний спосіб життя, втратять контроль над своїм часом, а ще й надмірна кількість інформації «як правильно виховувати» може підсилювати тривогу і почуття провини молодій матері.

Але зазвичай і позитивні, і негативні уявлення не співпадають з реальністю, в яку потрапляє жінка, та часто руйнуються після народження дитини, бо надто багато факторів реальності впливає на її свідомість за цей час (загальний стан здоров'я, гормональні зміни, оточення, складнощі під час вагітності, пологів, післяпологового періоду, стан та якості дитини, матеріальний та соціальний стан сім'ї тощо). Психологічна готовність жінок до народження дитини зумовлюється особливостями становлення материнської ідентичності, психоемоційним сприйняттям та протіканням вагітності, а також внутрішньорольовою структурою сім'ї.

Аналіз наукових досліджень та постановка проблеми. Як зазначалося вище, окремі аспекти досліджуваної теми вже були предметом уваги дослідників в багатьох галузях науки: медицині (В.М. Астахов, О.Ю. Дубовік, О.І. Захаров, Д.М. Ісаєв, Г.В. Скобло, Т.Т. Сорокіна), біології, психофізіології (О.С. Батуєв). Під особливою увагою вчених-психологів здебільшого перебувають питання відповідального ставлення, готовності до материнства, особливостей онтогенезу материнської сфери, стилів виховання тощо (В.І. Брутман, Н.П. Коваленко, С.Ю. Мещерякова, О.О. Мурашко, Р.В. Овчарова, Г.Г. Філіппова та інші) [5, с. 90–98].

У психологічних дослідженнях материнство розглядається в контексті задоволеності жінкою своєю материнською позицією (Н.В. Боровікова, В.І. Брутман, М.Г. Панкратова, С.М. Єнікополов та інші); як стадія особистої та статевої ідентифікації (Н.В. Даниленко); як період забезпечення умов для

розвитку дитини та складова особистісної сфери жінки (О.В. Баженова, Л.Л. Баз, Н.П. Коваленко, О.О. Копил); як взаємовплив матері і дитини під час вагітності (В.М. Астахов, Г.І. Брахман, Н.Г. Глина, О.В. Магденко, Ю.М. Мальована та інші); як психологічний механізм статевої диференціації (Т.Д. Бехтєєва, А.В. Жук, І.В. Заусенко, Н.А. Марута та інші) [1, с. 235–245].

З усього вищевикладеного можна сформулювати **проблему**, яка полягає у тому, що недостатньо вивченими залишаються психологічні фактори не просто готовності жінки до народження дитини та піклування про неї після, а саме реальність, з якою стикається жінка під час вагітності, виховання дитини, психологічна адаптація жінки до нових умов, злам ідеальних уявлень, що склалися до цього. Також потребує наукового обґрунтування і система засобів, спрямованих на підготовку жінок до майбутнього материнства і подолання психологічних, соціальних, організаційних труднощів, які виникають після народження дитини.

Виклад основного матеріалу. Народження дитини зазвичай відбувається в рамках соціального інституту сім'ї. Будучи одним з основних інститутів суспільства, вона є першою сходинкою соціалізації людини, розвивається та видозмінюється, реагуючи на вимоги часу, відповідаючи на громадські потреби, й водночас сама їх формує. Сім'я характеризується тим, що формується, функціонує і розвивається на взаєминах спорідненості, задоволення потреб у спілкуванні на основі взаєморозуміння і взаємопідтримки, емоційної стабілізації і психологічної терапії. Структура сім'ї складається з рольової ієрархії, внутрішніх та зовнішніх меж. Ролі у традиційній сім'ї переважно закріплюються у відповідності зі статтю: жінка виконує роль матері й господарки, чоловік відповідає за матеріальне забезпечення й сексуальні стосунки. У сучасному суспільстві набуває поширення егалітарні сім'ї, де ролі розподіляються порівну. Межі сім'ї визначають відношення між сім'єю і соціальним оточенням (зовнішні межі), за якими можна визначити, наскільки сім'я відкрита для контактів із зовнішнім світом. Стосунки між різними підсистемами у самій родині підтримуються правилами, домовленостями, ролями, що встановлені між членами сім'ї (внутрішні межі).

У сім'ї реалізуються такі функції як репродуктивна, виховна, економічна та побутова, духовно-емоційна, сексуальна. І хоча у сучасності поняття сім'ї набуло змін, але вони більше формального характеру, сутнісні основи родини залишаються незмінними та складаються з особистісної взаємодії чоловіка і дружини, де домінуючими є функції задоволення потреб репродуктивної, сексуальної, емоційно-інтелектуальної і духовної сфери.

Український філософ В.П. Ключников найбільш важливими характеристиками вважає продовження людського роду (репродуктивність), виховання дітей та господарську діяльність. Вивчення функцій сім'ї широко представлено і в психології; питання про це піднімали науковці-психологи Андрєєва Т.В. Варга А.Я., Ейдемільер Е.Г., Мясищев В.М., Шнейдер Л.Б., Яблонська Т.М. (2004 рік). Актуальні проблеми репродуктивної функції сучасної сім'ї, продовження роду у своїх роботах розкривають Беляєва М.О., Васильченко О.М., Дікова-Фаворська Д.М., Філіппова Г.Г. та інші [7, с. 60–66].

Продовження роду має в собі соціальний і індивідуальний аспект. Соціальний включає в себе відтворення населення, його соціалізацію, фізичну й соціокультурну зміну поколінь, забезпечуючи можливість існування суспільства. Індивідуальний аспект проявляється у ціннісних орієнтаціях подружньої пари, батьківських установках та сподіваннях, батьківського ставлення, батьківського почуття, батьківської позиції, батьківської відповідальності, стилю сімейного виховання.

В індивідуальному аспекті у продовження роду (репродукції) залучені дві особистості, два індивіди різної статі – чоловік і жінка. І хоча функції у репродукції дещо різняться, але загалом їх роль, феномен можна позначити терміном «батьківство». Він полягає у кровному спорідненні батьків їх дитиною, соціально-психологічному феномені, що являє собою сукупність знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі сім'ї, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства, юридичних і моральних правах та обов'язках щодо матеріального забезпечення та організації освіти й виховання дітей, процесі забезпечення батьками необхідних умов для повноцінного розвитку та навчання дітей.

Незважаючи на це, біологічно, а багато в чому і психологічно їх ролі різняться. І якщо йдеться саме про репродуктивну функцію, народження дитини, основна роль належить жінці, яка за своєю суттю закладена від природи. Саме жінка спрямована більше турбуватися про дітей, проявляти любов до всього, що пов'язано з народженням і вихованням дитини.

Загалом процес репродукції як продовження роду складається з декількох етапів: прийняття рішення про материнство, вагітність, пологи, післяпологовий період та виховання дитини.

Періодом як завершення формування попередніх ідеалістичних уявлень, так і початку їх зламу, трансформації є етапи від прийняття рішення до народження – так званий «*період очікування дитини*». Розглянемо коротко характеристики окремих етапів цього періоду.

Першим, надзвичайно важливим етапом є *етап прийняття рішення про продовження роду*,

материнство. Безперечно є випадки, коли це відбувається спонтанно, вагітність незапланована, зумовлена сексуальним ситуативним потягом до партнера. Але у переважній більшості випадків, якщо йдеться про сімейні стосунки, продовження роду є передбачуваним процесом, зумовленим самою сутністю сім'ї, незалежно від рівня усвідомленості цього рішення. Д. Віннікот досліджував природу дитяче-материнських стосунків та сформулював модель усвідомленого і відповідального материнства. Характерною особливістю усвідомленої вагітності є наявність факту прийняття рішення про зачаття, виношування та народження.

Цей етап характеризується якісними змінами у самосвідомості жінки, а також характеру її стосунків з близькими, формуванням готовності до материнства. Під час планування, особливо першої, вагітності та прийняття рішення жінка з одного боку узагальнює для себе суспільну інформацію про даний етап, особистий та родинний досвід, але, з іншого, часто ідеалізує свій майбутній стан, ставлення до нього й до дитини та життя з дитиною в цілому. У неї виникає своєрідний психозахист як типовий симбіоз усвідомлених чи несвідомих тактик і стратегій, які проявляються у певних прийомах мислення, що сприяють підтримці її загального стану. Своєрідна ідеалізація свого майбутнього материнства часто виштовхує майбутні труднощі та проблеми. Бо, незважаючи на пережиті труднощі, які виникають у сфері материнства, більшість жінок планують наступну вагітність. Знову ж психіка висуває своєрідний спосіб захисту, який проявляється зазвичай у неусвідомлюваному процесі усунення або послаблення негативних, травмуючих або неприйнятних емоційних переживань, які були під час першої вагітності. Поряд з цим пам'ять зберігає позитивні ситуації, враження, спогади про щасливі моменти з досвіду попередньої вагітності. Цей захист, основою якого є витіснення й ідеалізація, має під собою як генетичні, фізіологічні корені – закладений природою потяг до материнства, – так і психосоціальний, як сформованість певних особистісних рис, індивідуальних та/або соціальних стереотипів й установок.

Наступний етап - це зачаття і вагітність. Якщо на першому етапі роль партнера умовна, більше зі сфери прогнозів, планів, і певною мірою ідеалізована, омріяна, лише частково спланована, то етап зачаття переводить її у розряд конкретних планів, а механізм ідеалізації все більше охоплює систему ставлень як до дитини, так і до партнера. Зачаття – це процес як фізіологічний, так і психологічний, зумовлений потягом до партнера та/або прагненням материнства, викидом гормонів і визначенням їх подальшого фону. Саме це посилює відчуття ейфорії, романтики (безперечно, якщо вагітність бажана). Ще в момент

зачаття у корі головного мозку жінки формується так звана домінанта вагітності, яка визначає хід фізіологічних і психологічних процесів протягом цього періоду [5, с. 90–98].

Цей етап характеризується ціннісно-сисловою перебудовою та переглядом життєвої перспективи/ретроспективи, ревізією ієрархії особистісно значущих цілей і сенсів, які проявляються у зосередженні жінки на своєму стані, коливаннями в емоційному стані від радості до розгубленості, від відчуття найважливішого періоду у житті до страху майбутніх незвичайних змін у особистому житті; поступово корегуються життєві плани і перспективи з урахуванням нової ситуації, за позитивного розвитку якої формується почуття єдності між дитиною і мамою. Практично у всіх дослідженнях зі сфери психології материнства особливого значення надається розробці проблеми становлення материнства саме періоду вагітності (Брутман В.І., Варга А.Я., Радіонова М.С., Пайнз Д. та інші). І перша вагітність є одним з етапів розвитку материнської сфери жінки і черговою стадією статево-вікової та особистісної ідентифікації; її розглядають як нормативну кризу особистості. Від особливостей перебігу та наслідків розв'язання (повного або часткового) чи не розв'язання даної кризи залежить наступне психологічне благополуччя самої жінки-матері, її сім'ї, ефективність взаємодії з власною дитиною [2, с.147–148]. Адже вагітність супроводжується як позитивними станами і відчуттями (підвищеним настроєм, щасливим очікуванням, більш позитивним ставленням до життя, ейфорією), що живить її роль, так і певними труднощами (фрустраційно-тривожними й невротичними переживаннями через величезну відповідальність за життя та здоров'я виношуваної дитини, страхами змін тощо), які призводять до першого зламу того ідеального образу, що склався на першому етапі.

Гормональні і фізіологічні зміни призводять до стану, який зазвичай виникає поряд з позитивними відчуттями та хоч і не має серйозних наслідків, але призводить до певного дискомфорту і навіть неприємних відчуттів у вагітної – поступове збільшення ваги, втома, сонливість, важкість у диханні, набряки ніг, неповороткість, сухість шкіри, закрепи, печія, болі у спині, геморої та інше, тобто змінюються звичні відчуття свого тіла. Загострюються і певною мірою змінюються властивості характеру – те, як жінка ставиться до свого нового стану і як себе сприймає (образи Я-тілесне, Я-теперішнє, Я-майбутнє), трансформується соціально-економічний статус та перспективи, переструктуруються стосунки у сім'ї і з іншими, можуть загострюватись або навпаки згасати невіршені конфлікти. Під дією цих змін починається певна корекція тих ідеальних уявлень про материнство, які склалися до безпосередньої вагітності. Вагітність протікає

достатньо довго, перетворення поступові, помірні, що дає змогу адаптуватися до них [8, с. 74–75].

Особливу увагу у процесі протікання вагітності слід звертати на створення сприятливих психологічних умов для жінки та майбутньої дитини. На думку Шаманіної М.В., переживання негативних емоцій, незадоволення сімейними стосунками, відсутність підтримки з боку чоловіка призводять до викривлення взаємодії «мати-дитина», тобто неусвідомлення себе матір'ю, прийняття чи неприйняття своєї майбутньої дитини в період очікування, впливає на процес протікання вагітності, внутрішньоутробний розвиток, пологи і спричиняє негативні зміни в психіці жінки після пологів [9, с. 76–77].

Всебічна оцінка психологічного статусу дозволяє надати поетапну психологічну допомогу як при підготовці до вагітності, так і в процесі антенатального супроводу, підібрати персоналізовану програму психокорегуючих технік.

Висновки. Психологічна підготовка молоді жінки до майбутнього материнства – це спеціально організований, особистісно-орієнтований процес, спрямований на розвиток інформаційно-пізнавального, ціннісно-мотиваційного, комунікативного, емпатійного та афективно-регулятивного компонентів готовності, наслідком якого є прийняття жінкою соціальної і психологічної ролі та функцій матері, формування реалістичного уявлення й практичних специфічних операційних навичок, психологічної культури сімейного спілкування. Особливості психологічної підготовки жінки до народження та виховання дитини полягають у необхідності врахування всіх компонентів психологічної готовності жінки до материнства, а також, що важливо, особистого досвіду майбутньої матері. На успішність сімейного життя в цілому значною мірою впливатиме і узгодження поглядів подружжя на процес народження і виховання дитини.

Отже, щоб уникнути виражених і затяжних порушень психоемоційного стану, для розробки дієвого способу адаптації матері після пологів потрібна участь сімейної пари в комплексній системі соціально-медико-психологічної підтримки в період вагітності, яка охоплює усі її триместри, розглядає не окрему жінку, а сім'ю в цілому і має індивідуальний підхід до кожної вагітної для відновлення психологічної рівноваги жінки після народження дитини.

Література:

1. Баз Л.Л. Послеродовая депрессия. Эмпирические исследования психологических феноменов. *Хрестоматия по перинатальной психологии. Психология беременности, родов и послеродового периода* / составитель А.Н. Васина. Москва : УРАО, 2005. С. 235–245.
2. Баз Л.Л., Скобло Г.В. Искажение материнского поведения при послеродовых депрессиях: влияние раннего и актуального жизненного опыта женщины. *Социальное и душевное здоровье ребенка и семьи: защита, помощь, возвращение в жизнь* : матер. всерос. научно-практич. конф. 22–25 сентября 1998 г. Москва, 1998. С. 147–150.
3. Бачериков Н.Е., Михайлова К.В. Психические расстройства послеродового периода. *Клиническая психиатрия* / под ред. Н.Е. Бачерикова. Киев, 1989. С. 249–251.
4. Брутман В.И., Варга А.Я., Хамитова И.Ю. Влияние семейных факторов на формирование девиантного поведения матери. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21. № 2. С. 79–87.
5. Гасюк М.Б., Іщук О.Ю. Дослідження внутрішньої структури сім'ї у період виношування першої дитини. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. С.Д. Максименка. Част. 2. Київ, 2008. С. 90–98.
6. Долішня Н. І. Післяпологова депресія: особливості перебігу і лікування. *НейроNews*. 2010. № 8. С. 27.
7. Лобойко Л. І. Стан психоемоційної сфери матері та психомоторного розвитку дитини першого року життя в світлі взаємодії в системі «мати – дитина». *Медицина психологія*. 2013, № 1, С. 60–66.
8. Пушкарьова Т.М., Скрипченко Н.Я. Алгоритм скринінгової діагностики депресивних і тривожно-депресивних розладів у жінок під час вагітності та після пологів. *Перинатологія і педиатрія*. 2017, № 1. С. 74–79.
9. Шаманина М.В., Мазо Г.Э. Тревога и депрессия в послеродовом периоде у женщин с эндокринной и акушерско-гинекологической патологией. *Обзоры по клинической фармакологии и лекарственной терапии*. 2010. Т. 2. Вып. 1. С. 76–77.

Chepelieva N. I. Transformation of women's perceptions in expecting children as a factor of adaptation to mother

The article covers the process of formation and transformation of a woman's views and perceptions of maternity while expecting a baby. Primarily psychological personality characteristics of expectant mothers, emotional immaturity, willingness to give a birth and bring up a child as well as the forced restructuring of family relationship system, the pressure of society and social stereotypes in relation to a woman, the instinct of maternity (parenthood) that largely determines the action of the internal motive forces, mental, physical and physiological conditions during maternity in particular are designated as the main causes of crises in maternity views.

The article analyzes the peculiarities of women's perceptions of maternity and the main tendencies of their transformation in the period of baby-expectation. The psychological willingness to realize the reproductive function of the family, which predetermined by the peculiarities of becoming a maternal identity, psycho-emotional perception and the course of pregnancy as well as a family intra-role structure is considered. The attention is focused on the problem that psychological factors as a woman's willingness to give a birth of a child and factors of reality which any woman experiences during her pregnancy, childbirth, subsequent psychological adaptation to new conditions because of the breakdown of the ideas that have taken shape, remain insufficiently studied.

It is determined that the main stages in the formation of ideal notion and at the same time the beginning of their transformation are the stages of deciding on maternity, conception and pregnancy, in other words "period of baby expectation". On the one hand, during pregnancy planning, especially the first one, and decision-making a woman generalizes to herself public information about this stage, personal and family experience, on the other hand she idealizes her future condition, attitude to it, to the child and life in general. The peculiar idealization of her future maternity is often the cause of crisis phenomena.

The peculiarities of psychological preparation of a woman for a childbirth and child upbringing are analyzed; they consist of complex socio-medical-psychological support that covers the trimesters of pregnancy, considers the family as a whole and has an individual approach to each pregnant woman in psychological balance retrieval after baby-birth.

Key words: *motherhood, psychological readiness for motherhood, postpartum period, idealization of ideas, crisis of ideas, pregnancy, psycho-emotional state of mother.*

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.22>**М. Л. Міхеева**аспірант кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПІДСТАВИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ОСІБ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВНАСЛІДОК ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Статтю присвячено проблемі особливостей проведення судової психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства. Зазначено, що домашнє насильство стає однією із найактуальніших соціальних проблем сучасної української сім'ї та охоплює різноманітні сфери взаємовідносин. Актуальність проблеми оптимізації змісту та форми і обґрунтованості експертних висновків судової психологічної експертизи відносно постраждалих від домашнього насильства зумовлюється необхідністю надійного забезпечення справедливості судових рішень.

Метою дослідження є визначення вихідних особливостей проведення судової психологічної експертизи осіб, постраждалих від домашнього насильства. Аналізуються особливості діяльності психолога експерта, що базуються на: визначенні домашнього насильства як явища зі складною поліетіологічною природою; виокремленні понять «сварка», «конфлікт», «насильство»; диференціації видів домашнього насильства; розумінні наближених та віддалених наслідків домашнього насильства; аналізі індивідуально-психологічних особливостей жертв насильства. Обґрунтовано вихідні позиції діяльності експерта щодо судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства на основі принципів, що взагалі визначають побудову психолого-діагностичного дослідження: методичного обмеження; взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів; необхідності-достатності; взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності. Підкреслено необхідність реалізації системно-інтегративного та синергетичного підходів щодо підбору діагностичного інструментарію. Зазначено, що проблема проведення судової психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства пов'язана з широким комплексом завдань як психологічного, так і правового характеру. Виокремленні в результаті дослідження вихідні позиції експертної діяльності в контексті проблеми судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства можуть бути підставою для обґрунтування та реалізації відповідної експертної методики.

Ключові слова: домашнє насильство, судова психологічна експертиза, потерпілі, вихідних позицій експертної діяльності.

Постановка проблеми. Кризові явища сучасного суспільства детермінують посилення дисгармонії внутрішньо сімейних відносин, що негативно впливає на психологічний та емоційний стан кожного члена родини. Тому актуальною соціальною проблемою сучасної української сім'ї стає домашнє насильство, що набуває генералізованого характеру та охоплює різноманітні сфери взаємин. Необхідність гуманізації суспільного життя зумовлює вивчення різних аспектів проблеми домашнього насильства, особливостей психологічної ідентифікації кожної конкретної ситуації та вивчення її правових аспектів.

Закон України № 5294 «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає

домашнє насильство як «...діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь...» [1; 4].

У світлі вимог надійного забезпечення справедливості судових рішень, реалізації принципу

невідворотності покарання, орієнтації правосуддя на потреби постраждалої особи все більш актуальною стає проблема оптимізації змісту та форми і обґрунтованості експертних висновків судової психологічної експертизи відносно постраждалих від домашнього насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти проблеми домашнього насильства висвітлено у різних сферах і галузях сучасної психології та суміжних наук та представлено на рівні конкретних аспектів досліджуваної проблеми в працях, присвячених: походженню, природі та наслідкам сімейного насильства (Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочеміровська, Т. Сафонова, Е. Цимбал та інші); питанням емоційного, психологічного, фізичного, сексуального насильства в умовах сім'ї (М. Асанова, Н. Зінов'єва, І. Малкін-Пих, Н. Михайлова та інші); формам і методам роботи з дітьми, що пережили насильство (Г. Гіндін, М. Догадіна, О. Духова, Л. Пережогін, Є. Черепанова та інші); різним формам насильства щодо жінок (К. Ілікчієва, А. Колесова, Т. Матюшкова, Т. Шевчук); підходам та засобам запобігання насильству в сім'ї (Т. Проценко, О. Логвиненко, І. Багаденко та інші); класифікації та кваліфікації насильства у структурі кримінального права (Л. Гаухман, І. Давидович, К. Задоя, В. Іванова, Р. Левєртова, В. Навроцький, М. Панов, Л. Сердюк, В. Симонов, О. Храмцов, С. Шапченко, С. Яценко, Р. Шарапов та інші); правовим, соціальним, психологічним та медичним аспектам попередження насильства в сім'ї (В. Бондаровська, О. Кочеміровська, Г. Лактіонова, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та інші); проблемі відповідності законодавства України вимогам міжнародних правничих стандартів щодо кваліфікації та наслідків насильства в сім'ї (М. Хавронюк, Г. Христова, Х. Тручеро Куевас) тощо.

Зазначимо, що нині активізується висвітлення проблеми особливостей проведення судово-психологічної експертизи у кримінальних провадженнях, передбачених ст.126-1 КК України, в психологічній та юридичній періодиці [2]. Невирішеність питання в правовому просторі України та необхідність надійного забезпечення об'єктивного розгляду юридично значущих ситуацій підтверджує актуальність нашого дослідження.

Мета статті. Метою статті є визначення особливостей теоретико-методологічних та кримінально-процесуальних підстав проведення судово-психологічної експертизи осіб, постраждалих від домашнього насильства. Сформульована нами мета зумовлює такі завдання дослідження: 1) теоретичний аналіз методологічних та юридичних передумов судово-психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства; 2) виділення основних принципів психолого-діагностичного забезпечення судово-психологічної

експертизи щодо домашнього насильства та опис типології використовуваних у цьому випадку психодіагностичних методик.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає категорії осіб, які можуть бути признаними потерпілими в цій правовій ситуації: подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онука); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука) тощо [1]. Зазначимо, що за даними Мінсоцполітики України, у 2013–2019 роках серед тих, хто звертався до органів держави щодо насильства в сім'ї, 90% були жінки, 8,5–9% – чоловіки та 1–1,5% – діти.

Постраждалим у законодавчому полі визначається фізична особа, якій правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. З метою констатації (або відкидання) наявності шкоди, що нанесена психічною діяльністю, органи досудового розслідування призначають судово-психологічну експертизу, завданнями якої є встановлення психологічних чинників особистісних особливостей постраждалого, ступені залежності від іншої особи або певних життєвих обставин, маніпулювання вольовою діяльністю потерпілого.

Призначення органом досудового розслідування / судом судово-психологічної експертизи за фактом домашнього насильства мотивується тим, що особи, які постраждали від насильства, потребують аналізу таких психологічних характеристик, як індивідуально-психологічні особливості мотиваційного, інтелектуального, емоційно-вольового та поведінкового складників особистості. Діяльність психолога-експерта дозволяє визначити механізми та характер ступеню страждань потерпілого, наявність почуття страху, тривожності, деформацію самооцінки, залежність від правопорушника. Перелік питань, які вирішуються судовою експертизою, припускає аналіз психологічних аспектів ситуацій справи, особливостей її сприймання та оцінювання, відносин щодо кривдника та до самого себе; можливостей адаптації та стійкості до впливу стресових ситуацій.

Особливості проведення судово-психологічної експертизи стосовно постраждалих від домашнього насильства потребує використання науково обґрунтованих методів і засобів дослідження об'єкта судової експертизи, рішення експертного завдання в пропонованій експертній ситуації [3].

Психолого-методичне забезпечення експертної діяльності базується на визначенні домашнього насильства як явища зі складною поліетіологічною природою; виокремленні понять «сварка» (гостра суперечка, що супроводжується взаємними докорами, образами; стан, період взаємної ворожнечі, що виникає внаслідок такої суперечки; порушення дружніх взаємин), «конфлікт» (зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження і крайнє загострення суперечностей, що призводить до активних дій, ускладнень, боротьби, що супроводжуються складними колізіями; особливий вид взаємодії, в основі якого лежать протилежні і несумісні цілі, інтереси, типи поведінки людей та соціальних груп, які супроводжуються негативними психологічними проявами; це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій (потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, планів тощо) у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємодіях та міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей), «насильство» (навмисне застосування фізичної сили або влади, здійснене або у вигляді загрози, направлене проти себе, проти іншої особи, групи осіб або спільноти, результатом якого є (або є висока вірогідність цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток); диференціації видів домашнього насильства: економічне насильство (форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру); психологічне насильство (форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи); сексуальне насильство (форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності);

фізичне насильство (форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру); розумінні наближених та віддалених наслідків домашнього насильства: наближених (синці, травми, переломи, ушкодження внутрішніх органів – печінка, нирки, селезінка тощо; погіршення функцій будь-якого органу; блювота, головні болі, втрата свідомості (струс мозку); крововиливи в очні яблука; гострі психічні порушення збудження, прагнення кудись бігти, ховатися; глибока загальмованість, зовнішня байдужість; страх, тривога, гнів; розвиток важкої депресії з почуттям власної ущербності, неповноцінності; смерть внаслідок вбивства та/або спроби суїциду); віддалені (порушення фізичного і психічного стану та/або розвитку дитини; соматичні захворювання (дихальної системи, нервової системи, порушення обміну речовин); аналізі індивідуально-психологічних особливостей жертв насильства: пасивно-споглядальна позиція, почуття страху, тривожність, терплячість, що доходить до жертвовності, ригідність установок, низька самооцінка, невпевненість у собі, невірноваженість, підвищена емоційність, вразливість, агресивність, схильність до стереотипної поведінки, виражені акцентуації характеру (депресивна, тривожна, демонстративна), низький рівень самоусвідомлення, виражений мазохістичний компонент, невисокий освітній та культурний рівень, амбівалентність, порушення статево-рольової ідентифікації тощо.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що діяльність експерта щодо судової психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства повинна спиратися на основні принципи, що взагалі визначають зміст та структуру психолого-діагностичного дослідження [5, с. 13–19, 7, с. 321]:

1. Принцип методичного обмеження передбачає, що розроблений у рамках однієї теоретичної концепції метод не може бути повною мірою використаний для об'єктивізації тієї сторони об'єкту, яка висвітлена іншою теорією.

2. Принцип взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів передбачає, що будь-яка методика має більш широкі можливості зондування, крім її прямої цільової спрямованості.

3. Принцип необхідності-достатності полягає в тому, що набір і кількість діагностичних процедур повинні бути мінімально необхідними і в той же час цілком достатніми для об'єктивного вивчення психічної реальності. Більшість психологічних

методик дозволяє отримати більш широкий спектр даних за рахунок додаткових можливостей методики. Психологу-експерту необхідно так побудувати діагностичний алгоритм, щоб, використовуючи основну спрямованість і додаткові можливості методик, скласти на основі діагностичного алгоритму необхідний набір інструментальних засобів і технік, що дозволяють економічно та досить надійно провести дослідження.

4. Принцип взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності передбачає, що кожна конкретна методика досліджує те, на що вона спрямована, лише на певному рівні.

Загальновідомо, що засадою щодо експертних висновків і верифікації експертної гіпотези є матеріали кримінальної справи, в яких відображено зовнішній фактологічний бік юридично значущої події; ретроспективна реконструкція психологічних обставин, що передували та супроводжували акт домашнього насильства; експериментальне дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості постраждалого з використанням методик у контексті завдань судової психологічної експертизи.

Найбільш поширеною типологією діагностичних методик є умовна диференціація їх на три основні групи [6, с. 271]: описові – спостереження, бесіди, анкетування, опитування, інтерв'ю, аналіз результатів діяльності, контент-аналіз; оціночно-вимірювальні, що дозволяють отримувати відносно точні кількісні та якісні характеристики досліджуваних психологічних властивостей: проєктні, процесуальні, критеріально-орієнтовані тести, тести станів і властивостей тощо; пояснювальні, до яких відносять метод експериментального дослідження, якісний і кількісний аналіз результатів і емпіричних даних.

Вважаємо, що забезпечення об'єктивності та обґрунтованості судово-психологічної експертизи та формулювання експертних висновків можливо на основі реалізації системно-інтегративного та синергетичного підходів щодо підбору діагностичного інструментарію.

Висновки і пропозиції. Підводячи підсумки проведеного нами дослідження, зауважимо, що проблема проведення судово-психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства пов'язана з широким комплексом завдань як психологічного, так і правового характеру. Крім того, нами встановлено, що: 1) проблема судово-психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства знаходиться на початковому етапі теоретичного вивчення та практичного впровадження в сучасну судово-експертну діяльність; 2) виділені та описані нами вихідні позиції експертної діяльності в контексті проблеми проведення судово-психологічної експер-

тизи постраждалих від домашнього насильства є підставою для визначення психолого-юридичної феноменології дослідження; 3) основними принципами, що визначають зміст та структуру психолого-діагностичного дослідження осіб постраждалих внаслідок домашнього насильства, є принцип методичного обмеження, принцип взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів, принцип необхідності-достатності, принцип взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності; 4) психолого-діагностичний інструментарій, що найчастіше використовується в процесі судово-психологічної експертизи осіб, постраждалих внаслідок домашнього насильства, можна умовно розподілити на описовий, оціночно-вимірювальний та пояснювальний. Здійснене дослідження не вичерпує психологічної суті окресленої проблеми, надалі перспективними вбачаються проектування, емпірична перевірка та впровадження системи психолого-корекційної роботи із постраждалими внаслідок домашнього насильства.

Література:

1. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 (зі змінами від 2018, № 5). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.
2. Кримінальний кодекс України (*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст.131) зі змінами № 418-IX від 20.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 зі змінами № 563/5 від 22.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
4. Про судову експертизу: Закон України від 01.01.2020 № 4038-XII (*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 28, ст.232), URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
5. Бондарь М.Е. О понятии «экспертная методика». *Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. научн.-метод. сб.* Киев, 1990. Вып. 40.
6. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. *Словарь-справочник по психодиагностике*. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 528 с.
7. Рубинштейн С.Я. *Экспериментальные методики патопсихологии*. Москва: ЭКСМО-Пресс, 1999. 448 с.
8. Шукліна Н.Г., Стефанів Н.С., Левченко К.Б. *Особенности розгляду справ, пов'язаних із домашнім насильством: навчальний курс для суддів*. Київ, 2018. 300 с.

Mikheieva M. L. Theoretical and methodological and criminal procedural grounds for forensic psychological examination of victims of domestic violence

The article is devoted to the problem of peculiarities of forensic psychological examination of victims of domestic violence. It is noted that domestic violence is becoming one of the most pressing social problems of the modern Ukrainian family and covers various spheres of relationships. The urgency of the problem of optimizing the content and form and validity of expert findings of forensic psychological examination in relation to victims of domestic violence is necessitated by the need for reliable ensuring the fairness of court decisions.

The purpose of the article is to determine the initial features of forensic psychological examination of persons affected by domestic violence.

The peculiarities of the activity of the expert psychologist are analyzed, based on: the definition of domestic violence as a phenomenon with complex polyetiological nature; isolation of the concepts of "quarrel", "conflict", "violence"; differentiation of types of domestic violence; understanding of the imminent and distant effects of domestic violence; analysis of individual-psychological features of victims of violence. The initial positions of the expert's activity on forensic psychological examination of victims of domestic violence are grounded on the basis of the principles that generally determine the construction of psychodiagnostic research: methodological limitations; mutual verification and comparison of the results obtained; need-sufficiency; the interconnection of diagnostic tools and the depth of mental reality probing. The necessity to implement system-integrative and synergetic approaches for the selection of diagnostic tools is emphasized. It is noted that the problem of forensic psychological examination of victims of domestic violence is connected with a wide range of tasks, both psychological and legal.

The initial points of expertise in the study in the context of the problem of forensic psychological examination of victims of domestic violence may be the basis for substantiation and implementation of appropriate expert methodology.

Key words: *domestic violence, forensic psychological examination, victims, initial positions of expert activity.*

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.23>**Д. В. Сафіян**аспірант кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

Дослідження присвячене вивченню актуальної проблеми становлення особистості та професійної компетентності судового експерта. Виявлено, що на сучасному етапі розвитку судочинства судовий експерт, як важлива ланка цього процесу, повинен бути готовий до включення в подальшу судову діяльність та бути спроможним до ефективного розв'язування як особистісних, так і професійних проблем. Все це залежить не тільки від отриманих знань, набутих вмінь та навичок, але й від деяких індивідуальних якостей, для позначення яких і вживаються поняття «компетентність» та «компетенція», які і відповідають парадигмі складної європейської освіти. Зазвичай феномен та структура професійної компетентності судового експерта визначаються з урахуванням компетентнісного підходу в навчальному процесі вищого освітнього закладу. Педагогічний процес у вищих навчальних закладах має забезпечити процес розвитку компетентного спеціаліста у галузі судової експертизи, який має всі необхідні компетенції, що допоможуть професіоналу визначитися, яким саме способом виконання діяльності він оволодів, до чого він готовий, як саме він має себе удосконалювати.

Окрім професійних знань, вмінь та навичок, велику цінність мають спеціальні здібності, вміння та особистісні властивості, що забезпечують гнучкість та динамізм професійної поведінки, креативність у професійній діяльності, самостійність у пошуку та засвоєнні нової інформації і нового професійного досвіду. Особливо підкреслюється необхідність набуття здатності до прийняття адекватних рішень у становленні судового експерта в умовах дефіциту часу та наявності навичок оптимальної взаємодії із іншими учасниками судового процесу.

У статті визначена структура особистісно-професійної готовності майбутнього судового експерта, виявлені особистісні якості, якими повинен бути наділений майбутній судовий експерт, розглянута проблема структури особистісно-професійної готовності майбутнього судового експерта. Виділені умови, яким слід приділити увагу під час підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах та під час підвищення кваліфікації.

Ключові слова: сучасний фахівець, психологічні аспекти, особистісні якості, професійна компетентність, професійна діяльність.

Постановка наукової проблеми. Сучасним ключовим елементом розвитку судово-експертної діяльності є створення умов для постійного професійного вдосконалення фахівця з судової експертизи як різнобічно розвиненої, врівноваженої, вмотивованої, креативної людини, що спроможна приймати нетривіальні рішення у ситуаціях суб'єктивної проблемності, що характеризуються високим рівнем невизначеності. Соціально-економічні перетворення, які постійно відбуваються у суспільстві, висувають нові вимоги й до особистості сучасного фахівця судової експертизи. Все більшого значення набуває здатність до перманентного професійного розвитку та самостійного пошуку інформації, що сприятиме в подальшому вирішенню суспільних та особистісно-значущих проблем в умовах сьогодення.

Професійне становлення будь-якого фахівця інтегрує в собі різнобічні знання, вміння, навички та ставлення, які демонструє фахівець відповідно до вимог професії судового експерта. Професія

судового експерта вимагає від нього як фахівця насамперед сукупності відповідних професійних знань, навичок і вмінь, а також сформованості певних професійно важливих особистісних рис та якостей [3, с. 312].

У наш час сучасна система вищої освіти повинна створювати відповідні умови для підготовки компетентного фахівця, орієнтованого на постійний професійний розвиток, самовдосконалення, що забезпечить у подальшому високий рівень продуктивності професійної діяльності і як наслідок – кар'єрне зростання та самореалізацію. Варто звертати увагу на постійний саморозвиток особистості в процесі професійної самореалізації. Успішне оволодіння необхідною базою знань і вмінь відповідно до вимог обраної експертної спеціальності постає основним завданням для професійного фахівця. Важливим також є володіння максимально вираженими особистісними якостями, здобутими знаннями та практичними навичками, що є передумовою ефективного

здійснення професійних функцій на будь-якому етапі професійного становлення та розвитку особистості. Сьогодні висуває до судових експертів вимоги не тільки щодо наявності базових професійно важливих якостей особистості, а ще й до здатності майбутнього фахівця аналізувати свою професійну діяльність, удосконалювати професійні навички, засвоювати нові професійні напрями сучасної експертології [13, с. 117; 5].

Для реалізації цих цілей удосконалюються сучасні методики проведення конкурсів на заміщення вакантних посад, атестації судових експертів, вирішення інших кадрових питань. Збагачуються методики досягнення об'єктивності і комплексності оцінки професійних знань і навичок майбутніх судових експертів із залученням до цього процесу експертної діяльності.

Однак в процесі практичного застосування цих інновацій виявляються проблеми, що вимагають наукового вивчення. У сучасному становленні особистісно-професійних чинників судових експертів існують суперечності між: актуальною потребою в проведенні різноманітного роду експертиз; необхідністю розробки психолого-правових технологій, що дозволяють об'єктивно оцінювати особистісні і діяльні параметри професіоналізму судового експерта, можливості і перспективи його розвитку; гострою потребою становлення особистісно-професійних якостей судових експертів з урахуванням сучасного експертного навантаження в області здійснення експертної та наукової роботи [3, с. 58; 7, с. 14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проаналізувавши наукову літературу, можливо зробити висновок про те, що особистісно-професійне становлення відіграє особливу роль у процесі розвитку особистості майбутнього судового експерта, його професійної свідомості й успішності подальшої професійної діяльності. Теоретичні аспекти професійного становлення майбутнього фахівця розроблені у наукових роботах С. Бережної, Т. Кисельова, Л. Коновалової, Н. Кузьміна, Т. Полякова та інших. Великий вплив на розвиток теорії професійного становлення здійснили праці А. Бодальова, Л. Божович, І. Кона, А. Маркової, Л. Мітіної та інших. Психологічним аспектам професійної діяльності і професіоналізації особистості загалом присвячені дослідження О. Єрмолаєва, Л. Захарова, Е. Зеєра, Т. Кудрявцева, С. Максименка, Т. Титаренка та інших. У контексті професійного становлення фахівця аналізували проблеми професійної самосвідомості Б. Паригін, В. Брагіна, П. Шавір.

Формування особистісно-професійного становлення майбутнього фахівця було предметом дослідження багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених, таких як О. Бандурка, В. Бакуменко, В. Білолінецький, С. Бублик, І. Голосніченко,

О. Єлісеєв, Н. Кулик, В. Медведєв, В. Плішкін, С. Сливка, В. Соколов, В. Тюріна та інших.

Психологічні та педагогічні аспекти особистісно-професійного становлення майбутнього фахівця досліджували: професійну зрілість та професійну усталеність (Г. Яворська), професійно-моральну стійкість (Г. Штефаніч) та моральні якості працівників ОВС (А. Грязнов, А. Токман), емоційну стійкість (З. Шайхлісламов), діагностику стресостійкості (В. Мозговий), професійну мотивацію (А. Москаленко, Д. Кобзін) [13, с. 127, 2, с. 183].

Мета статті. Метою нашого дослідження є визначення основних теоретичних передумов особистісно-професійного становлення майбутнього фахівця у галузі судової експертизи. Вибір мети зумовлює необхідність розв'язання наступних завдань дослідження: 1) визначити структури особистісно-професійної готовності майбутнього судового експерта; 2) виявити, якими особистими якостями повинен бути наділений майбутній судовий експерт.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В психології давно є визнаним вирішальне значення провідної діяльності для становлення особистості [10, с. 283]. Як зазначає Е.Ф. Зеєр, визнання особистісно-утворюючої функції провідної діяльності неминуче приводить до виділення в безупинному процесі становлення особистості періоду, пов'язаного з вибором, підготовкою до виконання і виконанням дорослою людиною одного типу діяльності – професійної. Перетворення професійної діяльності на провідну залежить від соціально-економічних відносин, соціальної ситуації, позиції особистості. Цей період займає значну частину життя людини. Сучасні дослідники для позначення особистісних змін, які відбуваються в процесі засвоєння і здійснення професійної діяльності і зумовлюються характером цієї діяльності, все ширше використовують поняття «професіогенезу», яке розглядається як цілісний безперервний процес становлення особистості фахівця, який починається з моменту вибору і прийняття професії судового експерта і закінчується, коли людина припиняє активну трудову діяльність. В літературі зазвичай виділяють два напрями професіогенезу особистості: формування внутрішніх засобів професійної діяльності, що включають спеціальні знання, уміння і навички, мотиваційні аспекти професійної діяльності, професійні риси характеру, здатність до професійного спілкування, рефлексію, інтелектуально-творчі якості, адекватний індивідуальний стиль професійної діяльності; формування та засвоєння зовнішніх (соціальних) засобів [4, с. 216].

Судовим експертом є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення

експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань [1].

Професійна діяльність судового експерта висуває до нього безліч різних вимог, серед яких найважливіша – наявність розвинених професійно важливих якостей особистості. Відсутність або недостатній розвиток цих якостей можуть перешкоджати нормальному здійсненню експертом його функціональних обов'язків, породжують помилки в його діяльності, викликають процеси професійної дезадаптації і професійної деформації особистості [3, с. 139, 7, с. 23].

Вищенаведене вимагає від майбутнього судового експерта складної роботи над своїм професійним становленням. А саме – розуміти процес прогресивної зміни особистості внаслідок соціальних впливів, професійної діяльності і власної активності, спрямованої на самоудосконалення і самоздійснення. Становлення обов'язково передбачає потребу у розвитку і саморозвитку, можливість і реальність її задоволення, а також потребу у професійному самозбереженні [4 с. 29, 58]. Професійне становлення – це формування професійної спрямованості, компетентності, соціально значущих та професійно важливих якостей і їх інтеграція, готовність до постійного професійного зростання, пошук оптимальних прийомів якісного і творчого виконання діяльності відповідно до індивідуально-психологічних особливостей людини [11, с. 30].

У більшості авторів поняття «професійний розвиток» вживається як синонімічне до поняття «професійне становлення». На думку науковців, поняття «професійне становлення» є ширшим за «професійний розвиток», який можна вважати за основний, але не єдиний компонент професійного становлення судового експерта [5].

Проаналізувавши праці найбільш авторитетних дослідників у галузі психології праці, В.О. Толочек зробив висновок, що основними етапами процесу формування професійної придатності людини можна вважати такі: трудове виховання і навчання (підготовка дитини, підлітка до праці і вибору професії); професійна орієнтація (допомога у виборі професії: освіта, консультація, корекція професійних планів, оптація – знаходження мінімального досвіду в конкретній роботі та інше); професійний відбір (визначення ступеня придатності людини до певної професії, трудової посади, робочого місця); професійна підготовка (обґрунтування і розробка рекомендацій, програм навчання, методик, засобів тощо); професійна адаптація (розробка засобів, методів, критеріїв оцінки успішності діяльності суб'єкта, виявлення критичних факторів адап-

тації, кризових періодів; психологічний супровід суб'єкта на початкових етапах його професійної кар'єри); професійна діяльність (забезпечення раціональної організації її умов, процесів, безпеки, оптимальних ділових контактів і взаємодії, розвиток професіоналізму, ефективності, задоволеності працею, охорони праці тощо); професійна атестація (періодична оцінка кваліфікації з метою обґрунтування рекомендацій з посадових переміщень, оплати праці, перепідготовки тощо); професійна реабілітація (відновлення стану психічного і фізичного здоров'я) [12, с. 375].

Особистість майбутнього фахівця судово-експертної діяльності – це сукупність якостей, властивостей, станів судового експерта, що створює можливість здійснювати професійну діяльність і водночас змінюватися самому, удосконалюватися в процесі навчання та роботи. Критеріями професіоналізму судового експерта є: сформованість професійної мотивації; професійна самосвідомість; сформованість професійно-важливих рис та якостей особистості.

На формування психологічних якостей судового експерта впливають і зовнішні умови, в яких проходить його робота [2, с. 317]. Ці умови, поряд з внутрішніми, впливають на вироблення і формування у судового експерта таких якостей особистості, які необхідні йому для успішного виконання покладених на нього обов'язків. Особливістю цих умов є насамперед те, що вони відображають специфіку роботи судового експерта.

До них, зокрема, належать: сувора правова регламентація експертної діяльності, що поєднується з самостійністю експерта в обранні видів досліджень, які повинні бути проведені для вирішення питань, поставлених органом, який призначив експертизу; обов'язок збереження службової таємниці; особлива суспільно-психологічна атмосфера розслідування, за якої до результатів експертизи проявляється інтерес не тільки з боку правоохоронних органів, але всіх осіб, які так чи інакше зацікавлені в результаті цієї кримінальної або цивільної справи; дефіцит часу, встановленого для проведення експертизи і, як наслідок цього, постійне розумове й емоційне перевантаження судового експерта [2, с. 117, 6, с. 25].

Зазначені особливості вимагають від експерта таких психічних якостей, як ідейність і принциповість, високорозвинена правосвідомість, підвищене почуття відповідальності. Зазначене своєю чергою передбачає наявність високих вольових якостей у особи, що займається експертною діяльністю.

Специфічні завдання, що виконуються експертизою в кримінальному і цивільному процесах, впливають не тільки на психологічні якості особистості судового експерта, а й на зовнішні умови, в яких ці якості знаходять свій прояв. Становлення

особливостей професійної діяльності судового експерта необхідно для того, щоб виявити психічні якості, особливо важливі для виконання експертної роботи [5; 11].

«Іноді буває важко дізнатися, – пише відомий фахівець в області психології праці І.Д. Левітов, – придатна людина до даної професії чи ні. Це відбувається в тих випадках, коли не зовсім ясно, яких якостей від особистості вимагає ця професія, або психологічні компоненти цієї професії є спірними». Він зазначає, що психологічне вивчення професії повинно бути підпорядковане двом цілям: 1) визначенню професійної придатності, тобто відповідності психічних якостей працівника вимогам, що пред'являються професією до психіки людини; 2) розробці таких основ навчання і виховання, за яких у процесі оволодіння необхідними знаннями та навичками у особи формувалися і розвивалися б професійно-важливі психічні якості [9, с. 175].

Експертна діяльність вимагає від її фахівців таких психічних якостей, як посидючість, наполегливість, уважність, а також певних моторних навичок і аналітичного мислення. Характер роботи експерта такий, що за відсутності у особливості майбутнього судового експерта цих якостей не може бути гарантований успішний результат. Тому необхідно домагатися того, щоб в процесі навчання і виховання судових експертів такі психічні якості вироблялися, а під час підбору кадрів судових експертів враховувалися.

Висновки і пропозиції. За результатами проведеного дослідження можемо зробити такі висновки: 1) встановлено, що до структури особистісно-професійної готовності майбутнього судового експерта входять, зокрема, усвідомлення своїх спонукань до цієї діяльності, оцінення своїх сил і можливостей, критичне ставлення до себе і результатів своєї діяльності, пізнання професійних вимог, можливостей і емоційно-ціннісного ставлення до себе як до суб'єкта конкретної професійної діяльності; 2) виявлено, що певні психічні якості, такі як сконцентрованість, наполегливість, уважність, аналітичне мислення, сприяють експертній діяльності і є основним базисом професійного становлення судового експерта. Виконане дослідження закладає певні передумови для подальшого вивчення процесу професійного ста-

новлення майбутнього судового експерта, виділення його чинників, особливостей та феноменології; подальшого формування базисних вимог до проектування, розробки та впровадження інструментарію психолого-педагогічної підтримки цього процесу.

Література:

1. Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 № 4028-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994 №28 с.232
2. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. Москва, 2009. 480 с.
3. Бродовська В.Й, Грушевський В.О., Патрик І.П. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів : словник Київ, ВД «Професіонал», 2007. 512с.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий : Учебн. пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Академический Проект, Фонд «Мир», 2005. 336с.
5. Зозуля Н. Експерт з питань права: проблема процесуального статусу: Українське право. URL: http://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/ekspert-zpitan-prava-problema-protsesualnogo-statusu/.
6. Клименко Н.І. Загальна теорія судової експертології : монографія. Тернопіль, 2018. С. 20–26.
7. Клименко Н.І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ, 2007. 28 с.
8. Кокун О.М. Особливості психофізіологічної готовності студентів до педагогічної діяльності залежно від їх спеціалізації. *Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка*. Київ : Міленіум. 2006. Вип. 28. С. 289–297.
9. Левитов Н.Д. Психология труда. Москва : «Учпедгиз», 1963 327 с.
10. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
11. Сегай М.Л. Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність. *Вісник АПН*. 2003. № 2–3.
12. Толочек В.А. Современная психология труда : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 479 с.
13. Шевцов С.О. Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності : метод. посібник. Київ, 2011. 332 с.

Safian D. V. Personal and professional establishment of a future legal expert

The study is devoted to the study of the actual problem of becoming a personality and professional competence of a forensic expert. It is revealed that at the present stage of judicial development, a forensic expert, as an important element of this process, should be ready to engage in further judicial activity and be able to effectively solve both personal and professional problems. All this depends not only on the knowledge acquired, the skills acquired, but also on some individual qualities, to which are used the concepts of "competence" and "competence", which correspond to the paradigm of a complex European education. As a rule, the phenomenon and structure of professional competence of a forensic expert are determined by taking into account the competence approach in the educational process of a higher education institution.

The pedagogical process in institutions of higher education should ensure the development of a competent forensic specialist who has all the necessary competencies to help the professional determine what manner of performance he has mastered, what he is prepared for, how he should improve himself.

In addition to professional knowledge, skills and abilities, great value is given to special abilities, skills and personal qualities that provide flexibility and dynamism of professional behavior, creativity in professional activity, independence in search and assimilation of new information and new professional experience. Particularly emphasized is the need to acquire the ability to make adequate decisions in becoming a forensic expert, in the absence of time and skills to interact optimally with other litigants.

The article defines the structure of the personality and professional readiness of the future judicial expert, identifies the personal qualities that the future judicial expert should be given, the problem of the structure of the personality and professional readiness of the future judicial expert is considered. The conditions that should be taken into consideration when preparing forensic experts at higher education institutions and during advanced training are highlighted.

Key words: *modern specialist, psychological aspects, personal qualities, professional competence, professional activity.*

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 316.614.5:159.922.76-056.3

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.24>**Г. Б. Варіна**старший викладач кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького**О. В. Царькова**доктор психологічних наук, доцент кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДИЗУЮЧИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ

Стаття присвячена теоретичному вивченню та методологічному обґрунтуванню впровадження комплексного підходу в систему організації психологічного супроводу сімей, які виховують дітей з інвалідизуючими захворюваннями. У процесі аналізу умов надання й організації ефективної психологічної допомоги сім'ї, що виховує дитину з особливими потребами, можна виокремити основні складові частини психологічного супроводу: вчасна психологічна діагностика; мультимодальний підхід до надання супроводу; консультування членів сім'ї на етапі ухвалення рішення та складання плану подолання проблем; активне залучення в систему корекційної роботи батьків або осіб, що їх замінюють, та інших значущих членів сім'ї; незалежність і автономність спеціаліста щодо додержання принципів послідовності та наступності в роботі з дитиною та родиною. Організація психологічного супроводу є основою та методичним підґрунтям для побудови системи надання психологічної допомоги сім'ям, що виховують дітей з особливими потребами. Тому система психологічного супроводу визначається нами як конструкт професійної діяльності, що спрямована на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання і розвитку кожної дитини незалежно від рівня її здібностей і життєвого досвіду. Психологічний супровід особистісного розвитку і виховання дитини має розглядатись як супровід міжособистісних стосунків у сім'ї, що є інноваційним у рамках реконструкції сімейних взаємин між дитиною з інвалідністю та родинним оточенням.

Ключові слова: психологічний супровід, сімейна система, інвалідизуюче захворювання, почуття провини, психологічне консультування, психотерапія.

Постановка проблеми. Концепція реформування освіти підкреслює виняткову роль сім'ї у вирішенні завдань виховання молодого покоління. Особливе місце в цьому питанні належить сім'ям, які виховують дітей з особливими потребами. У сучасних дослідженнях спеціальної педагогіки і психології велику увагу приділено впливу сімейного чинника на особливості розвитку дитини з особливими потребами. Високий рівень сімейного неблагополуччя зумовлює яскраво виражені порушення особистісного розвитку такої дитини. Практика свідчить про те, що ці сім'ї потребують висококваліфікованої допомоги різних спеціалістів. Потреба в наданні комплексної допомоги сім'ям, які виховують дітей з особливими потребами, зумовлюється наявністю величезної кількості різноманітних проблем, з якими вони повсякденно стикаються.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні системи психологічного супроводу сімей, які

виховують дітей з інвалідизуючими захворюваннями, спираючись на виявлення глибинно-психологічних детермінант переживання амбівалентного почуття провини в даній категорії батьків.

Виклад основного матеріалу. Проблема дослідження взаємодії в сім'ях, що виховують дитину з обмеженими можливостями здоров'я, привертає увагу таких дослідників, як: А. Душка, Т. Сак, В. Синьов, О. Хохліна, Г. Хворова, А. Чуприков та ін. Вітчизняними науковцями було досліджено та науково обґрунтовано: особливості психоемоційних станів батьків дітей із психофізичними вадами (А. Душка, Т. Скрипник) та різним рівнем психосоціального розвитку (Т. Вісковатова, Ю. Мартинюк); характеристики батьківських реакцій (О. Зерницький, Т. Вісковатова); вплив довгострокової кризи на психологічний, соціальний і соматичний рівні дисфункцій в родині (І. Левченко, В. Ткачева), особливості психологічної допомоги сім'ям, що виховують дітей раннього

віку з порушеннями розвитку (Г. Кукуруза) [6; 7]. На державному рівні актуальність проблеми підтверджується: Державною цільовою програмою «Національний план дій з реалізації Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права інвалідів», Законом України «Про реабілітацію інвалідів в Україні», постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) «Про порядок організації інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах», постановою КМУ «Концепція ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів» та іншими. Більшість досліджень, попри їхню безсумнівну значущість та практичну цінність, ілюструють типологію внутрішньосімейної взаємодії з дитиною з обмеженими можливостями здоров'я з позиції співвіднесення особистісних особливостей батьків, нозології, родинної ситуації й інших чинників, оминаючи питання глибинно-психологічної інтерпретації амбівалентного ставлення до дитини з особливими потребами та своєї батьківської ролі, недостатньо розкривають питання мультидисциплінарного та компенсаторного механізму організації психолого-педагогічного супроводу сімей, які виховують дітей з особливими потребами. Без належної уваги лишаються глибинно-психологічні та соціально-педагогічні детермінанти переживання батьками моральної травматизації від усвідомлення статусу здоров'я дитини та прогнозування її життєвих перспектив.

Сім'ї, що мають дітей з інвалідизуючими захворюваннями, є однією з найбільш уразливих груп населення. Сімейна система, де виховується дитина з обмеженими можливостями, завжди є мішенню для негативних соціально-психологічних впливів. Серед населення такі родини здебільшого вважають маргінальними, «нездоровими», убачають у появі хворої дитини наслідки притаманних батькам вад: алкоголізму, уживання психоактивних речовин. Батьки в таких родинях, відчуваючи водночас як зовнішній, так і внутрішній негативні впливи, переживають стан, який можна означити як сімейний стрес. Сімейний стрес може мати несподіваний або хронічний характер, але він завжди створює напруженість у сімейній системі, що порушує її стійкість. Для розуміння комплексу батьківських відчуттів, їхньої стадійності й емоційної забарвленості може використовуватися модель переживання горя Е. Кюблер-Росс [2]. Вона виділила п'ять стадій горя: заперечення; угода; гнів; депресія; прийняття. На думку дослідників, ці стадії проходять батьки після початкового шоку – народження хворої дитини. Як вважають учені, знання психологічних стадій, виділених у теорії горя, допомагає фахівцям:

- зрозуміти реакцію сім'ї, не розглядаючи поведінку членів сім'ї як патологічну;
- усвідомити, коли і яким чином краще втрутитися в ситуацію.

Прикладом використання моделі стадій горя Е. Кюблер-Росс є посібник із роботи з новонародженими з порушеннями розвитку [2], у якому дано рекомендації фахівцям із психологічного супроводу сім'ї на кожній зі стадій:

1. Заперечення. Поставлений дитині діагноз зазвичай викликає в батьків реакцію шоку, невіри. Спочатку заперечення дозволяє «вижити», але не може повністю захистити від реальності. Якщо така реакція затягується, це, безумовно, впливає на стан дитини. Заперечуючи діагноз, батьки відмовляються від необхідних обстежень, добиваються перегляду поставленого діагнозу, втрачають цінний для лікування час. Багато батьків на цій стадії відчувають розгубленість, заціпеніння, дезорганізацію і безпорадність.

Фахівцям, що працюють на даній стадії з родиною, необхідно знати, що за повідомлення батькам діагнозу вони не здатні сприймати детальну інформацію про необхідне лікування. Перше, чого потребують батьки хворої дитини в цей період, – це підтримка і співчуття. Основне завдання фахівця на даному етапі – встановлення довірчих відносин і мотивація батьків на співпрацю з лікарями. Крім того, важливо враховувати, що фахівець, що бере участь на цьому етапі в консультуванні родичів, впливає на формування подальшої життєвої стратегії родини.

2. Угода. Для цієї стадії характерне прагнення батьків «вилікувати» дитину, покладаючись на «вищу» справедливість, винагороду за «добрі справи». Надія на чудесне зцілення, пошуки «всемогутнього лікаря», звернення до релігії дають батькам відчуття можливості вплинути на ситуацію, ілюзію контролю, якого вони позбулися. З'являються думки про те, що коли батьки здійснять необхідні дії (будуть гаряче молитися, безкорисливо допомагати нужденним), то хвороба зникне. Такі реакції батьків нормальні та виправдані. Вони дають полегшення та можливість діяти в ситуації, коли від людини мало що залежить.

3. Гнів. Якщо із часом поліпшень у стані дитини не відбувається, на місце надії приходить гнів. Найчастіше гнів звернений на фахівців, які «не можуть надати необхідну допомогу, не володіють потрібними знаннями, не уважно ставляться до дитини». У суспільстві також не прийнято відкрите вираження гніву, який вважається негативною емоцією, тому його заведено стримувати, приховувати. У зв'язку із цим цінність психотерапії полягає саме в тому, що терапевт не тільки дозволяє, а й заохочує вираз гніву, у деяких випадках навчає батьків його висловлювати. Варто зазначити, що в сім'ях, де не прийнято відкрите вираження емоцій, відбувається відчуження, підвищення тривоги, посилюється депресія.

4. Депресія. Усвідомлення хронічної природи захворювання і його наслідків призводить до появи

в батьків депресії. У деяких сім'ях це короткочасна реакція, за якою слідує прийняття хвороби та конструктивні дії щодо пристосування життя сім'ї до лікування та виховання хворої дитини. Багато в чому важкість депресії залежить від того, як сім'я інтерпретує стан дитини, а також від її здатності справлятися із труднощами. Прийняття вважається досягнутим, коли батьки можуть: відносно спокійно говорити про проблеми дитини; зберігати рівновагу між проявами любові до дитини та заохоченням її до самостійності; співпрацювати з фахівцями, складати короткострокові та довгострокові плани; мати особисті інтереси, не пов'язані з дитиною; вміти створювати розумну систему заборони для дитини, за необхідності карати її, не відчувати водночас почуття провини; не виявляти стосовно дитини як гіперопіки, так і надмірної, непотрібної суворості [2].

У життєдіяльності таких сімей спостерігаються такі закономірності:

а) порушення взаємодії із соціумом (рідні, знайомі, лікарі, педагоги й інші фахівці), замикання у своїй родині, неадекватна протестна реакція на лікарські та педагогічні рекомендації, конфронтація з дитячими дошкільними установами;

б) порушення внутрішньосімейних відносин, особливо подружніх. Зазвичай позиція батька змінюється сильніше: батько, по-перше, переживає специфічний «чоловічий» сором, що від нього народилася хвора дитина, по-друге, перебуває в ситуації «занедбаного», бо вся увага жінки прикута до хворої дитини;

в) порушення репродуктивної поведінки, характерної для даного типу родини: у разі навіть невеликого ризику народження наступної дитини з тією ж патологією, подружжя вирішує не мати більше дітей. Але можлива інша ситуація: батьки вирішують народити ще одну дитину, у надії на те, що вона буде здоровою;

г) формування неправильних настанов на лікування і виховання дитини. Незворотність діагнозу і наслідки, які з нього випливають, приймаються не всіма батьками та не відразу [4].

Родини, що мають дітей з обмеженими можливостями та функціональними розладами, можна диференціювати на чотири групи.

Перша група – батьки з вираженим розширенням сфери батьківських почуттів. Характерний для них стиль виховання – гіперопіка, коли дитина є центром усієї життєдіяльності родини, у зв'язку із чим комунікативні зв'язки з оточенням деформовані. Батьки мають неадекватні уявлення про потенційні можливості своєї дитини, у матері відзначається гіпертрофоване почуття тривожності та нервово-психічної напруги. Головною причиною порушень сімейного мікроклімату в цих родині можна назвати систематичні подружні конфлікти. Стиль поведінки дорослих членів родини (мати,

бабуся) характеризується гіперопікою дитини, дріб'язковою регламентацією способу життя сім'ї залежно від самопочуття дитини, обмеженням соціальних контактів. Залежно від віку дитини підвищується і рівень потураючої гіперпротекції (так звана «фобія втрати дитину»). Такий стиль сімейного виховання негативно впливає на формування особистості дитини, що виявляється в егоцентризмі, підвищеній залежності, відсутності активності, зниженні самооцінки дитини.

Друга група сімей характеризується стилем «холодне спілкування» – гіпопротекцією, зниженням емоційних контактів батьків із дитиною, проєкцією на дитину з боку обох батьків чи одного з них власних небажаних якостей. Батьки акцентують зайву увагу на лікуванні дитини, висувують завищені вимоги до медичного персоналу, намагаючись компенсувати власний психічний дискомфорт емоційним відторгненням дитини. Ставлення до стресової ситуації накладає сильний відбиток на спосіб виходу з неї, який обирає родина. Такий стиль спілкування в родині веде до формування в особистості дитини емоційної нестійкості, високої тривожності, нервово-психічної напруженості, породжує комплекс неповноцінності, емоційну беззахисність, непевність у своїх силах.

Третю групу сімей характеризує стиль співробітництва – конструктивна і гнучка форма взаємовідповідальних стосунків батьків і дитини у спільній діяльності. Як спосіб життя такий стиль виникає за віри батьків в успіх своєї дитини та сильні сторони її природи, послідовного осмислення необхідного обсягу допомоги, розвитку самостійності дитини у процесі становлення особливих способів її взаємодії з навколишнім світом. Батьки із цієї групи сімей відзначають, що народження такої дитини не стало чинником, що погіршив стосунки між подружжям – «лихо згуртувало», об'єднало в екстремальній ситуації, зміцнило взаємодопомогу, «опору один на одного».

Четверта група родин має репресивний стиль сімейного спілкування, що характеризується батьківською настановою на авторитарну провідну позицію (частіше батьківську). Як спосіб стосунків це виявляється в песимістичному погляді на майбутнє дитини, у постійному обмеженні її прав, у твердих батьківських розпорядженнях, невиконання яких суворо карається. У цих сім'ях від дитини вимагають неухильного виконання всіх завдань, вправ, розпоряджень, не враховують водночас рівень її рухових, психічних та інтелектуальних можливостей. За відмову від виконання цих вимог нерідко вдаються до фізичних покарань. За такого стилі виховання в дітей відзначається афективно-агресивна поведінка, плаксивість, дратівливість, підвищена збудливість [6]. Це ще більше ускладнює їхній фізичний і психічний

стан. Зміст психологічної роботи з «особливими» родинами Д. Зак [1] убачає у трьох напрямках, як-от: психологічне вивчення проблем, які виникають у членів сім'ї у зв'язку з вихованням у ній дитини з особливими потребами; психологічному консультуванні сімей; психолого-педагогічній і психокорекційній роботі з дітьми та їхніми батьками. Важливим напрямом роботи психолога є корекція, оскільки батьки не завжди поінформовані про причини відхилень, методи психокорекції, взаємодії з дитиною, а також про подолання різних труднощів у навчанні, вихованні та спілкуванні з дитиною в сім'ї.

В. Ткачова [5] насамперед виділяє такі напрями, як:

- гармонізація сімейних стосунків;
- корекція психічного стану матері;
- корекція дитячо-батьківських стосунків;
- допомога в адекватній оцінці можливостей дитини (як фізичних, так і психологічних);
- навчання матері спеціальним корекційним і методичним прийомам, необхідним для проведення занять із дитиною в домашніх умовах;
- навчання матері спеціальним виховним прийомам, необхідним для корекції особистості дитини.

Отже, на думку І. Поташова, психолого-педагогічна допомога сім'ї, яка виховує дитину з обмеженими можливостями, має включати такі етапи:

- інформування: фахівець зобов'язаний надати сім'ї або окремим її членам необхідний та достатній у кожному конкретному випадку обсяг знань про закономірності й особливості розвитку дитини, про її можливості й ресурси, про суть самого розладу, наявного в дитини, про питання виховання і навчання такої дитини тощо;
- індивідуальне консультування: практична допомога батькам дітей з обмеженими можливостями (пошук розв'язання проблемних ситуацій психологічного, виховально-педагогічного, медико-соціального й іншого характеру);
- сімейне консультування як своєрідна форма психотерапії: фахівець здійснює підтримку в подоланні емоційних та комунікаційних порушень у сім'ї, які виникають унаслідок народження особливої дитини;
- індивідуальні заняття з дитиною у присутності матері: застосовуються методи виховально-педагогічного впливу на психічний розвиток самої дитини і способи навчання батьків корекційно-розвивальним технологіям;
- суспільно орієнтована, колективна діяльність: організація роботи батьківських і дитячо-батьківських груп. Такі форми діяльності, що додатково передбачають режим нейролінгвістичного програмування (звичайно, за обов'язковою участю психотерапевта), поширені у Сполучених Штатах Америки, Канаді та деяких інших розвину-

тих країнах [3]. Психологічний супровід батьків, які виховують дітей з інвалідизуючими захворюваннями, має будуватися на таких основних принципах [7] (див. рис. 1).

Основними характеристиками психологічного супроводу виступають його процесуальність, пролонгованість, недирективність, заглибленість у реальне повсякденне життя людини або родини, особливі відносини між учасниками цього процесу. І. Поташова пропонує такий алгоритм психолого-педагогічної роботи: 1) дослідження сім'ї, яке включає вивчення особливостей функціонування сім'ї та її прихованих ресурсів, здобуття інформації про її соціальне та матеріальне становище, аналіз першочергових потреб батьків і дитини; 2) встановлення контакту, мотивування на співпрацю; 3) оцінка можливих конкретних шляхів здійснення психолого-педагогічної допомоги; 4) вибір напрямів роботи залежно від результатів діагностики; 5) робота фахівців, скерована на психолого-педагогічну допомогу сім'ї, на активізацію соціальної позиції батьків, на пошук власних родинних реабілітаційних ресурсів і можливостей; 6) аналіз ефективності реалізованих рішень [3]. Отже, комплексний підхід у реалізації психологічного супроводу сімей, які виховують дітей з інвалідизуючими захворюваннями, має включати певні елементи (див. рис. 2).

Висновки. Система психологічного супроводу сім'ї, що виховує дитину з інвалідизуючими захворюваннями, є багатоаспектним поєднанням сучасних методів діагностичної, корекційної та терапевтичної роботи з дітьми, батьками чи іншими особами, що беруть участь у вихованні (опікунські сім'ї); є комплексною технологією, особливою культурою підтримки і допомоги дитині та сім'ї у вирішенні завдань особистісного розвитку, міжособистісної взаємодії, виховання, соціалізації. Організація психологічного супроводу є основою та методичним підґрунтям для побудови системи надання психологічної допомоги сім'ям, що виховують дітей з особливими потребами. Тому система психологічного супроводу визначається нами як конструкт професійної діяльності, що спрямована на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання і розвитку кожної дитини незалежно від рівня її здібностей і життєвого досвіду. Інтеграцію дітей, що мають особливі потреби, у соціум потрібно починати із соціально-психологічної адаптації та реалізації в батьківській сім'ї. Ефективність інтеграції залежить від можливостей дитини, бажання і допомоги батьків або осіб, що її виховують, а також наявності на всіх етапах розвитку кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги.

Доцільним буде продовження наукового пошуку щодо проблеми розроблення компонентів інтегрованої моделі психологічного супроводу сім'ї, що

Етапність: включає різні етапи, кожен з яких є послідовним та взаємодоповнюючим і допомагає багатогранно вивчити динаміку міжособистісних взаємовідносин у родині з метою подальшого виведення відповідних критеріїв психологічного, соціального розвитку.

Наступність: об'єктивний необхідний зв'язок між новим і старим у процесі розвитку, який є фактором відтворення соціального статусу й потенціалу сім'ї.

Системність: розробка сукупності заходів, необхідних для реалізації взаємозалежного розвитку як окремої особистості так і розвитку сім'ї в цілому.

Комплексність: розробка окремих пов'язаних між собою елементів, що забезпечують досягнення підцілей, здійснюються відповідно до загальної мети.

Нормалізація: психологічні заходи та підходи, які сприяють максимальному розкриттю адаптаційного та ресурсного потенціалу сім'ї, яка виховує дитину з ОМЗ.

Інформаційність: надання значущої інформації родині, щодо ресурсних можливостей та перспектив розвитку й соціалізації дитини.

Мультиmodalність: вивчення сім'ї на трьох рівнях: соціальному, індивідуальному, екологічному.

Науковість: використання результатів наукових досліджень для розробки стандартів та критеріїв надання психологічного супроводу; реалізація позитивних практик психологічної роботи з сім'ями.

Рис. 1. Загальні принципи психологічного супроводу сімей, які виховують дітей з інвалідизуючими захворюваннями

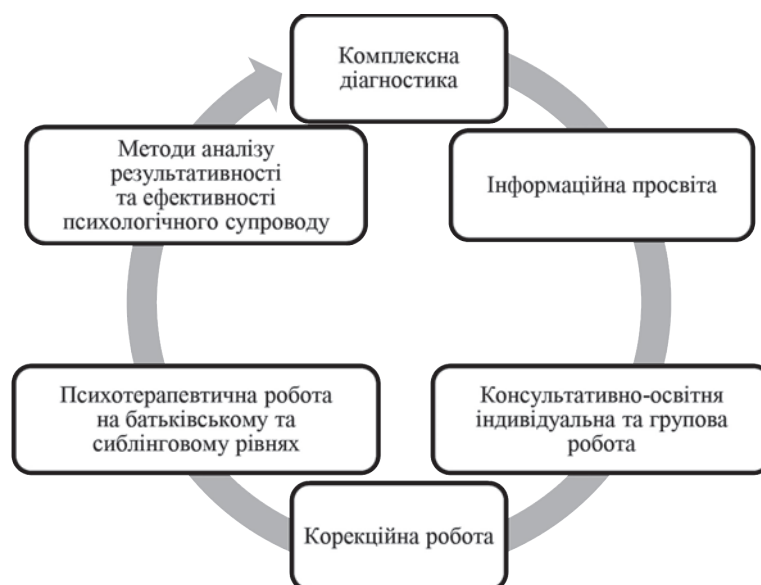

Рис. 2. Модель психологічного супроводу сімей, які виховують дітей з інвалідизуючими захворюваннями

виховує дитину з інвалідизуючими захворюваннями. Використання результатів наукових досліджень з означених проблем стане підґрунтям для розроблення методології надання психолого-педагогічного супроводу сім'ям таких дітей, зокрема психологічної підтримки батькам; інформаційно-методичної підтримки родинам, залученому педагогічному і медичному персоналу.

Література:

1. Зак Д. Психокорекційна допомога сім'ям, виховуючим ребенка з особливими життєвими потребами. URL: <http://конференція.com.ua/pages/view/681>.
2. Комар Т. Соціально-психологічна дезадаптація батьків, які виховують дитину-інваліда. *Нові технології навчання* : збірник наукових праць. Шляхи розвитку духовності та професіоналізму за умов глобалізації ринку освітніх послуг. Спец. випуск № 48. Ч. 1. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти. Міністерство освіти і науки України, Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна». Київ ; Вінниця, 2007. С. 231–237.
3. Кукуруза Г. Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : монографія. Харків : Точка, 2013. 244 с.
4. Мастюкова Е., Московкіна А. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии. Москва, 2004. 560 с.
5. Ткачева В. Психологическое изучение семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии. Москва : УМК «Психология», 2003.
6. Царькова О., Варіна Г. Генезис трансформації почуття провини у батьків дітей з обмеженими можливостями здоров'я. *Наука і освіта*. 2018. № № 9–10. С. 78–85
7. Царькова О., Варіна Г. Системний підхід до психологічної корекції почуття провини у батьків дітей з обмеженими можливостями та функціональними розладами. *Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості* : колективна монографія / відпов. ред. Н. Тавровецька. Херсон, 2019. С. 329–340.

Varina H. B., Tsarkova O. B. Psychological principles of support of families educating children with disabling illnesses

The article is devoted to the theoretical study and methodological substantiation of the introduction of a comprehensive approach in the system of psychological support for families raising children with disabilities. Analyzing the conditions for the provision and organization of effective psychological care for a family raising a child with special needs, we can distinguish the main components of psychological support: timely psychological diagnosis; multimodal approach to providing support; counseling family members at the decision-making stage and developing a plan for overcoming problems; active involvement in the correctional system of parents or carers and other significant family members; the independence and autonomy of the specialist in adhering to the principles of consistency and continuity in dealing with the child and family. The organization of psychological support is the basis and methodological basis for the establishment of a system of providing psychological assistance to families raising children with special needs. Therefore, the system of psychological support is defined by us as a construct of professional activity, aimed at creating social and psychological conditions for the successful learning and development of each child, regardless of their level of ability and life experience. Psychological support for the personal development and upbringing of a child should be seen as a support for interpersonal relationships in the family, which is innovative in the context of reconstructing family relationships between a child with a disability and a family environment. Analyzing the conditions for the provision and organization of effective psychological care for a family raising a child with special needs, we can distinguish the main components of psychological support: timely psychological diagnosis; multimodal approach to providing support; counseling family members at the decision-making stage and developing a plan for overcoming problems; active involvement in the correctional system of parents or carers and other significant family members; the independence and autonomy of the specialist in adhering to the principles of consistency and continuity in dealing with the child and family. Psychological support for the personal development and upbringing of a child should be seen as a support for interpersonal relationships in the family, which is innovative in the context of the reconstruction of family relationships between a child with special needs and the family environment.

Key words: *psychological support, family system, invalid disease, sense of guilt, psychological counseling, psychotherapy.*

О. А. Вовченкокандидат психологічних наук, докторант
Інститут спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка
Національна академія педагогічних наук України

ДЕТЕРМІНАНТИ СУЧАСНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОСІБ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Статтю присвячено вирішенню проблеми впливу менталітету та автентичних етнічних архетипів на формування системи спеціальної освіти та спеціальної психології в контексті навчання і виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку. Варто відзначити, що головний акцент статті робиться на те, що, пристосовуючись до соціальних умов, особистість розвиває в собі переважно саме ті риси характеру, які дозволяють їй почуватися комфортно в такому суспільстві, але поряд із цим вона підсвідомо засвоює пріоритетні та провідні норми, правила, поведінкові реакції саме того народу, де зростає, виховується, набуває психологічної зрілості. Унікальність та новітність дослідження полягає у розкритті феномена архетипу як однієї з детермінант формування і розвитку сучасної спеціальної психології в Україні, зокрема особливостей психологічного супроводу таких осіб та ставлення до них українського соціуму. Архетипи містять у собі особистісні та соціальні складники характеристики, що впливають на визначення та самоідентифікацію суспільства та всіх його систем. Він є своєрідним підґрунтям для продукування певних характеристик діяльності, зокрема навчання, виховання, супроводу осіб з особливостями розвитку та загалом ставлення соціуму до осіб з особливими потребами.

Автором визначено стан розробленості проблеми та основні концептуальні підходи до її дослідження. Охарактеризовано стан сучасної спеціальної психології та спеціальної педагогіки в контексті дослідження архетиповості українського суспільства. Автором розглянуто два основні методологічні підходи до розуміння феномена формування і впливу автентичних архетипів та способів їх збереження, відтворення з подальшою імплементацією у кругообіг системи навчання і виховання: «ситуативний», або «конструктивістський» та «природно-історичний».

Відповідно до наукових досліджень у статті автором запропоновано розгляд етнонаціональних архетипів у системі спеціальної педагогіки і психології в Україні через чотири компоненти: емоційний, когнітивний, культурно-історичний та соціальний. Також зазначено, що кожен з чотирьох компонентів можна додатково розглядати за рівнями прояву, формою та умовами вияву.

Ключові слова: особа з особливостями психофізичного розвитку, менталітет, етнічний архетип, спеціальна психологія, спеціальна педагогіка, психологічний супровід осіб з особливими потребами.

Отримавши незалежність, Україна опинилась перед вибором власної стратегії розвитку, яку вже здійснили багато країн Західної Європи. Україна демократизується, оновлюється, впевнено йдучи до європейського простору. У нових умовах постає проблема переосмислення власної історії, всіх суспільних процесів та інститутів. Однією з важливих рушійних сил у зміцненні державності стає український менталітет.

Постановка проблеми. Більшість психологів визначають менталітет як доведений до підсвідомого автоматизму тип мислення, виявлення якого є система цінностей, що виступають фундаментом змісту буття спільноти та окремої людини. Менталітет актуалізується у змісті будь-якої діяльності народу (а також його окремих представників), починаючи від спілкування і закінчуючи самопізнанням. Зміни в менталітеті, зумовлені природними і соціально-історичними

чинниками, відбуваються дуже повільно і майже непомітно.

Фундаментом менталітету є архетипи – безсвідомі колективні уявлення, які, на думку сучасних учених, успадковуються біологічно [4]. Архетипи втілюються в образах, символах, міфах – у всіх сферах духовного життя певної спільноти, визначають специфіку світобачення, картини світу та психологію особистості.

Український архетип – це не тільки прийняття певних групових уявлень, готовність сприймання подібного напрямку думок та співпереживання етнічних почуттів. Це також побудова системи ставлень і дій у різних психоемоційних ситуаціях. У такий спосіб особистість визначає своє місце в суспільстві і засвоює способи поведінки всередині і поза своєю групою, що притаманні етнічним зразкам поведінки власне свого автентичного роду.

Тому метою статті є дослідження феномена архетипу як однієї з детермінант формування і розвитку сучасної спеціальної психології в Україні. Це досить новий та дискусійний науковий аспект, зокрема, питання щодо самобутності психологічного напрямку в контексті впливу архетипів та менталітету, та аспект дослідження впливу архетипів на ставлення суспільства до осіб з особливостями психофізичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Здебільшого наукова категорія «архетип» вважається психологічною категорією і є добре дослідженою як усталений образ бачення світу. Вона розглядається з різних методологічних позицій у працях психологів О. Артем'євої, Ф. Василюка, О. Верніка, В. Зінченка, Дж. Келлі, Д. Леонтьєва, У. Найссера, Ж. Піаже, В. Петренка, С. Симоненко, С. Смірнова, Т. Титаренко та ін. Вивченням архетипів як колективного несвідомого певної групи осіб займалися такі вчені, як М. Бодкін, Ж. Дюран, М. Еліаде, Е. Мелетинський, Е. Нойман, К.-Л. Стросс, Н. Фрай та ін. У своїх роботах роль та вплив архетипів на соціальну дійсність досліджували Г. Бедненко, Н. Гаєвська, О. Донченко, Є. Мелетинський, О. Потебня, О. Романенко, К. Юнг.

Однак багато питань, пов'язаних з проблемою визначення змісту та структури українського архетипу, його впливу на становлення спеціальної освіти і психології, на формування ставлення до осіб з особливими потребами, роллю у стереотипах системи навчання та виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку, залишаються поки що актуальними та малодослідженими.

Теоретико-методологічною основою вирішення зазначених проблем можуть слугувати роботи українських науковців: Е. Афоніна, О. Валевського, О. Донченко, В. Кременя, О. Литвиненка, В. Лозового, Г. Нестеренко, В. Огнев'юка, Д. Пагани та інших, в яких проаналізовані освітні виміри та психічні рівні впливу колективного несвідомого на становлення спеціальної освіти та ставлення суспільства до такої категорії осіб.

У сучасній психологічній науці є два основні методологічні підходи до розуміння феномена формування і впливу автентичних архетипів та способів їх збереження, відтворення з подальшою імплементацією у кругообіг системи навчання і виховання:

- 1) «ситуативний», або «конструктивістський»;
- 2) «природно-історичний» [2, с. 107; 3, с. 98; 5].

Конструктивістський («ситуативний») підхід ґрунтується на запереченні або мінімізації ролі етнічного чи ментального чинника в освітніх процесах, стверджуючи штучність ідентифікації за спільними образами колективного несвідомого, і їх появу внаслідок конструювання елітами, що

переслідують свої інтереси, певних історико-культурних міфів про спільну історичну долю, культурну спорідненість етносів тощо. Серед головних теоретичних положень цього підходу варто відзначити такі аспекти та наукові доробки:

- ментальність та етнічний архетип є винайденим, уявним, вигаданим феноменом, оскільки «члени етнічної спільноти не можуть бути знайомі особисто чи навіть чути один про одного». Тому не існує і впливу на систему освіти чи будь-який інший суспільний інститут [2, с. 67];

- етнічний архетип, як і ментальність, має мінливий характер, оскільки може і посилюватися, і послаблюватися, і завмирати, і відроджуватися, і взагалі змінюватися. Інститут суспільства є явищем стабільним, тому нестабільне явище, як-то архетип, не має впливу на стабільне, вважають представники цього підходу. Таким чином, архетип не впливає на освітній процес [3, с. 91];

- архетип характеризується набутих і ситуаційним характером, оскільки особистість залежно від ситуації може приховувати чи демонструвати свій менталітет. Тому базувати та досліджувати ставлення до осіб з особливими потребами на ґрунті «змінної перемінної» не є доцільним і видається досить футуристичним [1];

- менталітет, як і архетип, є чимось похідним від соціального, породженням процесу модернізації, реакцією на процеси глобалізації, універсальності та стандартизації. Отже, і тенденції у спеціальній психології та спеціальній освіті не залежать від колективного несвідомого, а зумовлені модернізаційними тенденціями, світовими змінами та реакцією на потреби простору й часу [3, с. 95];

- архетип є лише однією з багатьох ідентичностей та формуючих елементів особистості, тому не може цілком визначати вектори ставлення до особистості з особливими потребами чи мати вплив на такий глобальний процес, як система навчання та виховання людини [2, с. 97].

Природно-історичний підхід підкреслює роль історичної сталості менталітету та автентичного архетипу, які мають глибинні історичні, культурні та символічні корені належності індивідів до спільного роду. Представники зазначеного підходу доводять та науково обґрунтовують такі аспекти:

- початковими, вихідними «цеглинами» наявних суспільних інститутів, зокрема й системи навчання і виховання, є архетипи – це прадавні форми реагування на світ та людей у ньому [4];

- менталітет та архетип характеризуються вродженим характером і передаються із покоління в покоління [1; 5];

- етнічний зв'язок є найважливішим за будь-який інший зв'язок, а менталітет є визначальним чинником реформ, модернізацій та змін/ або застою у будь-якій сфері життя суспільства, окремо й у спеціальній психології та педагогіці [4];

– архетипи є успадкованими і задовольняють «глибинні природні потреби особистості» [5];

– архетип – це споконвічний, природний, реальний, стабільний і загалом позитивний феномен, в основу якого покладено спільне походження та спільні зразки поведінки, дій, виборів людини [1].

У сучасній Україні природно-історичний підхід та його концептуальні засади залишаються несуттєвим чинником суспільного життя, але за результатами соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України близько 40% опитаних вважають себе насамперед представниками свого етносу чи жителями села, району, міста чи області, де вони народилися і зараз проживають [4], що є суттєвим показником значимості питання ментальності та самоналежності. Є також і велика кількість критики щодо цього підходу, але слід зауважити, що представники зазначеного підходу висувують цілу низку аргументів, з якими не можна погодитися. Так, Г. Касьянов зауважує, що в будь-якому суспільстві (модерному чи архаїчному) особистість з дитинства відчуває духовний зв'язок з членами своєї етнічної, культурної чи мовної спільноти, зв'язок, що має для неї велике емотивне значення, залишається з нею протягом усього життя, незалежно від того, усвідомлений він чи ні [2, с. 110]. Крім того, цей зв'язок, що ми визначаємо та описуємо через автентичні архетипи, певною мірою може служити основою для створення суспільних чи освітніх традицій. Навіть у тих випадках, коли такі зв'язки не мають великого значення у повсякденному житті особистості, їх вплив на підсвідомому рівні може бути досить великим, зокрема й виражатися у ставленні до осіб з особливими потребами, створенні відповідних законодавчих норм тощо.

Культуролог М. Робертсон зауважив, що глибокі відмінності, що існують між психічним складом різних народів, призводять до того, що вони діють, думають і відчувають зовсім по-різному. Представники різних етносів мають низку розбіжностей у багатьох сферах суспільного життя, зокрема і в питаннях навчання і виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку, оскільки кожен представник того чи іншого етносу має свій набір архетипів, образів, які закріплені в його свідомості і формують унікальність його світобачення, світосприйняття, впливаючи на ідентичність, спосіб дій та поведінки. Вчений зазначав, що це структурна передумова образів, які наявні у сфері колективного несвідомого; це архів спадкової пам'яті, який закріплений роками в певних образах і символах, апелюючи до якого викликає у членів одного етносу однакові несвідомі асоціації і передається за допомогою культурного спадку (картин, пісень, скульптур, художніх творів, системи освіти та ін.).

В. Левицький у своїх дослідженнях зазначає, що всі етноси характеризуються певними стійкими ознаками (мовою, культурою, етнічною самосвідомістю, самоназвою тощо), які формуються у взаємозв'язку з певними передумовами – територіальними, природними, соціально-економічними, державно-правовими та ін. В останні десятиліття XX та початку XXI ст. дедалі частіше стали використовувати поняття та розуміння національного розвитку «бездержавних» народів. До цієї групи відносять етнічні спільноти на території Центральної та Східної Європи (більшість слов'янських народів, серед них – і український), інтегруючим чинником яких є не спільність економічного розвитку, а культура, освіта та мова [2, с. 167; 5]. Аналізуючи такі думки та тенденції, варто зауважити, що освітні та культурні архетипи у представників українського етносу є найбільш яскраво вираженими, ніж скажімо, політичні чи соціальні. Оскільки більшість архетипів українця були сформовані саме літературною творчістю, системою навчання та виховання тощо. Наприклад, архетипічні образи: Катерини та Назара Стодоли у Т. Шевченка, Марусі у У. Самчука, Енея у І. Котляревського та ін., архетипічні характери козацтва, письменників-шістдесятників та багато ін.

Так, А. Шевцова у своєму дослідженні щодо виникнення, розвитку, формування і становлення національного архетипу, і українського зокрема, дійшла висновків, сформульованих ще на початку XVII ст. англійським ученим Ф. Беконом та обґрунтованих пізніше ще багатьма вченими: свідомість народу формує діалектичний взаємозв'язок природно-фізичних та соціально-культурних факторів і мову, яка відображає його специфіку; національний архетип є досить складним явищем і представлений різними психологічними та соціальними компонентами, він формується не лише свідомими процесами його життєдіяльності, а й несвідомими чинниками, культурними архетипами, які є важливими складниками ментального влаштування і життєвої сили в побудові етнічного образу. Науковець зазначала, що, пристосовуючись до соціальних умов, особистість розвиває в собі переважно саме ті риси характеру, які дозволяють їй почуватися комфортно в такому суспільстві, але поряд із цим вона підсвідомо засвоює пріоритетні та провідні норми, правила, поведінкові реакції саме того народу, де зростає, виховується, набуває психологічної зрілості тощо [5].

Так, наукові пошуки А. Шевцової дають змогу виокремити декілька етнічних архетипів, які визначають провідні детермінанти сучасного психологічного супроводу осіб з особливими потребами в Україні: емоційність, релігійність, сімейність, працелюбність, музичність, толерантність та деякі інші [4]. С. Софійчук стверджує, що характерною та однією з провідних для українців є риса

інтровертованості. Ця особливість виявляється в певній спрямованості на свій внутрішній світ. Саме тому, вважає дослідник, в українському суспільстві родина, найближча громада, школа (колектив класу) відіграють велику роль і мають особливу цінність у формуванні особистості, зокрема і важливу роль такі громади відіграють у психологічному супроводі осіб з особливостями психофізичного розвитку [1].

Проте поряд із позитивними характеристиками та елементами структури архетипу колективний несвідомий образ наповнений низкою негативних характеристик, таких як: комплекс меншовартості, переконання «другосортності» нації та всього, що має ярлик «власне», «українське», «українська якість»; зневіра (відсутність відповідальності та віри у власноручну зміну якості життя, благополуччя, здоров'я, добробуту та ін.); марновірство і довірливість; інфантильність та незрілість; безвідповідальність за майбутнє; нездатність до вольових рішень та кардинальних змін; віра в фінансове щастя та всевладність грошей тощо.

Підкреслимо, що формуванню таких ознак архетипу українця, а саме його складника Тінь, сприяє низка факторів, зокрема засоби масової інформації, нав'язувані стереотипні погляди на Україну інших країн, сформований негативний імідж українців як ледарів, безвольних та слабкодушких осіб та ін.

Дослідженню основ українського національного архетипу багато уваги приділяв видатний науковець В. Липинський, який наголошував, що українцям характерна: емоційність як у побуті, так і у процесах державотворення. Вчений зазначав, що «надмірна чутливість за ослабленої волі та планованості дій призводить до легкої запальності й швидкого охолодження, посилюється зацікавленістю до яскравих дрібниць та байдужістю до справді важливих речей. Наші національні особливості можуть стати творчою силою за умови, якщо ми будемо більше уваги приділяти організаційному складнику та традиційно розважливому вихованню як молодого покоління, так і народу загалом. Українська емоційність, «нота серця» зможе дати гарні результати лише в поєднанні з розумом, логікою, пам'яттю і волею» [2, с. 213–214].

Подібні риси національної поведінки та характеру підкреслював і філософ Г. Сковорода. Він наголошував, що українці часто використовують визначення «Ми», але поводяться на практиці досить часто індивідуалістично та егоїстично, порушуючи етнічну спільність, за умов невдачі українці часто намагаються знайти того, на кого можна перекласти провини. Це яскраво, як зазначає Г. Сковорода, простежується у народних приказках «моя хата з краю», «після мене хоч трава не росте» та ін. [2, с. 99].

Об'єктивно за результатами проведеного аналізу наукової літератури натепер ми можемо констатувати, що в Україні сформувалася певна структура архетипів навчання й виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку, яку можна розглядати через 4 компоненти, які притаманні всій системі архетипів. Тобто будь-який окремо взятий для розгляду архетип: Матері, Батька, Управлінця, Тіні, Аніми чи Анімуса в українському контексті педагогіки та психології осіб з особливими потребами можна розглянути за такими описовими компонентами, як: емоційний компонент, когнітивний компонент (або особистісно-раціональний), культурно-історичний та соціальний (або соціально-побутовий). Також кожен з чотирьох компонентів можна додатково розглядати за рівнем прояву, формою та умовами вияву.

Відповідно до зазначеного етнонаціональні архетипи розкриваються через когнітивну, емоційну, культурно-історичну та соціальну сфери існування соціуму. Тому компонентами етнонаціонального архетипу психологічного супроводу осіб з порушеннями психофізичного розвитку нами було визначено емоційний, когнітивний, культурно-історичний та соціальний.

Показниками емоційного компонента є емоційний досвід сприймання того чи іншого образу особи з особливими потребами (особистості загалом, її зовнішнього вигляду, поведінки тощо) чи події, вчинки цієї особи. Когнітивний компонент встановлюється через самооцінку, «Я-образ», самопостереження, самоідентифікацію, самосприймання та самоопис. Культурно-історичний компонент визначається через історичний досвід, культурну спадщину, традиції та звичаї. Соціальний компонент архетипу розкривається через соціально-побутові реалії соціуму, його внутрішньополітичне та зовнішньополітичне становище та забезпечення прав осіб з порушеннями психофізичного розвитку.

Висновки. Погоджуючись із багатьма тезами представників різних шкіл, дослідженнями вчених щодо архетипів психологічного супроводу осіб з порушеннями психофізичного розвитку, вважаємо однак, що жодний не дає цілісного і всебічного уявлення про сутність і характер архетипу та його вплив на стан сучасної спеціальної психології та педагогіки, вплив на ставлення суспільства до осіб з особливостями психофізичного розвитку зокрема. Оскільки архетип, як і менталітет, одночасно є і одвічною, природною, стабільною і модерною, мінливою феноменальною категорією. Крім того, наукові дослідження різних підходів досить щільно поєднані та переплетені між собою, останнім часом вони більше доповнюють, ніж протистоять один одному. Етнічний архетип як певний інтегральний феномен є важливою ланкою поміж його особистісними та соціальними

складовими характеристиками, що впливають на визначення та самоідентифікацію суспільства. Він є своєрідним підґрунтям для продукування певних характеристик діяльності (наприклад, навчання, виховання, супроводу чи просто ставлення соціуму до осіб з особливими потребами) та фундаментом для розвитку особистості, її участі в певних ідентифікаційних практиках та процесах самопізнання.

Література:

1. Жорнова О. Ідентифікатори повсякденної активності особистості як прояви архетипової етнічної поведінки. 2017. Харків. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2007_8/gornova.htm.
2. Ніковський О.О. Етнопсихологія. Вінниця : ЮрмКМ, 2004. 381 с.
3. Олійник М. Психологія освітології. Чернівці : Джерело, 2016. 398 с.
4. Пагава Д. Психологія освіти: стереотипи та архетипи. Київ. 2018. URL: <http://newismit/pagawa/il.if.ua/kte23.htm>.
5. Парахонський Б. Вплив архетипів на побутове та світське життя етнічного українця. Київ. 2017. URL: [http:// parah.satr.-34rtyu.rtuud12.ua.htm](http://parah.satr.-34rtyu.rtuud12.ua.htm).

Vovchenko O. A. Determinants of modern psychological support of persons with peculiarities of psychophysical development in the context of peculiarities of Ukrainian mentality

The article is devoted to the problem of influence of mentality and authentic ethnic archetypes on the formation of the system of special education and special psychology in the context of training and education of persons with special needs. It should be noted that the main focus of the article is that adapting to social conditions, the person develops mainly those traits that allow him to feel comfortable in a given society, but at the same time, he subconsciously assimilates priority and leading rules, behavioral reactions of the very people where they grow up, are nurtured, and are becoming more mature. The uniqueness and novelty of the study lies in the discovery of the phenomenon of archetype, as one of the determinants of the formation and development of modern special psychology in Ukraine, in particular the peculiarities of psychological support of such persons and their attitude to the Ukrainian society. Archetypes contain personal and social components that influence the definition and self-identification of a society and all its systems. It is a kind of basis for the production of certain characteristics of the activity, in particular training, education, support of persons with developmental disabilities and in general the attitude of the society to persons with special needs.

The author defines the state of development of the problem and the basic conceptual approaches to its research. The state of modern special psychology and special pedagogy in the context of the study of archetype of Ukrainian society is characterized. The author examines two main methodological approaches to understanding the phenomenon of formation and influence of authentic archetypes and ways of their preservation, reproduction with further implementation in the cycle of the system of education and upbringing: "situational" or "constructive" and "naturally historical".

According to scientific research, the author proposes to consider ethno-national archetypes in the system of special pedagogy and psychology in Ukraine through four components: emotional, cognitive, cultural-historical and social. It is also stated that each of the four components can be further considered by the levels of manifestation, form and conditions of expression.

Key words: *person with special needs, mentality, ethnic archetype, special psychology, special pedagogy, psychological support for persons with special needs.*

Л. В. Дроздаспірант кафедри корекційної освіти
Херсонський державний університет

КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА З ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ У ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Дослідження присвячено розробці та апробації на базі спеціальних шкіл та загальноосвітніх закладів з інклюзивною формою навчання корекційної програми з формування життєвого цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями. Зроблено аналіз наукових досліджень та публікацій, які висвітлюють причини низького рівня сформованості цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями. На основі аналізу останніх досліджень запропоновано діагностику індивідуально-особистісних якостей підлітків, які впливають на формування життєвого цілепокладання. У статті наведено бази практик, де зазначена корекційна програма проходила апробацію, й проводилося дослідження ефективності її використання для підлітків з інтелектуальними порушеннями. Розкрито результати діагностики причин недорозвинення процесу цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями. Визначено умови позитивного впливу корекційної програми на формування майбутніх цілей у підлітків. Розкрито умови використання корекційної програми як інструменту подолання посттравматичного стресу в умовах інклюзивного навчання підлітків з інтелектуальними порушеннями, шляхом постанови майбутньої позитивної мети. У статті висвітлені методичні та теоретичні засади зазначеної програми. Основна мета створення програми полягала у визначенні основних умов і розробці методики формування життєвого цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями в процесі спеціально організованих корекційних занять та перевірки їх ефективності на базі спеціальних загальноосвітніх шкіл, а надалі – в умовах інклюзивного навчання. Паралельно з формуванням цілепокладання зверталася увага на розвиток сфер, які є складниками цього процесу: розвиток вольової сфери; формування стійких мотивів діяльності; корекція емоційної сфери підлітка, імпульсивності, формування самоконтролю дій. Запропоновано етапи проведення занять із формування життєвого цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями. Наведено результати порівняльного аналізу складників цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями до та після використання корекційної програми. Зроблено якісний аналіз результатів перевірки ефективності програми. Окреслено перспективи подальших розробок за тематикою дослідження.

Ключові слова: складники цілепокладання, особливі освітні потреби, корекція, формування, розвиток, дорадча служба, емоційно-вольова сфера, мотивація діяльності.

Постановка проблеми. Нова Українська школа вносить корективи в освітню політику навчання та виховання учнів з особливими освітніми потребами, зокрема з інтелектуальними порушеннями. Основною метою такої політики виступає необхідність надання випускнику школи всіх можливих компетенцій для успішної інтеграції в суспільство та соціалізації. Одна з таких важливих компетенцій успішної соціалізації – це самостійне життєве цілепокладання учня.

З метою формування в підлітків з інтелектуальними порушеннями життєвого цілепокладання має розроблятися індивідуальна навчальна програма відповідно до особливостей інтелектуального розвитку учня. Отже, якісна розробка та впровадження індивідуальної програми розвитку командою супроводу, члени якої володіють технологіями корекційно-педагогічної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища, є фактором подолання стресу та подальшої соціалізації

та соціальної адаптації підлітків з інтелектуальними порушеннями. Одним із напрямів програми психологічного супроводу має стати корекційна робота з формування життєвого цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Розвиток життєвого цілепокладання є необхідною умовою становлення й функціонування людини, зокрема її діяльності, яка лежить в основі формування особистості. Завдання школи – відновити або створити перспективні життєві цілі підлітка.

Розвиток підлітків з інтелектуальними порушеннями як особистості, результат і продуктивність будь-якої її діяльності в майбутньому, професійне самовизначення, успішність залежать від ступеня сформованості цілепокладаючої функції [1].

Можливість здійснювати усвідомлене життєве цілепокладання залежить від того досвіду, який підліток здобув у житті. Школа може стати ефективним інструментом формування такого

позитивного досвіду, тому що ситуація успіху в навчальній діяльності допоможе учням розвинути особистісно у процесі постановки й реалізації навчальної мети (Л. Виготський, П. Гальперін, В. Мухіна, М. Матюхіна, Л. Славіна, Г. Абрамова).

Результати досліджень низки вчених (Ю. Бистрова, Г. Дульнєв, Б. Пінський, Г. Жаренкова, А. Іваненко, Н. Королько, І. Кулагіна, І. Ужченко) засвідчують навіть без стресових ситуацій, якими є включення дитини з особливими освітніми потребами в навчальний процес загальноосвітніх шкіл, порівняно низький рівень сформованості цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями, та вказують на неготовність до прийняття запропонованих вчителем як прикладу життєвих цілей та перенесення їх у власний план майбутніх дій, до неспроможності самостійної постановки життєвих цілей та їх досягнення в майбутньому, а також про недостатню сформованість мотиваційно-вольової сфери особистості як фундаменту формування життєвого цілепокладання (Г. Дульнєв, Б. Пінський, О. Поляков).

Мета статті – розкрити результати розробки та апробації програми розвитку мотиваційно-вольової сфери, довірливої поведінки та формування життєвого цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями, створеного на основі аналізу досліджень і розробок провідних учених у галузі спеціальної освіти.

Виклад основного матеріалу. Програма проходила апробацію на базі Рубіжанського навчально-реабілітаційного центру «Кришталік», Кременської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату I–II ступенів, Херсонської спеціальної загальноосвітньої школи № 1, Калінінської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату I–II ступенів та буде застосована на практиці в роботі Дорадчих служб регіонального масштабу з інклюзивної освіти.

Основна мета створення програми полягала у визначенні соціально-психологічних та корекційно-педагогічних умов і розробці спеціальної методики формування життєвого цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями в процесі спеціально організованих корекційних занять та перевірки їхньої ефективності на базі спеціальних загальноосвітніх шкіл, а надалі – в умовах інклюзивного навчання.

Підходи до розробки програми формування цілепокладання ґрунтувалися на наведених нижче теоретичних засадах.

1. Процес формування життєвого цілепокладання полягає у створенні образу майбутнього результату дій, розумінні та прийнятті цього образу як основи послідовних практичних або розумових дій. Цілепокладання визначається як стратегічний вибір в умовах невизначеності з розумінням покрокових тактичних дій [2, с. 5].

2. Формування життєвого цілепокладання як процесу, що виникає і розвивається у взаємодії певних напрямів психічного та соціального розвитку, вимагає комплексного підходу, який включатиме розвиток емоційного позитивного досвіду, психічних функцій, мотиваційно-вольової сфери дитини, сфери рефлексії, сфери діяльності і відбувається шляхом постановки позитивної майбутньої мети (Ю. Швалб, Є. Ільїн, А. Коган, Г. Кураєв). Ізольований вплив на окремих компонент комплексу не досягне мети.

3. Прагнення до самоствердження, яке можливе лише за умови відсутності травмуючих зовнішніх обставин і посттравматичного стресу, та орієнтація на майбутню перспективу на основі здобутого позитивного досвіду в житті виступають одним із головних чинників, що спонукають до самозміни, самовизначення шляхом самовдосконалення, адже оптимізація індивідуально-психологічних параметрів підвищує ефективність її функціонування й надає більше шансів у досягненні поставленої мети (Ю. Швалб) [3, с. 29].

4. Одним із шляхів вирішення проблеми ефективності й зменшення часових і фізичних витрат корекційно-розвивального навчання можна вважати включення цієї методики в загальну систему психотерапевтичної допомоги в подоланні дитиною посттравматичного стресу.

5. Стосовно поетапного формування розумових дій і провідної ролі навчання в процесі розвитку (П. Гальперін, Л. Виготський), основу цілепокладання становлять розумові дії – покладання мети теоретичною діяльністю (ціле (формування) утворення) та об'єктивно-предметні дії (ціле (здійснення) реалізація). За виконуваними функціями будь-яка дія може бути поділена на три частини: орієнтувальну, виконавчу й контрольну.

6. Психічний розвиток особистості полягає в послідовній зміні окремих форм конкретної діяльності дитини, ускладненні структури цієї діяльності й збагаченні психологічних процесів, що розвиваються всередині цієї діяльності. Формування особистості дитини відбувається у властивих віку видах діяльності – ігровій, навчальній та творчій (Л. Виготський, Г. Абрамова, В. Мухіна). Недостатній розвиток цілепокладання в дітей з ООП та його значення в діяльності підкреслює необхідність використання корекційних заходів із формування вмінь прийняття (або постановки) та досягнення цілей.

7. Навчання й виховання дітей з ООП спрямоване на ранню корекцію й компенсацію вторинних відхилень в їхньому розвитку.

Програма формування життєвого цілепокладання була розроблена з урахуванням вікових та специфічних особливостей досліджуваної категорії підлітків.

Оскільки підлітки з інтелектуальними порушеннями мають вельми різні психологічні особливості, велике значення у системі роботи приділялося потенційним можливостям кожного підлітка, а також здійснювався індивідуальний підхід до навчання.

Паралельно з формуванням цілепокладання зверталася увага на розвиток сфер, які є складниками цього процесу:

I. Перший складник – недостатня сформованість вольової сфери: слабкість вольових процесів знижує можливість формування цілепокладання будь-якої діяльності. Тому особлива увага приділялася корекційним заняттям, спрямованим на розвиток самоконтролю в підлітків з інтелектуальними порушеннями

II. Другий складник порушення процесу формування цілепокладання у підлітків з інтелектуальними порушеннями – відсутність стійких мотивів діяльності й домінування зовнішньої мотивації до будь-якої діяльності. Для включення учня в діяльність необхідно сформувати в нього відповідальність за власні дії, компетентність дій, яку можна сформувати, тільки створюючи умови успішності діяльності дитини під час розв'язання завдань – вчитель має надавати завдання доступні за складністю та невеликі за обсягом, тим самим забезпечуючи підвищення самооцінки в учнів із низьким рівнем навчальних досягнень, що буде особливо важливе для підлітків з інтелектуальними порушеннями, що навчаються в умовах інклюзії серед підлітків із нормою розвитку та особливо потребують створення умов для переживання почуттів успіху, задоволення та щастя від самостійно зробленої праці [3, с. 24].

III складник – порушення емоційної сфери підлітка, імпульсивність, відсутність самоконтролю дій.

Програма формування життєвого цілепокладання включала 4 етапи:

- діагностичний;
- підготовчий – спрямований на розвиток самоконтролю й формування життєвого цілепокладання як прийняття стратегічної кінцевої та вже виокремлених тактичних проміжних цілей (підліткам пропонували мету – чого саме потрібно досягти – і зазначали алгоритм її отримання з указівкою на проміжну мету);
- основний – спрямований на формування життєвого цілепокладання як прийняття кінцевої стратегічної мети та самостійне виокремлення проміжних тактичних цілей (підлітку вказувалась лише загальна кінцева мета, а як до неї дійти та через вирішення яких проміжних цілей йому потрібно було вирішувати самому);
- просунутий етап – спрямований на формування цілепокладання як процесу самостійного вибору та прийняття мети та виокремлення про-

міжної мети (завдання виступає як спонукання до дії, але конкретну мету дії підліток має визначити самостійно).

Програма передбачала проведення десяти індивідуальних занять із кожним підлітком окремо.

I етап – діагностичний. Для діагностики використовувалась методика дослідження імпульсивності С. Макаров [4, с. 2–10].

Мета діагностики: вимірювання імпульсивності як порівняно стійкої особистісної риси. Призначена для застосування в широких вікових межах у цілях професійної спрямованості та цілепокладання у виборі життєвого шляху, а також для дослідження особливостей поведінки людини.

Імпульсивність суб'єкта – це риса особистості, яка протилежна цілеспрямованості і зумовлює недостатній самоконтроль у спілкуванні і діяльності, невизначеність життєвих цілей, нестійкість орієнтацій та інтересів (С. Макаров) [4, с. 5].

Якісний аналіз результатів дослідження за методикою Т. Потапенко, В. Лосенкова [5, с. 49–53] свідчить про те, що імпульсивність, тобто спонтанність дій, миттєві неадекватні реакції на ситуацію, схильність діяти без достатнього свідомого контролю, під впливом зовнішніх обставин або з огляду на емоційні переживання, у підлітків з інтелектуальними порушеннями до старших класів знижується з показника 55 балів у 3 класі до 32 балів у 9 класі. У нормі імпульсивність має зникнути до 10 років, може проявлятися в дошкільному та молодшому шкільному віці як недолік контролю над поведінкою. За умови інтелектуальної недостатності недолік контролю над поведінкою пов'язують із недорозвиненням емоційно-вольової сфери, тому корекція функцій контролю утруднена, але можлива. На це й вказують показники зниження імпульсивності в підлітків у старших класах спеціальної загальноосвітньої школи. Але низький рівень цілеспрямованості та його зниження до старших класів говорить про недостатність корекційної та виховної роботи, спрямованої саме на формування цих рис характеру. Корекція має проводитися в організації спільної діяльності, в якій виконання рольових правил вимагає стримування власних безпосередніх спонукань і врахування інтересів інших учнів, а також у підлітковому віці в навчальній діяльності. При досягненні підліткового віку імпульсивність навіть при нормі розвитку знову може проявлятися як вікова особливість, пов'язана вже з підвищенням емоційної збудливості в цьому віці. Це теж треба враховувати при підрахунку коефіцієнта для підлітків з ООП.

Отже, в основі низького рівня сформованості життєвого цілепокладання лежать висока імпульсивність підлітків з інтелектуальними порушеннями та знижені самоконтроль, аналіз і цілеспрямованість дій. На формування цих рис була направлена наша методика.

II етап – підготовчий. Підлітків учили досягати простої мети в навчанні, яка виділялася в завданні, планувалося її досягнення, виконувалися дії для досягнення мети.

Для успішного оволодіння самостійним цілепокладанням підлітки мають контролювати свою діяльність. Із цією метою проводилися спеціальні ігри і вправи на розвиток етапів самоконтролю: попереднього – орієнтування в завданні (для постановки мети, засвоєння зразка, як плану виконання завдання), процесуального – прийняття зразка як правила та плану виконання завдання та підсумкового – перевірка свого результату відповідно до зразка (чи перевірка результату завдання) як прикладу правильного виконання завдання.

III етап. Для успішного досягнення багатоступінчатої мети підлітки мають бачити й виділяти в завданні ті проміжні цілі, за допомогою яких можливе досягнення кінцевої мети.

Отже, у процесі навчання цілепокладання була здійснена низка корекційно-розвивальних завдань: розвиток аналізуючого сприйняття; формування вміння виділяти проміжну мету як шаблону до отримання результату (кінцевої мети); розвиток цілеспрямованості діяльності (уміння утримувати кінцеву мету та працювати згідно з нею); розвиток словесної регуляції у вигляді словесного планування, звіту й пояснювально-супроводжуючого мовлення; розвиток контрольних функцій.

Підлітки з інтелектуальними порушеннями здатні прийняти стратегічну мету, поставлену вчителем і самостійно відокремити проміжні цілі її досягнення. Це свідчить про можливість формування цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями. Загальними особливостями виконання завдань у таких учнів є більш тривалий час їх виконання, більша кількість помилок, такі учні рідше помічають їх, а помічені їм важко виправляти.

IV етап – формування життєвого цілепокладання як самостійно створеної мети та постановки завдання; прийняття запропонованої вчителем мети, самостійна постановка завдання.

Завдання четвертого етапу активізують розумові операції підлітків, самостійність у виборі розв'язання завдань, що приводить до розвитку

елементів аналітико-синтетичного мислення, розвитку порівняння шляхів досягнення мети з набутим раніше досвідом, а також розуміння послідовності виконання завдань та співвідношення їх із кінцевою метою. Це приводить до чіткої, цілеспрямованої діяльності підлітка.

У програмі формування процесу життєвого цілепокладання особлива увага приділялася процесу планування в діяльності учнів. Планування – це запорука тактичного послідовного виконання дій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

Після впровадження програми формування життєвого цілепокладання в практику роботи експериментальної Дорадчої служби регіонального масштабу з інклюзивної освіти був проведений контрольний експеримент, зміст якого передбачав проведення двох серій експериментальних методик, розроблених авторами, що повторюють серії констатувального експерименту:

1 серія – дослідження особливостей саморегуляції, визначення стану сформованості дій самоконтролю, визначення особливостей сформованості завершальних етапів вольової дії (оцінювання, перевірка) в підлітків з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання та спеціальних шкіл;

2 серія – вивчення рівня розвитку процесів життєвого цілепокладання, базуючись на власному досвіді, але з урахуванням позитивних змін цього досвіду в процесі навчання; вивчення рівня розвитку процесу прийняття мети та особливостей її досягнення.

Критерієм ефективності корекційної програми може бути показник збільшення рівня сформованості дій самоконтролю та оцінювання власних дій (табл. 1).

Як ми бачимо, рівень сформованості дій самоконтролю та оцінювання власних дій зростає до середнього (26,67% підлітків). До впровадження корекційної програми цей показник у підлітків з інтелектуальними порушеннями був дуже низький – 6,67% від загальної кількості учнів були спроможні приймати цілі, поставлені вчителем та усвідомлювати їх як власні, робити аналіз власних дій та їх результату.

Результати впровадження методики в спеціальних закладах о світи та в інклюзивних класах загальноосвітніх шкіл довели, що для формування

Таблиця 1

Результати вивчення рівня сформованості дій самоконтролю та оцінювання в підлітків з інтелектуальними порушеннями після корекційної програми

Рівні сформованості складників цілепокладання	Кількість підлітків			
	I 6 самостійних виборів	II 3–5 самостійних виборів	III 1–2 самостійних виборів	IV 0 самостійних виборів
До експерименту / низький	6,67%	9,99%	56,67%	26,67%
Після експерименту / середній	26,67%	23,33%	50%	0%

цілепокладання у підлітків з інтелектуальними порушеннями необхідна цілеспрямована робота з відтворення для цього підґрунтя – достатнього розвитку вольової сфери, зокрема етапів самоконтролю, що виконуються у плані практичних дій, уміння розв'язувати проблемно-практичні завдання методом спроб, вербально узагальнювати практичний досвід.

Висновки. Аналіз результатів дослідження дав змогу зробити висновок щодо позитивних змін за результатами корекційної роботи з формування життєвого цілепокладання у підлітків з інтелектуальними порушеннями – під час роботи над завданням досліджувані добре сприймали поставлену вчителем стратегічну ціль, розуміли її, приймали та самостійно виділяли проміжні тактичні цілі, які послідовно виконували для досягнення основної мети. Це свідчить про те, що підлітки з інтелектуальними порушеннями за наявності корекційної роботи та позитивного емоційного зовнішнього фону виявляють потенційну готовність до самостійного життєвого цілепокладання в майбутньому.

В експерименті було впроваджено етап формування життєвого цілепокладання як самостійної постановки стратегічної цілі, але отримані відомості майже не виявили динаміки в покращенні цього процесу, тому можна зробити висновок, що підлітки з інтелектуальними порушеннями вимагають більш інтенсивного та довготривалого комплексного впливу на розвиток самого процесу життєвого цілепокладання на позитивному досвіді, на

рівень розвитку вищих психічних функцій, на розвиток мотивації та вольового компонента.

Таким чином, програму доцільно використовувати як інструмент формування цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями, шляхом постанови позитивної майбутньої мети. Для цього в подальших дослідженнях буде створено програму соціально-психологічного супроводу процесу самостійного життєвого цілепокладання в підлітків з інтелектуальними порушеннями на основі використання позитивної психотерапії та соціальної допомоги.

Література:

1. Дрозд Л.В. Сформованість життєвого цілепокладання у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку як передумова їх готовності до професійного самовизначення. *Вісник Луганського національного університету*. Старобільськ, 2018. № 6 (320). С. 324–332.
2. Швалб Ю.М. Психологические модели целеположения. Киев, 1997. 240 с.
3. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). Киев : Миллениум. 2003. 152 с.
4. Макаров С.П. Технология индивидуального обучения. *Педагогический вестник*. 1994. № 1 С. 2–10.
5. Боровський А.Б., Потапенко Т.М., Щекін Г.В. Система методів професійної орієнтації. *Методики профорієнтаційної роботи (додатки)* : Навчально-методичний посібник. Київ : МЗУУП. 2013. С. 49–53.

Droz L. V. Correction for developing skills of setting life goals in teenagers with intellectual disabilities given

This research is devoted to the development and approbation of a corrective programme for developing skills of setting life goals in children with special educational needs (hereinafter referred to as SEN). The article outlines the methodological and theoretical principles of the noted Programme. The major objective of the Programme was to determine the social and psychological, as well as correctional and pedagogical conditions, to elaborate a special methodology for developing skills of setting life goals in children with SEN in the course of specially organised correctional trainings and to evaluate their effectiveness in special general education schools. The article suggests the particular stages of conducting classes for developing skills of setting life goals in children with SEN. The authors also reveal the results of assessing the reasons for the underdevelopment of the life goal-setting skills in children with SEN, namely, the violation of the emotional, volitional, and motivational sphere, the lack and weakness of self-control, impulsivity, the weakness of the analysis and comparison with the gained experience, psychological problems associated with the post-traumatic stress. The research highlights the major key-points and stages of correctional trainings; moreover, it acknowledges the conditions in which the correctional Programme will positively impact future goal-setting skills' development in children with SEN. For adolescents, different areas they were designed to set goals. Volitional sphere, motives of activity. The correction of the emotional sphere of the teenager, impulsivity, formation of self-control actions is carried out. It is indicated that the Programme should be used as a tool for overcoming the post-traumatic stress acquired by children with SEN. In order to achieve this goal, the authors have developed an experimental project for creating a Regional Inclusive Education Advisory Service.

Key words: setting life goals, special educational needs, correction programme, advisory service, emotional-volitional sphere, activity motivation.

УДК 159.922.767

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.27>**В. М. Мицько**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри професійної освіти та інноваційних технологій
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»**М. М. Безп'ята**вихователь інклюзивної групи
ЗДО «Барвінок»

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ УПРОВАДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті висвітлюються психолого-педагогічні умови упровадження інклюзивного навчання в діяльність закладів дошкільної освіти на основі аналізу сучасних тенденцій у світі та в Україні. Інклюзивне навчання передбачає рівний доступ до освіти дітей з особливими освітніми потребами у закладах дошкільної освіти та загальноосвітніх школах за рахунок використання методів навчання, що враховують індивідуальні особливості дітей. В основу інклюзивної освіти закладено стратегічне бачення, мета якого – виключити будь-яку дискримінацію дітей; забезпечити рівноцінне ставлення до всіх людей, незалежно від стану їхнього фізичного чи психічного здоров'я, та створити спеціальні комфортні і сприятливі умови. У статті проведено аналіз нормативно-правової бази, розкриваються поняття «інклюзія», «інклюзивна освіта», «інклюзивне освітнє середовище» та «організація інклюзивної практики». Приділена увага управлінській діяльності директора закладу дошкільної освіти щодо впровадження інклюзивної практики та роботи всієї команди супроводу. Метою статті є психолого-педагогічний аналіз особливостей впровадження інклюзивного навчання на прикладі закладів дошкільної освіти м. Львів. Тільки 6,5% від усіх закладів дошкільної освіти міста Львова забезпечували інклюзивне навчання в 2018–2019 рр. На прикладі закладу дошкільної освіти «Барвінок» міста Львова представлено позитивну динаміку щодо забезпечення інклюзивного освітнього середовища регіону через структурування навчального середовища, запровадження належної організації середовища, створення візуалізації правил, вказівок, завдань, урахування «сенсорного профілю» дитини і відповідних адаптацій, впровадження мультисенсорного стилю навчання з урахуванням сенсорних переваг дитини, приділення більше індивідуальної уваги дітям з особливими освітніми потребами, розробку індивідуальної навчальної програми, приділення уваги сприянню соціальної інтеграції дитини, залучення дітей до стосунків, моделювання ситуацій позитивної соціальної взаємодії, проведення тренінгу соціальних навичок в оточенні, налагодження позитивної комунікації педагога і дитини, впровадження принципів поведінкової терапії щодо корекції поведінкових проблем, створення куточків усамітнення, забезпечення закладу пандусом, створення команди психолого-педагогічного супроводу.

Ключові слова: інклюзія, інклюзивна освіта, інклюзивне освітнє середовище, команда супроводу, діти з ООП, адаптація, корекція.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку держави особливо актуальним є пошук інструментів соціальної та духовної реабілітації, спеціального навчання, адаптації та інтеграції дітей з особливими потребами в суспільство ще на етапі здобуття дошкільної освіти [1; 2].

Інклюзивне навчання передбачає рівний доступ до освіти дітей з особливими освітніми потребами (ООП) у закладах дошкільної освіти (ЗДО) та загально-освітніх школах за рахунок використання методів навчання, що враховують індивідуальні особливості дітей. В основу інклюзивної освіти закладено стратегічне бачення, метою якого є виключити будь-яку дискримінацію дітей; забезпечити рівноцінне ставлення до всіх людей, незалежно від стану їхнього фізичного чи

психічного здоров'я, та створити спеціальні комфортні і сприятливі умови для дітей з ООП [3; 4].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематикою та дослідженнями у галузі розвитку вітчизняної інклюзивної освіти та відповідних стратегій викладання у навчальному закладі у різний час займалися такі відомі вчені, як Л.С. Виготський, О.В. Глузман, О.М. Драганова, А.А. Колупаєва, С. Кові, І.Ю. Кулагіна, С.В. Литовченко, М. Монтессорі, О.Б. Орловта, Л.С. Славіна багато інших.

За останні роки значно зросла кількість публікацій, проблематика яких пов'язана з питаннями інклюзивного навчання, психолого-педагогічного супроводу дітей з ООП, організації інклюзивної освіти. Знаковими стали публікації таких

авторів, як Е. Данієлс, Н. Дятленко, С.М. Єфімова, В.В. Засенко, А.А. Колупаєва, Т.В. Сак, О.М. Таранченко, О. Романчук, Н.М. Когутяк, В.М. Мицько, З.П. Ленів [5; 6; 7; 8; 9]. Аналізуючи їхні дослідження та публікації навчально-методичного характеру, можна зробити висновок, що інклюзивна освіта поступово забезпечується якісним інструментарієм, базованим на інклюзивних цінностях. Ці зміни покликані створити справжні відносини співробітництва в середовищі дітей і педагогічних колективах навчальних закладів.

Саме з цією метою ми здійснили вивчення психолого-педагогічних особливостей впровадження інклюзивного навчання на прикладі ЗДО м. Львів. Стаття присвячена опису результатів цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. У процесі реалізації дослідницького задуму нами було використано два методи дослідження: теоретичні та емпіричні (метод контент-аналізу). Одиницями контент-аналізу стали поняття: «інклюзія», «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище», «діти з ООП», «команда супроводу», «адаптація».

Об'єктом вивчення стали процеси впровадження інклюзивного навчання в ЗДО загалом та групі осередки у роботі з дітьми з особливими потребами. Дослідження мало характер наукової розвідки і не мало на меті підтвердження чи спростування провідної гіпотези.

Аналіз впровадження інклюзивного навчання був здійснений у період з 2017 по 2019 рр. Базою дослідження було обрано заклади дошкільної освіти міста Львова.

Інклюзія (від англ. «inclusion» – «включення») – це процес реального залучення осіб з особливими потребами до активного спільного життя [10, с. 16]. Основною метою інклюзивного навчання є забезпечення права дітей з особливими потребами, відповідно до їхніх можливостей, на освіту за місцем проживання; їхня соціальна адаптація й інтеграція

в суспільство, підвищення ролі сім'ї у вихованні та розвитку дитини.

Рівні можливості в плані доступу до якісної освіти є невіддільним правом кожної дитини. Актуальність впровадження інклюзивної освіти зумовлена невпинним зростанням кількості дітей, які потребують корекційного навчання.

За даними статистики на 2019 рік, охоплення навчанням дітей з ООП у спеціальних загальноосвітніх школах-інтернатах становило 3,9%, індивідуальною формою у загальноосвітніх навчальних закладах – 1,5%, інклюзивним та інтегрованим навчанням – 0,7% [11, с. 42]. Це свідчить про те, що більшість дітей з ООП залишаються поза компетентною увагою з боку відповідних спеціалістів.

Порівняльне співвідношення кількості ЗДО з інклюзивним навчанням до загальної кількості ЗДО у м. Львів станом на 2019 рік наведено графічно (рис. 1).

З даного графіку слідує, що тільки 6,5% від усіх закладів дошкільної освіти (ЗДО) міста Львова забезпечували інклюзивне навчання в 2018–2019 рр. Частою причиною цього є упередженість чи неготовність директорів закладів дошкільної освіти вносити зміни в освітнє середовище, що, як наслідок, призводить до перевищення наповненості інклюзивних груп (до 15 чоловік). Проте є й позитивні аспекти стосовно впровадження інклюзивного навчання у м. Львів. Забезпечуючи реалізацію державної політики в освітній галузі, що стосується впровадження інклюзивної моделі навчання, виконавча влада 27 районів та міст Львівської області запровадила інклюзивне навчання в закладах освіти. Необхідно також відзначити велику соціальну значущість створення умов щодо забезпечення безперешкодного життєвого середовища для осіб з ООП.

Інклюзивне освітнє середовище – це система ціннісного ставлення до навчання, виховання та особистісного розвитку дітей з ООП, сукупність ресурсів життєдіяльності в загальноосвітніх закладах і спрямованість на індивідуальні освітні стратегії учнів. Це простір соціалізації дітей з різними можливостями й особливостями: просторово-предметний компонент [2, с. 48].

На прикладі одного із закладів дошкільної освіти міста Львова можна побачити позитивну тенденцію щодо забезпечення інклюзивного освітнього середовища.

У ЗДО «Барвінок» було реалізовано ряд спеціальних передумов для успішного навчання та забезпечення потреб дитини з ООП:

– структуровано навчальне середовище;

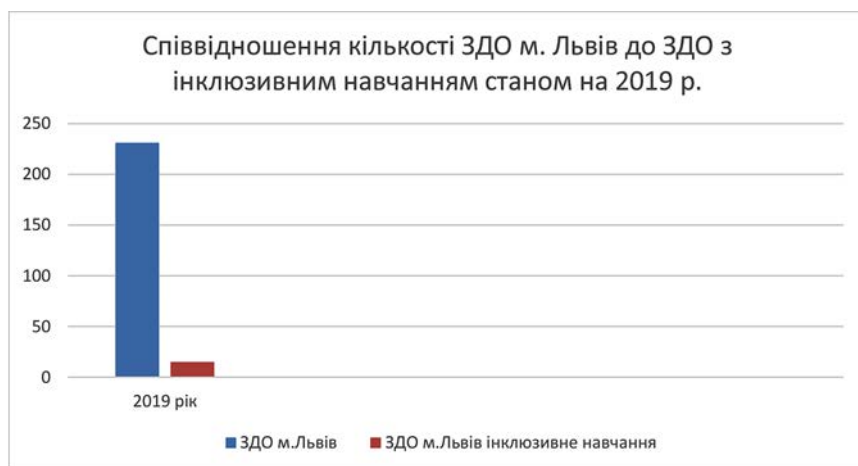

Рис. 1. Співвідношення кількості ЗДО з інклюзивним навчанням

- запроваджено належну організацію середовища;
- створено візуалізацію правил, вказівок, завдань;
- здійснено врахування «сенсорного профілю» дитини і відповідних адаптацій.
- впроваджено мультисенсорний стиль навчання з урахуванням сенсорних переваг дитини;
- приділено більше індивідуальної уваги дітям з ООП;
- відповідно до розвитку дитини, її можливостей розроблено індивідуальну навчальну програму.

- значну увагу приділено сприянню соціальної інтеграції дитини, залученню дітей до стосунків, моделюванню ситуацій позитивної соціальної взаємодії, проведенню тренінгу соціальних навичок в оточенні;
- налагоджено позитивну комунікацію педагога і дитини;
- впроваджено використання принципів поведінкової терапії щодо корекції поведінкових проблем;

- створено куточки усамітнення та дозволено мати індивідуальні заняття;

- заклад забезпечений пандусом;
- заклад забезпечений командою психолого-педагогічного супроводу – рис. 3 «Команда супроводу дитини з ООП на базі ЗДО «Барвінок».

Згідно з міжнародними стандартами одним з основних принципів є право дитини з особливими освітніми потребами на інтеграцію в соціумі через створення умов та доступу до якісної освіти. Спільне навчання дітей з особливими освітніми потребами з їхніми здоровими однолітками забезпечує умови для їхньої успішної соціальної адаптації. Водночас така структура навчання є морально корисною і для здорових дітей – сприяє вихованню толерантності, доброти, щедрості і взаємодопомоги. Навчання дітей з особливими освітніми потребами, починаючи з дошкільного віку, повинно бути організоване у спільній діяльності з іншими дітьми. Загальна мета таких зусиль – зміна соціального бачення і ставлення, реорганізація державної політики відносно дітей з ООП.

Висновки та перспективи. Впровадження провідних моделей освітньої інклюзивної практики в діяльність дошкільних закладів виявилось успішним. Було застосовано досить широкий спектр методик та форм проведення інклюзивного

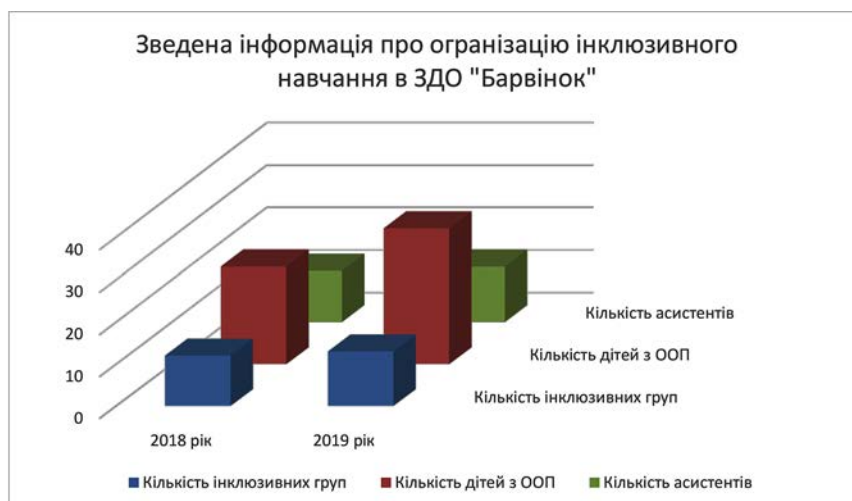

Рис. 2. Інклюзивне навчання в ЗДО «Барвінок»

Рис. 3. «Команда супроводу дитини з ООП на базі ЗДО «Барвінок»

навчання; створено модель вертикалі управління щодо впровадження освітньої інклюзивної практики в діяльність дошкільних навчальних закладів та успішна її апробація.

Впровадження у діяльність навчального закладу розробленої нами методики показало позитивні результати, однак потребує ще доопрацювання. Батьки дітей з особливими потребами відзначають гармонізацію розвитку їхніх дітей та покращення результатів навчання. Також батьки констатують покращення власних компетентностей, збільшення впевненості щодо виховання дітей з ООП. Водночас батьки «звичайних» дітей, після проведеної з ними просвітницької роботи, почали проявляти високу толерантність до особливих членів дитячого колективу. Діти поступово навчилися товаришувати й відмінностей у сприйнятті дітей з особливими освітніми потребами не спостерігається.

Також важливим є те, що батьки дітей з ООП мають право, щоб їхня дитина відвідувала ЗДО за місцем проживання без будь-яких дозволів і направлень. А директори ЗДО повинні забезпечувати умови для надання якісної інклюзивної освіти, адже не хвороба створює обмеження діяльності, а умови життя, які може запропонувати суспільство людям з обмеженими можливостями.

Література:

1. Закон України «Про дошкільну освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2001. № 49. 259 с.
2. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. 380 с.
3. Про затвердження Порядку комплектування інклюзивних груп у дошкільних навчальних закладах: Наказ Міністерства освіти і науки України від 26.02.2015 р. № 104/52.
4. Щодо організації діяльності інклюзивних груп у дошкільних навчальних закладах: лист Міністерства освіти і науки України від 12.10.2015 року № 1/9-487.
5. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: моногр. Київ : «Самміт-Книга», 2009. 272 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
6. Колупаєва А.А. Основи інклюзивної освіти: навч.-метод. посібн./за заг. ред. А.А. Колупаєвої. Київ : А.С.К., 2012. 308 с.
7. Романчук О. Розлади спектру аутизму в запитаннях та відповідях. Львів : Колесо, 2009. 168 с.
8. Когутяк Н.М. Закономірності перцептивного розвитку у ранньому онтогенезі: на межі нормативів. Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал «Психологія особистості». Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2016. Вип. 1(7). С. 182–191.
9. Мицько В.М., Сидорик Ю.Р. Психологічна зрілість як умова професійної ефєктивності та стресостійкості вчителів інклюзивних класів. Соціальне партнерство та міжвідомча взаємодія у вирішенні актуальних проблем інклюзії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (22 листопада 2019 р., м. Чернівці). Чернівці, 2019. С. 154–159.
10. Заєркова Н.В., Трейтяк А.О. Інклюзивна освіта від А до Я: poradnik для педагогів і батьків. Київ, 2016. 68 с.
11. Луценко І.В., Заєркова Н.В. Створення індивідуальної програми розвитку для дітей з особливими освітніми потребами : метод. посібн. Серія «Інклюзивна освіта: крок за кроком» / уклад.: І.В. Луценко, Н.В. Заєркова ; заг. ред. Н.З. Софій. Київ, 2015. 124 с.
12. Сєднєва В.О. Основи корекційної роботи з учнями, які мають особливості психофізичного розвитку: метод. рекомен. Миколаїв : ОІППО, 2011. 36 с.

Mytsko V. M., Bezpiata M. M. Psychological and pedagogical conditions of implementation of inclusive learning in activities of preschool education

The article deals with the psychological and pedagogical conditions of the introduction of inclusive education in the activity of preschool education institutions on the basis of the analysis of current trends in the world and in Ukraine. Inclusive learning provides equal access to education for children with special educational needs in pre-school and general education schools through the use of teaching methods that take into account the individual characteristics of children. Inclusive education is based on a strategic vision that aims at eliminating any discrimination against children; ensure equal treatment of all people, regardless of their physical or mental health status, and create special comfortable and favorable conditions. The article analyzes the legal framework, reveals the concept of inclusion, inclusive education, inclusive educational environment and organization of inclusive practice. Attention is paid to the management activities of the director of the pre-school education institution, regarding the implementation of inclusive practices and the work of the entire support team. The purpose of the article is psychological and pedagogical analysis of the peculiarities of inclusive education implementation on the example of pre-school educational establishments in Lviv. Only 6.5% of all pre-school education institutions in Lviv provided inclusive education in 2018–2019. The example of the Barvinok pre-school education institution in Lviv presented positive dynamics in providing inclusive educational environment in the region through structuring of educational environment, introduction of proper environment organization, creation of visualization of rules, instructions, tasks, taking into account the "sensor profile" of the child and corresponding adaptations, implementation of multisensory learning style with the sensor benefits of the child, giving more individual attention to children with special educational needs, developing an individual curriculum, paying attention to the promotion of social integration of the child, involving children in relationships, modeling situations of positive social interaction, conducting social skills training, communication skills, introduction of principles of behavioral therapy for correction of behavioral problems, creation of corners of seclusion, provision of an institution by a ramp, howling a team of psychological and pedagogical support.

Key words: inclusion, inclusive education, inclusive educational environment, support team, children with OOP, adaptation, correction.

УДК 159.922.62-056.29

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.28>**I. В. Чухрій**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДІ З ВРОДЖЕНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ

Молоді люди з вродженими порушеннями функцій опорно-рухового апарату від самого дитинства переживають складності соціального адаптування. Зазначені складності не завжди виникають внаслідок їх фізіологічних особливостей, а переважно через недостатню готовність оточення забезпечувати необхідні соціальні умови. В Україні в останні роки впроваджено велику кількість вагомих нововведень, що забезпечують рівні права всім її мешканцям, проте складності все ж таки виникають, і особливо гостро вони виявлені у молоді з обмеженнями життєдіяльності.

У статті представлені результати теоретичного та емпіричного дослідження проблеми психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з вродженими порушеннями опорно-рухового апарату. В роботі пропонується теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату внаслідок дизонтогенезу. Встановлено, що на сучасному етапі світового наукового дослідження проблеми соціальної адаптації описані в багатьох наукових здобутках, зокрема, її особливості висвітлені у працях Г.Ю. Айзенка, А. Бандура, К. Левіна, Е.С. Маркаряна, Л. Філіпса та інших; структуру та компонентний склад описали Г.О. Бал, Ж. Піаже, А.А. Налчаджян, С.І. Розума та інші. Особливості соціальної адаптації людей з обмеженнями життєдіяльності та роль в цьому процесі спеціально-корекційної роботи описані у наукових здобутках Л.С. Виготського, В.В. Засенко, Є.П. Синьова, В.М. Синьова, Л.І. Солнцева, Л.І. Фомічової, А.Г. Шевцова, М.К. Шеремет та інших.

За результатами дослідження встановлено, що найбільш вираженими є дезадаптивні стратегії емоційно-афективного психологічного механізму. Дана особливість характеризується поведінкою з пригніченим емоційним станом, станом безнадії, піддатливості, переживанням злості, провини та відсутності переживань. Також виявлена вираженість таких механізмів психічного захисту як регресія, проекція та раціоналізація. Молодим людям притаманні: поведінкові реакції, спрямовані на уникання тривоги шляхом переходу на ранні стадії розвитку, локалізація на зовнішнє оточення неусвідомлюваних та неприйнятних почуттів та думок і створювання раціональних пояснень своїм думкам, поведінці та переживанням.

Досліджувані у статті особливості вказують на необхідність проведення психокорекційних заходів з метою стабілізації дезадаптивних проявів емоційно-афективного механізму та зменшення сили прояву механізмів психічного захисту.

Ключові слова: *молодь з вродженими порушеннями опорно-рухового апарату, соціальна адаптація, психологічні механізми, захисні психічні механізми.*

Постановка проблеми. Молоді люди з вродженими порушеннями функцій опорно-рухового апарату від самого дитинства переживають складності соціального адаптування. Зазначені складності не завжди виникають внаслідок їх фізіологічних особливостей, а переважно через недостатню готовність оточення забезпечувати необхідні соціальні умови. В Україні в останні роки впроваджено велику кількість вагомих нововведень, що забезпечують рівні права всім її мешканцям, але складності все ж таки виникають, і особливо гостро вони виявлені у молоді з обмеженнями життєдіяльності. Забезпечення необхідних складових юнацтва (працевлаштування, створення сім'ї та особистісний розвиток) викликає ряд перешкод, якщо є наявні обмеження життєдіяльності. Зазначені проблеми мають суспільно-історичний характер та можуть бути спровоковані

суспільними стереотипами, які перешкоджають гармонійному розвитку особистості. Молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату потрібно не лише долати суспільні стереотипи, але й здійснювати складну внутрішньо-особистісну роботу задля подолання особистісних бар'єрів та перепон, що сформувалися в процесі життя. Особливого значення набуває проблема психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату, а саме їх адаптивних та дезадаптивних стратегій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності не можливо розглядати без індивідуальної історії розвитку, зокрема соціалізації і особливостей розвитку дитини з обмеженнями життєдіяльності в родині і освітніх закладах,

в умовах інклюзивного навчання. В межах корекційної педагогіки зазначені питання були висвітлені у наукових працях С.Ю. Коноплясти, С.П. Миронової, В.М. Синьова, М.К. Шеремет, А.Г. Шевцова [1; 6] та інших науковців.

Психологічні особливості суспільного розвитку особистості та соціальної адаптації дітей з обмеженнями життєдіяльності висвітлені у роботах І.В. Мартиненко, Л.І. Фомічової, Є.П. Синьової, Л.М. Руденко, Д.І. Шульженко, А.Г. Шевцова, Л.М. Шипіциної [1; 6] та інших науковців.

Психічні та психологічні механізми соціальної адаптації розкриті в наукових працях: З. Фрейда, А. Фрейда (дослідили захисні психічні механізми особистості), С.Д. Максименка (розкрив у своїх наукових працях психологічні механізми адаптації особистості до нових умов і відніс до них: рефлексію, емпатію, прийом зворотного зв'язку), А.А. Налчаджяна (визначив психічні механізми адаптації як структуру взаємопов'язаних дій), Т. Парсона (соціалізація здійснюється за допомогою трьох основних видів механізмів: пізнавальних (наслідування), імітація та психічна ідентифікація), С.І. Розума, Л.Ф. Обухова та І.В. Шаповаленка (розглянули наслідування як механізм соціалізації та соціальної адаптації), Д. Уотсона., Г. Тарда. та Е. Торндайка (визначили наслідування як універсальний закон суспільного життя) [2; 3; 4].

Мета статті. Емпірично дослідити особливості психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з вродженими порушеннями функцій опорно-рухового апарату.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до моделі психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату А.Г. Шевцова, І.В. Чухрій [7] виокремлено такі психологічні механізми: пізнавальний, поведінковий, емоційно-афективний, комунікативний та мотиваційно-вольовий. Зазначені механізми мають біполярний континуум прояву, а саме адаптивні та дезадаптивні стратегії. Переважання дезадаптивних стратегій за зазначеними механізмами спричинюють порушення соціальної адаптації та є ознаками наявності особистісної дезадаптованості молоді з обмеженнями життєдіяльності. Дезадаптивні стратегії за пізнавальним механізмом виявляються в пасивних формах поведінки з відмовою долати перешкоди, зневірі в власні сили та інтелектуальний потенціал, навмисній недооцінці ситуації, негативному індивідуальному досвіді. В межах поведінкового механізму дезадаптивні стратегії проявляються у діяльності, що включає в себе уникання неприємних ситуацій, пасивності, усамітненості, ізоляції, прагненні обминати активні інтерперсональні контакти, відмові від вирішення проблем, суперництва, униканні. Дезадаптивна складова комунікативного механізму полягає у неадекватних комунікативних стратегіях, конфліктній формі спілкування, що при-

зводить до соціальної дезадаптації і міжособистісних та групових конфліктів. Емоційно-афективний механізм розкриває свій дезадаптивний прояв у поведінці з пригніченим емоційним станом, станом безнадії, податливості, переживанні злості та провини, що покладається на себе на та інших, відсутності позитивних переживань. Дезадаптивні стратегії мотиваційно-вольового механізму виявляються в принципі уникнення невдач та екстернальному локусі контролю.

Для дослідження психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату були застосовані методики:

- діагностика психологічних механізмів соціальної адаптації І.В. Чухрій [5];
- методика діагностики копінг-механізмів Е. Хейма (E. Heim);
- опитувальник Плутчика Келлермана Конте;
- методика «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI);
- тест для діагностики механізмів психологічного захисту.

Дослідження здійснювалось впродовж 2016–2018 років у:

- Вінницькій області (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінницький соціально-економічний інститут Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», Вінницький міський центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Гармонія» імені Раїси Панасюк, Вінницький обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Обрій», Вінницький міжрегіональний центр професійної реабілітації інвалідів «Поділля», Вінницький обласний клінічний госпіталь ветеранів війни Вінницької обласної ради, громадська організація «ВА Асоціація ветеранів, інвалідів війни та волонтерів АТО», Комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти», Вінницька обласна державна адміністрація (Департамент соціальної та молодіжної політики., управління у справах ветеранів війни); Київській області (Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»);

- Роменському районі Сумської області (Роменський центр комплексної реабілітації для дітей (осіб) з інвалідністю);

- Дніпропетровській області (Управління з питань учасників АТО);

- Донецькій області (Центр комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю «Донбас»).

У дослідження взяли участь 158 осіб з вродженими порушеннями функцій опорно-рухового апарату.

За результатами дослідження психологічних механізмів соціальної адаптації молодих людей з

вродженими порушеннями опорно-рухового апарату І.В. Чухрій [5] встановлено, що найбільш вираженими є адаптивні стратегії в пізнавальному (21%), поведінковому (21%) та мотиваційно-вольовому (21%) механізмі.

Найнижчі адаптивні показники в емоційно-афективному механізмі (17%). Тобто, соціальна адаптація відбувається: через аналіз труднощів, можливі шляхи їх подолання, освіту та набуття індивідуального досвіду, співпрацю з досвідченими людьми, пошук підтримки в суспільному оточенні, контролююче-вольові якості. Можна припустити, що в процесі комплексної соціальної реабілітації, в якій молодь з обмеженнями життєдіяльності включена з самого дитинства, вироблені моделі суспільного адаптування на когнітивному, поведінковому та мотиваційно-вольовому рівні, проте емоційно-афективна сфера достатньо складна в корекції, і в більшості випадків психологічної підтримки потребувала не лише дитина з обмеженнями життєдіяльності (молодь в дитинстві), але й вся родина, так як сама батьки сприяли або, навпаки, ускладнювали адаптування.

Деадаптивні стратегії, відповідно, найбільш виражені за показниками емоційно-афективного механізму (24%), що характеризуються поведінкою з пригніченим емоційним станом, станом безнадії, податливості, переживанні злості та провини або відсутності переживань.

За результатами діагностики копінг-механізмів по методиці Е. Хейма встановлено, що провідним механізмом виявився когнітивний (39%), тобто є відповідність з високими проявами за показниками пізнавального психологічного процесу. Так як і за результатами попередньої методики, основний механізм адаптації може бути когнітивний, що підтверджує те, що молоді люди з порушеннями функцій опорно-рухового апарату схильні до раціонального сприйняття складної реальності, а емоції можуть пригальмовуватися з метою захисту від болю та страждань.

Найменш розвинутим за дослідженням методикою Е. Хейма є поведінковий механізм. В розробленій автором дисертаційної роботи методики він має невизначене положення, так як має і високі відсоткові значення адаптивних стратегій, так і занадто занижені показники дезадаптивних проявів. Намічені особливості можуть вказувати на проблемну зону зазначеного механізму.

В розгляді проблеми психологічних механізмів соціальної адаптації варто виокремити механізми психологічного захисту та копінг-механізми. Більшість науковців розрізняють зазначені механізми за способом адаптації до стресових ситуацій. Захисні механізми проявляються у випадку неосмисленого, несвідомого реагування на стресову ситуацію (З. Фрейд, Р. Лазарус, Р. Плутчик), виробленого протягом життя. Ці інтрапсихічні зусилля спрямовані

на розв'язання зовнішніх та внутрішніх конфліктів. Копінг-механізми (Р. Лазарус, Е. Хейм) використовуються людиною свідомо і спрямовані на активну зміну ситуації.

За результатами дослідження механізмів психологічного захисту молодих людей з вродженими обмеженнями життєдіяльності за методикою Плутчика Келлермана Конте встановлено, що провідними є регресія (24%), проекція (17%) та раціоналізація (16%). Переважання психологічного механізму захисту – регресія вказує на те, що молодим людям з вродженими порушеннями функцій опорно-рухового апарату притаманні поведінкові реакції, спрямовані на уникання тривоги, шляхом переходу на ранні стадії розвитку лібідо (за концепціями З. Фрейда, Р. Плутчика).

Особистість при складних фруструючих впливах змінює необхідні тяжкі рішення на спрощенні та досягні в зазначених ситуаціях. Застосування звичних поведінкових стереотипів значно збіднює загальний арсенал домінуючих проблемних ситуацій. До захисного механізму належить визначення, описане в психоаналітичній літературі як «реалізація в дії», що характеризується вираженням неусвідомлених бажань та конфліктів в діях, які перешкоджають їх усвідомленню. Можна відмітити, що при зазначеному захисному механізмі особистості властива імпульсивність. Можливо припустити, що показуваний захист допомагає справлятися з складними життєвими ситуаціями на перших порах, проте з часом інфантильна поведінка ускладнює взаємодію з оточенням та заважає адекватно оцінювати реальність перебігу життя. Власне, через осмислення означуваного механізму та прийняття усвідомленої позиції можливе зменшення сили його прояву.

Високий відсоток захисного психічного механізму в проекції у молоді з вродженими обмеженнями життєдіяльності вказує на те, що неусвідомлені та неприйнятні для особистості почуття та думки локалізуються назовні, приписуються іншим людям для виправдання їх у собі. Складність зазначеного механізму полягає у витісненні неприйнятних для особистості власних особливостей, що не дає змоги приймати себе цілісним з негативними та позитивними рисами.

Раціоналізація як механізм психологічного захисту надає змогу молодим людям з обмеженнями життєдіяльності створювати логічні (псевдорозумні), проте сприятливі обґрунтування своєї або чужої поведінки, вчинків, переживань, викликаних причинами, що не визнаються через загрозу втрати самоповаги. При застосуванні позначеного механізму знижується цінність недосяжного для людини досвіду, наприклад, причин виникнення конфліктної, або психотравмуючої, ситуації. Деякі дослідники до зазначеного механізму, описаного в методиці, відносять і сублімацію, яка гіпертрофовано характеризує, як компенсуються витісненні бажання та почуття

у вищі соціальні цінності. Зазначена особливість притаманна молодим людям з вродженими обмеженнями життєдіяльності. Раціоналізація сприяє гіпертрофованому сприйняттю міжособистісних стосунків, в яких важливим аспектом є прийняття недосконалості інших, оточуючих людей.

Найменшими показниками є показники за шкалою заміщення (5%). Це може виникати внаслідок того, що молоді особи проводять свій час з невеликою кількістю людей, переважно з матерями, і перенести емоції, викликані ними, немає на кого, тому механізм, можливо, і не відпрацьований.

Висновки та пропозиції. Психологічні механізми соціальної адаптації молоді з вродженими порушеннями функцій опорно-рухового апарату мають певну специфіку, а саме переважання дезадаптивних стратегій за показниками емоційно-афективного психологічного механізму. Ця особливість характеризується поведінкою з пригніченим емоційним станом, станом безнадії, податливості, переживанням злості, провини або відсутності переживань. Встановлено, що найбільш вираженими механізмами психічного захисту є регресія, проєкція та раціоналізація. Зазначені особливості свідчать про притаманність молодим людям з вродженими порушеннями опорно-рухового апарату поведінкових реакцій, спрямованих на уникання тривоги шляхом переходу на ранні стадії розвитку, локалізації на зовнішнє оточення, неусвідомлюваних та неприйнятних почуттів та думок і створення раціональних пояснень своїм думкам, поведінці та переживанням.

Досліджувані у статті особливості вказують на необхідність проведення психокорекційних заходів з метою стабілізації дезадаптивних проявів емоційно-афективного механізму та зменшення сили демонстрації механізмів психічного захисту.

Література:

1. Дефектологічний словник : навчальний посібник : за редакцією В.І. Бондаря, В.М. Синьова. Київ : МП «Леся», 2011. 528 с.
2. Адаптація дитини до школи / упоряд. С.Д.Максименко, К.С.Максименко, О.П.Главник. Київ : Мікрос-СВС, 2003. 111 с.
3. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии. Москва : Эксмо, 2010. 368 с.
4. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 365 с.
5. Чухрий И.В. Диагностика психологических механизмов социальной адаптации лиц молодого возраста. Диалог. Психологический и социально-педагогический журнал. Минск : Республиканское унитарное предприятие «Издательство «Пачатковая школа», 2018. № 3. С. 83–95.
6. Шевцов А.Г. Освітні основи реабілітології : монографія. Київ : МП «Леся», 2009. 483 с.
7. Shevtsov A., Chuhrii I. Psychological mechanisms of social adaptation of young disabled people. *American Journal of Applied and Experimental Research*. 2017. № 3(6).P. 6–14.

Chuhrii I. V. The research of the psychological mechanisms of social adaptation of young people with motor disorders

Young people with congenital motor disorders have been experiencing difficulties of social adaptation since childhood. These difficulties do not always arise as a result of their physiological features, but mainly because of the lack of readiness of the environment to provide the necessary social conditions. In the last few years in Ukraine, a large number of significant innovations, ensuring equal rights for all its residents, however, difficulties still arise, and they are especially acutely detected among young people with disabilities.

The paper presents the results of theoretical and empirical research of an issue of psychological mechanisms of social adaptation of young people with congenital motor disorders. The theoretical analysis of an issue of social adaptation of youth with muscle-skeleton disorder due to dysontogenesis is offered. It is established that at the present stage of the world scientific research the problems of social adaptation are described in many scientific achievements, in particular, its features are highlighted in the work of G. Yu. Eysenck, A. Bandura, K. Lewin, E.S. Markarian, L. Phillips and others, the structure and component composition was described by H. O. Bal, J. Piaget, A. A. Nalchajyan, S.I. Rozum and others. The features of social adaptation of youth with muscle-skeleton disorder and the role of special correctional work in this process are described in the scientific achievements of L.S. Vygotsky, V.V. Zasenka, Ye.P. Syniova, V.M. Syniova, L.I. Solnzeva. According to the results of the study, it was found that the most pronounced maladaptive strategies were based on the results of the study of the emotional-affective psychological mechanism. This feature is characterized by behavior with a stress emotional state, a state of despair, amenability, an experience of anger, guilt and lack of emotional experience. The distinct manifestation of mental defense mechanisms such as regression, projection and rationalization has also been revealed. Young people have behavioral reactions aimed at avoiding anxiety by moving to the early stages of development, localization aimed at the external environment of unconscious and unacceptable feelings and thoughts and creating rational explanations for their thoughts, behavior and emotional experiences.

The studied features indicate the need for psychocorrection measures in order to stabilize the maladaptive manifestations of the emotional-affective mechanism and reduce the strength of the manifestation of the mechanisms of mental defense.

Key words: *young people with congenital motor disorders, social adaptation, psychological mechanisms, mental defense mechanisms.*

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.9:355

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.29>**С. В. Василенко**

кандидат психологічних наук, доцент,
заступник начальника кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військових сил
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬК (СИЛ) ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розкриваються сучасні погляди щодо організації психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України. Головна мета психологічного забезпечення полягає у вивченні, формуванні, корекції та відновленні як індивідуальних психологічних якостей окремих військовослужбовців, так і високого рівня морально-психологічного стану особового складу військових частин (підрозділів). Метою дослідження є уточнення та конкретизація змісту та порядку організації та проведення заходів психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України у загальній системі морально-психологічного забезпечення. Для досягнення визначеної мети застосовано теоретичний аналіз, порівняння, узагальнення та систематизацію літературних джерел та нормативно-правових актів, у тому числі аналіз емпіричних даних за визначеною проблематикою.

За результатами дослідження уточнено та конкретизовано визначення та зміст психологічної декомпресії (відновлення) особового складу після виведення військової частини (підрозділу) з району виконання завдань за призначенням як форми психологічної реабілітації військовослужбовців на кінцевому етапі виконання завдань за призначенням, а також деталізовано порядок організації та проведення психологічної реабілітації учасників бойових дій.

Напрямок подальших досліджень полягає у визначенні та апробації нових методик соціально-психологічного діагностування та удосконаленні організації психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України.

Важливим залишається також дослідження можливостей використання наявної медико-соціальної інфраструктури з метою проведення заходів психологічної реабілітації (психологічної декомпресії) військовослужбовців після завершення виконання ними бойових завдань (завдань за призначенням).

Ключові слова: структури морально-психологічного забезпечення, психологічна готовність, психічне здоров'я, посттравматичний стресовий розлад, бойовий стрес, психологічна реабілітація, психологічна декомпресія.

Постановка проблеми. Психологічне забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України – це цілеспрямована діяльність органів військового управління, командувачів, командирів (начальників), службових осіб структур морально-психологічного забезпечення з метою психологічного відбору, формування, підтримання і відновлення в особового складу військ (сил) психологічної готовності до виконання завдань, емоційно-вольової стійкості до негативних психологічних чинників у будь-яких умовах обстановки, зниження психогенних втрат та збереження психічного здоров'я військовослужбовців.

Головна мета психологічного забезпечення полягає у своєчасному вивченні, формуванні, корекції та відновленні як індивідуальних психо-

логічних якостей окремих військовослужбовців, так і високого рівня морально-психологічного стану особового складу військових частин (підрозділів), що забезпечить успішне виконання завдань за призначенням.

Основними завданнями психологічного забезпечення є:

- постійний моніторинг морально-психологічного стану особового складу військ (сил);
- аналіз впливу психологічних чинників бою (бойових дій) на морально-психологічний стан та поведінку особового складу військ (сил);
- моніторинг та прогноз розвитку соціальних процесів у військах (силах);
- виявлення психологічних особливостей майбутніх бойових дій (операцій), врахування їх

вимог до емоційно-вольових та психофізіологічних якостей військовослужбовців, злагожденості та згуртованості особового складу військ (сил);

- навчання особового складу психологічних методів надання само- та взаємодопомоги;
- прогнозування можливих бойових психогенних втрат особового складу;
- розгортання та організація роботи пунктів психологічної допомоги та реабілітації тощо.

Психологічне забезпечення включає соціально-психологічне діагностування, психологічну підготовку (загальну, спеціальну, цільову) та психологічний супровід.

За досвідом проведення Антитерористичної операції (Операції Об'єднаних сил) основним змістом соціально-психологічного діагностування є проведення діагностики психічних станів, ступеня психотравматизації, рівня нервово-психічної напруженості особового складу. За результатами діагностики мають бути виявлені особи із психосоматичними захворюваннями, тривожно-депресивними станами та ознаками посттравматичних стресових розладів.

Психологічний супровід розглядається як комплекс психологічних, організаційних, медичних, реабілітаційних заходів, спрямованих на подолання особовим складом військ (сил) психотравмуючих факторів бойової (оперативної) обстановки, збереження їхнього психічного і фізичного здоров'я і боєздатності, забезпечення соціального захисту і гарантій військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Обов'язкова психологічна реабілітація військовослужбовців, учасників бойових дій та прирівняних до них осіб, які брали участь в Антитерористичній операції (Операції Об'єднаних сил) чи виконували завдання за призначенням в екстремальних (бойових) умовах, може здійснюватися у центрах психологічної реабілітації Міністерства оборони України та Міністерства соціальної політики України або у спеціалізованих Центрах психологічної підтримки військ (за регіональним принципом).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Психологічна декомпресія (відновлення) – це комплекс психологічних, медико-психологічних, культурно-освітніх та фізкультурно-оздоровчих заходів, які здійснюються після виведення військової частини (підрозділу) з району виконання завдань за призначенням для зниження психоемоційної напруги, відновлення психофізіологічного стану та реадaptaції військовослужбовців [4].

Декомпресія – форма психологічної реабілітації військовослужбовців на кінцевому етапі виконання завдань за призначенням, після виведення військової частини (підрозділу) з району проведення Операції Об'єднаних сил на відновлення боєздатності, в ході якого командирами, началь-

никами, сержантами, офіцерами структур морально-психологічного забезпечення Збройних сил України, медичної служби з особовим складом проводиться комплекс медичних, психологічних, соціально-психологічних, культурно-освітніх, фізкультурно-оздоровчих, інформаційних заходів, метою яких є відновлення психічного здоров'я та боєздатності військовослужбовців.

Мета проведення психологічної декомпресії (відновлення) – зупинка механізмів адаптації до екстремальних (бойових) дій; відновлення емоційно-вольової сфери військовослужбовців; поступова реадaptaція до звичайних умов життя; фізичне та психічне відновлення; запобігання розвитку психічних розладів та психогенних травм.

Завданнями проведення психологічної декомпресії є:

- збереження та відновлення емоційно-вольової сфери військовослужбовців;
- активація механізмів адаптації до мирних умов та поступова реадaptaція до них;
- виведення зі стресового стану, заспокоєння;
- фізичне та психічне відновлення (зняття внутрішнього напруження);
- підготовка військовослужбовця до зустрічі із сім'єю;
- виявлення військовослужбовців, у яких виникають труднощі в адаптації та проведення з ними додаткових декомпресійних заходів;
- виявлення військовослужбовців, що за станом психічного здоров'я є неспроможними пройти декомпресію, та направлення їх на медико-психологічну реабілітацію до лікувальних закладів.

При цьому вітчизняні дослідники визначають бойовий стрес як переживання, що виникає у військовослужбовців під безпосередньою чи опосередкованою дією стрес-факторів бойової обстановки та проявляється у вигляді емоційних, інтелектуальних, фізіологічних та поведінкових реакцій [2, с. 109].

Також провідними вітчизняними вченими встановлено, що стрес, який виник під впливом умов бойової обстановки, поділяється на дві групи – невисокої і підвищеної інтенсивності. Бойовий стрес невисокої інтенсивності, як правило, ефективно долається більшістю військових і на початковому етапі може навіть сприяти підвищенню їхньої бойової активності. Надалі бойовий стрес невисокої інтенсивності або стає звичним для учасників бойових дій, або переходить у бойовий стрес підвищеної інтенсивності [1, с. 34].

За даними психологів армії США, відновлення особового складу передбачає надання 1–3-денної допомоги солдатам із реакціями бойового стресу та поведінковими розладами, зазвичай поряд із медичним закладом і неподалік підрозділу. Пацієнти із виявленими поведінковими розладами

мають пройти діагностику, лікування і перебувати під подальшим наглядом [3, с. 137].

Мета статті – уточнення змісту та порядку організації психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України у загальній системі морально-психологічного забезпечення.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використано теоретичний аналіз, порівняння, узагальнення та систематизацію літературних джерел, у тому числі вивчення емпіричних даних за визначеною проблематикою.

Виклад основного матеріалу дослідження. За досвідом організації та проведення заходів психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України основними елементами психологічної декомпресії є: медичний огляд; психологічне діагностування (скринінг); психологічна едукація (просвіта); психоемоційне розвантаження та відновлення психологічної безпеки особистості; психофізіологічне розвантаження; соціальна реадаптація.

Термін проведення заходів психологічної реабілітації (психологічної декомпресії) може складати від трьох до п'яти діб (з урахуванням досвіду армій провідних країн світу).

Для проведення декомпресії формується робоча група з числа офіцерів – психологів (психологів) структур морально-психологічного забезпечення Збройних сил України, військових капеланів та медичної служби командувань видів (оперативних командувань) військових частин у кількості, пропорційній кількості особового складу військової частини (підрозділу), яка проходить декомпресію.

Декомпресія проводиться в пунктах постійної дислокації військових частин, обладнаних військових містечках загальновійськових полігонів, санаторно-курортних закладах Міністерства оборони України. Відповідно, якісна організація та проведення заходів психологічного супроводження в районах відновлення боєздатності, базових таборів, лікувальних закладах, центрах психологічної реабілітації можливі лише за умов залучення центральних органів виконавчої влади, сприяння органів державної влади і місцевого самоврядування та волонтерських організацій.

Психологічне діагностування (скринінг) поточного психологічного стану військовослужбовців проводиться психологами з метою виявлення у військовослужбовців ознак бойового стресу та якісного проведення надалі заходів психологічного супроводу та допомоги.

Для діагностики посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців, що виконували завдання в районах проведення Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил, рекомендовано використовувати Міссісіпську

шкалу посттравматичного стресового розладу, розроблену в 1987 році Т.М. Кеале із співавторами на основі MMPI [4] та Шкалу оцінки впливу травматичної події (Impact of Event Scale (IES-R)).

Психоемоційне розвантаження та відновлення психологічної безпеки особистості військовослужбовців включає в себе комплекс групових та індивідуальних методів роботи:

- дебрифінг – кризовий інтервенційний метод роботи з групою бойовою психологічною травмою з відреагування, переробки та мінімізації наслідків психотравматичної ситуації для психічного здоров'я військовослужбовців, спрямований на профілактику розвитку посттравматичних стресових розладів. Дебрифінги проводяться з метою переключення психіки військовослужбовців із зони екстремальних умов до звичного режиму життя, отримання психоемоційного розвантаження, полегшення, зниження відчуття унікальності і ненормальності особливостей власних реакцій, зменшення внутрішнього напруження, зниження тяжкості психологічних наслідків після пережитого стресу;

- сеанси психоемоційної саморегуляції;
- психологічні тренінги за напрямом тілесно орієнтованої терапії;
- індивідуальне психологічне консультування.

Очікуваними результатами проведення заходів психологічного забезпечення і, зокрема, психологічної декомпресії, є:

- своєчасне діагностування бойових психічних травм (посттравматичних стресових розладів) та направлення військовослужбовців на лікування до спеціалізованих установ;
- отримання психологічної, медичної допомоги військовослужбовцями, що її потребують;
- стабілізація соціально-психологічного клімату в підрозділах;
- зменшення випадків непорозуміння у родинах (сім'ях) військовослужбовців;
- переключення психіки військовослужбовців з воєнного на мирний спосіб мислення тощо.

Висновки і пропозиції. Таким чином, психологічне забезпечення є важливим елементом системи морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України, про що переконливо свідчить досвід проведення Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей.

Напрями подальших досліджень зазначеної проблематики полягають у визначенні та апробації нових методик соціально-психологічного діагностування та удосконаленні організації психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України. Важливим залишається також дослідження можливостей

використання наявної медико-соціальної інфраструктури з метою проведення заходів психологічної реабілітації (психологічної декомпресії) військовослужбовців після завершення виконання ними бойових завдань (завдань за призначенням).

Література:

1. Гічун В.С., Кириченко А.Г., Корнацький В.М., Мясников Г.В., Найда С.А., Осьодло В.І., Стебляк В.В., Швець А.В. Стрес-асоційовані розлади здоров'я в умовах збройного конфлікту : монографія. Дніпро : Акцент ПП, 2019. 324 с.
2. Кравченко К.О., Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу військовослужбовців – учасників Антитерористичної операції : монографія. Харків : НУЦЗУ, ФОП Мезіна В.В., 2017. 186 с.
3. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова та ін. Київ : Наш формат, 2017. 1068 с.
4. Про затвердження Інструкції з організації психологічної декомпресії військовослужбовців Збройних сил України : Наказ Генерального штабу Збройних сил України від 27.12.2018 № 462. URL: <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbroynykh-syl-ukrainy-vid-27-12-2018-462-pro-zatverdzhennia-instruktsii-z-orhanizatsii-psykholohichnoi-dekompresii-viyskovosluzhbovtsiv-zbroynykh-syl-ukrainy> (дата звернення: 19.01.2020).

Vasylenko S. V. Feature of organization of psychological providing of preparation and application of troops (forces) of Armed Forces of Ukraine in modern terms

The article regards to modern view on organization of the psychological providing of troops (forces) preparation and application of Armed Forces of Ukraine. The primary objective of the psychological providing is a study, forming, correction and proceeding both the individual psychological features of separate servicemen and high level of the moral and psychological condition of personnel of military units (subdivisions). A research aim is clarification and specification of maintenance and order of organization and realization of measures of the psychological providing of preparation and application of troops (forces) of Armed Forces of Ukraine in global system of the moral and psychological support. The methods of research include theoretical analysis, comparison, generalization and systematization of literary sources and legal acts, and analysis of empiric data after the certain range of problems. Due to research, results there were determinated and maintained psychological decompression (renewal) of personnel are specified after an exit military units (subdivisions) from the performing area as forms of servicemen psychological rehabilitation on the eventual stage of tasks on purpose implementation and also the order of organization and realization of psychological rehabilitation of battle actions participants is gone into detail. Direction of further researches consists in determination and approbation of new methodologies of the social and psychological diagnostics and improvement of organization of the psychological providing of troops (forces) of Armed Forces of Ukraine preparation and application.

The important is remained also by research of possibilities of the use of existent medical and social infrastructure with the aim of realization of measures of psychological rehabilitation (psychological decompression) of servicemen on completion of implementation by them combat missions (tasks on purpose).

Key words: structures of the moral and psychological support, psychological readiness, psychical health, posttraumatic stress disorder, battle stress, psychological rehabilitation, psychological decompression.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.30>**Т. О. Кучерява**

здобувач науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології
науково-дослідного центру
Національний університет цивільного захисту України,
начальник навчально-тренувального комплексу (інформаційного та психологічного забезпечення)
кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ
Інститут морально-психологічного забезпечення
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ЧИННИКИ НАДІЙНОСТІ СУМІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЛЕНІВ ТАНКОВИХ ЕКІПАЖІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті представлені результати дослідження групової надійності в сумісній діяльності у членів танкових екіпажів Збройних сил України. Модернізація української армії потребує не лише сучасної техніки, а й точних дій та виконання наказів від військових. Точність дій залежить від надійності екіпажу, а, у свою чергу, надійність досягається через згуртованість екіпажу. На думку вчених, згуртованість, яка впливає на надійність групи, складається з таких чинників: групової мети, групового мотиву, групової дії, групового результату. Також виділяють спільну працю, досягнення спільного результату. Такими факторами виділяють рольову та психологічну сумісність, що утворює єдність екіпажу. Дослідження цих складників у діяльності малої групи, якою є танковий екіпаж, є доцільним у процесах всебічного розвитку сучасної української армії.

У ході дослідження визначено, що основними чинниками групової надійності членів екіпажу танку є психологічні особливості особистості кожного із членів екіпажу, їх моральна зрілість до прийняття інших членів екіпажу та інших екіпажів у діяльності. З іншого боку, наявний значний вплив факторів сумісної діяльності, таких як: мотивація, досягнення поставленої мети, морально-етичний та соціально-психологічний клімат, дисциплінованість екіпажу, професійне становлення танкістів, наявність неформального лідерства, адаптивність кожного із членів екіпажу, рівень подолання різних суперечностей як у екіпажі, так і з іншими екіпажами. Визначення цих чинників робить можливим зменшення впливу їх на ефективну діяльність танкового екіпажу.

Отже, у дослідженні було виявлено, що на надійність танкових екіпажів Збройних сил України впливає значна частина внутрішніх та зовнішніх чинників. Зокрема впливає згуртованість танкового екіпажу, мотивація до спільної роботи та спільного результату, прийняття колективної відповідальності за виконання поставленого завдання перед екіпажем. Уміння швидко усунути конфліктні ситуації, які виникають між членами екіпажу. Також важливо в бойовій ситуації бути готовими до екстремальних умов, можливої відмови механізмів та техніки, оперативного та грамотного командування підлеглими, чіткого виконання функцій, підвищення організованості екіпажу.

Ключові слова: танкісти, танковий екіпаж, групова надійність, групова діяльність, згуртованість екіпажу, спільна діяльність.

Постановка проблеми. Сучасний перебіг бойових дій потребує від військових максимальної уваги і точних дій. Друге досягається лише в разі згуртованості та чіткого виконання функцій кожним із членів танкового екіпажу для досягнення спільної мети шляхом виконання бойового завдання. Це можливо лише за умови згуртованості, виконання своїх безпосередніх функцій кожним членом екіпажу, прийняття відповідальності за свої дії, особистого внеску в сумісну діяльність для виконання бойового завдання, що, своєю чергою, є показником надійності екіпажу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження групової діяльності відображається в межах психології праці, інженерної та соціальної психології, також знаходить відображення у військовій психології та психології діяльності в екстремальних ситуаціях. Це питання досліджу-

вали науковці: В.М. Пономаренко, Н.І. Завалова, А.Л. Журавльова, Л.Р. Уманського та інші. Насамперед, особливість групової діяльності відображається в її структурі. А.Л. Журавльов, А.І. Донцова виділяють такі її компоненти:

- групова мета;
- груповий мотив;
- групова дія;
- груповий результат.

Надійність групової діяльності визначається згуртованістю групи та якістю виконання безпомилкових дій кожним членом групи (у нашому випадку екіпажем танку). Одним із багатьох чинників безпомилковості та точності виконання дії у груповій діяльності виділяють мотиви досягнення спільної мети виконання діяльності, особливості спілкування між членами групи та відсутність бар'єрів у взаєморозумінні, що ведуть до

надійного та безпомилкового виконання діяльності. На думку Н.Н. Обозова, С.Н. Саричева, надійність групової діяльності проявляється в узгодженості дій, швидкому вирішенні внутрішньогрупових конфліктів та сумісності членів екіпажу. Як вважають дослідники В.М. Крук та О.Л. Осадчук, надійність групової діяльності можна визначити лише за їх результативністю у спільній праці під час виконання завдань без помилок та кількості допущених помилок, якщо взяти до уваги причини їх виникнення.

Визначення групової надійності танкового екіпажу, на нашу думку, повинне бути цілісним та враховувати виникнення всіх можливих проблем та складнощів під час виконання поставлених задач перед екіпажем. Групова надійність у діяльності танкового екіпажу передбачає те, що екіпаж бойової машини виконає поставлене завдання точно, збереже свої позиції з мінімальним ризиком для життя та цілісності танку для можливості ведення подальшої діяльності у вигляді виконання поставлених перед ним бойових задач. Отже, у визначенні групової надійності танкістів значну роль визначають взаємопорозуміння, психологічний клімат екіпажу, швидке вирішення конфліктів у діяльності та точність виконання наказів екіпажем.

Мета статті. Визначення чинників надійності групової діяльності членів танкових екіпажів Збройних сил України.

Виклад основного матеріалу. Основна відмінність професійної діяльності військовослужбовців – членів танкових екіпажів – полягає в тому, що ця діяльність є груповою. Командир, механік-водій та навідник танку утворюють малу групу, адже виконують одне спільне завдання, здійснюючи свої функціональні обов'язки. Саме тому *і надійність, в нашому випадку, слід розглядати як виконання діяльності групою осіб, а не індивідуально.* Крім того, дані опитування експертної групи фахівців (експертну групу утворили фахівці-танкісти, стаж яких у сухопутних військах складає не менше 5 років, віком від 32 років. Серед них командирів – 38,89%, навідників – 27,78%, а водіїв-механіків – 33,33%.) засвідчили, що надійність танкового екіпажу Збройних сил України визначається, перш за все, відносинами членів екіпажу один до одного, рівнем їх згуртованості та сумісності, оскільки вони разом мають виконувати спільне завдання, досягати спільного результату.

При цьому, як свідчать дослідження цілої низки вчених, *групова діяльність* фахівців різного профілю характеризується такими або компонентами:

- чітким розподілом виконуваних функцій між учасниками спільної діяльності;
- сполученням розподілених функцій у просторі й часі, тобто одночасним їхнім виконанням різними учасниками;

– узгодженням розподілених і сполучених функцій, або строгою послідовністю їх виконання відповідно до певного алгоритму, який ураховує діяльність кожного фахівця. При цьому узгодження стосується просторових, часових та інших (темپ, інтенсивність, ритмічність тощо) характеристик діяльності [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Додамо, що всі ці компоненти не є можливими без головного – основної загальної мети, заради якої і здійснюється групова діяльність. У нашому випадку – це бойове завдання, яке необхідно виконати членам танкового екіпажу Збройних сил України.

Крім того, якісне існування зазначених вище компонентів та виконання поставленої мети не буде можливим за відсутності налагодженої взаємодії в малій функціональній групі. Взаємодія, на думку вчених, є не тільки головною ознакою групової діяльності, а найбільш істотною її особливістю. Е.С. Немов під взаємодією розуміє таку систему дій учасників діяльності, при якій дії однієї особи або групи осіб обумовлюють певні дії інших осіб, а дії останніх викликають певні дії перших осіб [9; 10]. Для опису групової діяльності використовують такі поняття, як взаємодія, спілкування, сприяння, узгодження й так далі.

У продовження вищезазначеного наведемо думку, А.В. Барабанщикова із співавторами, А.І. Донцова і А.Л. Журавльова [11; 7; 12–13]. Вони відзначають, що групова діяльність фахівців має певну структуру і включає такі основні елементи:

- групова мета – це те, чого прагне досягти група у спільній діяльності, її результат. Групова мета може бути представлена у вигляді окремих і конкретних групових завдань, поетапне вирішення яких наблизитиме групу фахівців до досягнення спільної мети, до виконання поставленого завдання;
- груповий мотив – це те, що спонукає групу до спільної діяльності, безпосередня спонукальна, мотивуюча сила;
- групова дія – це елемент або структурна одиниця спільної діяльності, спрямований на виконання того чи іншого групового завдання;
- груповий результат – це те, чого реально досягає група фахівців при виконанні спільної діяльності, це якісний та кількісний підсумок сумісної діяльності.

Найважливішим моментом в організації групової діяльності є необхідність розподілу, сполучення й узгодження по кожному з її основних структурних компонентів функцій між усіма учасниками. В.В. Спасенников наводить типові ознаки спільної групової діяльності:

- а) спільність (єдність) цілей діяльності для її учасників;
- б) розподіл і узгодження конкретних завдань, які учасникам діяльності необхідно виконувати спільно;

в) спільність (єдність) або узгодженість мотивів учасників групової діяльності;

г) розподіленість і узгодженість виконуваних дій і операцій у спільній діяльності;

д) спільність (єдність) результату спільної діяльності для групи фахівців [14].

Крім того, важливою ознакою групової діяльності, звичайно, є територіальна спільність її виконання [15].

Зауважимо, що групова діяльність відрізняється від індивідуальної не стільки наявністю взаємодії між фахівцями в процесі здійснення діяльності, скільки характером включення взаємодії у структуру самої діяльності [16; 5].

Отже, зазначена особливість, а саме те, що діяльність членів танкового екіпажу має груповий характер, може безпосередньо визначати рівень її надійності. Отож, *груповий характер діяльності* танкістів може вважатись одним із механізмів, які впливають на цю надійність.

Крім того, враховуючи вищезазначений механізм, можна сказати, що він обумовлює й питання *сумісності членів танкового екіпажу*, яка є наступним механізмом надійності їх діяльності.

У загальному плані термін «психологічна сумісність» вживається для позначення оптимального взаємного сполучення особистісних властивостей учасників групи [17; 18; 8; 19; 20–22]. Крім того, ця категорія, за позицією А.М. Парачева [23], може бути трьох видів:

– ціннісна сумісність (у сфері спілкування), зміст якої полягає в забезпеченні максимального психологічного комфорту, якщо можна, всім членам групи і їх максимальної психологічної гармонії;

– рольова сумісність, як система тих, які склалися стихійно, психологічних ролей і вимог, які ці ролі пред'являють до своїх виконавців;

– ділова сумісність (у сфері праці), як критерій оцінки якої висувається вимога максимального психологічного комфорту під час виконання професійних завдань.

Поряд із цим психологічна сумісність визначається як поняття про взаємну відповідність властивостей членів групи. У це поняття входять: взаємна симпатія, позитивний характер емоційних психічних установок, взаємосугестивність, спільність інтересів і потреб, подібність динамічної спрямованості психофізіологічних реакцій тощо [24; 25].

Сумісність членів групи розглядається у вигляді єдності наступних компонентів: психофізіологічної сумісності (темпераментальні особливості), соціально-психологічної (особливості спілкування, збіг соціальних орієнтирів) та власне психологічної. Усі зазначені особливості є вкрай важливими в аспекті забезпечення надійності діяльності членів танкового екіпажу. Крім того, деякі автори гово-

рять про сумісність як про сполучення взаємодії індивідів [26–32]. Таке сполучення характеризується ступенем задоволеності суб'єктів взаємодії один одним. У нашому випадку ми можемо говорити про задоволеність членів танкового екіпажу сумісною діяльністю.

Наступна характеристика, яка потребує більшої уваги з нашого боку, – це *згуртованість групи* в аспекті виконання фахівцями сумісної діяльності. Враховуючі особливості професійної діяльності членів танкового екіпажу, можна припустити, що саме згуртованість буде черговою ключовою характеристикою, яка зумовлюватиме надійність діяльності танкістів. Ця характеристика може бути визначена за ступенем єдності помислів, дій та поведінки членів екіпажу та відбиває якісний складник взаємовідносин між фахівцями.

Основними складниками, які обумовлюють рівень або ступінь згуртованості, можна назвати такі компоненти:

1) мотиваційно-спонукальний, який проявляється у близькості членів групи в підході до цінностей, цілей і завдань взаємодії у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі при спільному рішенні завдань основної діяльності;

2) професійна єдність (спрацьованість) – погоджена взаємодія членів групи у професійній сфері;

3) психологічна сумісність – оптимальне сполучення особистісних властивостей членів групи, яке забезпечує їх ефективну взаємодію в основних сферах життєдіяльності.

У вітчизняних соціально-психологічних дослідженнях, які розглядають проблеми спільної або сумісної діяльності в екстремальних умовах, акцент, як правило, робиться на стійкість або на те, що з нею пов'язано: «стресостійкість», «стійкість», «резистентність» [20; 33; 27; 15]. Авторами підкреслюється відсутність значних психодинамічних змін в поведінці груп, успішне вирішення завдань, розмірений, спокійно-діловий тон у спілкуванні, досить швидке досягнення єдності оціночних суджень та дій. Вважаємо, що такий підхід до вивчення соціально-психологічних характеристик сумісної діяльності дуже важливий, але потребує розвитку засобами аналізу динамічності, мінливості та адекватності дій. У цьому напрямку проведено низку досліджень, які можуть служити основою характеристики надійності членів танкових екіпажів в екстремальних умовах спільної діяльності.

Так, згідно з оцінкою А.І. Донцова, будь-яка група при виконанні сумісної діяльності неминуче стикається з різноманітними труднощами й обмеженнями [34]. У результаті виникає потреба подолання незгоди, групової напруженості, протиріч [35]. У такому разі виділяють такі шляхи вирішення проблем:

– група «виштовхує» протиріччя за власні межі і покладає відповідальність на інші групи (проявляє агресивність);

– важка ситуація, загроза ззовні мобілізує захисні механізми самої групи.

Для опису життєдіяльності колективів в екстремальних умовах використовується поняття опірність, за рівнем якої пропонується ранжувати групи [36; 5]. Так, групи «низького рівня розвитку» демонструють «депресивний синдром», а саме: байдужість, апатію, дезорганізацію, взаємодію конфліктного характеру, що дезорганізує діяльність і так далі. «Групи-кооперації» в тих же умовах відрізняються толерантністю й адаптивністю. «Групи-автономії» відповідають на складні ситуації зростанням активності та підвищенням ефективності діяльності.

А.А. Русалінова пов'язує соціально-психологічні характеристики груп із їх психологічним кліматом [37]. «Оптимістичний стресостійкий клімат», за її оцінкою, зумовлений перспективою розвитку групи і є одним із головних соціально-психологічних ознак колективу.

Динамічний підхід до аналізу соціально-психологічних характеристик сумісної або спільної діяльності в екстремальних умовах можна помітити і в рамках концепції А.С. Чернишева [38]. Так, у ракурсі проведеного дослідження інтерес представляють дані про те, що у високоорганізованих групах першої категорії у спільній діяльності переважає динамічна сторона, схильність до модернізації та ризику. У важких умовах такого роду групи оптимально використовують внутрішні резерви, перш за все, за рахунок удосконалення організаційної взаємодії.

Нетрадиційний варіант підходу до досліджень різних характеристик спільної діяльності пропонує Ю.Л. Ханін [39–40]. У ході проведеного ним комплексу досліджень застосована шкала ситуативної тривоги й особистісної тривожності (шкала Ч.Д. Спілбергера). При цьому ситуативна тривога діагностувалася у трьох аспектах, які, як виявилось, істотно впливають на результативність спільної діяльності: міжособистісна ситуативна тривога, внутрішньогрупова ситуативна тривога й діяльна ситуативна тривога. Діагностика і регуляція ситуативної тривоги здійснювалися дослідником у контексті індивідуальних зон оптимального функціонування. Особливу увагу було приділено емоційним переживанням як найважливішому компоненту адаптивної поведінки людини в різних формах її взаємодії з довкіллям. У зв'язку з цим виділені три можливі взаємопов'язані варіанти взаємодії організму й середовища:

а) «домінування людини над середовищем», у результаті чого поставлена задача вирішується «більш чи менш легко»;

б) «рівновага між людиною і середовищем»;

в) «дисбаланс у взаємодії людини і середовища», що виявляється у високому рівні емоційної напруженості через ситуативну нездатність людини впоратися з вимогами конкретних завдань й очікуваннями партнерів.

У всіх цих випадках емоційні переживання й відповідні їм поведінкові прояви виникають у результаті суб'єктивної оцінки людиною зовнішніх вимог і своїх внутрішніх ресурсів.

Отже, наведені погляди дозволяють виокремити суттєві характеристики, які обов'язково варто враховувати при вивченні особливостей діяльності надійності членів танкових екіпажів Збройних сил України.

Крім того, що стосується спільної діяльності, надійність групи забезпечує вибір адекватних обставин засобів організації ефективної спільної діяльності. Причому ця адекватність має забезпечуватися як стосовно внутрішніх потенційних можливостей групи, так і стосовно того зовнішнього середовища, в якому група функціонує. Оптимальне втілення цих засобів у спільній діяльності забезпечує оптимальність функціонування групи як суб'єкта діяльності в конкретних умовах [41].

Для структурування та класифікації факторів або чинників групової надійності членів танкових екіпажів в умовах виконання спільної/сумісної діяльності, можуть бути запропоновані такі їх градації:

За характером виникнення та протікання:

а) внутрішньо-особистісні, що об'єднують: військово-професійні якості танкістів: навички, вміння, воля, досвід, компетентність, стереотипи у вирішенні індивідуальних навчальних і бойових завдань, виконання формально-логічних, технічних та інших прийомів, управлінських і виконавчих операцій в екстремальних умовах бойової служби або чергування; психологічні особливості – властивості й характеристики особистості військовослужбовців; ступінь задоволення в них індивідуальних потреб і мотивів служби в танкових військах, інтересу до своєї бойової спеціальності і професії та інші;

б) міжособистісні, які визначають: рівень і зрілість міжособистісних відносин танкістів по вертикалі і по горизонталі; зміст функціонально-рольового спілкування військових як основи взаємодії особового складу екіпажу; прояв елементів акцентування й емпатії в міжособистісному спілкуванні; переважання кон'юнктивних або диз'юнктивних почуттів у сприйнятті членами екіпажів один одного; ступінь розвиненості службових і неслужбових взаємин; прояви взаємних оцінок, симпатій та антипатій, думок і суджень, домагань, наслідування і так далі;

в) внутрішньо-групові, які включають: стан згуртованості колективу/групи і його організованості;

розвиненість демократичних засад у вирішенні внутрішньо-групових проблем; рівень співпраці і взаємодопомоги у процесі виконання функціональних обов'язків і поза ними; відповідність внутрішньо-колективних відносин нормам військового статуту та інші;

г) міжгрупові, які виражають: здатність оптимального вирішення конфліктів у рамках підрозділів і розрахунків чергових змін; можливість конструктивного або деструктивного рішення етнічних, національних, релігійних, світоглядних та інших проблем у групах танкістів; позитивні або негативні підстави формування мікрогруп у чергових змінах екіпажів і їх спрямованість; наявність позитивних або негативних традицій і звичок у груповому спілкуванні військовослужбовців і так далі [32; 42].

За типом спрямованості та впливу:

а) ступінь стабільності або динамічності соціально-психологічних процесів у групах, розрахунках, бойових постах і частинах танку;

б) динамічність соціально-психологічних явищ, їх зрілість або консервативність, результативність прояву;

в) стан морально-етичного й соціально-психологічного клімату в колективах чергових змін; рівень військової, технічної, екологічної дисципліни екіпажу;

г) ступінь дотримання режиму бойового чергування і служби секретності і так далі [14; 43].

За типом функціонування чергових змін танкових екіпажів:

а) соціально-психологічні переміщення військовослужбовців у процесі їх служби в танкових військах;

б) становлення офіцерів, командирів, старшин у різному рольовому статусі і його зміна (або стабільність);

в) наявність формального і неформального лідерства в екіпажах.

За ступенем впливу на особистість:

а) процес соціально-психологічної адаптації особового складу танкових екіпажів до екстремальних умов спільної діяльності;

б) рівень службового, морального, матеріального і соціального стимулювання активності танкістів при виконанні бойових завдань;

в) мотивація членів екіпажу у процесі виконання бойових і навчальних завдань;

г) ступінь гармонізації особистісних і групових інтересів в екіпажах танків;

д) ступінь і можливість подолання різних суперечностей між групами та окремими військовослужбовцями в екіпажах;

е) рівень сформованості у військових почуття відповідальності за виконання завдань, незалежно від рівня їх складності [24; 30].

Різноманіття факторів надійності членів танкових екіпажів в екстремальних умовах спільної

діяльності, як ми переконалися, конкретизується поняттями «професійне середовище» і «сумісна діяльність». Тому можливе виділення й кілька інших груп чинників:

1) операціональні, обумовлені змістом професійної діяльності та реалізацією покладених на групу/екіпаж завдань;

2) когнітивні, обумовлені вимогами інформаційного середовища;

3) соціально-психологічні, зумовлені змістом соціально-психологічних явищ у чергових змінах екіпажів.

Закономірно, що запропоновані класифікації та аналіз не можуть претендувати на повне й вичерпне відображення всього різноманіття факторів, які впливають на характеристику надійності танкових екіпажів в умовах сумісної діяльності. Проте викладені аспекти, на наш погляд, відкривають можливості для комплексної оцінки основних критеріїв надійності військовослужбовців-танкістів, а так само можуть бути використані як основа її експериментального дослідження, теоретичного узагальнення та вироблення практичних рекомендацій та методик.

Крім того, вважаємо за потрібне додати, що ускладнення спільної діяльності і її надійності відбувається за рахунок актуалізації наступних факторів екстремальних умов:

– зростання кількості об'єктів уваги при чергуванні або при виконанні бойового завдання;

– збільшення швидкості протікання процесів управління бойовою технікою й озброєнням, експлуатаційними системами танку, що вимагає підвищення швидкості психічних реакцій, емоційно-вольової стійкості, узгодження дій у групах, розрахунках тощо;

– обмеження рухової активності, пов'язаної з режимом бойової служби або навчання;

– загрози відмов автоматизованих і звичайних систем озброєння і техніки, що призводять до аварій і катастроф;

– необхідності постійного й уважного контролю показань приладів й оперативного прийняття рішення, його швидкого і якісного виконання.

Однією з підстав для виявлення критеріїв надійності сумісної діяльності танкових екіпажів в екстремальних умовах може з'явитися виділення наступних структурних (тих, які взаємно перекривають один одного) компонентів:

– організаційний (узгодження цілей, засобів, зусиль, механізму спільної діяльності екіпажів танку);

– управлінський (здійснення керуючого впливу на підлеглих);

– бойовий (готовність екіпажу до рішення завдань бойового чергування);

– технічний (стан бойової зброї і техніки);

– експлуатаційний (застосування й обслуговування технічних систем й озброєння танку).

Іншою, не менш важливою, підставою для побудови класифікації критеріїв надійності спільної діяльності танкових екіпажів в екстремальних умовах може бути визначення реальних і формальних їх проявів. Останні характеризуються наявністю сукупності формалізованих документів (планів, конспектів, програм і так далі), проведенням заходів і робіт, наявністю матеріальної бази тощо.

Реальні «діяльні» ознаки можуть бути зафіксовані за допомогою визначення рівня досягнення кінцевого результату – виконання завдань екіпажем, ступенем і якістю реалізації особовим складом своїх функціональних обов'язків. Про реальний стан надійності членів танкових екіпажів можна судити за підсумками виконання планів бойової підготовки й контролю у процесі бойового навчання, рівнем досягнутої професійної майстерності (швидкість і безпомилковість у виконанні дій і операцій, гнучкість у реакції на екстремальні ситуації, наявність навичок, умінь, досвіду тощо), числом фахівців, які опанували суміжні спеціальності, результатами моделювання екстремальних умов спільної діяльності. До останніх слід віднести вирішення завдань в умовах можливого скорочення екіпажу, «втрати» командира, чи навідника, чи механіка-водія, загрози функціонування танку і таке інше.

Про реальний морально-психологічний стан екіпажів танків можна судити за результатами соціально-психологічного діагностування, характером групових і міжособистісних відносин в екіпажах, рівнем соціально-психологічного клімату в них, динаміці зміни провідних мотивів службової діяльності фахівців-танкістів, наявності злочинів та нештатних ситуацій – станом військової дисципліни і так далі [44; 45].

Груповий або колективний фактор спільної діяльності проявляється в таких характеристиках – ознаках надійності танкових екіпажів в умовах виконання завдань за призначенням:

1) підвищення швидкості процесу визначення реальних і модельованих причин аварій і порушень, прийняття рішень і їх реалізації;

2) грамотних і компетентних узгоджених спільних дій на основі колективного досвіду, навичок, знань й умінь;

3) усвідомлених або неусвідомлюваних пропусках деяких етапів (особливо формальних) в алгоритмі спільної діяльності, їх «творче» скорочення або інтенсифікація на підставі досвіду і стереотипів дій в екстремальних ситуаціях;

4) прояві періодичного перерозподілу ролей, почерговому навмисному або спонтанному виконанні ролей виконавців при виконанні бойових завдань, почерговому виконанні ролі «лідера», який несе основну відповідальність за виконання бойового або навчального завдання;

5) прояві узгодженості дій і встановленні підвищеної взаємозумовленості членів екіпажів – учасників спільної діяльності – у вирішенні службово-бойових завдань і забезпеченні життєдіяльності танку;

6) підвищенні організованості членів танкових екіпажів, що проявляється у високій мобільності управління і самоврядування, груповому виконанні більш відповідальних завдань, прийнятті колективного рішення виходу зі складної ситуації і прояві ініціативного підходу в його реалізації і так далі;

7) виділенні в якості основного, пріоритетного компонента спільної діяльності професійних як індивідуальних, так і групових якостей особового складу екіпажу (безпомилковість виконання завдань, стабільність результатів тощо).

Отже, розгляд характеристик надійності й особливостей спільної діяльності фахівців-танкістів дозволяє говорити про можливість виокремлення критеріїв надійності спільної діяльності:

а) стійкість результатів спільної діяльності в умовах, які змінюються;

б) узгодженість дій членів екіпажу;

в) організованість екіпажу в умовах спільної діяльності.

З аналізу випливає, що під критерієм стійкості результатів спільної або сумісної діяльності в умовах, що змінюються, у змістовному плані слід розуміти незмінну результативність спільної діяльності в різних умовах, яку можна виміряти за наступними показниками: оцінки за виконання завдань, кількість помилок при виконанні завдань, час їх виконання. Прояв цього критерію надійності сумісної діяльності відповідає тим характеристикам спільної діяльності, які не виходять за межі поняття «результативність» [46; 47]. Тому його застосування для оцінки надійності груповий діяльності видається цілком допустимим і доречним.

Такий критерій надійності сумісної діяльності, як узгодженість дій членів екіпажу, може оцінюватися за показниками: сумісність членів екіпажу при виконанні спільної діяльності, взаємозумовленість дій при виконанні завдань, спосіб вирішення при цьому розбіжностей і рівень конфліктності в екіпажі [30; 48].

Основними показниками організованості сумісної діяльності, як критерію надійності, є розподіл відповідальності між учасниками спільної діяльності в танковому екіпажі, статусно-рольова структура групи, що припускає відповідність функціональному розкладу по бойовому розрахунку і можливу зміну формальної ієрархії та структурованості у зв'язку з нестандартними умовами діяльності, а також типовий спосіб поведінки членів групи в екстремальній ситуації. Суттєве значення набувають такі показники, як перерозподіл

відповідальності, дублювання дій один одного в бойових розрахунках, підстраховка й доповнення дій [29; 49].

Крім того, організованість, як критерій надійності, передбачає також й облік показників, пов'язаних з управлінськими діями командирів і фахівців, проявом авторитету лідерів групи та прийняття рішень на спільну діяльність і способи їх реалізації. Важливе місце у прояві організованості займає тип ціннісно-орієнтаційної спрямованості діяльності членів групи: на себе, на групу, на результат, що може бути досліджений за показником «типовий спосіб поведінки у групі» [23; 50; 14].

Висновки. Отже, до надійності танкових екіпажів Збройних сил України відноситься значна частина внутрішніх та зовнішніх чинників, які впливають на діяльність танкістів. Значний вплив має згуртованість танкового екіпажу, мотивація до спільної роботи та спільного результату, прийняття спільної відповідальності, психологічні особливості особистості кожного із членів екіпажу. Уміння швидко вирішувати конфлікти та суперечки, які виникають між членами екіпажу або з іншими екіпажами. У бойовій ситуації бути готовими до екстремальних умов, можливої відмови механізмів та техніки, оперативно та грамотно командувати підлеглими, чітко виконувати функції, підвищувати організованість екіпажу, оперативна обробка інформації, яка надходить в незначній мірі. Можливість узяти кожним із членів екіпажу роль іншого або перебрати на себе функції того члену екіпажу, який не може їх виконати.

Література:

1. Аллахвердова О.В. Роль срабатываемости и совместимости при совместной деятельности в экстремальных условиях. *Психическая напряженность в трудовой деятельности* / отв. ред. Л.Г. Дикая, А.Н. Занковский. Москва, 1989. С. 289–300.
2. Андреева Г.М. Яноушек Я., Донцов А.И. Обобщение и оптимизация совместной деятельности р. Москва : изд. МГУ, 1897. 301 с.
3. Богаевская А.Н. Конфликты и их разрешение в производственных группах в экстремальных условиях деятельности : дис. ... канд. социолог. наук. Москва, 1995.
4. Бэрон Р., Керр Н., Миллер Н. Социальная психология группы. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 272 с.
5. Вайсман Р.С. Связь межличностных отношений с групповой эффективностью деятельности. *Вопросы психологии*. 1977. № 4. С. 64–73.
6. Головаха Е.М. Структура групповой деятельности: социально-психологический анализ. Киев : Наукова думка, 1979. 139 с.
7. Донцов А.И. Проблемы групповой сплоченности. Москва : МГУ, 1979. 128 с.
8. Ермаков П.Н., Терехин В. А. Способ прогнозирования эффективности совместной деятельности на основе сочетания членов группы с разной функциональной латерализацией. *Методики социально-психологической диагностики личности и группы*. Москва, 1990. С. 128–135.
9. Немов Р.С. Психологические условия и критерии эффективности работы коллектива. Москва: Наука, 1982. 212 с.
10. Немов Р.С. Социально-психологические анализ эффективной групповой деятельности коллектива. Москва : Педагогика, 1984. 200 с.
11. Барабанщиков А.В., Глоточкин А.П. Психология военного коллектива. Москва, 1967. 269 с.
12. Журавлев, А.Л. Проблема совместной трудовой деятельности в социально-психологическом исследовании. Личность в системе общественных отношений. *Социально-психологические проблемы в условиях развитого социалистического общества*. Ч. 3. М. 1983, С. 508–510.
13. Журавлев А.Л. Психология совместной деятельности. Москва : Институт психологии РАН, 2005. 640 с.
14. Спасенников В.В. Выбор оптимального варианта комплектования малых групп с учетом совместимости и срабатываемости. *Социально-психологические методы практической работы в коллективе : диагностика и воздействие* / отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Хашченко. Москва : ИП АН СССР, 1990. С. 46–58.
15. Совместная деятельность: Методология. Теория. Практика / отв. ред. А.Л. Журавлев, П.Н. Шихирев, КВ. Шорохова. Москва. Наука, 1988. 232 с.
16. Бринзак С.С. Психологічна сумісність та успішність спортивної команди . *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2006. № 3. С. 71–73.
17. Гаврюшенко В.В. Теоретичний аналіз проблеми міжособистісної взаємодії у сучасній психології. *Вісник Національної академії оборони України* : зб. наук. праць. Київ : НАОУ, 2009. № 2 (10). С. 73–76.
18. Дикая Л.Г. К вопросу о психологических механизмах регуляции внутригруппового поведения в особых условиях. *Социальная психология в современном обществе*. Москва : Наука, 1985. С. 50–60.
19. Коломенский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. Минск : БГУ, 1976.
20. Кричевский Р.Л. Межличностная совместимость в малых группах. *Психолого-педагогические проблемы общения*. Москва, 1980. С. 34–47.
21. Кричевский Р.Л. Проблема межличностной совместимости в зарубежной социальной

- психології. *Вопросы психологии*. 1979. № 5. С. 161–170.
22. Кричевский Р.Л. Социальная психология малой группы : учебное пособие для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2001. 318 с.
23. Парачев А.М. Групповая деятельность. *Руководство по инженерной психологии*. Львов, 1977. 308 с.
24. Леонов А.А. Лебедев В.И. К проблеме психологической совместимости в межпланетном полете. *Вопросы философии*. 1972. № 9. С. 14–27.
25. Литвиненко Д.М. Психологічні умови професійної сумісності працівників органів внутрішніх справ в адміністративній діяльності : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.09 «Психологія праці в особливих умовах». Харків, 2012. 172 с.
26. Обозов Н.Н. К вопросу о факторах, определяющих эффективность групповой работы. *Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга*. Краснодар : КГУ, 1975. С. 131–133.
27. Обозов Н.Н. Модель регуляции совместной деятельности. *Социальная психология: История. Теория. Эмпирические исследования*. Львов : ЛГУ, 1979. С. 125–139.
28. Обозов Н.Н. Психические процессы и функции в условиях индивидуальной и совместной деятельности. *Проблема общения в психологии*. Москва : 1981. С. 24–45.
29. Обозов Н.Н. Психологическая совместимость и срабатываемость как факторы эффективности труда. *Промышленная социальная психология*. Львов : 1982. С. 102–108.
30. Обозов Н.Н. Совместимость и срабатываемость людей. Санкт-Петербург : Облик, 2000. 212 с.
31. Обозов Н.Н. Психология совместной деятельности. Санкт-Петербург : 1997. 62 с.
32. Обозов Н.Н. Обозова А.Н. Три подхода к исследованию психологической совместимости. *Вопросы психологии*. 1981. № 6. С. 98–101.
33. Марченко М.В. Розробка системи виявлення психологічної сумісності в підрозділах МНС України. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : зб. наук. праць. Харків : НУЦЗУ, 2010. Вип.7. С. 361–370.
34. Донцов А.И. Психология коллектива. Методологические проблемы исследования : учебное пособие. Москва : МГУ, 1984. 208 с.
35. Быстрова А.Г. Основные вопросы авиационной психологии : учеб. пособие. Москва : 1987. 31 с.
36. Бринзак С.С. Воробйов М. Психологічна сумісність та методика її дослідження. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2008. № 1. С. 86–89.
37. Русалинова, АЛ. Социально-психологические основы бригадной организации труда. *Бригадная организация труда: состояние и перспективы*. Москва : Профиздат, 1986. С. 93–115.
38. Чернышев А.С., Корнеев А. В. Групповое сознание как детерминанта успешности совместной деятельности. *Психологические аспекты совместной деятельности и общения*. Курск, 1990. С. 26–38.
39. Ханин Ю.Л. Исследование тревоги в спорте. *Вопросы психологии*. 1978. № 6. С. 94–106.
40. Ханин Ю.Л. Межличностная и внутригрупповая тревога в условиях значимой совместной деятельности. *Вопросы психологии*. 1991. № 5, С. 161–163.
41. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. Москва : Московский университет, 1990. 240 с.
42. Филиппов А.В., Ильин Г. Л. Проблема совместной деятельности в психологии управления. *Вопросы психологии*. 1984. № 6. С. 5–15.
43. Фархутдінова Ю.В. Спільна діяльність як чинник розвитку особистості. *Соціальна психологія*. 2008. № 4. С. 111–121.
44. Кузьменко М.Д. Психологічна діагностика професійної придатності кандидатів на військову службу за контрактом у Повітряні сили Збройних сил України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09; Держ. служба України з надзв. ситуацій, Нац. ун-т цивіл. захисту України. Харків, 2013. 20 с.
45. Ложкін Г. В. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов. Київ : МОУ, 2003. 218 с.
46. Крук В.М. Психология надёжности специалиста: история и современность. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: «Психологические науки»*. 2010. № 3. с. 181–188.
47. Осадчук О.Л. Максименко Л. А. Понятие «надежность» в различных сферах жизнедеятельности человека: философские и этико-психологические аспекты. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2016. № 3–1. С. 167–173.
48. Сарычев С.В. Чернышев С. В. Социально-психологические аспекты надежности группы в напряженных ситуациях совместной деятельности. Курск, 2000. 180 с.
49. Панфілов Ю.І. Психологічні основи забезпечення ефективності спільної діяльності операторів військ протиповітряної оборони : автореферат дис. ... канд. психол. н. : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах». Харків : ХУПС, 2007. 22 с.
50. Сидоренков А.В. Психологический механизм динамики малой группы: интеграция и дезинтеграция. *Вопросы психологии*. 2005. № 4. С. 62–72.

Kucheriava T. O. Factors of reliability of joint activities of tank crew members of the Armed Forces of Ukraine

The article presents the results of the study of group reliability in joint activity with members of tank crews of the Armed Forces of Ukraine.

The modernization of the Ukrainian army requires not only modern equipment but also accurate actions and orders from the military. The accuracy of the action depends on the reliability of the crew, and in turn, the reliability is achieved through the cohesion of the crew. According to scientists, cohesion, which in its right turn affects the reliability of the group, consists of the following factors: group goal, group motive, group action, group result. As well as teamwork and the achievement of a joint result.

The following factors distinguish the role compatibility and the psychological compatibility, which in turn forms the unity of the crew. Investigation of these components within the activities of such a small group as tank crew - are expedient in the processes of the comprehensive development of the modern Ukrainian army.

The study identified that the main factors of group reliability of the crew members are the psychological characteristics of each of the crew members, their moral maturity to the perception of the other crew members and other crews in the activity. On the other hand, it is a significant influence of factors of joint activity such as motivation, achievement, goal, moral, ethical and socio-psychological climate, crew discipline, the professional formation of tankers, availability of informal leadership, adaptability of each crew member, level of overcoming various contradictions both in the crew and with other crews.

Identifying these factors makes it possible to reduce their impact on the effective operation of tank crew.

Thus, the study of the reliability of tank crews of the armed forces of Ukraine includes a large part of internal and external factors.

The cohesion of tank crew, motivation to teamwork and joint result, joint acceptance of responsibility for performing the task, ability to a quick resolving of conflicts that arise between members of the crew, and in a combat situation - being prepared for extreme conditions, to a possible failure of mechanisms and equipment, prompt and competent command of subordinates, clear performance of functions, promotion organization of the crew - are also have a significant impact.

Key words: tankers, tank crew, group reliability, group activities, crew cohesion, joint activities.

УДК 159.9:331.4

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.31>

С. М. Мотика

кандидат педагогічних наук,
заступник начальника з морально-психологічного забезпечення
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

К. О. Кравченко

кандидат психологічних наук,
т. в. о. начальника науково-дослідного відділу досліджень проблем психології
науково-дослідного центру
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ОФІЦЕРІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ З УРАХУВАННЯМ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КУРСАНТІВ

Метою формування позитивного іміджу офіцерів, які працюють у вищих військових навчальних закладах є вплив на свідомість курсантів, їх виховання як особистості, подальшу професійну спрямованість як майбутніх захисників Батьківщини. Особливо це питання стало актуальним з початком ведення війни на сході України. Це обумовлюється тим, що після випуску зі стін ВЗО більшість із них будуть мати під своїм керівництвом особовий склад, людей, за яких вони будуть відповідати, яких їм необхідно буде організувати для виконання службово-бойових завдань. Із цим завданням випускники-курсанти зможуть упоратись лише за умови, якщо вони у своїх підлеглих зможуть створити власний позитивний імідж. На жаль, у навчальних програмах вищих військових навчальних закладів відсутні дисципліни щодо формування позитивного іміджу як Збройних сил, так і окремих офіцерів. Тому акцент треба робити на офіцерів, які їх навчають та виховують. Отож, курсанти зможуть перейняти корисний для своєї подальшої професійної діяльності досвід.

У статті наведені рекомендації щодо формування позитивного іміджу офіцерів Збройних сил України, які працюють у вищих військових навчальних закладах з урахуванням вікових особливостей курсантів. Акцент зроблений саме на вікові особливості при формуванні позитивного іміджу офіцерів у зв'язку з такими факторами: по-перше, ця тема є малодослідженою, по-друге, відповідно до певних керівних документів, на основі яких проводиться прийом на навчання у вищі військові навчальні заклади, визначено, що вступати до військового закладу вищої освіти можуть як абітурієнти-випускники шкіл (приблизний вік – 17 років), так і військовослужбовці-контрактники, вік яких не перевищує 30 років. Отже, офіцери, які працюють у військових ЗВО, взаємодіють із двома віковими категоріями, які мають свої відмінності та особливості. Це необхідно враховувати при формуванні власного позитивного іміджу з такою цільовою аудиторією.

***Ключові слова:** імідж, військовослужбовець, Збройні сили України, курсанти, офіцери вищих військових навчальних закладів, вікові особливості.*

Постановка проблеми. Реформування Збройних сил України, геополітична ситуація в країні та вимоги, які висуває реальність у зв'язку з веденням бойових дій на сході України, зумовлюють необхідність щодо формування позитивного іміджу не тільки Збройних сил України, але й кожного військовослужбовця, а особливо офіцерського складу. Також зросли вимоги до особистості військовослужбовця та їх військово-професійної діяльності як відображення модернізації військово-професійної освіти. У статті «Соціально-психологічні аспекти визначення поняття іміджу військовослужбовця Збройних сил України» [1, с. 228–229] А. Шумейко зазначає:

«Імідж військовослужбовців – це публічне явище, яке здійснює символічне переломлення сутнісних основ усієї системи Збройних сил в уявленні суспільства, є корпоративним іміджем військової служби та державним іміджем, не тільки одержуючи від них нову інформацію та пристосовуючись до них, але й має певний зворотний вплив».

Питання щодо формування позитивного іміджу саме офіцерів ВВНЗ викликало науковий інтерес лише у 2018 році. Були розглянуті такі його аспекти: досвід формування позитивного іміджу офіцерів Збройних Сил України в умовах підготовки військових фахівців; педагогічна майстерність викладача як складова формування іміджу

майбутнього офіцера Збройних сил України; робота з молоддю як важливий напрямок формування позитивного іміджу Збройних сил України; інформаційне висвітлення освітнього процесу підготовки майбутніх офіцерів, як складова формування іміджу ЗС України; формування довіри курсантів до командирів (начальників) ВВНЗ під час навчання, як шлях до зміцнення позитивного іміджу ЗС України. Але це, так би мовити, лише підґрунтя для подальших досліджень та наукових напрацювань. Цим і обумовлена актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідницькі передумови до розроблення науково-теоретичних і методологічних основ теорії іміджу широко представлені світовою науково-дослідною практикою (А. Адлер, М. Вебер, Дж. Келли, Г. Лебон, Дж. Мид, Г. Олпорт, Т. Парсонс, К. Роджерс, Дж. Роттер, Б. Скіннер, Е. Торндайк, Дж. Уотсон, З. Фрейд, Т. Халл). Вивчення феномену «імідж» представлено в роботах таких вітчизняних авторів, як: О. Абдулліної, Т. Бедяєва, П. Берда, Є. Бондаревської, О. Володарської, І. Вікент'єва, Л. Водовіча, В. Ділмана, О. Газмана, Є. Грішуніної, П. Гуревича, І. Зарецької, Р. Кричевського, Ф. Кузіна, Н. Кузьміної, Л. Мітіної, В. Музиканта, О. Панасюк, Е. Перелигіної, Р. Ромашкіної, Л. Соколовой, В. Тимошенко, Н. Трошиної, Б. Ушикова, О. Феофанова, І. Фьодорова, І. Черемушнікової, Н. Чипиленко, М. Шишкіної, В. Шепелі та інших.

Проблемам формування іміджу держави, лідера, корпорації, фірми присвячували свої дослідження досить багато вчених. Помітними серед них стали, наприклад, праці П. Дракера, Ж. Сегела, Г. Даулінга, Ж.-П. Бодуана, Г. Почепцова, В. Шепеля, Е. Галумова та інших. Однак проблема формування іміджу збройних сил (армії) залишається, як зазначалося вище, малодослідженою. У цій сфері можна відзначити хіба що праці В. Алещенка, В. Серебрянникова, Л. Прудникова, С. Мелькова, У. Ільницької та інших.

Формуванню позитивного іміджу офіцерів ВВНЗ приділяли увагу такі науковці: О. Соколіна, В. Рижиков, Н. Сторожук, О. Кожедуб, Ю. Черних та інші. Питання щодо створення позитивного іміджу офіцерів з урахуванням вікових особливостей курсантів залишається й на сьогодні малодослідженим.

Мета статті: надати рекомендації щодо формування свого позитивного іміджу офіцерам ВВНЗ з урахуванням вікових особливостей курсантів.

Виклад основного матеріалу. Прийом на навчання у ВВНЗ здійснюється на основі певних керівних документів, а саме відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (№ 1556–VII від 01.07.2014) [2], наказу Міністерства освіти і науки України від 15.10.2014 № 1172 «Про затвердження Умов прийому на навчання до

вищих навчальних закладів України в 2015 році», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України від 04.11.2014 № 1390/26167 [3], наказу Міністра оборони України від 05.06.2014 № 360 «Про затвердження Інструкції про організацію та проведення військово-професійної орієнтації молоді та прийому до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України від 26 червня 2014 року № 704/25481 [4], наказу Міністра оборони України від 05.01.2015 № 4 «Про затвердження Особливостей прийому на навчання до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів у 2015 році для підготовки військових фахівців тактичного рівня», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України від 22 січня 2015 року № 74/26519 [5], наказу Міністра оборони України від 11.05.2016 № 248 «Про затвердження Особливостей прийому на навчання до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти для підготовки військових фахівців тактичного рівня в умовах особливого періоду» [6].

До ВВНЗ, які здійснюють підготовку військових фахівців за схемою навчання «курсант», приймаються за власним бажанням громадяни України, які здобули повну загальну середню освіту, відповідають установленим вимогам проходження військової служби та успішно пройшли вступні випробування:

а) особи із числа цивільної молоді та ліцеїсти віком від 17 до 21 року, в тому числі ті, яким 17 років виповнюється в рік зарахування на навчання;

б) військовослужбовці, резервісти та військово-возобов'язані, які мають повну загальну середню освіту та не мають військових звань офіцерського складу, у разі зарахування їх на перший та наступні курси навчання, віком до 23 років;

в) військовослужбовці, які проходять військову службу за контрактом у разі зарахування їх на навчання до ВВНЗ, що здійснюють підготовку осіб на посади сержантського та старшинського складу, віком до 30 років [7].

Отож, ми бачимо, що вікова категорія курсантів, які навчаються у ВВНЗ може бути досить різноманітною. Згідно з класифікацією вікових періодів [8], курсанти, які навчаються, належать до наступних вікових категорій: пізній юнацький вік та ранній дорослий вік. Розглянемо особливості кожної вікової категорії.

Юнацький вік (пізній період 18–23 роки).

Зазначений віковий період характеризується як стадія завершення фізичного, статевого дозрівання та активного становлення особистості, особистісного і професійного самовизначення,

розвитку самосвідомості та досягнення соціальної зрілості [9, с. 23–24].

Дж. Вайлд визначив такі суперечливі особливості юнацького віку, які слід врахувати офіцеру:

1. Юнаки сфокусовані на своєму внутрішньому світі і вважають, що світ має бути таким, як вони хочуть його бачити. Більшість із них не мають достатнього досвіду, щоб оцінити інші погляди, які відрізняються від їхніх.

2. Навіть якщо юнаки невпевнені у своїх навичках та здібностях, вони відчайдушно намагаються приховати цю невпевненість і використовують захисні механізми.

3. Юнаки дуже чутливі через їх надмірну сконцентрованість на власній особі та через намагання знайти своє місце в житті.

4. Юнаки емоційні, схильні до змін настрою.

5. Юнаки приділяють велику увагу своїй ідентичності та тому, як вони виглядають. З іншого боку, вони не люблять, коли їх надто виділяють від інших однолітків, у цьому сенсі вони мають свою «тонку зону комфорту».

6. Юнаки схильні до ідеалізації та швидше міркують якими «слід бути», ніж якими є насправді.

7. Юнаки інколи мають нереалістичні уявлення стосовно своєї персони [10].

Підсумуємо вищезазначене. Процес становлення особистості в юнацькому віці може розглядатися у трьох ракурсах: 1) перший ракурс розглядає зміни у самосприйнятті; 2) другий фокусується на самооцінці, а саме наскільки позитивно чи негативно особистість оцінює себе; 3) третій ракурс розглядає зміни у відчутті ідентичності – відчуття особистістю того, ким вона є, куди спрямовує свій шлях. Тому рекомендації щодо формування позитивного іміджу офіцера, спираючись на перераховані ракурси становлення особистості в юнацькому віці, можуть бути такі: звертатися до курсантів на «Ви» – це буде формувати самоприйняття курсанта не як дитини або підлітка, а як дорослої людини, причому, навіть, якщо офіцер робить зауваження курсанту за якість порушення – все одно на «Ви»; обов'язково мають бути виключені образливі слова або будь-яке неповажне ставлення до особистості курсанта, тому навіть якщо офіцер буде робити зауваження, то самооцінка курсанта не буде травмована (що в іншому разі буде для нього досить болючим у даному віковому періоді і явно не сприяє формуванню позитивного іміджу офіцера в його очах); при спілкуванні з курсантами використовувати «об'єднуючі поняття», а саме «ми –військовослужбовці», «наші обов'язки», «наша з вами відповідальність», «наша професійна діяльність» та інше – це буде сприяти формуванню ідентичності курсанта.

Вікові особливості прийняття рішень про кар'єру на етапі зрілої юності. У нашому випадку

курсанти вже визначились з вибором професії. Чи то був усвідомлений вибір, чи нав'язаний кимось – це питання, безумовно, важливе, тому що буде впливати на мотивацію до професійної діяльності, але на даному етапі вони вже у стінах ВВНЗ. Прийняття рішень про кар'єру вимагає від людини з'ясування для себе життєвої мети. Моральна мета мобілізує сили особистості на тривалий період. Конкретні цілі такою властивістю не наділені, тому після їх досягнення швидко настає спад активності [11]. Тут мається на увазі, що якщо юнак при виборі навчального закладу ставив собі за мету стати професійним військовим (бажано, полковником чи генералом), бути захисником Батьківщини та інше, то ці моральні цілі будуть його стимулювати до певних досягнень та справлятися з особливими умовами військової діяльності тривалий час. Якщо юнак ставив перед собою мету просто поступити до ЗВО, як усі, або з будь-якої іншої причини, то в найближчому часі його активність щодо навчання та становлення як майбутнього офіцера спаде. У цьому випадку офіцеру рекомендується розповідати про позитивні сторони військової служби, бажано на власному прикладі або на прикладі відомих особистостей.

У зрілому юнацькому віці актуальною стає проблема «незалежного» життя. Для її розв'язання необхідні вміння організовувати свою діяльність, приймати відповідальні рішення і втілювати їх у життя, що в більшості молодих людей у цьому періоді відсутнє. Але не слід забувати, що військова служба, навіть навчання у ВВНЗ, належить до діяльності в особливих умовах, тому висуває певні вимоги до юнаків, які обрали собі цю професію. Тому на ґрунті несумісності «незалежного життя» і військової служби можуть виникнути певні порушення військової дисципліни, які можуть призвести до конфліктних ситуацій між офіцерами та курсантами. Знаючи цю вікову особливість, офіцер може достойно вийти з такої ситуації, зробити правильні та корисні зауваження, можливо, навіть пояснити курсанту, що насправді його бентежить та підштовхує до певних дій, тим самим підтримати в очах курсанта свій позитивний імідж.

Розв'язування життєвих завдань передбачає прогнозування, орієнтацію на майбутнє й усвідомлення, наскільки є можливим утілення конкретних планів. Для цього людині потрібно мати уявлення про діяльність, з якою вона має справу, осмислити й вибудувати проект свого майбутнього. За таких умов її теперішнє, справи найближчої і віддаленої перспектив сприйматимуться як конкретні кроки до нього [11]. Спираючись на ці вікові особливості, офіцеру можна порекомендувати ділитися з курсантами позитивними фактами своєї військової кар'єри, методами професійного зростання, а можливо, і своїми особистими професійними планами на майбутнє.

Розвиток самосвідомості у зрілому юнацькому віці. Суттєвою складовою особистісного розвитку юнака є становлення його самосвідомості. Пов'язане воно як із продовженням розумового розвитку, так і з появою нових ситуацій, кутів зору, під якими він себе розглядає.

Як зазначають Л. Василенко та М. Савчин, основною відмінністю юності від попереднього, підліткового, періоду є зміна внутрішньої позиції: змінюється ставлення до сьогодення та майбуття [11]. Якщо брати за основу, що завдання юнацького періоду – закладка «фундаменту» в майбутньому дорослому житті, до якого належать отримання професії та якісної освіти, становлення світогляду, визначення загального життєвого шляху, формування уявлень про сімейне життя та інше, позитивний імідж офіцера тут буде відігравати вирішальну роль. Це пов'язано з тим, що під час навчання у ВВНЗ коло людей, з якими взаємодіє курсант, особливо тих, які живуть в казармі (гуртожитку), певним чином обмежене. А певна залежність від старших ще досі існує. Тому так чи інакше, свідомо чи несвідомо, вони дивляться на офіцерів, які їх оточують. У цьому випадку можна порекомендувати офіцерам використовувати сучасні методи впливу на курсантів, а саме використання соціальних мереж, у яких може бути відображене (безумовно, частково) життя офіцера поза межами ВВНЗ, а саме: культурне дозвілля, подорожі цікавими місцями, гармонійні сімейні стосунки, інтереси, досягнення тощо.

Дружба у зрілому юнацькому віці. Нових якостей набувають у зрілому юнацькому віці дружні відносини. Вони виникають не відразу. Це пов'язано з тим, що кожен поступово завойовує собі місце у психологічному просторі іншої людини та особливе ставлення до себе. У цьому віці дружба вимагає від особистості обов'язково бути собою. Важливою її умовою є взаєморозуміння, а непорозуміння із другом породжують переживання особистістю неможливості втілення власного внутрішнього буття. Як свідчать щоденники юнаків, біографічні й автобіографічні описи, юнаки дуже важко переживають усвідомлення того, що їхній друг виявився несправжнім. Спричинений цим душевний неспокій може сильно вплинути на їхнє ставлення до людей загалом, спричинити недовіру, яка часто буває незворотною. Вкрай актуальними в юнацькому віці є уміння відрізнити істинну дружбу від удаваної, уникнути взаємин, побудованих на явному чи прихованому маніпулюванні людини людиною [11].

Незважаючи на те, що дружба в юнацькому віці має вагомe значення, офіцер має завжди пам'ятати, що «дружити» з курсантами не можна. За «дружбою» з курсантами ховається некомпетентність офіцера. Деякі офіцери вважають, що якщо вони будуть дружити з курсантами, то цей факт

позитивно впливатиме на їх авторитет та імідж, а також на дисципліну курсантів. На жаль, це велика помилка. Отож, для формування позитивного іміджу офіцера дружніх стосунків із курсантами бути не повинно.

Розвиток інтелекту у зрілому юнацькому віці. В. Павелків стверджує, що в період зрілої юності завершується розвиток інтелекту. У його структурі виникають комплексні схеми (поєднання конфігурацій, оперативних правил перетворення інформації, які використовуються для упізнання відомих предметів, ситуацій, подій, процесів тощо); формуються ідеальні образи реальних та ідеальних предметів, явищ; фіксуються сценарії (послідовності очікуваних людиною подій та процесів, що сприяють уявному відтворенню їх, – святкування дня народження, весілля, прихід весни тощо); створюються семантичні структури, які виявляються у предметних та оцінно-емоційних значеннях. Завдяки їм знання впливають на інтелектуальну поведінку молодшої людини [12].

Юність – креативна пора, про що свідчать оригінальні ідеї, орієнтація на продуктивний інтелектуальний досвід [11].

Враховуючи зазначену вище особливість, офіцерам, а особливо викладачам, рекомендується демонструвати курсантам свої прагнення в розвитку інтелектуальних здібностей, тим самим формуючи відповідні інтереси в них (наприклад, у вивченні англійської мови).

Отже, ми розглянули вікові особливості юнацького віку, до якого належить більшість курсантів, та надали рекомендації офіцерам щодо формування позитивного іміджу, працюючи з цією віковою категорією курсантів.

На нашу думку, необхідно в контексті обраної тематики розглянути ще одну вікову категорію – дорослість, до якої належать курсанти-контрактники, які прийшли на навчання з військ. Більшість із них є учасниками бойових дій, тому й підходить щодо формування позитивного іміджу офіцера будуть трохи іншими.

Рання дорослість (23–35 років).

Н. Токарев та А. Шамне визначають дорослість як найменш вивчений період онтогенезу, для якого характерні найвищий рівень розвитку духовних, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей людини. На цьому етапі виникають специфічні особливості Я-концепції, спонукальної та емоційної сфер особистості, змінюється спосіб життєдіяльності (створення сім'ї, сімейні стосунки, батьківські функції, кар'єра, творчі досягнення тощо). Також автори підкреслюють, що потужність прагнення дорослої людини до все більшої незалежності від батьків, інших дорослих у прийнятті рішень, навіть якщо це пов'язане з ризиком для власного благополуччя. Цей віковий період характерний своїм акцентом на близькість із партнером

протилежної статі. Людина усвідомлює, що інтимність вимагає взаємної довіри, підтримки та піклування для того, щоб розпочати сімейне життя [13].

Передумовою самостійності дорослої людини на роботі й у сім'ї, реалізації її здібностей і мрій є досягнення соціальної дорослості. Це дає можливість критично оцінити життя, приймаючи рішення про правильність обраного життєвого шляху чи шукаючи нову ідентичність.

Дослідники виділяють два напрямки розвитку особистості дорослої людини:

а) зростання самостійності людини, її свободи та відповідальності, розвиток індивідуальності (неповторності), творчого ставлення до дійсності та власного життєвого шляху;

б) посилення соціально-духовної інтегрованої людини, соціальної відповідальності, збагачення форм її життєдіяльності [13].

Перша фаза ранньої дорослості (до якої належать деякі курсанти-контрактники) триває приблизно з 20 до 30 років життя і збігається з молодістю людини. У цей період людина досягає піку у своєму фізичному розвитку, є здоровою, сильною, витривалою, енергійною, здатною до народження дітей. Активно збагачується її психологічний і соціальний досвід, вона включається в усі види соціальної активності, оволодіває багатьма соціальними ролями.

Розвиток особистості людини зумовлюється передусім особливостями сімейного та професійного життя. Вона відходить від батьківської сім'ї, обирає супутника життя, приймає рішення про шлюб і створення сім'ї, народження дітей, займається їх вихованням. Одночасно зі створенням сім'ї людина спрямовує свої зусилля на професійне навчання, пошук постійного місця зайнятості, професійну адаптацію, досягнення професійного успіху, кар'єру. Ці особливості можуть бути одними із ключових, які підштовхнули військовослужбовця-контрактника отримати вищу військову освіту.

Варто зазначити, що всі рекомендації щодо формування позитивного іміджу офіцера, які були надані раніше, також актуальні при взаємодії з курсантами-контрактниками, але тут включається ще одна важлива складова, а саме: професіоналізм та досягнення у службово-бойовій діяльності. На відміну від курсантів молодшого віку, які більше уваги звертають на зовнішність офіцера, його манери, поведінку та інші особистісні якості, у взаємодії з дорослою людиною переважають знання та вміння офіцера, але самопрезентація (особливо при першій зустрічі) також дуже вагома.

У цьому випадку доцільніше розглядати не вікові особливості цільової аудиторії, а все ж таки соціально-психологічні особливості курсанта як учасника бойових дій.

Якщо досить стисло розглянути психологічні особливості військовослужбовців зазначеного вікового періоду, які брали участь у бойових діях, то буде доцільним зробити акцент саме на їх системі цінностей. Вона кардинально відрізняється від їх цивільних однолітків, або тих військовослужбовців, які не брали участі в бойових діях. Ці люди знають ціну життя, якісь побутові буденні труднощі для них не мають такого серйозного значення, як для інших (вони не розуміють, що може такого страшного статися, якщо не досить охайно буде застелене ліжко, або якщо він не гладко поголений, або у нього не такий сучасний телефон та багато інших прикладів), для них поняття «побратим» майже святе, оскільки це та людина, яка може врятувати йому життя. Вони дуже швидко дорослішають за короткий проміжок часу.

Варто зазначити, що саме для такої цільової аудиторії, враховуючи її особливості, все ж таки, на нашу думку, важливішим є поняття авторитету, а не іміджу офіцера.

Через актуальність та новизну проблеми сучасна наука чималі зусилля приділяє дослідженням сутності поняття авторитету як керівника взагалі, так і військового керівника-командира, їх спроможності бути лідером серед підлеглих. Ці питання у своїх публікаціях розглядають, зокрема, такі вітчизняні науковці як Р. Алавердов, В. Михайловський, А. Кібанов, В. Полікашин, С. Поляков, Ю. Полікашин, В. Стасюк, Ф. Мисик, П. Ткачук, О. Бойко, О. Керницький, О. Копаниця, А. Луцьков, А. Романишин та інші [14].

Як зазначає В. Стасюк: «Авторитет військового керівника формується ним самим у реальній поведінці й діяльності. Словами авторитет не створити, оскільки підлеглі судять про командира за його справами та вчинками. Одна із сторін психологічної сутності авторитету військового керівника особливо яскраво проявляється в екстремальних умовах. Упевненість у правильності дій авторитетного керівника позбавляє людей у критичних ситуаціях від роздумів стосовно правильності прийнятого рішення» [14]. Тобто у військовослужбовців, які були на війні, сформувалися чіткі поняття, як повинен виглядати командир. Також однією із психологічних особливостей учасників бойових дій є чітко сформоване поняття «свій – чужий». На нашу думку, досить важко офіцеру бути їх командиром або викладачем, якщо він сам не є учасником бойових дій. Хоча тут також велику роль грають професійні навички. Наприклад, якщо офіцер не є учасником бойових дій, але є фахівцем по своїй дисципліні, то взаємовідносини з такими курсантами можуть скластися за умови правильної та коректної подачі інформації.

Прийоми створення (формування) авторитету мають відповідати чинним у суспільстві нормам моралі й етики. Штучні прийоми не гарантують

успіху, як наслідок, з'являється уявний або помилковий авторитет (псевдоавторитет). Розглянемо різновиди псевдоавторитету, які ще свого часу виділяв видатний педагог А. Макаренко (які, на жаль, є характерними для деяких сучасних командирів) [15, с. 112]:

1. Авторитет відстані. Проявляється у тому, що командиру здається, чим він «далі» від підлеглих (тримається з ними офіційно, рідше з ними бачиться), тим сильнішим є його вплив на них. Командир спеціально відгороджується від підлеглих для того, щоб створити видимість важливості й недоторканості його персони.

2. Авторитет доброти. «Завжди бути добрим» – девіз такого командира. Цей тип псевдоавторитету формується через помилкове розуміння сутності чуйного ставлення до підлеглих і характеризується низькою вимогливістю командира. Звідси негативні наслідки: послаблення волі, дезорганізація, позбавлення підлеглих перспектив росту тощо. Полегшені завдання псують навіть гарного підлеглого, тобто командир робить підлеглому ведмежу послугу.

3. Авторитет педантизму. Означає схильність командира вдаватися до опіки та жорсткого визначення всіх стадій виконання завдання підлеглими, тим самим «сковуючи» їх творчість та ініціативу.

4. Про авторитет підкупу можна вести мову в тих випадках, коли командир дотримується правила «Я тобі обіцяю щось, якщо ти зробиш це». За такого підходу службова діяльність здійснюється тільки через систему нестандартних стимулювань, а винагорода надається залежно від особистих примх командира.

5. Авторитет резонерства. Командир набридає підлеглим безкінечними, нудними й беззмістовними (тобто позбавленими сенсу) повчаннями.

6. Авторитет чванства будується на зарозумілості. Командир пишається й намагається всюди підкреслювати свої колишні або нинішні уявні заслуги. Такому керівникові здається, що ці «заслуги» забезпечують йому високий авторитет.

7. Авторитет придушення є найжахливішим і диким. І досі існує тип військових керівників, які думають, що авторитет може бути побудований на страху, і через це постійно залякують покараннями. Такі командири вдаються до погроз, «сіють» острах серед підлеглих. Вони помилково вважають, що такі прийоми зміцнять їх авторитет. Урешті-решт це позбавляє людей упевненості, ініціативи, породжує перестраховку та навіть нечесність. Але люди не можуть поважати, а тим більше любити тих, хто постійно здійснює над ними будь-який вид насильства, в тому числі психологічний і матеріальний. До того ж, дослідження психологів показують, що в людей, які працюють в умовах постійного нервового напруження, викликаного страхом, продуктивність праці знижується

на 40–60%, у них розвиваються серцево-судинні та інші захворювання.

Розглянемо деякі рекомендації щодо формування позитивного іміджу офіцера при взаємодії з курсантами-контрактниками – учасниками бойових дій:

1) рекомендується бути відвертими, не вигадувати подвиги, якщо таких не було; бути відвертими у своєму ставленні до них, якщо курсант вас чимось розізлив, треба йому сказати про те, що його вчинок викликав у вас певні емоції (люди, які були на війні, набагато краще відчують інших, їх ставлення до себе та брехню, цей навик зумовлюється тим, що в зоні ведення бойових дій вони повинні були чітко розуміти, на кого можуть покласти в екстремальній ситуації, а на кого ні, та не мали права на помилку);

2) намагатися не використовувати термін «антитерористична операція» замість «війна» (зустрічається досить невелика кількість військовослужбовців, які б байдуже відносились до тотожності цих термінів, тому застосування поняття «АТО» може викликати непорозуміння та відсторонення від вашої особистості);

3) не жаліти курсантів через те, що їм довелося пережити, повага – це не жалість (військові психологи звертають увагу на те, що при жалості до учасника бойових дій негативні психологічні наслідки війни тільки погіршуються);

4) за потреби (якщо курсант сам звернеться за допомогою) знайти час для спілкування з ним, а якщо буде необхідно, порекомендувати звернутися до офіцера-психолога;

5) підкреслювати їх досвід (але не нав'язливо) та, за бажанням самого курсанта, давати можливість ділитися цим досвідом з іншими.

Висновки. Отже, нами були розглянуті певні вікові особливості курсантів та, спираючись на них, були надані певні рекомендації щодо формування позитивного іміджу офіцерів, які працюють у ВВНЗ, а саме:

– для курсантів вікової категорії «зріла юність»: звертатися на «Ви», дотримуватись культури спілкування, використовувати «об'єднуючі поняття», ділитися з курсантами позитивними фактами своєї військової кар'єри, методами професійного зростання, особистими професійними планами на майбутнє, використовувати соціальні мережі, у яких буде відображене життя офіцера за межами служби, дружніх стосунків із курсантами не має бути, демонструвати курсантам прагнення розвитку власних інтелектуальних здібностей;

– для курсантів вікової категорії «рання дорослість» (з урахуванням того, що більшість із них є учасниками бойових дій): пам'ятати, що більша увага звертається на професіоналізм, ніж на індивідуальні особливості та на зовнішній вигляд, важливість наявності в офіцера досвіду

участі в бойових діях, бути відвертим у спілкуванні, не використовувати термін «АТО» замість «війна», не виказувати жалість до них, при потребі знаходити час для спілкування, підкреслювати їх досвід та давати можливість ділитися ним із оточуючими.

Основними пропозиціями щодо подальших досліджень на дану тематику можна виділити такі: запропонувати розглянути особливості формування іміджу різних категорій офіцерського складу (офіцери-викладачі, керівники та курсовий апарат), логічним продовженням буде розробка психолого-педагогічного тренінгу для офіцерів ВВНЗ і заключним етапом роботи над цією темою може бути видання науково-практичних посібників для офіцерів щодо покращення їх власного іміджу.

Література:

1. Шумейко А. Соціально-психологічні аспекти визначення поняття іміджу військовослужбовця Збройних сил України. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 228–229.
2. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page> (дата звернення: 1.02.2020)
3. Про затвердження Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів України в 2015 році: Наказ Міністра освіти і науки України від 15.10.2014. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1351-15 (дата звернення: 01.02.2020)
4. Про затвердження Інструкції про організацію та проведення військово-професійної орієнтації молоді та прийому до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів: Наказ Міністра оборони України від 05.06.2014. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-14.html (дата звернення: 01.02.2020)
5. Про затвердження Особливостей прийому на навчання до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів у 2015 році для підготовки військових фахівців тактичного рівня: Наказ Міністра оборони України від 05.01.2015. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0074-15 (дата звернення: 01.02.2020)
6. Про затвердження Особливостей прийому на навчання до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти для підготовки військових фахівців тактичного рівня в умовах особливого періоду: Наказ Міністра оборони України від 11.05.2016 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0776-16> (дата звернення: 01.02.2020)
7. Методичні рекомендації щодо прийому слухачів, курсантів (студентів) на навчання до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів у 2015 році для підготовки на посади осіб офіцерського, сержантського та старшинського складу. Офіційний веб-сайт Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskova-osvita-na-tauka/vijskova-osvita-v-ukraini-ta-osoblivosti-prijomu-gromadyan-napershij-kurs.html>.
8. Хілько М. Вікова психологія. Київ, 2011. URL: https://stud.com.ua/77852/psihologiya/vikova_psihologiya (дата звернення: 3.02.2020).
9. Божович Л. Етапи формування личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1979. № 4. С. 23–24
10. Божко Н. Психологічні особливості юнацького віку та їх вплив на формування фрустраційної толерантності майбутнього фахівця. *Аксіологічна психопедагогіка: проблеми, здобутки, перспективи*. Психологія особистості. 2013. № 1 (4). URL: http://ps.pu.if.ua/2013_4/20Bozh.pdf (дата звернення: 4.02.2020).
11. Василенко Л., Савчин М. Вікова психологія. Київ, 2005. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk674883.pdf> (дата звернення: 4.02.2020).
12. Павелків В. Вікова психологія. Київ, 2015. URL: <https://textbook.com.ua/psihologiya/1473452495/s-28> (дата звернення: 5.02.2020).
13. Токарева Н. Шамне А. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник., Київ, 2017. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20\(1\)%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20(1)%20(2).pdf) (дата звернення: 5.02.2020).
14. Стасюк В. Авторитет та лідерство командира: визначення, зміст. *Питання психології. Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 4 (41). URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20\(1\)%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20(1)%20(1).pdf) ресурс. Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Vnaou_2014_4_55.pdf (дата звернення: 7.02.2020)
15. Кибанов А. Управление персоналом организации. Актуальные технологии найма, адаптации и аттестации. Основы управления та прийняття рішень у військовій справі : навч. посіб. Харків, 2009. С. 112.

Motyka S. M., Kravchenko K. O. Recommendations for a positive image-building of officers working in higher military educational institutions in view of the cadets' age

The purpose of a positive image-building of officers working in higher military educational institutions is to influence the consciousness of cadets, their upbringing as individuals, and further professional orientation as future defenders of the Motherland. This issue became especially relevant with the outbreak of war in eastern Ukraine. This is explained by the fact that after graduation most of them will have personnel under their command, the people for whom they will be responsible, whom they will need to organize to perform service and combat missions. The graduating cadets will be able to cope with this task only when they can build their own positive image among their subordinates. Unfortunately, there are no disciplines on the positive image-building of the Armed Forces or individual officers provided in the curricula of higher military educational institutions. Therefore, the focus should be on officers who train and educate them. Thus, cadets will be able to take on the experience beneficial for their future professional activity.

The article provides recommendations for a positive image-building of officers of Armed Forces of Ukraine working in higher military educational institutions in view of cadets' age. Emphasis is placed on age peculiarities in the process of a positive image-building of officers due to the following factors: first, this topic is poorly researched, and secondly, according to certain guidelines regulating the admission to higher military educational institutions the right to enroll in the military institution have high school graduates (approximate age is 17), and contract service personnel under 30 years of age. Thus, officers working in military higher educational institutions interact with two age categories with their differences and characteristics. This should be taken into account during own positive image-building with such a target audience.

Key words: *image, service personnel, Armed Forces of Ukraine, cadets, officers of higher military educational institutions, age peculiarities.*

УДК 656.61

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.32>

О. М. Сорока

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри навігації і управління судном
Дунайський інститут
Національного університету «Одеська морська академія»

М. П. Коротченко

старший викладач кафедри навігації і управління судном
Дунайський інститут
Національного університету «Одеська морська академія»

С. Г. Сошніков

старший викладач кафедри навігації і управління судном
Дунайський інститут
Національного університету «Одеська морська академія»

АНАЛІЗ АВАРІЙНОСТІ СВІТОВОГО ФЛОТУ ТА РОЛЬ У НЬОМУ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРУ

У статті подано детальний аналіз аварійності світового флоту та комплексний аналіз впливу «людського» чинника на безпеку експлуатації суден. Відзначено, що під впливом науково-технічного прогресу відбувається якісне вдосконалення морських суден, оснащення їх новітньою апаратурою, приладами, системами, обладнанням, які підвищують живучість суден, зменшують ризик випадкових помилок і кількість негативних наслідків від впливу будь-якої морської небезпеки. Наслідком таких якісних змін суден є зниження відносної аварійності, однак швидке кількісне зростання світового флоту призводить до того, що абсолютне число втрат морських суден і людських життів у результаті аварій продовжує зростати. На жаль, змінити ситуацію на краще поки не вдається через цілу низку причин, серед них домінує людський фактор, який тісно пов'язаний із технічними, технологічними і організаційними аспектами безпеки. Суперечливі тенденції в розвитку світового морського флоту, які проявляються, з одного боку, в неухильному підвищенні інтенсивності судноплавства, збільшенні розмірів і швидкості ходу суден, рівня автоматизації, і все ще високих показниках субстандартного судноплавства (судна у віці 25930 і більше років складають більше 20% експлуатованого флоту) – з іншого, є важливими причинами високої аварійності, що супроводжується людськими жертвами, колосальним матеріальним і екологічними збитками, зниженням потенціалу здоров'я і соціально-психологічного статусу плавскладу. Загальне визнання «людського фактору» як провідного компонента більшості надзвичайних ситуацій у морі викликає нагальну необхідність перейти від декларативного, пасивного визнання даного факту до вивчення його глибинних механізмів і розроблення на цій основі дієвих заходів щодо зниження аварійності та підвищення якості системи безпеки мореплавства, регіональних і глобальної систем пошуку і порятунку. Важливим елементом оптимізації діяльності цих систем є поетапний перехід від відпрацювання слухних професійно важливих якостей у моряків до планомірного формування істотного зниження вкладу «людського фактора» в аварійність. Особливу увагу слід приділяти питанням виховання в дусі безпеки курсантів морських навчальних закладів, прагнучи сформуванню в майбутніх морських офіцерів стійкі установки безпечних дій, рішень і вчинків, виховувати в них почуття високої відповідальності за безпеку судна, своїх товаришів, збереження природного середовища, не забуваючи при цьому про прищеплення навичок і виховання загальної людської культури.

Ключові слова: морські судна, неблагополучні регіони, тенденції, безпека, страхові компанії, аналіз статистики, причини аварій, інцидент, порт.

Постановка проблеми. Щорічно морські судна перевозять мільйони пасажирів, до 90% зовнішньоторговельних вантажів світу, видобувають понад 80% споживаної людством риби, морепродуктів, морського звіра, здійснюють масовий видобуток нафти, газу та інших корисних копалин, проводять важливі наукові дослідження, в тому числі й ті, що стосуються прогнозування погоди і виникнення аномальних природних явищ, забезпечують проведення морських буксиру-

вань, криголамних і лоцманських проводок, морського туризму і спорту та інших видів діяльності у Світовому океані. Функціонування світового флоту забезпечується роботою багатьох тисяч морських портів, суднобудівних заводів, маякових служб, класифікаційних товариств, науково-дослідних установ, міжнародних організацій. На морських судах у Світовому океані в кожен момент часу знаходяться кілька десятків мільйонів чоловік. Функціонування такого складного

і різноманітного міжнародного механізму, яким є Світовий флот, відбувається далеко не безхмарно, бо щорічно приблизно кожне третє судно із плаваючих на морі потрапляє в ту чи іншу аварію, а самі аварії щорічно забирають тисячі людських життів. Причини аварій дуже різноманітні. Крім впливу стихії та інших зовнішніх факторів, на частку яких припадає 20-25% аварій, вирішальну роль відіграє діяльність самої людини, яка в силу професійних, психофізичних і біологічних якостей сприяє аваріям або не може їм запобігти.

Необхідно відзначити, що під впливом науково-технічного прогресу відбувається якісне вдосконалення морських суден, оснащення їх новітньою апаратурою, приладами, системами, обладнанням, які підвищують живучість суден, зменшують ризик випадкових помилок і кількість негативних наслідків від впливу будь-якої морської небезпеки. Наслідком таких якісних змін суден є зниження відносної аварійності, однак швидке кількісне зростання світового флоту призводить до того, що абсолютне число втрат морських суден і людських життів у результаті аварій продовжує зростати.

На жаль, змінити ситуацію на краще поки не вдається через цілу низку причин, серед них домінує людський фактор, який тісно пов'язаний із технічними, технологічними й організаційними аспектами безпеки.

За 2018 рік світовий флот втратив 46 суден. Це майже у два рази менше, ніж показник 2017 року – 98 суден, і на 55% менше за середній показник за останні десять років – 104 судна. Такі дані наводять у своєму звіті Allianz Global Corporate & Specialty (AGCS).

Основною причиною морських аварій є поломки, пошкодження або відмова двигунів і обладнання. На них припадає більше третини, або 8,8 тис. із 26 тис. інцидентів, зафіксованих за останні 10 років. Із цієї ж причини виникають найдорожчі страхові позови – 10 млрд. доларів за останні п'ять років (дані на основі аналізу 230 тис. страхових позовів у морській галузі за участі AGCS і інших страхових компаній у період із липня 2013 по липень 2018 роки). У 2018 році відбулося близько 2,7 тис. пригод, пов'язаних із пошкодженням або поломкою двигунів чи обладнання.

Найбільш неблагополучними регіонами з точки зору морських пригод, як випливає зі звіту AGCS, є води Південного Китаю, Індонезії та Філіппін. Кожен четвертий випадок у 2018 році відбувся саме в тих районах. Усього в цих регіонах зафіксовано 12 фактів загибелі суден (у 2017 році їх було 29). Незважаючи на те, що Азія залишається найнесприятливішим регіоном із точки зору найжвавіших маршрутів і старого флоту, тут простежується позитивна тенденція скорочення числа загибелі суден, перш за все, за рахунок нової інф-

раструктури, сучасного навігаційного обладнання і поліпшення портових операцій. Далі йдуть Східне Середземномор'я і Чорне море (6 інцидентів) та Британські острови (4 випадки загибелі суден).

Мета статті. Метою даної статті є комплексний аналіз впливу «людського» чинника на безпеку експлуатації суден.

Виклад основного матеріалу. Третина всіх загиблих у 2018 році суден – вантажні. Найбільш поширена причина загибелі – затоплення. Із цієї причини за 10 років загинуло 551 судно з 1036. У 2018 році було зафіксовано 30 випадків затоплення суден. Загальна кількість подій із суднами в 2018 році склало 2,7 тис. Кількість інцидентів, пов'язаних із пожежею, зростає. У 2018 році відбулося 174 таких випадків. Найбільшу стурбованість, як відзначають автори дослідження, викликають автомобілевози і контейнеровози – на їх борту пожежі відбуваються в середньому кожні 60 днів.

На початку 2019 року відбувся ряд аварій морських суден: так, 28 лютого 2019 року російське суховантажне судно Seagrand водотоннажністю 6 тис. на рік маневру під час входу в порт Пусан не впоралося з управлінням і врізалось в міст, зробивши в ньому пробоїну розміром 5 × 5 м між опорами, отримавши значні пошкодження.

7 квітня 2019 року на півночі Бразилії річковий вантажний пором через помилки під час маневрування протаранив міст через річку Можу (штат Пара), який завалився, а сам пором затонув. Без жертв не обійшлося. На сьогодні їх кількість ще не встановлено, тривають пошукові роботи.

23 березня 2019 року аварійний випадок стався з новим круїзним пасажирським лайнером Viking Sky (2017 року побудови), який належить компанії Viking Cruises зі штаб-квартирою у Швейцарії.

Судно виконувало звичайний круїз арктичними водами між норвезькими портами Тромсе і Ставангер. На борту разом із командою перебувало 1373 людини, переважно туристи – громадяни США і Великобританії. Viking Sky потрапив у сильний шторм. На судні відмовили всі чотири головні двигуни, і під дією сильного вітру воно стало швидко дрейфувати в бік скелястого берега. У рамках оперативної організованої норвежцями рятувальної операції вертольоти евакуювали на берег 420 пасажирів. 10 постраждалим надали необхідну медичну допомогу.

21 січня 2019 року в районі Керченської протоки під час перекачування зрідженого газу в морі загорілися два танкери – газозови Sandy і Maestro (прапор Танзанії). Пожежа тривала до початку березня. Усього загинуло 14 моряків, 10 пропало безвісті.

На борту італійського контейнеровоза Grande America, що знаходиться в Атлантичному океані поблизу берегів Франції, в ніч на 11 березня

2019 р. виникла пожежа. Незабаром він затонував у французьких територіальних водах разом із 365 контейнерами, в яких транспортувалися хімічно небезпечні матеріали, а також 2,2 тис. важкого мазута. 26 членів команди і один пасажир врятувалися на шлюпці і були підібрані британським фрегатом [3].

Глобальний центр корпоративних і спеціалізованих ризиків Allianz провів дослідження корінних причин. 14 828 претензій за даними провідних страхових компаній морського сектора за 2011–2016 рр., які показали, що на горезвісний людський фактор припадає 75% вартості (\$ 1,6 млрд) всіх збитків. Цим лише підкреслюється, що питання підготовки екіпажів суден у всій судноплавній індустрії продовжує стояти гостро.

Екс-президент Морського інституту Великобританії (Nautical Institute) професор Ph. Anderson протягом ряду років займався дослідженням впливу «людського» чинника на безпеку експлуатації суден. Він опитав сотні моряків щодо того, що їм заважає в роботі на судні і як можна ці проблеми вирішити. У результаті він виділив кілька основних факторів, що негативно впливають на безпеку судового персоналу, які можна вважати факторами ризику. Це: надмірна кількість робочих годин, що викликає втому, традиційна тенденція до підтримки на борту судна авторитарного стилю управління, що виключає делегування частини владних повноважень старших офіцерів підлеглим, «мовні» труднощі спілкування, відсутність достатнього досвіду в обох – рядового моряка і керівника-офіцера, береговий «тиск» у формі відвідування судна представниками PSC, сюрверами, імміграційною службою і т.п., надмірний обмін інформацією між судном і компанією, надмірна кількість «паперової» роботи, відсутність на борту доброго соціального середовища, відсутність або невеликі розміри громадських приміщень, наявність численних чек-листів і процедур, які замінюють необхідність тренувань і навчань, відсутність у деяких старших офіцерів необхідних навичок керівництва персоналом, що створює погану робочу обстановку на борту судна.

В останні роки все більше уваги у плані безпеки звертається на втому членів екіпажу. Японські дослідження показали, що втома і брак пильності відповідальні за більш 50% посадок на міліну і близько 38% випадків зіткнень. Австралійські експерти встановили, що люди, які перебували без сну протягом 25 годин і більше, перебували у стані, подібному алкогольному сп'янінню рівня 0,1%, що перевищує у 2 рази межу, встановлену береговою охороною США для моряків.

Будучи причиною аварій суден у переважній більшості випадків, «людський» фактор уже давно вийшов на перший план уваги морського співтовариства. Різноманітним аспектам впливу «люд-

ського» чинника на безпечну експлуатацію суден останнім часом присвячені численні публікації, семінари, конференції, круглі столи. Мета такого роду заходів – пошук практично придатних засобів і методів мінімізації впливу людського фактора на аварійність. Таке прагнення може бути реалізовано виключно на контрольованій основі і лише способами управління безпекою [3].

Висновки і пропозиції. Суперечливі тенденції в розвитку світового морського флоту, які проявляються, з одного боку, в неухильному підвищенні інтенсивності судноплавства, збільшенні розмірів і швидкості ходу суден, рівня автоматизації, і все ще високих показниках субстандартного судноплавства (судна у віці 25930 і більше років складають більше 20% експлуатованого флоту) – з іншого, є важливими причинами високої аварійності, що супроводжується людськими жертвами, колосальним матеріальним і екологічними збитками, зниженням потенціалу здоров'я і соціально-психологічного статусу плавкладу [3].

Загальне визнання «людського фактора» як провідного компонента більшості надзвичайних ситуацій у морі викликає нагальну необхідність перейти від декларативного, пасивного визнання даного факту до вивчення його глибинних механізмів і розроблення на цій основі дієвих заходів щодо зниження аварійності та підвищення якості системи безпеки мореплавства, регіональних і глобальної систем пошуку і порятунку [3, с. 57].

Важливим елементом оптимізації діяльності цих систем є поетапний перехід від відпрацювання слушних професійно важливих якостей у моряків до планомірного формування істотного зниження вкладу «людського фактора» в аварійність.

Особливу увагу слід приділяти питанням виховання в дусі безпеки курсантів морських навчальних закладів, прагнучи сформуванню в майбутніх морських офіцерів стійкі установки безпечних дій, рішень і вчинків, виховувати в них почуття високої відповідальності за безпеку судна, своїх товаришів, відповідальність за збереження природного середовища, не забуваючи при цьому про прищеплення навичок і виховання загальної людської культури.

Література:

1. Голикова В.В. Аварии морских судов и профессиональная компетентность плав состава. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/139391/03-Golikova.pdf?sequence=1>.
2. Мотрич В.Н. Аварийность морского флота и проблемы безопасности судоходства. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/avariynost-morskogo-flota-i-problemy-bezopasnosti-sudohodstva>.
3. Торский В. Выступление на 15 ежегодном международном семинаре «Защита инте-

-
- ресов судовладельцев». *Транспорт*. 2012. № 49. С. 57–62.
4. URL : <https://tyzhden.ua/World/229599>.
5. URL : https://www.korabel.ru/catalogue/company/rossiyskiy_professionalnyy_soyuz_moryakov.html.
-

Soroka O. M., Korotchenkov M. P., Soshnikov S. H. Analysis of the accident of the world fleet and its role in the human factor

The article presents a detailed analysis of the accident of the world fleet and a comprehensive analysis of the impact of the “human” factor on the safety of the operation of ships. It is noted that under the influence of scientific and technological progress there is a qualitative improvement of seagoing vessels, equipping them with the latest equipment, instruments, systems, equipment that increase the survivability of ships, reduce the risk of accidental errors and the number of negative consequences from the impact of any marine hazard. The consequence of such qualitative changes in ships is the reduction of relative incidence, however, the rapid quantitative growth of the world fleet causes the absolute number of losses of ships and lives resulting from accidents to continue to increase. Unfortunately, for a number of reasons, it is not possible to change things for the better, among them being a human factor that is closely related to the technical, technological and organizational aspects of security. Controversial trends in the development of the world's navy, which are, on the one hand, a steady increase in the intensity of shipping, increasing the size and speed of ships, the level of automation, and still high rates of substandard shipping (ships over 25930 and over make up more than 20% fleet), on the other hand, are important causes of the high accident rate, accompanied by human casualties, enormous material and environmental damage, reduced health potential and social psychologist crew status. The universal recognition of the “human factor” as a leading component of most maritime emergencies calls for the urgent need to move from declarative, passive recognition of this fact to the study of its depth mechanisms and to develop on this basis effective measures to reduce the accident rate and improve the quality of the maritime safety system, regional global search and rescue systems. An important element of optimizing the activities of these systems is the gradual transition from working out from the right professionally important qualities in seafarers to the systematic formation of a significant reduction in the contribution of the “human factor” in the accident rate. Particular attention should be paid to the education of maritime cadets in the spirit of safety of cadets, seeking to form stable installations of safe actions, decisions and actions for future naval officers, to instill in them a sense of high responsibility for the safety of the ship, their comrades, while preserving the natural environment about grafting skills and nurturing a common human culture.

Key words: ships, disadvantaged regions, trends, security, insurance companies, statistics analysis, causes of accidents, incident, port.

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті подано аналіз процесу адаптації офіцерів Національної гвардії України до мінливих умов службово-бойової діяльності на основі дослідження психологічних аспектів появи втомлюваності. Такий процес адаптації дозволяє отримувати довгостроковий ефект у вигляді зниження втомленості та напруженості військових і відповідного підвищення боєздатності та бойового духу офіцерів. Вказано, що пріоритетними напрямками зміни системи управління для адаптації офіцерів є: аналіз психологічних аспектів появи втомлюваності офіцерів Національної гвардії України в процесі службово-бойової діяльності; дослідження динаміки формування дефіциту тонізуючої нервової імпульсації; оцінка стресової ситуації офіцерів Національної гвардії України при виконанні службово-бойової діяльності. Основними процесами, що змінюються в центральній нервовій системі, є процеси збудження і гальмування. В статті вказано, що, залежно від співвідношення процесів збудження і гальмування, сили і локалізації будуються керуючі зони впливу. Визначено, що при затяжному характері нейроконфлікту, який виникає під час стомлення офіцерів Національної гвардії України в процесі службово-бойової діяльності і тривалої стабілізації його стадій, дефіцит тонізуючої нервової імпульсації формується поступово, а регрес виявляється не у всіх, а тільки в окремих відділах мозку. У статті вказано, що подальше зростання дефіциту тонізуючої нервової імпульсації виявляється в більшому, ніж раніше, обмеженні до здатності гальмування, внаслідок чого порушується той гальмуючий процес, за допомогою якого виключаються неадекватні способи досягнення наміченої мети або рішення виробничого завдання. У роботі запропоновано класифікацію ознак втоми офіцерів Національної гвардії України в процесі службово-бойової діяльності. Розроблено мультимодальний інтерфейс оцінки стресової ситуації офіцерів Національної гвардії України при виконанні службово-бойової діяльності. Найліпшим варіантом оцінки для визначення втоми офіцерів Національної гвардії України при напруженому довготривалому виконанні службово-бойової діяльності за допомогою мультимедійного інструменту пропонується когнітивний спосіб, який оснований на перевірці пам'яті, уваги та швидкості реагування.

Ключові слова: психологічні умови, втомлюваність, службово-бойова діяльність, аналіз.

Постановка проблеми. В процесі службово-бойової діяльності офіцерів Національної гвардії України під впливом напруженого психологічного клімату та нестримного потоку завдань командування виникає нагальна необхідність адаптації офіцерів Національної гвардії України до мінливих умов несення служби. Внаслідок цього актуального значення набуває зміна системи управління, пріоритетними напрямками якої є:

- 1) аналіз психологічних аспектів появи втомлюваності офіцерів Національної гвардії України в процесі службово-бойової діяльності;
- 2) дослідження динаміки формування дефіциту тонізуючої нервової імпульсації;
- 3) оцінка стресової ситуації офіцерів Національної гвардії України при виконанні службово-бойової діяльності.

У роботах [1–4] піднімаються питання подолання втомлюваності в різних умовах діяльності людини. Аналіз специфіки використання сучасних інформаційних технологій візуалізації інформації для зниження втоми поданий в дослідженнях

[5–8]. Ключовим аспектам вдосконалення управління якістю виконання виробничих процесів на основі подолання втомленості присвячені наукові статті [7–9].

Однак на сьогодні в спеціалізованій літературі відсутній ретельний та всебічний аналіз процесу адаптації офіцерів Національної гвардії України до мінливих умов несення служби офіцерів Національної гвардії України в процесі службово-бойової діяльності.

Мета статті: здійснити аналіз процесу адаптації офіцерів Національної гвардії України до мінливих умов службово-бойової діяльності на основі дослідження психологічних аспектів появи втомлюваності.

Виклад основного матеріалу. В процесі службово-бойової діяльності в офіцерів Національної гвардії України поступово виникає втомлюваність від напруженості виконання повсякденних завдань командування та неоднорідності оточуючого середовища. Ця втомлюваність з плином часу прогресує та збільшується, внаслідок чого

у офіцерів знижується мотивація та погіршується якість виконання поставлених завдань. Тому актуальним значенням фундаментальних і прикладних досліджень є вивчення механізмів появи втомлюваності офіцерів Національної гвардії України в процесі службово-бойової діяльності та методів подолання цієї втомлюваності.

У той час, як відносно прості форми нервової діяльності визначають рефлексорну регуляцію гомеостазу і вегетативних функцій організму, вища нервова діяльність (далі – ВНД) забезпечує складні індивідуальні форми поведінки в мінливих умовах життя. ВНД реалізується за рахунок дії домінуючої зони кори на всі нижчі структури центральної нервової системи. Основними процесами, що змінюються в центральній нервовій системі, є процеси збудження і гальмування. Залежно від їх співвідношення, сили і локалізації будуються керуючі зони впливу.

При зняттю характері нейроконфлікту, що виникає під час стомлення офіцерів Національної гвардії України в процесі службово-бойової діяльності і тривалої стабілізації його стадій, дефіцит тонізуючої нервової імпульсації формується поступово, а регрес виявляється не у всіх, а тільки в окремих відділах мозку. Недолік тонізуючої нервової імпульсації позначається на функції уваги. Припустимо, що у виконавця роботи трудові навички міцно закріплені. Це означає, що він виконує роботу легко, але, якщо його увага привернута на побічні подразники, він так само легко виконує і побічну діяльність (наприклад, виконавець веде розмову на сторонню тему). В умовах нейроконфлікту дефіцит тонізуючої нервової імпульсації проявляється в тому, що увага у виконавця зосереджена тільки на виконуваний роботі. Виконавець роботи тепер не може охопити своєю увагою побічні подразники і відмовляється виконувати сторонні дії.

При ще більшому дефіциті тонізуючої нервової імпульсації обмежується здатність мозку формувати процес гальмування. Тепер людині важко затримувати думки, образи і дії, засновані на мотивації, сторонньої по відношенню до виконуваної роботи. Як наслідок цього у виконавця роботи виявляється високий рівень відволікання. Іншими словами, тут наслідком дефіциту є повернення нервової діяльності до початкової стадії координації – нейрофізіологічного конфлікту в сфері протистояння функціональних систем, різноманітних складових професійної діяльності.

Подальше зростання дефіциту тонізуючої нервової імпульсації виявляється в більшому, ніж раніше, обмеженні до здатності гальмування. В такому випадку порушується той гальмуючий процес, за допомогою якого виключаються неадекватні способи досягнення наміченої мети або рішення виробничого завдання. Так, на цій стадії

дискоординації в розумовому процесі порушується затримування по відношенню до незначної альтернативи, що веде до її актуалізації. Іншими словами, раніше розсуд мав ймовірність тієї чи іншої альтернативи, тепер трансформується в бік її збільшення.

Але як тільки фізіологічні витрати перевищать цю міру, подальше функціонування коркового центру стане фізіологічною перешкодою, яка заважає відновній функціональній системі, а саме її перетворенню на нейрофізіологічному рівні в домінуючу. Починаючи з цього критичного моменту діюча функціональна одиниця вже не може в один і той же час без «боротьби» виконувати свою специфічну функцію, наприклад, нервова клітина без «боротьби» не може переробляти вхідну інформацію і разом з тим зберігати її. Тепер настав момент, коли безперешкодно може здійснюватися тільки одне: або діяльність нервової клітини по переробці інформації, або її зберігання.

З цієї причини неминує включення утримуючий процес – гальмування. Його призначення – блокувати панівний акт, створити для пов'язаних з ним функціональних одиниць відпочинок і, тим самим, забезпечити безперешкодну роботу функціональної системи, яка відновлює витрачений по ходу роботи енергетичний потенціал.

Після того як нервові клітини витратили частину свого заряду, збудилися для вирішення якоїсь конкретної задачі, їм потрібен час для відпочинку. Нейромедіатори повинні відновитись, та іонам, які вийшли з клітки під час її поляризації, необхідно повернутись назад. Якщо ж новий сигнал надійде в клітку перш цього, то вона вже просто не зможе обробити його адекватно.

Відновлення витрачених енергетичних речовин підкоряється принципам саморегуляції, тому подразником відновної функціональної системи є саме відхилення фізіологічної константи, тобто зменшення кількості енергетичних речовин, витрачених для забезпечення відповідної роботи. Крім того, роль подразника тут відіграють метаболіти – проміжні продукти, що виникають при розпаді енергетичних речовин.

Відновлювальна функціональна система реалізується завдяки процесу збудження. Цей процес надає рефлексорний стимулюючий вплив в різних напрямках. Збудження змушує енергетичні речовини виходити з «депо» і швидко надходити в працюючі органи. Цей процес стимулює підкіркові центри, залози внутрішньої секреції та інші органи, які у процесі взаємодії призводять до різноманітних фізіологічних і біохімічних перетворень.

Інша істотна риса, яка належить до відновної функціональної системи, полягає в тому, що її здійснення пов'язане з неодмінною участю гальмуючої нервової імпульсації і формуванням процесу гальмування. Включення цього нервового

Таблиця 1
Класифікація ознак втоми офіцерів
Національної гвардії України в процесі
службово-бойової діяльності

Вид ознаки втоми	Ознака втоми
1. Ментальні ознаки	Труднощі мислення Уповільнена реакція прийняття рішень Зникнення гумору і жвавості в спілкуванні Фіксація на другорядній операції Звуження розподілу уваги Ослаблення судження Забування
2. Психомоторні ознаки Мова	Нерозбірлива артикуляція Хрипкий голос Паузи і вигуки перед і між фразами Пропускання слів у фразах і спотворення відмінків Збільшення пауз в розмові і спілкуванні Тривале мовчання
Кінестетичні ознаки	Вирівнювання предметів: олівця, ручки Порушення координації руху рук Злипання та опускання вік Сонні кивання
Зорові ознаки	Тенденція фіксації погляду на одному предметі Звуження фокусу погляду: просторова міопія «Тунельне бачення» Труднощі читання Зниження гостроти зору
Аудіальні ознаки	Гул і шум у вухах
Фізіологічні ознаки	Озноб Розпухлі, червоні очі Позіхання Мікрозасипання Непереборне засипання («криза-сон»)

процесу відбувається відповідно до відомих загально-фізіологічних законів. Відновлювальна функціональна система також підкорюється цьому закону. Як тільки будь-який робочий акт (основна функціональна система) приводиться в дію, кожна функціональна одиниця, залучена в цей акт, наприклад, нервова клітина, відразу ж стає об'єктом, куди починає конвергувати функціональний вплив.

При постійному гальмуванні витрачається багато енергетичних речовин, які мають обмежену кількість в людському організмі. Для відновлення нормального нервового стану витрачається тонізуюча нервова імпульсація. Якщо їй нема звідки братись, то виникає дефіцит тонізуючої нервової імпульсації, коли зменшується уважність та неможливо виконувати багатозадачні доручення. При ще більшому гальмуванні збільшується дефіцит тонізуючої імпульсації, тому важко зупинити процес гальмування, що призводить до неможливості утримання думки, дії.

У табл. 1 представлена класифікація ознак зниження працездатності за допомогою стомлення. Класифікація має дві головні групи ознак стомлення: психомоторні і ментальні.

На рис. 1 представлений мультимодальний інтерфейс, де видно, як людина реагує на арифметичне завдання.

Найліпший варіант оцінки для визначення втоми офіцерів Національної гвардії України при напруженому довготривалому виконанні службово-бойової діяльності за допомогою мультимедійного

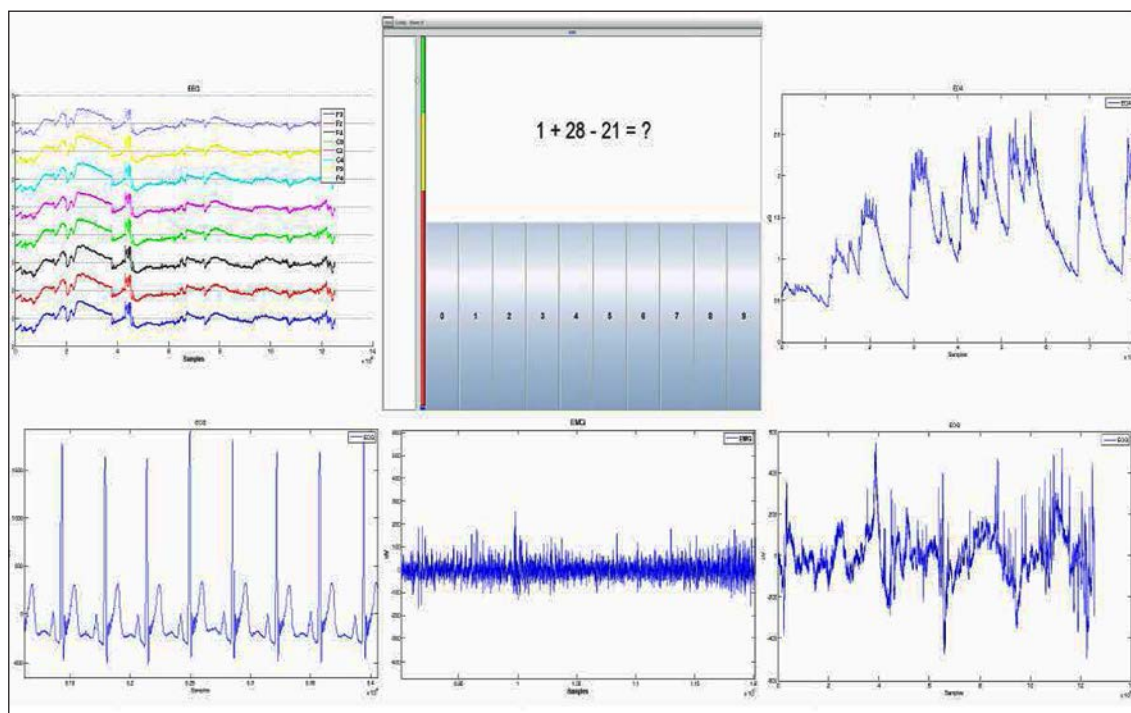

Рис. 1. Мультимодальний інтерфейс оцінки стресової ситуації офіцерів Національної гвардії України виконанні службово-бойової діяльності

інструменту – це когнітивний спосіб, який оснований на перевірці пам'яті, уваги та швидкості реагування.

Висновки. Процес адаптації офіцерів Національної гвардії України до мінливих умов службово-бойової діяльності на основі дослідження психологічних аспектів появи втомлюваності дозволяє отримувати довгостроковий ефект у вигляді зниження втомленості та напруженості військових і відповідного підвищення боєздатності та бойового духу офіцерів.

Втомлюваність офіцерів Національної гвардії України з'являється при напруженому довготривалому виконанні службово-бойової діяльності. Це результат того, що під час будь-якого процесу задіяні мільйони нейронів. Будь-яка реакція організму викликає збудження певних груп нервових клітин. При появі другого подразника, який триває довгий час, з'являється нейроконфлікт, так як гальмується домінуючий процес. Якщо людина не справляється з реакцією вчасно або не вирішує проблему, то процес гальмування впливає постійно.

Література:

1. Науменко М.О. Аналіз напрямів подолання труднощів складського господарства при забезпеченні логістичних процесів. *Scientific Journal «ScienceRise»*. 2019. № 2–3. С. 13–16.
2. Hrabovskyi Y. Methods of Assessment and Diagnosis of the Quality of Knowledge in E-Learning. *Journal of Communication and Computer*. 2015. № 12. P. 286–296.
3. Wan X., Dresner M. Losing the Loop: An Empirical Analysis of the Dynamic Decisions Affecting Product Variety. *Decision Sciences Journal*. 2015. № 46(6). P. 1141–1164.
4. Соколовський С.А., Науменко М.О. Аналіз особливостей управління інформаційними потоками логістичних процесів підрозділів Національної гвардії України. *Scientific Journal «ScienceRise»*. 2018. № 2. С. 19–21.
5. Hrabovskyi Y., Brynza N., Vilkhivska O. Development of information visualization methods for use in multimedia applications. *EUREKA: Physics and Engineering*. 2020. № 1. P. 3–17.
6. Грабовський Є.М. Проектування інтелектуального користувацького інтерфейсу систем підтримки електронного навчання. *Scientific Journal «ScienceRise»*. № 11(52). 2018. С. 36–39
7. Martins P., Zacarias M. A Web-based Tool for Business Process Improvement. *International Journal of Web Portals*. 2017. Volume 9. Issue 1. P. 68–84. DOI: <https://doi.org/10.4018/IJWP.2017070104>.
8. Науменко М.О. Вдосконалення управління якістю продукції високотехнологічних підприємств. *Вісник економіки транспорту і промисловості (збірник науково-практичних статей) УДАЗТ*. 2018. Випуск № 62. С. 335–342.
9. Грабовський Є. М. Аналіз використання мультимедійних компонентів в сучасних технологіях мобільного навчання. *Scientific Journal «ScienceRise»*. № 4(57). 2019. С. 46–50.

Tovma M. I. Improvement of the process of adaptation of officials of the National guard of Ukraine in the process of official-military activities

This article provides an analysis of the process of adaptation of officers of the National Guard of Ukraine to the changing conditions of combat service based on the study of psychological aspects of fatigue. The process of adaptation of officers of the National Guard of Ukraine to the changing conditions of combat service on the basis of research of psychological aspects of fatigue emergence allows to obtain a long-term effect in the form of reduction of fatigue and tension of military and corresponding increase of fighting ability and morale of officers. It is pointed out that the priority directions of change of the management system for the adaptation of officers are: analysis of psychological aspects of fatigue appearance of officers of the National Guard of Ukraine in the course of military service; study of the dynamics of the formation of a deficit of tonic nerve impulse; assessment of the stressful situation of officers of the National Guard of Ukraine in the performance of military service. The main processes that change in the central nervous system are the processes of excitation and inhibition. The article states that, depending on the ratio of excitation and inhibition processes, force and localization, control zones of influence are built. It is determined that in case of prolonged nature of neuroconflict that occurs during fatigue of officers of the National Guard of Ukraine in the course of military service and long-term stabilization of its stages, the deficit of tonic nerve impulse is formed gradually, and the regression is not detected in all, but only in departments. It is stated in this article that the further increase in the deficit of tonic nerve impulsion is more than previously restricted to the ability to inhibit, which disrupts the inhibitory process by which inadequate methods of achieving the intended purpose or solution of the production task are eliminated. The article offers a classification of signs of fatigue of officers of the National Guard of Ukraine in the course of military service. A multimodal interface for stress assessment of officers of the National Guard of Ukraine in performing combat service has been developed. The best option for assessing fatigue for officers of the National Guard of Ukraine in strenuous, long-term combat duty with a multimedia tool is a cognitive method that is based on memory, attention, and responsiveness.

Key words: psychological conditions, fatigue, combat service, analysis.

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.07

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.34>

Н. Д. Вінник

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології особистості та соціальних практик
Київський університет імені Бориса Грінченка

Т. П. Кутішенко

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології особистості та соціальних практик
Київський університет імені Бориса Грінченка

БІЗНЕС-КОУЧИНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРАКТИКА САМОПІЗНАННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ

У статті представлено теоретико-методологічне обґрунтування поняття «бізнес-коучинг» як практики, яку застосовують для оптимізації бізнес-процесу. Зазначено, що основними джерелами коучингу як сучасної концепції практичної психології є спортивне (індивідуальне і командне) тренерство, мистецькі моделі наставництва та духовно-буттєві практики. Акцентовано увагу на проблему духовності: проникнення у сутнісні горизонти буттєвості людини, у світ значущих переживань, цінностей і смислів. Духовно-буттєві практики автори розглядають як складник духовної культури, що проявляється в прагненні до саморозвитку через наближення до ідеалів істини, добра і краси. Доказово заявлено, що застосування бізнес-коучингу – це великий внесок у корпоративну культуру, в результаті якого формується позитивне ставлення до людини, віра в те, що кожен – чемпіон. Зауважено силу коучингових інструментів і процесів, які підтримують людей у побудові нових планів, оцінці життєвих цінностей, роз'ясненні виборів розвитку та баченні професійного майбутнього. Звернено увагу на основні принципи коуч-процесу (з усіма все в порядку; людина робить найкращий вибір з доступних їй; зміни не тільки можливі, але і відбуваються завжди; у кожній людині є всі ресурси для того, щоб досягти того, що вона хоче; у кожній дії лежить позитивний намір) та застосування їх у бізнесі. Констатовано, що коучинг як концепція практичної психології, з одного боку, спирається на загальновідомі методи психологічної науки: спостереження, опитування, бесіда, тестування, моделювання тощо, а з іншого боку, має власні стандартизовані та апробовані процедури, моделі та технології самоактуалізації (SMART, GROW та ін.), коротко ознайомлено з ними. Показано, що коуч-консультування актуальне для всіх сфер бізнесу, адже воно сприяє створенню умов для якісних змін діяльності ділової людини, що неминуче призведе до отримання бажаного результату відповідно до власних вимог та нового витка у розвитку самої компанії.

Ключові слова: коуч, коучинг, духовно-буттєва практика, принципи коучингового процесу, технології коучингу.

У вас немає мети домогтися якогось особливого результату, крім одного – допомогти вийти на поверхню генію всередині людини, у якої вже є всі ресурси для досягнення успіху.

Постановка проблеми. Сучасна ситуація в економіці змушує людей кардинально міняти професію, спосіб життя і ставлення до глобальної екології. Для того щоб рухатися вперед, людям потрібна сильна репрезентація їхніх результатів як особистісних, так і професійних. Бізнес як система вимагає від співробітників старанності, з одного боку, і творчості у встановлених рамках – з іншого. Як підібрати

співробітників, мотивувати їх на корисну для компанії діяльність, щоб завдання бізнесу виконувалися максимально ефективно? Найчастіше під словом «мотивація» розуміється грошова винагорода, яка залежить від результатів роботи, та за численними дослідженнями гроші – хоч і сильний, але короткостроковий мотиватор. І тут на допомогу приходить інноваційний вектор консультування – коучинг.

Коучинговий підхід у роботі з клієнтами, що націлений на результат, полягає, за словами професіоналів, не в зароблянні великих грошей, а в тренуванні особистісного успіху або досягнення цілей вашої бізнес-команди.

Слід також зазначити, що багато залежить від позиції першого керівника. Адже професіонал (талановитий співробітник) може прийти в колектив через харизматичного лідера, великого компенсаційного пакета і високоякісного навчання. Але кількість часу, протягом якого працівник залишається в компанії, і ефективність його роботи залежать від відносин з безпосереднім керівником. Коучинг, на нашу думку, створює не тільки перехід до нової свідомості в управлінні підприємствами, але і розвитку індивідуальних ресурсів особистості фахівця. Тому відзначається велика затребуваність у бізнес-коучингу і командному коучингу, які створюють швидкий і гнучкий процес змін і перехід компанії на більш високий усвідомлений рівень діяльності.

Натепер кваліфіковані коучі успішно працюють у 170 країнах світу. Як зауважують автори першого українського підручника з коучингу, в нашій країні ця ніша майже пуста, адже «в Україні (за даними ICF Global, 2017 р.) всього 32 коучі є членами цього професійного співтовариства, а сертифікованих коучів ICF – лише 9 осіб. Вказані цифри тільки підтверджують те, що професійний коучинг в Україні тільки починає формуватися. Якщо порівняти ці дані на сьогодні, наприклад, з Росією, то там близько 250 коучів є членами ICF, а в Польщі – близько 700 коучів» [6, с. 8]. Таким чином, актуальність запропонованої теми не викликає сумнівів та буде корисною для майбутніх фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичний аналіз літератури показав, що коучинг має науково-методологічне підґрунтя та є економічним продовженням ідей психологічної практики, властивих для гуманістичної, екзистенційної, постмодерністської, трансперсональної та інтегральної психологічної парадигми кінця ХХ століття.

Щодо історичних витоків, то слід зазначити, що першим запропонував концепцію цього методу У. Тімоті Голвей (англ. W. Timothy Gallwey), видавши у 1974 році книгу «Внутрішня гра в теніс» [8]. Основна ідея цієї книги полягає в тому, що реалізації нашої цілі заважає «суперник у голові», а не інша людина чи обставина. Саме Т. Голвею належить революційна методика гри в теніс, яка вчить через подолання внутрішніх перешкод самостійно досягати своїх цілей.

Пізніше вона стала називатися коучингом. Застосування методу внутрішньої гри у бізнесі полягала у пошуку найкращих способів управління змінами. Серед основних завдань – допомогти всім працівникам компанії навчитися вчитися та самостійно приймати рішення; допомогти менеджерам навчитися бути коучами; допомогти керівникам навчитися створювати «організації, які постійно вдосконалюються у процесі навчання власних працівників» [2].

Надалі Джон Уїтмор у книзі «Коучинг високої ефективності» [7] розвиває ідеї коучингу, застосувавши їх до менеджменту і бізнесу, та виділяє такі переваги застосування коучингу в особистісній і професійній діяльності:

- поліпшення продуктивності діяльності – це головне, для чого застосовується коучинг;
- швидке навчання «без відриву від роботи», причому цей процес надає почуття радості та задоволення;
- поліпшення взаємин у колективі;
- покращення якості життя: поліпшення взаємин і пов'язаний з цим успіх змінюють на краще всю атмосферу на роботі;
- краще використання внутрішніх ресурсів людей: коучинг відкриває багато не виявлених раніше талантів серед працівників компанії;
- зростає особиста ефективність клієнта та швидкість його просування до мети;
- висока еластичність і адаптивність до змін [7 с. 20].

Також Джон Уїтмор у своїх працях відзначає, що основоположним принципом коучингу є тверда впевненість у тому, що практично всі мають набагато більше здібностей, ніж ті, які вони виявляють у своєму повсякденному житті. Коуч допомагає повірити в те, що всередині кожної людини є відповіді на питання, які її хвилюють [7]. Так, наприклад, віра керівника у підлеглих може помітно підвищити їхню мотивацію, співробітники намагатимуться виправдати довіру, за рахунок чого будуть краще працювати.

Щодо визначення самого поняття «коучинг», то зарубіжні та вітчизняні вчені вказують на такі його сторони. «У загальному сенсі коучинг – це процес, у ході якого окремим людям і цілим колективам допомагають діяти продуктивно і максимально реалізувати свої здібності. Він включає розкриття та використання сильних якостей людей, підтримку їх у подоланні особистих бар'єрів і обмежень у досягненні кращих результатів, а також підвищення результативності їх роботи в команді. Таким чином, ефективний коучинг вимагає акценту як на завданні, так і на стосунках між людьми» (Роберт Ділтс) [3, с. 19].

Ми повністю погоджуємося з визначенням зазначеного терміна Е. Зеєром, який розуміє коучинг як індивідуальне тренування людини для досягнення значимих для неї цілей, підвищення ефективності планування, мобілізації внутрішнього потенціалу, розвитку необхідних здатностей та навичок, опанування передових стратегій досягнення результату [4].

Хотілося б до цього додати, що навіть надраціональна економіка не запрацює, якщо їй не відповідають духовні настанови особистості, що легітимізовані суспільним менталітетом. Проникнення у сутнісні горизонти буттєвості людини, у світ

значущих переживань, цінностей і смислів вказує, що проблему духовності у коучингу не можна не враховувати.

Розвиток наукової думки показує, що духовний світ людини нескінченно різноманітний. Так, соціально-філософський підхід до феномена духовності предметом життєтворчості людини визначає свідомість, зміст, якість та спрямованість людського буття. А духовність як смисложиттєву цінність сходження особистості до власних ідеалів цінностей та реалізації їх у своєму житті та діяльності шляхом самопізнання та самовдосконалення світу душі людини, що є фундаментом її існування – буття. Це підкреслює необхідність включення духовно-буттєвих практик до роботи будь-якого коуч-процесу і, зокрема, бізнес-коучингу.

Духовно-буттєві практики ми пропонуємо розглядати як складник духовної культури, що проявляється в прагненні до саморозвитку через наближення до ідеалів істини, добра та краси.

Отже, бізнес-коучинг – це метод, який мобілізує внутрішній потенціал людських ресурсів, зокрема самопізнання та самовдосконалення, та застосовується для оптимізації бізнес-процесу.

Мета статті. Головна мета нашої роботи – показати, що застосування практики бізнес-коучингу – це великий внесок у корпоративну культуру, в результаті якого формується позитивне ставлення до людини, віра в те, що кожен – чемпіон.

Виклад основного матеріалу. ICF (Міжнародна організація коучів) дає таке визначення: «Професійний коучинг – це безперервні професійні стосунки, які допомагають людям створювати видатні результати у своєму особистому житті, кар'єрі, бізнесі або організації. За допомогою процесу коучингу клієнти поглиблюють свої знання, покращують свій коефіцієнт корисної дії (ККД) та підвищують якість свого життя» [9].

Ми повністю погоджуємося з думкою, що «коучинг здійснює позитивні зміни за рахунок внутрішнього потенціалу людей, команд, організацій» (Мерілін Аткинсон) [1, с. 11].

Найбільшої уваги, на нашу думку, заслуговують основні принципи коучингового процесу, які детально описані в роботах всесвітньо відомої ведучої навчальних програм з коучингу, керівника International Ericson University, доктора психології Мерілін Аткинсон [1].

Саме крізь призму цих пресуппозицій налаштована робота коуча.

Розглянемо їх детальніше.

1. З усіма все в порядку. Коуч не дає порад, не намагається виправити і скорегувати, він допомагає знайти найкращий для вас спосіб реалізації того, що ви хочете. Для бізнес-коучингу це означає будувати успіх компанії на сильних сторонах співробітників. Цей принцип перевертає з ніг на

голову парадигму зворотного зв'язку, який використовували в ХХ столітті. Раніше вважалося, що керівник має працювати над нівелюванням недоліків співробітників. Однак коучингова культура управління підприємством ґрунтується на тому, що у кожного співробітника є його сильні сторони. Гарного результату можна досягти, користуючись, наприклад, опитувальником сильних сторін Gallup Strengths Finder, колесом компетенцій та іншими інструментами, а також наглядом за тим, що у співробітників виходить найкраще.

2. Людина робить найкращий вибір з доступних їй. Кожен априорі вибирає для себе найкраще. Ми періодично потрапляємо в «точки вибору», в яких змушені приймати рішення, що визначають наше майбутнє. Будь-яка поведінка – вибір найкращого варіанта з наявних у цей момент.

3. Зміни не тільки можливі, але і відбуваються завжди. Це про розвиток, про еволюцію, про рух, про перетворення. У нас є вибір спостерігати за змінами або впливати на них, бути серфінгістом на їх хвилі і управляти переходом до бажаного майбутнього.

4. У кожної людини є всі ресурси для того, щоб досягти того, що вона хоче. У нас є інформація, ідеї, цінності, здібності, навколишній простір – усе, що може допомогти досягненню наших цілей і може стати підтримуючим середовищем, усе, що додає нам можливості для вибору. Коуч допомагає увійти в ресурсний стан – той, в якому ми володіємо найбільшим потенціалом.

І найголовніше, на нашу думку, в бізнесі це означає, що керівник допомагає співробітникам поєднати важливі цілі в особистому житті і кар'єрі і корпоративні цілі, поставлені перед ними керівництвом. Що важливо, ресурси часто перебувають у полі нематеріальних активів. Якщо співробітники розпакують творчий підхід, то вони знаходять нестандартні способи вирішення проблем, приносять компанії користь.

5. У кожній дії лежить позитивний намір. Зберігаючи позитивний намір, можна змінювати свою поведінку, спосіб дій, оточення і працювати з сенсом.

На кого ж насамперед орієнтована послуга бізнес-коучингу? Як впливає з назви, на людину, що визначає, що моделює і відслідковує бізнес-процес – власника бізнесу, керуючого, директора, топ-менеджера, керівника підрозділу. Бізнес-коучинг може відбуватися як у форматі індивідуального консультування, так і бути складовою частиною корпоративного коучингу.

Згідно з даними Міжнародної федерації коучингу (ICF), під час роботи коучів з персоналом досягаються такі результати: підвищення усвідомленості на 67%; зниження рівня стресу – на 57%; постановка більш масштабних цілей – на 62%; відкриття в собі більшого потенціалу – на 53%;

більш збалансоване життя – на 60%; велика впевненість у собі – на 52%.

“Metropolitan Life Insurance Company” порадувала, що продуктивність серед продавців, які брали участь у програмі інтенсивного коучингу, зросла в середньому на 35% (Джерело: <http://www.coaching.biz.ua/roi.php>).

Наведемо методичку роботи з організацією:

Крок 1. Коучинг з першою особою компанії. Результат: визначення кола завдань, які стоять перед компанією, стратегічного бачення, постановка цілей, деталізація проєкту змін. Аудит процесів підприємства на предмет сильних/слабких сторін, можливостей і ризиків. Виділення кола учасників, які будуть задіяні в проєкті змін. Затвердження плану і графіка робіт.

Крок 2. Коучинг з ТОП-менеджерами компанії. З кожним з топ-менеджерів, від яких залежать результати проєкту змін, проводяться індивідуальні коучингові сесії згідно з планом проєкту і графіком впровадження. Забезпечуються розуміння кожним топ-менеджером поставленого завдання, планування ресурсів, деталізація плану його особистих робіт, наслідки впровадження змін (робота з майбутнім).

Крок 3. Робота з наступним рівнем підпорядкування (підлеглі топ-менеджера; груповий формат). Забезпечуються розуміння кожним учасником групи поставленого завдання, планування ресурсів, деталізація плану його особистих робіт, наслідки. Зворотний зв'язок для функціонального керівника.

Крок 4. Реалізація проєкту та контроль виконання зобов'язань на кожному кроці. Постійний зворотний зв'язок з першою особою про хід проєкту в контрольних листах (документування кожного кроку).

Результати застосування такої системи: реалізація проєктів будь-якої складності; системний підхід, системне бачення одним консультантом усієї компанії; виявлення мотивації співробітників; імплементація стратегічного підходу на всі рівні компанії – від плану розвитку організації до індивідуальних планів розвитку кожного співробітника; побудова чіткої системи владних повноважень, відповідальності і підзвітності; усвідомлення і правильний розподіл ресурсів – особистих і організації; індивідуальний коучинг ключових фігур для реалізації планів і ефективного досягнення поставлених цілей; уміння співробітників правильно планувати, мислити стратегічно, оцінювати майбутнє; знання та використання кожним співробітником організації Концепції правильного рішення (вміння вибирати з безлічі варіантів); оптимізація ризиків; самомотивація співробітників, робота «не з-під палки».

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати: аналіз підходів, методів та технологій

коучингу показує, що коучинг як концепція практичної психології, з одного боку, спирається на загальновідомі методи психологічної науки: спостереження, опитування, бесіда, тестування, моделювання тощо, а з іншого боку, має власні стандартизовані та апробовані процедури, моделі та технології самоактуалізації (SWOT, GROW та ін.). Коротко ознайомимо з ними.

Модель GROW: абревіатура GROW означає ключові точки, через які варто провести клієнта: Goal – розстановка цілей, визначення цілей на короткий і тривалий термін. Reality – обстеження поточної ситуації на реальність. Options – визначення переліку можливостей і стратегії плану дій. Will – наміри: що, коли, ким і заради чого буде робитися.

Мікромодель SWOT-аналіз: з 60-х років минулого століття й донині SWOT-аналіз широко застосовується у процесі стратегічного планування, що полягає в розділенні чинників і явищ на чотири категорії: сильних (Strengths) і слабких (Weaknesses) сторін проєкту, можливостей (Opportunities), що відкриваються у разі його реалізації, та загроз (Threats), пов'язаних з його здійсненням.

Висновки і пропозиції. Отже, основними джерелами коучингу як сучасної концепції практичної психології є спортивне (індивідуальне і командне) тренерство, мистецькі моделі наставництва та духовно-буттєві практики.

Духовно-буттєві практики ми пропонуємо розглядати як складник духовної культури, що проявляється в прагненні до саморозвитку через наближення до ідеалів істини, добра та краси.

Отже, бізнес-коучинг – це метод, який мобілізує внутрішній потенціал людських ресурсів, зокрема самопізнання та самовдосконалення, та застосовується для оптимізації бізнес-процесу.

Перспективними напрямками цієї проблеми, на нашу думку, залишається всебічний розгляд та публічна поінформованість якнайбільшої аудиторії для зацікавлення та впровадження в Україні цієї інноваційної технології. Наразі поза увагою залишилися інші види коучингу, які є не менш актуальними практиками щодо розвитку індивідуальності, розкриття основних складників, виявлення особливостей її прояву, встановлення психологічних закономірностей, узагальнення практичних рекомендацій щодо реалізації індивідуальності у професійному та соціальному оточенні.

Література:

1. Аткинсон М., Чоис Т. Пошаговая система: Наука и искусство коучинга / пер. с англ. Киев : Companion Group, 2010. 256 с.
2. Голлви Т. Максимальная самореализация: Работа как внутренняя игра / пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2007. 264 с.

3. Дилтс Р., Диринг Э., Рассел Дж. Альфа-лидерство. Санкт-Петербург : ЕВРОЗНАК, 2004. 256 с. (Проект «Магия высшей практической психологии»).
 4. Зеер Э.Ф. Профессиональное становление личности инженера-педагога. Свердловск : Из-во Урал. ун-та, 1988. 120 с.
 5. Коучинг – інструмент особистого і професійного розвитку. URL: <http://www.lifecoach.com.ua/>.
 6. Основы коучингу : навчальний посібник / О.О. Нежинська, В.М. Тименко. Київ; Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2017. 220 с.
 7. Уитмор Дж. Внутренняя сила лидера: Коучинг как метод управления персоналом. Москва : Альпина Паблишер, 2012. 309 с.
 8. Gallwey W. Timothy. The Inner Game of Tennis. 1st. New York : Random House, 1974.
 9. International Coach Federation (ICF). URL: <http://www.coachfederation.org/ICF>.
-

Vinnyk N. D., Kutishenko V. P. Business coaching as social-psychological practice of human resources self-knowing and self-improvement

This article presents theoretically-methodologic underpinning of business-coaching term as practices, which are used for business process optimization. It is reported that the main coaching sources as modern conception of practical psychology are sportive (individual and team) coaching, creative guidelines models and spiritual-being practices. It is paid attention to spirituality problems: penetration in the essential horizons of human being, in the world of valuable experience. The authors consider spiritual-being practices as spiritual culture content that find expression in self-improvement seeking through approaching to ideals of the truth, goodness and beauty. It is evidence-based established that business coaching using is a major contribution to corporate culture which resulted in generation of positive attitude to human, belief in the fact that everybody is a champion. It is mentioned the force of coaching instruments and processes which support people by new plan construction, life values rate, explanation of choices of development and vision of the professional future. It is paid attention to the main coaching processes principles (everything is all right; people make the best choice available to them; the changes are not only possible but always take place; every person has all resources to reach his own aim; every action has positive purpose) and using them in the business. It is reported that coaching as practical psychology conception, on the one hand, bases on well-known methods of psychological science: observation, interviewing, conversation, testing, modelling and etc., and on the other hand, has its own standardized and tested models and technologies of self-actualization (SMATR, GROW and etc.), it is become short acquainted with them. It is shown that coaching-consultation is actually for all business spheres as it facilitates creation of conditions for qualitative changes of business man activities that unavoidable causes reaching the desired results due to personal requirements and new turn in company development.

Key words: coach, coaching, spiritual-being practices, coaching process principles, coaching technologies.

УДК 159.923.2 : 005.966

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.35>**Н. В. Ортікова**старший викладач, аспірантка кафедри психології
Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ДО КАР'ЄРНОГО ЗРОСТАННЯ ФАХІВЦІВ ІЗ РІЗНИМ СТАЖЕМ РОБОТИ В СЛУЖБІ ЗАЙНЯТОСТІ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено аналіз дослідження складових мотивації до кар'єрного зростання фахівців із різним стажем роботи в службі зайнятості. Визначена проблематика кар'єрного зростання фахівців Державної служби зайнятості, яка пов'язана з відсутністю зовнішніх стимулів щодо зайняття потенційно спроможними фахівцями управлінських посад середньої ланки (посади заступника начальника та начальника відділу). Особливо актуальним стимулювання кар'єрного зростання фахівців служби зайнятості постає у зв'язку із новими підходами та запровадженням нового інструментарію у діяльність Державної служби зайнятості.

У своєму дослідженні ми спиралися на праці вітчизняної дослідниці А. Мудрик, яка експериментальним шляхом визначила стадії професійного становлення та розвитку фахівців служби зайнятості, а також здійснила опис характеристик, які проявляються на кожній стадії. Стадії, які виділила дослідниця: стадія адаптації, інтернальна стадія і стадія стагнації. А. Мудрик довела, що після 6-и років стажу роботи у службі зайнятості працівники переходять до стадії стагнації і проявляють адаптивну модель у своїй професійній діяльності. Здійснені вітчизняною дослідницею висновки дозволили підтвердити той факт, що стаж роботи в службі зайнятості впливає на розвиток кар'єри, а отже і на кар'єрне зростання. Ми припустили, що працівники служби зайнятості на певних стадіях своєї професійної кар'єри залежно від стажу роботи в службі зайнятості демонструють і різний рівень мотивації до кар'єрного зростання. Дослідження мотивації до кар'єрного зростання фахівців служби зайнятості здійснювалося за такими структурними компонентами: кар'єрна інтуїція, кар'єрна причетність, кар'єрна стійкість, орієнтація на владу, орієнтація на матеріальну винагороду (орієнтація на гроші), прагнення до статусного росту, прагнення до досягнення. Було з'ясовано, що у фахівців залежно від стажу роботи в службі зайнятості змінюються й середні показники складників кар'єрної мотивації. Окрім того, визначено найбільш значущі кореляційні зв'язки між складниками мотивації до кар'єрного зростання.

Ключові слова: кар'єрна інтуїція, кар'єрна причетність, кар'єрна стійкість, підвищене прагнення до статусного росту, орієнтація на владу, орієнтація на гроші, стадії кар'єри.

Постановка проблеми. Кар'єрне зростання фахівців будь-якого профілю завжди залежить від низки соціальних та психологічних чинників. Зокрема, зайняття працівником посади більш високого за статусом (управлінського) рівня в організації (начальника, керівника) залежить насамперед від його особистісних, внутрішніх чинників – мотивації, бажання обіймати таку посаду.

У Державній службі зайнятості України після 2015 року, коли з працівників служби зайнятості було знято статус державного службовця, кар'єрне зростання фахівців служби зайнятості як структурно-організаційний елемент їхньої професійної діяльності перестав буди чітко регламентованим. Прийняття рішення про зайняття працівником керівної посади, наприклад начальника відділу, здійснюється за погодженням директора базового центру зайнятості, і в багатьох випадках відбір таких працівників відбувається за формальними ознаками, зовнішніми факторами, зокрема за стажем роботи в службі зайнятості. Причому

все більше працівників, які тривалий час працюють в службі зайнятості, відмовляються від запропонованої керівної посади, оскільки не вбачають певних переваг у зайнятті статусної позиції.

Сьогодні Державна служба зайнятості переживає докорінні трансформації: починаючи з перепідпорядкування від Міністерства соціальної політики України до Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, та завершуючи запровадженням у свою діяльність інститутів кар'єрного радника та консультанта роботодавця, що, у свою чергу супроводжується зміною підходів до надання послуг клієнтам та оволодінням фахівцями центрів зайнятості новим професійним інструментарієм. Це потребує від існуючих начальників профільних відділів центрів зайнятості опанування нових професійних компетентностей із метою організації та супроводу відповідного навчання підлеглих, а також відбору нових потенційно спроможних до зайняття керівної посади та з вираженою

мотивацією до кар'єрного зростання працівників служби зайнятості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вітчизняних досліджень із проблеми побудови кар'єри, кар'єрного та професійного зростання саме фахівців Державної служби зайнятості існує досить обмежена кількість. Заслугує на увагу праця вітчизняної дослідниці А. Мудрик, яка досліджувала проблему професійного становлення та розвитку фахівців Державної служби зайнятості. Науковець у своєму дослідженні зазначає, що фахівці Державної служби зайнятості у своєму професійному становленні та розвитку проходять три стадії: стадію професійної адаптації, яка триває до 2-х років виконання діяльності в службі зайнятості; інтервальну стадію, до якої входять фахівці зі стажем роботи в службі зайнятості від 2-х до 6-и років; стагнаційну, яка характерна для фахівців служби зайнятості з досвідом роботи більше 6-и років. Так, на стадії професійної адаптації, яка триває до 2-х років виконання своєї діяльності, фахівець служби зайнятості поступово включається до системи соціальних, соціально-психологічних та професійно-діяльнісних зв'язків і відносин, знайомиться з особливостями виконання відповідних рольових функцій, психологічно адаптується до вимог й обмежень професійної діяльності. На даному етапі працівник служби зайнятості намагається усвідомити морально-нормативні вимоги та адаптуватися до умов професійної діяльності.

Працівники зі стажем роботи в службі зайнятості від 2-х до 6-и років знаходяться на інтервальній стадії, яка характеризується тим, що фахівець на основі набутих знань, досвіду може самостійно приймати рішення, готовий нести відповідальність за них, конструктивно розв'язувати професійні задачі, кваліфіковано виконувати професійні обов'язки та отримувати задоволення від власних досягнень. Але, як зауважує А. Мудрик, саме на цій стадії відбувається зниження професійної активності й виникають умови для стагнації професійного розвитку. Фахівці зі стажем роботи в службі зайнятості більше 6-и років, які повністю задоволені процесом власної адаптації, опанували свій функціонал і стають лише носіями професійних знань, умінь та набутого досвіду, входять до стадії стагнації. Їх професійний розвиток змінюється пристосуванням, стабілізацією стереотипів й асиміляцією готових форм, прийомів та технологій [3, с. 200–201].

На кожній стадії працівник служби зайнятості застосовує певний свій особистісний та професійний набір якостей, особливостей та інших характеристик, який дозволяє опанувати обраний ним напрям професійної діяльності.

З огляду на вищезначене ми вважаємо, що працівники служби зайнятості на певних стадіях своєї

професійної кар'єри демонструють і різний рівень мотивації до кар'єрного зростання. Якщо взяти за основу характеристики стадій професійного становлення та розвитку працівників служби зайнятості А. Мудрик, то можемо припустити, що мотиваційний компонент, який є важливим чинником у визначенні напрямку розвитку і побудови кар'єри, теж якісно змінюється в залежності від стажу роботи працівника в службі зайнятості. Тобто на певній стадії з певним стажем роботи в службі зайнятості працівники будуть демонструвати найвищий рівень мотивації до кар'єрного зростання, а на іншій – з іншим стажем роботи в службі зайнятості – найнижчий. Отже, ми припускаємо, що існує певна динаміка у прагненні фахівців служби зайнятості зайняти керівну посаду. І найбільш ефективним буде рішення з боку керівництва центру зайнятості розглядати кандидатури на посади заступників і начальників відділів саме з числа тих працівників, які продемонстрували високий рівень мотивації до зайняття керівної посади. Зрозуміло, що при цьому треба враховувати й наявність організаторських, комунікативних та інших важливих якостей.

Мета статті – визначення особливостей мотивації до кар'єрного зростання фахівців з різним стажем роботи в службі зайнятості для розроблення і надання відповідного методичного інструментарію Державній службі зайнятості щодо визначення потенційно-спроможних для зайняття керівної посади фахівців із числа працюючих працівників служби зайнятості.

Виклад основного матеріалу. З метою перевірки нашої гіпотези щодо існування певної динаміки у мотивації до кар'єрного зростання фахівців з різним стажем роботи в службі зайнятості нами було проведено дослідження.

У дослідженні взяли участь 128 спеціалістів відділів активної підтримки, надання соціальних послуг з організації профорієнтації та працевлаштування базових центрів зайнятості (Хмельницької, Тернопільської, Луганської, Запорізької обласних служб зайнятості та служби зайнятості міста Києва).

Вибірка спеціалістів відділів активної підтримки та надання соціальних послуг базових центрів зайнятості обґрунтована тим, що спеціалісти на базовому рівні виконують не лише свої конкретні функції, як це відбувається у спеціалістів міського та регіонального рівня, а й функції спеціаліста будь-якого відділу центру зайнятості. Таким чином, відпала потреба у вибірках фахівців конкретних профільних відділів центрів зайнятості.

Зазначимо, що розподіл за статтю та освітою не здійснювався, оскільки усі опитані спеціалісти були жіночої статі та мали вищу освіту.

За стажем роботи в службі зайнятості група спеціалістів розподілилася таким чином:

– зі стажем роботи до 3-х років – 27 респондентів (21,10% від загальної кількості опитаних спеціалістів);

– зі стажем роботи від 4-х до 8-и років – 26 респондентів (20,31% від загальної кількості опитаних спеціалістів);

– зі стажем роботи від 9-и до 13-и років – 25 респондентів (19,53% від загальної кількості опитаних спеціалістів);

– зі стажем роботи від 14-и і більше років – 50 респондентів (39,06% від загальної кількості опитаних спеціалістів).

За віком група спеціалістів розподілилася таким чином:

– віком до 26-и років – 17 респондентів (13,29 від загальної кількості опитаних спеціалістів);

– віком від 27-и до 33-х років – 21 респондент (16,40% від загальної кількості опитаних спеціалістів);

– віком від 34-х до 40-а років – 27 респондентів (21,10% від загальної кількості опитаних спеціалістів);

– віком від 41-го року і старше – 63 респонденти (49,21% від загальної кількості опитаних спеціалістів).

Отже, майже половина опитаних спеціалістів (49,21%) підпадають до вікового діапазону від 41-го року і старше, і майже 40% має досвід роботи в службі зайнятості від 14-и і більше років.

Надалі групу спеціалістів було поділено на 4-и підгрупи респондентів відповідно до їх стажу роботи в службі зайнятості. Це дозволило прослідкувати динаміку мотиваційних структурних компонентів до кар'єрного зростання на різних етапах професійного розвитку спеціалістів та їх взаємозв'язок.

У структурі мотивації до кар'єрного зростання науковці виокремлюють такі складові, як: мотив прагнення до влади, мотив прагнення до успіху, мотив афіліації (дотичності) Девіда Макклелланда, який дотримується думки, що підвищення мотивації діяльності в значній мірі залежить від задоволення потреб більш високих рівнів. Вчений виділив три основні групи потреб вищого рівня: прагнення влади, прагнення успіху та прагнення співпричетності, приналежності (партиципативна потреба). Прагнення влади виражається не лише у бажанні впливати на інших людей і керувати ними, але й у бажанні продемонструвати своє вміння успішно працювати та успішно керувати на різних рівнях та на різних керівних посадах. Люди з розвиненою потребою у владі, як правило, активні, енергійні, не бояться конфронтації, здатні відстоювати свої позиції.

Потреба в успіху (мотивація досягнення) розглядається як відносно стійке прагнення людини до досягнення високих результатів в діяльності, як бажання не зупинятися на досягнутому. Успіх роз-

цінюється як особисті досягнення, як готовність брати участь у прийнятті складних рішень і нести за них персональну відповідальність.

Прагнення до визнання – це бажання показати свою спроможність бути лідером, мати свою власну думку і вміння переконувати навколишніх у своїй правоті. На думку Макклелланда, необхідно задовольняти бажання тих, хто прагне влади, бо вони здатні продемонструвати свої переваги, коли обійматимуть ті посади, яких прагнуть [1].

Зарубіжні дослідники кар'єри М. Лондон, Д. Брей, Р. Ное, Е. Ное, Дж. Бахубер, розглядаючи мотивацію до кар'єри, визначили три її основні складові: ідентифікацію з кар'єрою (career identity); кар'єрну інтуїцію (career insight); кар'єрну стійкість (career resilience). Центральним аспектом мотивації до кар'єрного зростання є ідентифікація з кар'єрою (кар'єрна причетність, лояльність) – спрямовуючий компонент мотивації до кар'єри, завдяки якому визначається ступінь готовності працівника жертвувати своїм позаробочим часом заради досягнення цілей організації.

Спонукальним компонентом мотивації до кар'єри є кар'єрна інтуїція, яка виступає у якості системи психологічних установок до кар'єрного зростання. Працівники з високим рівнем кар'єрної інтуїції знають свої сильні й слабкі сторони щодо професійного і посадового просування, вміло модифікують свої кар'єрні цілі і активно діють в напрямку досягнення цих цілей.

Третій компонент мотивації до кар'єри – кар'єрна стійкість, що включає в себе здатність працівника швидко адаптуватися до мінливих обставин і справлятися з негативними робочими ситуаціями [4, с. 62–63; 5].

Спираючись на визначені у наукових дослідженнях структурні компоненти мотивації до кар'єрного зростання, нами було здійснено дослідження мотивації до кар'єрного зростання фахівців служби зайнятості за такими структурними компонентами: кар'єрна інтуїція, кар'єрна причетність, кар'єрна стійкість, орієнтація на владу, орієнтація на матеріальну винагороду (орієнтація на гроші), прагнення до статусного росту, прагнення до досягнення.

Для дослідження особливостей мотивації до кар'єрного зростання фахівців служби зайнятості нами було використано такі психодіагностичні методики: «Мотивація до кар'єри» (А. Ное, Р. Ное, Дж. Бахубер, адаптація Є.О. Могильовкіна), «Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребнісній сфері» (О.Ф. Потьомкіна), опитувальник «Потреба у досягненні» (Ю.М. Орлов), опитувальник «Соціально-комунікативна компетентність» (Е.І. Рогов).

Середні значення структурних компонентів мотивації до кар'єри в залежності від стажу

роботи працівників в службі зайнятості за опитувальником «Мотивація до кар'єри» представлені на рис. 1.

Відповідно до методики А. Ное, Р. Ное, Дж. Бахубер в адаптації Є.А. Могільовкіна, мотивація до кар'єри у працівників містить три ключові компоненти – кар'єрну інтуїцію, кар'єрну причетність, кар'єрну стійкість. За компонентами «кар'єрна причетність» та «кар'єрна стійкість» працівники служби зайнятості з різним стажем роботи продемонстрували середній рівень мотивації до кар'єри. В той же час, спеціалісти зі стажем до 3-х років показали високий рівень за таким параметром кар'єрної мотивації як кар'єрна інтуїція, що свідчить про те, що саме у працівників, які нетривалий час працюють в службі зайнятості, є певні кар'єрні амбіції і бажання до кар'єрного зростання. Високий рівень за кар'єрною інтуїцією демонструють і працівники зі стажем роботи від 9-и до 13 років, але їх середні значення є трохи нижчими за середні значення працівників зі стажем до 3-х років. Як зазначає Є.О. Могильовкін, з трьох основних аспектів мотивації до кар'єри найбільш значущими у кар'єрному зростанні є кар'єрна інтуїція і ступінь ідентифікації фахівця з кар'єрою (кар'єрна причетність) [3, с. 141–142, 223]. Щодо кар'єрної причетності, як структурного компонента мотивації до кар'єрного зростання, то найвищі середні значення демонструють працівники від 4-х до 8-ми років, що свідчить про їх готовність докладати зусилля для втілення цілей організації як своїх, в тому числі за рахунок свого особистого часу і без додаткової оплати. Кар'єрна стійкість, як здатність працівника проявляти наполегливість при втіленні своїх кар'єрних амбіцій, подоланні труднощів і вирішенні проблем, що виникають, а також як здатність адаптуватися до мінливих обставин із збільшенням стажу, зростає, і найбільші значення продемонстрували працівники зі стажем від 9-и до 13-и років. Таким чином, най-

більше бажання до кар'єрного зростання виникає у працівників на початку кар'єри в службі зайнятості і в середині кар'єри (стаж від 9-и до 13-и років).

За результатами методики діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребнісній сфері (О.Ф. Потьомкіна) (рис. 2), орієнтація на владу та на гроші, як значущі компоненти у мотивації до кар'єрного зростання, найбільше проявилася у працівників зі стажем від 9-ти до 13-и років. Ці орієнтації набувають значення в залежності від стажу роботи працівників у службі зайнятості, але після 14-и років стажу наведені вище орієнтації перестають бути найзначущими для фахівців служби зайнятості. Це означає, що працівники із збільшенням стажу відчують себе більш впевнено і хотіли б здійснювати контроль над іншими, але не реалізувавши з часом цю потребу, відмовляються від неї, спрямувавши свою орієнтацію в інший напрям, зокрема на результат у своїй професійній діяльності.

За опитувальником «Потреба у досягненні» (Ю.М. Орлов), працівники з різним стажем роботи в службі зайнятості продемонстрували середній рівень досягнення (рис. 3), що свідчить про нестабільність у прагненнях покращувати результати своєї роботи; про періодичну невдоволеність досягнутим; про нестійкість у наполегливості щодо досягнення своїх цілей і прагнення домогтися свого за будь-яких обставин. Можуть приймати на себе відповідальність, але за певних обставин; можуть долати перешкоди і застосовувати нові прийоми роботи при виконанні звичних справ, але здійснюють це ситуативно. Найвищі середні значення продемонстрували спеціалісти зі стажем до 3-х років і спеціалісти зі стажем від 9-и до 13-и років. Найнижчий рівень потреби у досягненні продемонстрували спеціалісти із стажем роботи у службі зайнятості більше ніж 14-ть років, що свідчить про небажання брати на себе відповідальність, застосовувати нові прийоми роботи, долати перешкоди.

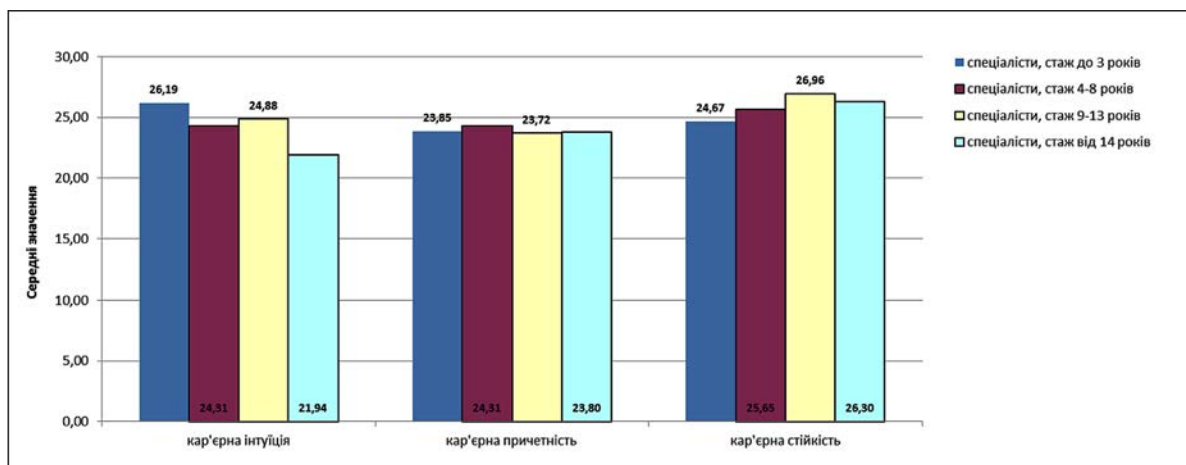

Рис. 1. Середні значення структурних компонентів мотивації до кар'єри працівників служби зайнятості з різним стажем роботи в службі зайнятості

Підвищене прагнення до статусного росту було виявлено за допомогою опитувальника «Соціально-комунікативна компетентність» (Е.І. Рогов). У цьому опитувальнику зазначений параметр є складовим компонентом соціально-комунікативної компетентності фахівця і визначається як прагнення до керування, домінантності, незалежності. Працівник із підвищеним прагненням до статусного росту зазвичай має високий рівень домагань, є самовпевненим, із високою самооцінкою.

Середні значення за шкалою «підвищене прагнення до статусного росту» спеціалістів з різним стажем роботи в службі зайнятості підпадають до середнього рівня прояву (рис. 4), що свідчить про ситуативність прояву таких характеристик, як домінантність, привертання уваги з боку оточуючих, демонстративність, впливовість, визнання серед колег, авторитетність. Водночас найвищі середні значення демонструють працівники зі стажем роботи в службі зайнятості до 3-х років і від 9-ти до 13-и років. Найнижчі середні значення виявилися у спеціалістів зі стажем від 14-и років

і старше і майже такими ж є середні значення у спеціалістів зі стажем від 4-х до 8-и років. Це може свідчити про те, що, завершивши стадію адаптації, спеціалісти на другому етапі після 4-х років стажу в службі зайнятості ще не замислюються над тим, щоб зайняти статусну, керівну позицію. На цьому етапі фахівці набувають професійних знань та умінь, а також намагаються максимально застосовувати набуті професійні компетенції у своїй діяльності. А ось фахівці зі стажем від 9-и і до 13-и років в деякій мірі проявляють бажання піднятися по кар'єрних сходах, але це не є для них самоціллю.

Проведення кореляційного аналізу у програмі SPSS Statistics v.22 за критерієм Спірмена дозволило виявити значущі зв'язки серед мотиваційних складових, які впливають на кар'єрне зростання фахівців з різним стажем роботи у службі зайнятості. Встановлено значущі кореляційні зв'язки між потребою у досягненнях і кар'єрною причетністю (-0,208, $p \leq 0,05$), що свідчить про те, що спеціаліст, який більше ідентифікує себе зі своєю організацією, в першу чергу задовольняє потреби

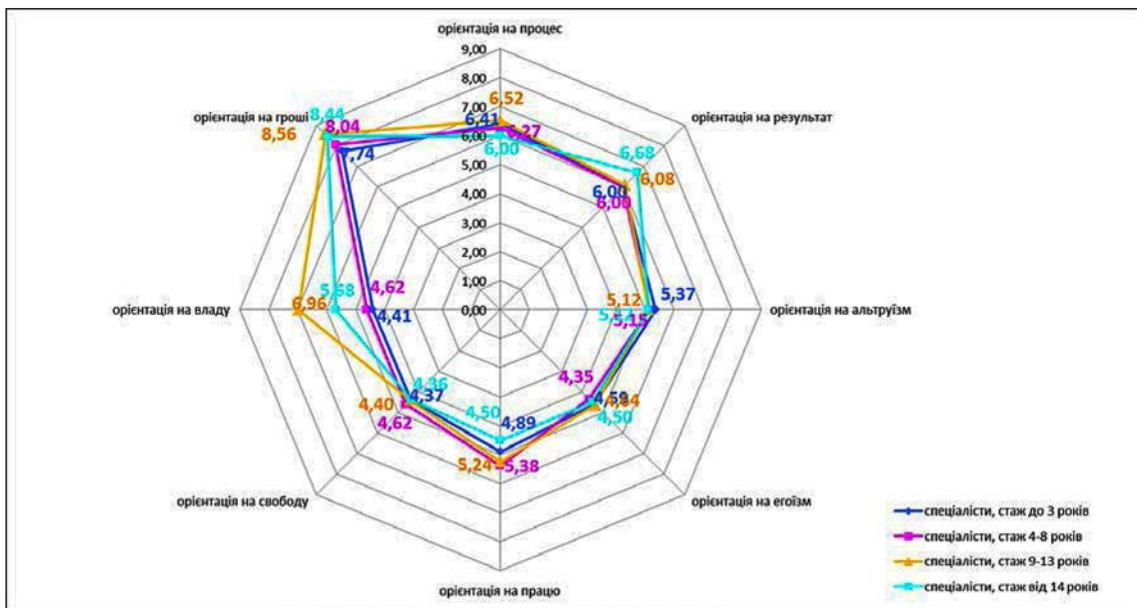

Рис. 2. Середні значення соціально-психологічних установок працівників з різним стажем роботи в службі зайнятості у їхній мотиваційно-потребнісній сфері

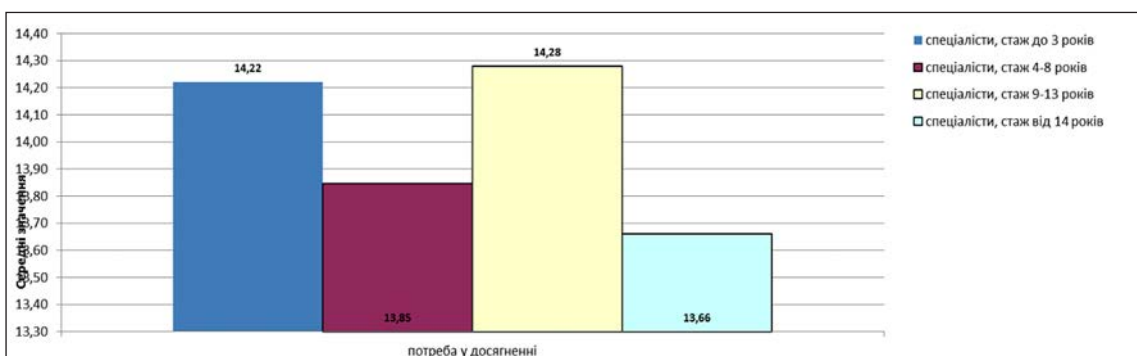

Рис. 3. Середні значення потреби у досягненні працівників з різним стажем роботи в службі зайнятості

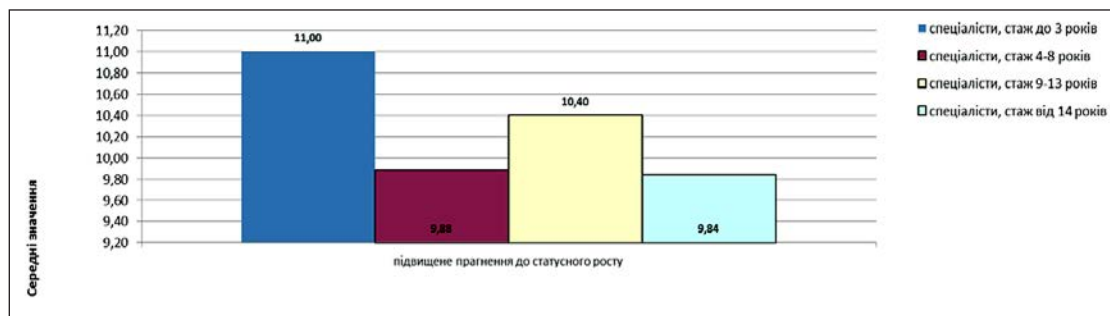

Рис. 4. Середні значення за шкалою «підвищене прагнення до статусного росту» працівників з різним стажем роботи в службі зайнятості

організації, а не власні. Ініціатором постановки цілей виступає сама організація, а не працівник. Перед працівником вже поставлені цілі, яких він має досягти.

Кар'єрна інтуїція має значущі кореляційні зв'язки із кар'єрною причетністю (0,346, $p \leq 0,01$), з кар'єрною стійкістю (0,224, $p \leq 0,05$), як із складовими мотивації до кар'єри в межах однієї методики, а також і з підвищеним прагненням до статусного росту (0,322, $p \leq 0,01$). Це пояснюється тим, що кар'єрна інтуїція (кар'єрний інсайт) як спонукальний компонент мотивації до кар'єрного зростання дозволяє спеціалістові ставити реальні кар'єрні цілі і досягати їх за рахунок розуміння своїх сильних і слабких сторін, що, в свою чергу, посилює прагнення бути визнаним, мати певну впливовість, авторитетність. Кар'єрна причетність (ідентифікація фахівця із кар'єрою) як спрямовальний компонент мотивації до кар'єри, теж виявляє значущі кореляційні зв'язки із підвищеним прагненням до статусного росту (0,450, $p \leq 0,01$), що свідчить про можливість зайняття управлінської посади спеціалістом, як прояву певного заохочення з боку організації за служіння і єдність в реалізації цілей організації. Тобто, статусну позицію надає сама організація, це є рішення керівництва щодо заохочення працівника саме таким чином.

Кар'єрна стійкість як змістовний компонент мотивації до кар'єри, окрім підвищеного прагнення до статусного росту (0,324, $p \leq 0,01$), виявляє значущі кореляційні зв'язки з такою соціально-психологічною установкою, як орієнтація на владу (0,223, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що завдяки кар'єрній стійкості, яка дозволяє швидко адаптуватися до мінливих обставин і вирішувати складні робочі ситуації, та за рахунок набутого, наприклад професійного досвіду, спеціаліст відчуває свою значущість, впевненість, певну впливовість у вирішенні проблемних організаційних ситуацій.

Орієнтація на владу виявляє кореляційно-значущі зв'язки з орієнтацією на гроші (0,175, $p \leq 0,05$) в межах однієї методики, що підтверджує бажання працівників у разі зайняття посади більш

вищого статусного рівня отримувати й підвищену матеріальну винагороду.

Висновки. Отже, проведене емпіричне дослідження дозволило нам підтвердити, що у фахівців залежно від стажу роботи в службі зайнятості змінюються й середні показники у складових кар'єрної мотивації. Окрім того, визначено найбільш значущі кореляційні зв'язки між складовими мотивації до кар'єрного зростання. Незважаючи на те, що працівники з різним стажем роботи в службі зайнятості продемонстрували загальний середній рівень мотивації до кар'єрного зростання, у спеціалістів зі стажем до 3-х років і від 9-и до 13-и років майже за всіма складовими кар'єрної мотивації виявлено показники вищі, ніж у спеціалістів зі стажем роботи в службі зайнятості від 4-х до 8-років і від 14-и років і старше. Лише за кар'єрною причетністю фахівці зі стажем від 4-х до 8-ми років продемонстрували більш високі середні значення, ніж фахівці зі стажем від 9-и до 13-років.

Найбільш значущі кореляційні зв'язки були виявлені між такими складовими: потребою у досягненнях і кар'єрною причетністю; кар'єрною інтуїцією і кар'єрною причетністю, а також з кар'єрною стійкістю і з підвищеним прагненням до статусного росту; кар'єрною стійкістю і орієнтацією на владу; орієнтацією на владу і орієнтацією на гроші.

Отже, зазначимо, що потенційно підходящими щодо зарахування до резерву на зайняття керівної посади за мотиваційною складовою є працівники зі стажем роботи у службі зайнятості від 9-ти до 13-років.

Подальші дослідження пов'язані з експериментальним визначенням необхідних якостей та чинників, які впливають на кар'єрне зростання фахівців служби зайнятості.

Література:

- Макклелланд Д. Мотивация человека. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 672 с.
- Могилевкин Е.А. Управление карьерой профессионала. Современные психологические технологии карьерного менеджмента : монография.

- LAP, Lambert Academic Publishing, GmbH&Co, Saarbrücken, Deutschland, 2011. 291 с.
3. Мудрик А. Психологічні особливості розвитку професійної кар'єри державних службовців. *Психологічні перспективи*. 2019. № 33. С. 192–204. URL: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-33-192-204>.
 4. London M., R.Noë London's Career Motivation Theory : An update on measurement and research. *Journal of Career Assessment*. 1997. Vol. 5. P.61–68.
 5. Sutton Martha J., Organizational citizenship behavior: A career development strategy. Graduate Theses and Dissertations. 2005. URL: <http://scholarcommons.usf.edu/etd/880> (дата звернення: 25.02.2020).

Ortikova N. V. Characteristics of career growth motivation for professionals with different length of work in employment service: practical aspect

The article analyzes the study of career motivation components for professionals with different length of work in employment service. Identified the problems of career growth of the State Employment Service employees, which problems are related to the lack of external incentives for the taking of middle management positions (Head of Department and Deputy Head of Department) by potentially capable officers. Stimulating the career development of employment service professionals is particularly topical in the context of new approaches and the introduction of new tools in the State employment service practice.

In our study, we relied on the works of the domestic researcher A. Mudryk, who experimentally determined the stages of professional formation and development for employment service professionals, and also provided a description of the characteristics that are inherent to each stage. Stages identified by the researcher: adaptation stage, internal stage and stagnation stage. A. Mudryk proved that after 6 years of work experience in the employment service, employees enter the stagnation stage and show an adaptive model in their professional activity. The findings of this domestic researcher confirmed the fact that length of work in the employment service affects career development and therefore career growth as well. We have assumed that, depending on the length of work in employment service, the employees show different levels of motivation for career growth at certain stages of their professional careers. The study of employment services professionals' motivation for career growth was performed by the following structural components: career insight, career involvement, career resilience, orientation to power, orientation to material reimbursement (money), pursuit of status growth, pursuit of achievements. It has been discovered that, depending on the length of work in the employment service, the professionals' average indicators of career motivation also change. In addition, the most significant correlations between the components of career motivation are identified.

Key words: *career insight, career involvement, career resilience, increased pursuit of status growth, orientation to power, orientation to money, career stages.*

НОТАТКИ